Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 1

WIE WEET SLAAG IK IN DE DOOD

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 3

Hans Renders

Wie weet slaag ik in de dood

BIOGRAFIE VAN JAN CAMPERT

2004
DE BEZIGE BIJ
AMSTERDAM

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 4

Voor Lisa

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt
dankzij een financiële bijdrage van Schrijvers-
vereniging 'De Bezige Bij', Stichting Harten Fonds,
Amsterdam Fonds voor de Kunst en de Jan
Campert-Stichting.

Copyright © 2004 Hans Renders
Omslagontwerp Studio Jan de Boer
Omslagfoto Archief Remco Campert
Foto auteur Friso Keuris
Vormgeving binnenwerk CeevanWee, Amsterdam
Druk Hooiberg, Epe
ISBN 90 234 1449 7
NUR 321

www.debezigebij.nl

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 5

Inhoud

Inleiding 7

PRELUDE
De onbekende jood 11

HOOFDSTUK 1
Een Zeeuwse jongen 45

HOOFDSTUK 2
Eenzaam maar niet alleen 87

HOOFDSTUK 3
Vlucht naar Brussel 128

HOOFDSTUK 4
Journalistiek als zondeval van het schrijverschap 165

HOOFDSTUK 5
De criticus 211

HOOFDSTUK 6
De dichter 242

HOOFDSTUK 7
Haagse kringen 266

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 6

HOOFDSTUK 8
Verkeerde vrienden 277

HOOFDSTUK 9
Fatale grensoverschrijding 312

HOOFDSTUK 10
Nachleben van een symbool 350

Naschrift 361

Noten 370

Bibliografie 401
Bronnen- en literatuuropgave 450
Personen- en periodiekenregister 465

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 7

Inleiding

Het persoonlijke leven van schrijvers wordt alleen belangwekkend door wat ze schrijven, zei Simon Carmiggelt ooit tijdens een radio-interview. 'Als je de romans van schrijvers leest, zijn het volmaakte minnaars en beschikken ze over een onmetelijke wijsheid,' maar in werkelijkheid leven kunstenaars in een chaos. 'Hun wijsheid houdt op bij het papier waarop ze schrijven.' Carmiggelt vertelde dit om zijn stelling te onderbouwen dat schrijversbiografieën overbodig zijn. Met net zoveel logica kun je uit zijn woorden concluderen dat een biografie ons veel kan leren over de betekenis van het leven en werk van een schrijver, over hoe een oeuvre tot stand is gekomen en welke eigentijdse maatschappelijke gebeurtenissen van invloed zijn geweest op de particuliere en artistieke keuzes van een schrijver. Een biografie kan inzicht verschaffen in de wereld die niet ophoudt 'bij het papier waarop' de gebiografeerde schreef. De biografie van Jan Campert is in dat opzicht geen uitzondering. *Debunking* is dit boek niet geworden, behalve voor diegenen die menen dat schrijvers 'volmaakte minnaars' zijn en over 'een onmetelijke wijsheid' beschikken.

Iedereen kent Jan Campert, niemand weet wie hij was. In bijna elk boek over de jaren twintig en dertig kom je zijn naam tegen, soms als dichter, dan weer als recensent en als journalist en een enkele keer als romanschrijver. En natuurlijk is hij bekend gebleven als vader van Remco Campert en als de in het concentratiekamp Neuengamme omgekomen auteur van het gedicht 'De Achttien Dooden'. Meer kan een dichter niet wensen: een onsterfelijk gedicht geschreven en

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 8

zijn kroost is goed terechtgekomen. Toch is over Campert meer te melden. Via het verhaal over zijn leven krijgen we zicht op een legertje avonturiers dat zich met wisselend succes in het interbellum liet gelden als journalist en schrijver. Je komt ze nog wel eens tegen in een voetnoot van de literatuurgeschiedenis, in leggers van vergeten kranten. Het antwoord op de vraag wie Jan Campert was, moet vooral worden gezocht in journalistieke en literaire kringen die altijd overschaduwd zijn geweest door de bekende schrijvers, journalisten en kranten van zijn tijd. Van zijn directe biografie ontbraken nog veel gegevens, en dat is in de eerste plaats te verklaren uit zijn, zoals hij het zelf noemde, 'slordig beheer' van zijn leven. Zo zijn avonturiers nu eenmaal. Zijn leven werd gekenmerkt door vele liefdesverhoudingen, twee mislukte huwelijken, talloze verhuizingen, geldgebrek en overmatig drankgebruik.

Op 29 oktober 1930 schreef Campert in zijn dagelijkse column op de voorpagina van de Haagse krant *De Nieuwsbron*: 'Van mij trekt niemand zich iets aan. Ik hoef geen mémoires te schrijven, want geen enkele uitgever zal er aan willen.' Campert schreef tien jaar later onder de titel *Slordig beheer* toch een korte autobiografie en vond daar een uitgever voor. Het was een merkwaardig boek vol zelfkritiek over de wijze waarop hij met zijn talloze vriendinnen was omgegaan. Na zijn dood werd daarom vaak gerefereerd aan de 'rokkenjager' Jan Campert, maar dat al te menselijke beeld werd overschaduwd door de bijna-heiligverklaring van de dichter die 'De Achttien Dooden' schreef.

De gretigheid om met biografische feitjes uit het leven van Jan Campert aan de haal te gaan – want wat is er interessanter dan een bijna-heilige te verwijten dat hij geen heilige is – staat in schril contrast met de omstandigheid dat niemand ooit de behoefte voelde een echte biografie te schrijven. Bij mijn weten heeft alleen de Zeeuwse auteur en ooit mijn docent Nederlands Lou Vleugelhof (pseudoniem van Loe de Jonge) in 1998 voor het eerst de wens om een biografie geuit.[1]

De directe bronnen over Jan Campert zijn schaars. Dat zal het resultaat zijn van zijn 'slordige' en wispelturige wijze van leven. Welis-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 9

waar heeft hij een omvangrijk journalistiek en literair oeuvre nagelaten, maar het leek in de vergetelheid geraakt te zijn door dat ene gedicht.

Multatuli schreef in zijn *Max Havelaar* dat het niet overtuigend is als een dichter schrijft: 'De lucht is guur, en 't is vier uur,' terwijl de lezer zo'n gedicht misschien al leest 'als 't kwartier voor drieën is'. Op geestige wijze wordt hiermee beweerd dat niet de werkelijkheid van de schrijver belangrijk is om tot beter begrip van zijn werk te komen, maar die van de lezer. Toen Campert 'De Achttien Dooden' schreef, dramatisch en invoelend, zat daar geen autobiografische ervaring achter, behalve dan een paar dagen cel in een Haags politiebureau drie jaar eerder. Maar vele duizenden lezers hebben dit verzetsgedicht als een autobiografisch relaas van een ter dood veroordeelde gelezen. Als gevolg van dit kolossale misverstand, gestoeld op de collectieve biografie van de lezers van dit gedicht, heeft Campert postuum een verzetsreputatie opgebouwd. Is het een minder mooi gedicht nu we weten dat de dichter het liggend in het bed van een ex-echtgenote – misschien lag ze er wel naast – in de Amalia van Solmsstraat in Den Haag schreef en niet in een Duitse dodencel?

Zelfs over een mensenleven dat slecht is gedocumenteerd, valt veel te vertellen. Maar welk doelt dient dat? Tijdens het schrijven van deze biografie heb ik mijn materiaal geordend langs een paar aandachtspunten. De chronologie van het verhaal had geen prioriteit, hoewel die zo veel mogelijk in acht is genomen. Als het gaat over Campert en zijn werk als journalist, heb ik dat niet over alle hoofdstukken uitgesmeerd omdat hij zijn werkende leven lang journalist is geweest. Het zal niemand verbazen dat royale aandacht is besteed aan de oorlogsjaren; om die in relatie tot Campert beter te begrijpen heb ik zijn politieke bewustzijn, of wat daarvoor doorging, uit de jaren dertig proberen te beschrijven, om beter zijn keuzes tijdens de bezetting te begrijpen.

De titel van deze biografie, een citaat van Campert zelf en in de jaren zestig gebruikt als titel voor een bloemlezing uit zijn werk, 'Wie weet slaag ik in de dood', is gekozen omdat daaruit zo duidelijk een autobiografisch oordeel spreekt. Deze licht pathetische uitspraak

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 10

sloeg niet alleen op zijn werk, maar ook op zijn leven. Deze aarzelende veronderstelling heb ik tot inzet van mijn biografie gemaakt. Het is het verhaal geworden over iemand met hooggestelde ambities en een grote werklust, maar met een niet al te sterk karakter. Camperts talenten zijn daarom niet ten volle door hem benut. Vaak was hij te slordig. De spanning tussen zijn zachtaardige karakter en het spoor van ergernis en verdriet dat hij heeft achtergelaten, is te verklaren uit zijn hooggespannen idealisme over liefde en romantiek. De idealen die hij in dat opzicht nastreefde, botsten steeds weer met de werkelijkheid aan de toog van een Haags café, waar altijd wel iemand bereid was deze aardige jongen te paaien met een borrel of met een tot mislukken gedoemd plan eindelijk wat geld te verdienen.

Hans Renders
Amsterdam, 31 augustus 2004

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 11

PRELUDE

De onbekende jood

'Beste Kerels,

Als jullie deze brief krijgen ben ik al niet meer hier, zodat ik de golf van verontwaardiging, die ongetwijfeld bij jullie naar boven zal komen, omdat ik jullie deze belangrijke mededeling per brief doe, niet persoonlijk zal kunnen stuiten. Daarom wil ik trachten jullie in deze brief alles duidelijk uit te leggen, zodat jullie oordeel misschien wat zal worden gematigd.

Sinds de bezetting loop ik hier gevaar onschuldig te worden opgepakt in verband met mijn afstamming. Vooral omdat ik dus al gevaar liep zonder iets te doen heb ik mij altijd van eenige illegale actie onthouden. Ter wille van mijn moeder heb ik het gevaar dat ik liep altijd zo klein mogelijk willen houden.

Jullie weet welke plaats ik thuis inneem en hoe ik tegenover mijn moeder sta en daarom heb ik er nooit zelfs maar over gedacht te verdwijnen. Hoewel jullie dat misschien raar zullen vinden, moet ik zeggen dat ik mijn eigen belang en zelfs dat van ons arme Vaderland ondergeschikt heb gesteld aan dat van mijn Moeder.

Nu de toestand zich, in 't speciaal voor ons, zo toespitst, zie ik in dat ik misschien meer gevaar loop met hier te blijven dan met weg te gaan en daarbij mijn Moeder toch zo weinig feitelijke steun kan bieden. Daarbij voorzie ik dat men het ons in de toekomst nog zo veel moeilijker zal gaan maken, dat het voor Moeder misschien een grote opluchting zal zijn als ik weg ben.

Jullie moet niet denken dat ik het prettig vind om te verdwijnen en

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 12

jullie in de rotzooi te laten zitten, maar voor de rust van mijn Moeder heb ik dit natuurlijk graag over. Ook moeten jullie niet denken dat ik door een soort koorts ben aangegrepen, toen ik anderen voor mij zag gaan, 't tegendeel is waar: ik heb hier lang al over nagedacht, gewogen en getwijfeld en heb na heel lang beraad en grote innerlijke strijd besloten het te doen als zich een redelijke kans voordeed. Dit alles zullen jullie kunnen begrijpen en rechtvaardigen, maar nu kom ik aan het punt dat jullie heel moeilijk zullen kunnen aanvaarden, n.l. waarom ik hierover nooit met jullie heb gesproken.

Toen ik eindelijk het besluit had genomen en hierover met een ander iemand, waar ik van 't begin af alles mee had besproken, sprak, raadde hij me zo met klem aan er zelfs niet met jullie over te spreken, dat ik dat van iemand die zo veel ouder en ervarener is dan ik wel moest aannemen. De motivering is dat het enige dagen, weken of maanden kon duren voor ik een kans kreeg en hoe langer het zou duren des te meer kans was er dat het door een vergissing of onvoorzichtige uitlating uit zou lekken met het bekende noodlottige gevolg. Het was dus gewenst dat zo weinig mogelijk mensen op de hoogte waren en hoewel mijn raadsman wist dat ik jullie onvoorwaardelijk vertrouwde, vond hij dat van een vergissing of iets dergelijks zoveel afhing dat ik niets moest zeggen. Na lang praten ging ik eindelijk met hem accoord: ik liet me niet ompraten, ik was het er mee eens, hoewel ik het tegenover jullie ellendig vond en nog vind, en bovendien zo graag jullie opwekkende steun had gehad. Ik weet niet of ik jullie dit duidelijk heb uitgelegd. Als dit niet zo is dan moet Bart of jullie allemaal maar eens gaan praten met degeen die Bart deze brief geeft, hij zal ons gesprek dan nog eens precies weergeven. Het zou een ondraaglijk idee voor me zijn, dat jullie me dit echt kwalijk zouden nemen en daarom wil ik dat jullie alle moeite doen die gedaan kan worden om je voor te stellen waarom ik niets heb gezegd en hoe beroerd ik dit toch ook weer aan de andere kant vond.

Jullie weten hoe ik aan mijn vriendenkring hang en kunt je dus wel voorstellen wat het voor mij betekent om juist op dit moeilijke moment willens en wetens van de grote steun die ik als goede vriend altijd van jullie heb gehad, afstand te moeten doen. Ik ben er trots op en heb het altijd als een eer beschouwd om tot een stel van zulke mieterse, echte Hollandsche, kerels te mogen behoren.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 13

Daarom beschouw ik dit niet als een echt afscheid, het zal tijdelijk zijn en later zullen we elkaar terug zien en hoelang we dan ook uit elkaar zijn geweest, direct zal er dan weer de prettige en aparte sfeer heersen die kenmerkend is voor onze vriendschap.

Dan heb ik nog een verzoek aan jullie:

Jullie weten hoe de zaken bij mij thuis zijn gesteld en wat dit voor Moeder betekent. Het zou voor mij een enorme geruststelling zijn te weten dat jullie haar geregeld opzoekt en zo, zonder over bijzondere dingen te praten, haar steunt. Zij mag jullie bijzonder graag en zal het heerlijk vinden als jullie, liefst met enkelen tegelijk, haar zo nu en dan eens opzoekt. Dit geldt niet alleen voor de eerste tijd; ik reken er op dat jullie mijn taak zoveel mogelijk zult overnemen tot ik in staat zal zijn mijn plichten zelf weer waar te nemen. Jullie bewijst mij daarmee een grote dienst en ik twijfel geen ogenblik dit van jullie te vragen omdat ik weet dat jullie op dit punt al het mogelijke zult doen.

Het is duidelijk dat ik popel om de kans te krijgen, mee te helpen om al het onrecht dat hier gebeurt te wreken. Daarbij zal ik mijn uiterste best doen omdat ik voel dat dit mijn plicht is tegenover jullie. Diegenen die hier blijven moeten zich nu niet gaan beschouwen als minderwaardigen, integendeel: in vele gevallen is er meer moed nodig te blijven dan om weg te gaan, vooral als huiselijke omstandigheden dit blijven eisen.

Ik doel hier niet op een bepaald geval, ieder moet dat voor zichzelf uitmaken en niet vergeten dat hij ook hier nuttig kan zijn.

Het geheel is een lang epistel geworden omdat ik jullie, voor zover dit mogelijk was, alles uit wilde leggen, want het zou voor mij ondraaglijk zijn als mijn beste vrienden dit niet begrepen of rechtvaardigden. Ik hoop in deze poging te zijn geslaagd.

Kerels, ik neem geen afscheid van jullie omdat ik dat eenvoudig niet kán, laten we dus maar zeggen: "Till we meet again" en laten we hopen dat dat niet te lang zal duren.

Cheerio,

Frans.'[1]

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 14

De schrijver van deze afscheidsbrief heeft Jan Campert maar kort gekend, maar die kennismaking heeft dramatische gevolgen gehad, voor beiden.

Op 11 januari 1946 werd in het Rotterdamse Huis van Bewaring de voormalige Duitse Sicherheitsdienst-agent en Scharführer A.E.E. Rosener verhoord.[2] In het proces-verbaal van dit verhoor werd gesproken over de arrestatie van een zekere Kamper, Nijkamp en 'een jood, wiens naam ik niet meer ken'. De dienstdoende marechaussee had geen idee wie Nijkamp was, van Jan Campert had hij ook nooit gehoord en wie de jood was wiens naam Wehrmachtsoldaat Rosener vergeten was, interesseerde hem blijkbaar weinig. In een ander proces-verbaal is vastgelegd dat Campert en Nijkamp per auto hadden geprobeerd een 'onbekend joods persoon' naar België over te brengen.[3] 'Ook de jood is gearresteerd, die zich nadien van het leven heeft beroofd. Gegevens dezer persoon zijn onbekend.'

Er werd in die maand juli door de Sicherheitsdienst in Breda onder leiding van Willy Stöwsand hard gewerkt. Alleen al op 12 en 13 juli 1942 werd een groot aantal mensen uit Breda, Roosendaal en Bergen op Zoom gearresteerd. De SD was getergd, zo leek het wel. Een zekere C. Kousemaker werd door Stöwsand eigenhandig ingerekend. Hij stond bekend als anti-Duits en werd daarom overgebracht naar de Polizeigefängnis in Haaren. Ook J.P.M. Vlekker werd op 13 juli opgepakt. Deze 54-jarige leraar uit Bergen op Zoom had zich in de klas anti-Duits uitgelaten. Hendrik Hegeman was door Stöwsand opgebracht naar de Koninklijke Militaire Academie (KMA) in Breda en zat er tien dagen later nog. Het was zo druk in Breda dat Cornelis Berrevoets, opperwachtmeester der gemeentepolitie in Tilburg, werd gedetacheerd bij Stöwsand. J.F. van der Zwaan, op 12 juli 1942 gearresteerd, zag hoe op 15 augustus de gijzelaars Willem Ruys en J. Benneker gefusilleerd werden.[4] Dat was een beproefde methode van de SD: verdachten bij wijze van waarschuwing verplichten toe te kijken bij een executie. De boodschap was ondubbelzinnig: nu kijk je, de volgende keer val je.

Bij de arrestatie van Jan Campert in juli 1942 waren dus aanwezig Martien Nijkamp en 'een onbekende jood, die zich van het leven

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 15

heeft beroofd'. In het Centraal Archief voor de Bijzondere Rechtspleging zijn bij de processen-verbaal nauwkeurig bijgehouden namenlijsten toegevoegd van opgepakte joden in het district Den Bosch, Breda en Eindhoven. Op die lijsten staan de namen van alle joodse mannen die werden opgepakt, slechts één keer komt de vermelding 'een onbekende jood' voor. In de vele pogingen na de oorlog de arrestatie van Jan Campert te reconstrueren, is hardnekkig geprobeerd de identiteit van 'de onbekende jood' te achterhalen. Tevergeefs.

Totdat de vier jaar oudere zus van 'de onbekende jood', Constance, in haar huis aan de Haagse Tortellaan de biograaf ontvangt van een man die zij uitsluitend kent als de dichter van 'De Achttien Dooden', het symbool van de oorlog waarvan haar broer Frans een van de zovele slachtoffers werd. De rijmprent met *De Achttien Dooden* heeft jarenlang aan haar muur gehangen. Het enige dat Constance tot op dat moment over de dood van haar broer weet, is dat hij op 21 juli 1942 de capsule met cyaankali kapot moet hebben gebeten die de bevriende huisarts A.G. Polak Daniëls aan elk lid van de familie gegeven had. Enige weken later, als ze veel over haar zestig jaar eerder overleden broer heeft gehoord dat volstrekt nieuw voor haar is, kan de broze Constance zich ook nog zijn begrafenis herinneren op begraafplaats Eik en Duinen, nu Oud Eik en Duinen genoemd. Eik en Duinen was geen joodse begraafplaats. Frans was niet aangesloten bij de joodse gemeente dus mocht hij niet op een joodse begraafplaats ter aarde worden besteld. De begrafenis was geheel en al uit het geheugen van Constance gewist. De omstandigheden waren ook bijna te bizar om voor werkelijk gehouden te worden.

Bob Bernicke, lange tijd een vriend van 'de onbekende jood', kreeg het nieuws in 1942 te horen van Annemarie Schoo, het vriendinnetje van Frans. Met een paar vrienden zijn ze naar zijn moeder gegaan. Bob: 'We waren gek genoeg opgewekt, trokken elkaar op de fiets voort naar dat huis. We maakten zelfs grappen. Ik herinner het me nog goed. Waarschijnlijk moest er spanning ontladen worden. Later realiseerden we ons natuurlijk beter: Frans is dood. Dat was ook ongekend want het was de eerste jonge jongen die dood was die

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 16

ik kende, voor ons allemaal. Die spanning kwam los door dat fietsen. Ik geloof dat Herman Fokker er ook bij was. Frans' moeder hield zich flink. We dronken koffie en condoleerden de familie. De dag daarop is mijn moeder naar haar toe gegaan. Het lijk heb ik niet gezien.'

Enkele familieleden en kennissen van de overledene zaten ondergedoken. Toch kwamen ze op de begrafenis van Frans, die plaatsvond vier dagen nadat het bericht over zijn dood door de SD was gebracht. Constance en haar moeder waren er en ook dokter Polak Daniëls. De vader van de overledene was niet present. Zijn vrienden van de HBS waren er wel, zeven in getal. Ze hadden met de gedachte gespeeld de kist van hun overleden vriend naar zijn graf te dragen. Dat is niet gebeurd. Na afloop van de plechtigheden realiseerden ze zich pas dat hun komst niet zonder gevaar was, althans voor de joodse vrienden.

De vijfentwintigjarige Constance liep na afloop achter Polak Daniëls. Een vreemd idee dat deze huisvriend over leven en dood van de familie ging. Constance, haar broer Joop en haar moeder hadden zelf ook zo'n capsule van de dokter gekregen, zoals veel joden een pil bij zich droegen in die tijd. En Constance wist dat dergelijke pillen ook gebruikt werden. De vader van Polak Daniëls had meteen bij het uitbreken van de oorlog cyaankali genomen. G. Polak Daniëls, de broer van de huisarts zegde op 29 mei 1940 zijn voorzitterschap van de Nederlandsche Journalisten Kring op. Officieel wegens gezondheidsklachten, maar in werkelijkheid had hij uit angst voor de toekomst al jaren in *De Journalist* en in het blad van de Liberale Staatspartij *De Vrijheid* gewaarschuwd voor Hitlers plannen met de joden. Frans zal thuis hebben horen praten over deze toestanden. Polak Daniëls sprak zijn afkeer van de nazi's en de vernedering van de joden openlijk uit.[5]

Constance heeft haar leven lang op een steenworpafstand van Eik en Duinen gewoond, maar nooit is ze na de oorlog op het idee gekomen het graf van haar broer te bezoeken. Er was te veel gebeurd. Ze heeft nooit met haar kinderen willen spreken over haar ouderlijk huis. En zoals ze later in het gesprek beaamt, is haar stilzwijgen een

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 17

ingesleten overlevingsstrategie geworden.[6] 'Ik heb totaal geen beeld van mijn broer meer. Ik kon goed met hem opschieten, meen ik. We hebben na de oorlog nooit meer over hem gesproken. Nooit.' Dat is des te schrijnender omdat Constance de hele vriendenschaar van Frans heeft overgenomen. Zelfs Heske, ooit een leerling van het Nederlands Lyceum in Den Haag op wie Frans verliefd was, behoort tot haar vriendenkring.

Constance bewaart een foto van haar broer en haar moeder, die is gemaakt op de dag dat hij met enkele vrienden op de fiets via Roosendaal naar België wilde vluchten. Het was, zo weet Constance nog, verboden joden te fotograferen. Maar haar verloofde en latere echtgenoot F.H.C. (Francis) van den Broek d'Obrenan, Poel genoemd, was fotograaf en nam toch enkele foto's. 'Voor het geval dat we hem niet meer zien.' Poel kende Frans al voordat hij de verloofde van Constance was. Frans was zelf een verwoed amateurfilmer en -fotograaf, en had Poel, die een baan als fotograaf bij Polygoon had, via de fotografie leren kennen.

Constance heeft nooit geweten wat er precies met Frans gebeurd is, waar hij in de gevangenis zat, hoe hij er terechtkwam en wie hem verraden heeft. Tijdens de bezetting was het begrijpelijkerwijs moeilijk die informatie te achterhalen. Haar ouders waren in 1934 gescheiden. Haar vader leefde met zijn tweede echtgenote in Wassenaar, maar verbleef ook regelmatig in zijn vakantiehuisje in Epe, bij Nunspeet. Moeder, Lydia van den Bergh, en Joop zijn kort na de arrestatie van Frans opgepakt. Zij hebben ook de cyaankalicapsule doorgebeten. Maar hun magen werden in het ziekenhuis leeggepompt. Joop is van daaruit ontsnapt. Lydia van den Bergh is naar Westerbork gebracht, na een jaar is ze op transport gezet naar het Poolse concentratiekamp Sobibor, en bij aankomst direct vergast.[7]

Martien Nijkamp

De door Scharführer Rosener genoemde Martien Nijkamp, voor zijn familie 'Tiem', was chef nieuwsdienst van de *Bredasche Courant*. Dicky Nijkamp, de dochter die is geboren nog geen maand voordat

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 18

vader Nijkamp gearresteerd was, probeerde jarenlang het verhaal van haar moeder te horen te krijgen. Het zat haar dwars dat ze vele jaren later in een linnenkast een tekst van zes handgeschreven bladzijden vond, een lezing die haar moeder bij een herdenkingsbijeenkomst in de meidagen van 1952 had uitgesproken.[8] Uit deze tekst bleek dat haar moeder zich indringend in de levensloop van Jan Campert had verdiept, zijn werk kende en dat ze zelfs kleine details wist te vertellen over zijn detentie in de gevangenis van Breda. Ze beweerde met grote stelligheid dat Campert weliswaar geen christelijke dichter was, maar 'religieus is hij zeker geweest'. Dicky Nijkamp heeft het altijd pijnlijk gevonden dat haar moeder in dit verhaal meer aandacht leek te hebben voor Campert dan voor haar eigen overleden man, Dicky's vader: 'Er zijn verschillende soorten journalisten. Sommigen zijn nauwgezette bureaumensen die een afgebakende taak hebben en daar niet buiten treden, anderen als Campert, zijn de litteraire dagbladschrijvers, die voor alles vrij willen zijn en als ze dan een bohème-natuur bezitten en geen eerzucht is hun bestaan ongewis.' Nijkamp was nadrukkelijk geen 'litteraire dagbladschrijver', al was hij bij de *Bredasche Courant* begonnen als chef van de kunstredactie.

In 1970, Dicky was toen 28 jaar, wilde Maria Nijkamp onder grote druk van haar dochter voor één keer over haar man praten. Dicky luisterde, stelde vragen en schreef naderhand een verslag van dit gesprek. Het is een aangrijpend relaas over het jonge gezin Nijkamp tijdens de oorlogsjaren. 'We woonden in Ginneken bij Breda, Rotterdam werd gebombardeerd en omdat Breda een militaire stad is, werd ons aangezegd dat we moesten evacueren. Zo gingen we Pinksterzondag 's morgens om zes uur de deur uit. De kinderwagen zoveel mogelijk volgepakt met kinderkleertjes, een jongen van drieënhalf jaar er bovenop, een meisje van vierenhalf jaar ernaast en ik zes maanden zwanger erachter.' Het relaas doet denken aan de lotgevallen van het gezin in *Het bittere kruid*, het beroemde boek van Marga Minco. En dat is geen toeval.

Een van Nijkamps medewerkers op de krant was de in Breda wonende 'litteraire dagbladschrijver' Sara Minco, iedereen noemde haar Selma en later werd ze bekend als de schrijfster Marga Minco.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 19

Op haar achttiende, in 1938, begon ze bij de *Bredasche Courant* als leerling-journalist, nadat ze uit eigen beweging met een map verhalen de redactie had bezocht. De redactie van deze regionale krant was gevestigd aan de Grote Markt in Breda, boven de drukkerij Broese & Peereboom. Minco zag tegen Nijkamp op, deze geroutineerde journalist die tevens correspondent was voor 'grote bladen' als de *NRC*, *De Rotterdammer* en *De Telegraaf*.[9] Nijkamp was een echte nieuwsjager. Voor de oorlog bivakkeerde hij regelmatig op de stoep van Hotel de Kroon om nieuwtjes op te vangen, en om een biertje te drinken. Nijkamp kwam regelmatig in het café naast Broese & Peereboom: De Franciscaner.[10] Nijkamp was anti-Duits. *De Telegraaf*, een van de 'grote bladen', had nog niet die slechte reputatie van na de oorlog.

Minco werd door Nijkamp tot toneelrecensent benoemd. Het eerste stuk dat ze voor de krant recenseerde was *Our Town* van Thornton Wilder in Concordia, de stadsschouwburg. Ook schreef ze onder het pseudoniem Hus cursiefjes.[11] Bij een toneelvoorstelling in De Graanbeurs aan de Reigerstraat die ze voor de krant bezocht, ontmoette ze in 1938 Bert Voeten, toneelcriticus van het concurrerende *Dagblad van Noord-Brabant*. Hij was een onzekere jongen met literaire ambities, net als zij 'een litteraire dagbladschrijver'.

Tijdens de mobilisatie werd de *Bredasche Courant* een kopblad van het *Rotterdamsch Nieuwsblad*. Veel journalisten werden opgeroepen zich voor het leger te melden en Minco moest met het nieuws naar Rotterdam reizen om de Bredase pagina daar op te maken. Net als veel andere Bredaënaars vluchtte de familie Minco in de meidagen van 1940 naar België en net als de Nijkamps maakten zij een helse tocht vol ontberingen. De novelle *Het bittere kruid* begint met de terugkomst in Breda, als blijkt dat de stad niet het toneel van militair vertoon wordt, omdat Nederland zich al overgegeven heeft aan de Duitsers. De ontvangst in Breda was voor Minco wel erg zuur. Op de krant kreeg ze van haar hoofdredacteur-directeur C. Riezebos te horen dat joodse verslaggevers ontslagen waren. Waarschijnlijk is Minco de eerste Nederlandse journalist die vanwege een joodse afkomst ontslagen werd. Toen in 1984 een jubileumboek over uitgeverij Broese & Peereboom werd gepubliceerd, meldde de schrijver ervan keu-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 20

rig dat Marga Minco van 1938 tot 1940 bij de *Bredasche Courant* heeft gewerkt als verslaggeefster, maar de reden van ontslag werd niet genoemd in de feestbundel.[12] Riezebos, die zo braaf de anti-joodse maatregelen voor de bezetter had uitgevoerd door Minco te ontslaan, werd niet lang daarna gefusilleerd omdat hij tevens in het verzet zat.[13]

Als een soort kwartiermaker reed Nijkamp op zijn motorfiets, behangen met tassen vol levensmiddelen, steeds vooruit om de kijken hoe de tocht naar België het beste kon verlopen. Door de bossen liep de familie naar de grens, na overnacht te hebben op een hooizolder van een boerderij trokken ze de volgende dag naar Hoogstraten, net over de grens. Het was een barre tocht die de familie onmiddellijk duidelijk maakte wat oorlog was. De stroom vluchtelingen uit Nederland werd meer dan eens beschoten. Het was moeilijk om aan water te komen, dringend gewenst met twee nog jonge kinderen. Uiteindelijk vonden ze een paar dagen onderdak bij vriendelijke mensen in de buurt van Gent. Het plan om naar Engeland te vluchten, liet Nijkamp varen omdat zijn oudste dochter ernstig ziek werd. Dan maar terug naar Breda, zoals de familie in *Het bittere kruid*. Via kleine weggetjes liepen ze terug naar Nederland. Het laatste gedeelte lifttten ze mee in een auto van het Rode Kruis. In Nederland aangekomen kwamen ze al meteen Duitse soldaten tegen. Hun huis was geplunderd en het driejarig jongetje Rudy was zo nerveus van alles geworden dat hij niet meer kon of wilde praten en opgenomen werd in een psychiatrische kliniek. Hij bleef er een jaar, totdat hij weer sprak.

Begin juli 1942, een dag of tien na de geboorte van Dicky op 27 juni, kreeg Martien Nijkamp thuis bezoek van Jan Campert. De twee kenden elkaar al vijftien jaar. Met een clubje enthousiastelingen, allemaal al een beetje ervaring in de journalistiek, waren Campert en Nijkamp samen met onder meer de 'litteraire dagbladschrijvers' Ben van Eijsselsteyn en Han Hoekstra in 1927 bij de toen net opgerichte Haagse krant *De Nieuwsgier* begonnen.[14] Nijkamp was in 1931 naar Breda getrokken, maar het contact met Campert bleef behouden. Ook de moeders van de twee jonge journalisten schreven elkaar, om

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 21

de zorgen over hun avontuurlijke jongens te delen.[15]

Maria den Hollander, de latere echtgenote van Nijkamp, werkte voor de oorlog bij drukkerij-uitgeverij Broese & Peereboom, waar de *Bredasche Courant*, opgericht in 1791, werd gedrukt. En ook Nijkamp werkte voor Broese & Peerenboom, aan een bewerking van het populaire boek *Breda en omstreken in woord en beeld*. Het was dus niet verwonderlijk dat Maria, door iedereen Miep genoemd, Martien Nijkamp tegen het lijf liep. Een gescheiden man, vader van twee kinderen, daar moest ze wel even aan wennen. Maar het duurde toch niet lang totdat ze voor hem viel.

Nijkamp had bij de *Bredasche Courant* gesolliciteerd naar de post van hoofdredacteur.[16] Hij kreeg de baan niet, maar werd wel als kunstredacteur aangenomen. In 1923 was de wat knorrige A.P.K.H.J. Kellenaers in dienst getreden en schreef jarenlang onder het pseudoniem 'Uiltje' kritische artikelen over de gemeentepolitiek. Na een conflict met zijn directie in 1929 – 'Uiltje' had zich misdragen tijdens de inwijding van het carillon in de grote kerk in Breda – nam hij een jaar later ontslag en vertrok naar Rotterdam.[17]

Dat de *Bredasche Courant* van alle walletjes wilde eten, werd mooi geïllustreerd door de 'Brabantsche Brieven' van Dré (pseudoniem van A.A.L. Graumans), dezelfde auteur publiceerde in het *Dagblad van Noord-Brabant*, de concurrent dus, een rubriek onder de titel 'Brieven van den Dré z'n Trui'. Graumans woonde in Den Haag! Om niet te provinciaals te lijken, werd aan de voorzitter van de landelijke journalistenkring, de Haagse journalist Doe Hans van *De Avondpost*, gevraagd een tweewekelijkse beschouwing te leveren. Het mocht allemaal niet baten: vanaf 1932 werd de *Bredasche Courant* een kopblad van de *Haagsche Courant*.

De sollicitatie van Nijkamp als hoofdredacteur komt in een ander licht te staan door het ontslag van de zittende hoofdredacteur. Nijkamp werd dus maar chef van een regionale editie. Broese & Peereboom mocht met haar Bredase redactie nog twee pagina's plaatselijk nieuws garen en drukken, die in de dagelijks uit Den Haag toegestuurde bladen werden gevouwen. Met andere woorden: een echte hoofdredacteur was in Breda niet meer nodig. Hoogstens een chef

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 22

nieuwsdienst. In die functie werd de zittende kunstredacteur Nijkamp dan ook aangesteld. C. Riezebos van uitgeverij Broese & Peereboom was in naam hoofdredacteur-directeur.

In 1939 werd de samenwerking met de *Haagsche Courant* beëindigd. Evenals de *Dordtsche Courant* werd de *Bredasche Courant* vanaf 1 juli een kopblad van het *Rotterdamsch Nieuwsblad*. Op het moment dat Nijkamp werd gearresteerd, was hij formeel werkzaam voor een speciale editie van het *Rotterdamsch Nieuwsblad*.

Het was dus niet zo vreemd dat Campert eerder al eens de hulp van Nijkamp inriep om een joodse collega van *De Nieuwsbron* met zijn vriendin de grens over te helpen. Drie dagen later was Campert weer terug in Den Haag en kon hij aan Hoekstra melden dat een tweede expeditie was geslaagd. 'Het enige gevolg is dat ik er nu weer drie voor de boeg heb, zoodat ik morgen weer afreis. Daar komt nog bij een griep, die alleen met ladingen kinine te temmen valt. Ik zal dus ook deze week nog wel niet verschijnen, maar wat doe je als je al die narigheid om je heen ziet en eindelijk in staat bent min of meer te helpen?'

Wat kan een man oprecht en trouw,
nog doen in zulk een tijd?
Hij kust zijn kind, hij kust zijn vrouw
en strijdt den ijdlen strijd.

Campert kondigt aan dat hij zondag weer naar het zuiden toe gaat en ook op dinsdag. 'Kom daarna woensdag vroeg weer terug.' Maar Campert heeft Den Haag nooit meer gezien. Die dinsdag is hij gearresteerd. Waarschijnlijk is er van een tocht op zondag niets gekomen. En is op dinsdag geprobeerd Frans de grens over te zetten. 'Het was een aardige jongeman, die doodsbang was omdat hij geen vals persoonsbewijs meer had kunnen bemachtigen,' zo wist Maria Nijkamp. 'Ze gingen met een taxi weg en ik had een angstig voorgevoel, even later werd er getelefoneerd en zei iemand dat mijn man niet naar de grens moest gaan. Ik kon ze echter niet meer bereiken.' Het was al te laat.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 23

De arrestatie

Cor Brugel, chauffeur bij het in 1934 opgerichte Bredase taxibedrijf Peutax, zo genoemd omdat uitsluitend met Peugeots gereden werd, stond bekend als een echte heer.[18] Zijn in eigen beheer uitgegeven boekje is geschreven door G.J.M. de Hoogh op basis van herinneringen van Brugel.[19] In *Taxi, Meneer?* wordt een beeld opgehangen van Cor Brugel die in de jaren dertig als getapte chauffeur langzamerhand begreep dat zijn karige salaris aangevuld kon worden door ritjes naar Antwerpen of Turnhout. Hij vertelt vrij nauwkeurig hoe dergelijke nachtelijke ritten in zijn werk gingen, met vaak dronken mannen die naar bordelen in Vlaanderen wilden. De eerste helft van zijn boek speelt in de jaren dertig. En dan breekt de oorlog uit. Brugel maakt aannemelijk dat zijn werk zo veel mogelijk doorging, hetgeen betekende dat hij zich niet bemoeide met wat zijn klanten uitspookten. Hij reed ze op verzoek. De ene keer was dat een vrolijk vriendenclubje dat na sluitingstijd van De Franciscaner de bloemetjes nog eens wilde buitenzetten in Antwerpen, de andere keer de Grüne Polizei die iemand ging ophalen.[20]

'Zo stapten eens drie heren bij me in de wagen, die de grens over wilden. "Als het kan niet al te opvallend... chauffeur."' Toch heeft iemand op die 21ste juli 1942 aan de SD-ers Stöwsand en zijn assistent Rosener verteld dat diezelfde avond aan de grens bij Baarle-Nassau, bij de doorlaatpost op de weg naar Turnhout een zogenaamd 'jodentransport' zou plaatsvinden. Vanaf dat moment was het lot van Campert, Nijkamp, 'de onbekende jood' en nog enkele anderen bezegeld.

De SD vermoedde al langer dat er aan de Turnhoutseweg gerommeld en gesmokkeld werd. Vanuit de Dienststelle Den Bosch waren daar vragen over gesteld. Wat Stöwsand vooral dwars zat, was de gemoedelijke omgang tussen de Nederlandse marechaussee en de plaatselijke bevolking en vooral de vriendschappelijke banden tussen de SD-ers aan de grens en de bevolking van Baarle-Nassau en de ermee verweven Belgische enclave Baarle-Hertog. Er was dus alle reden om de tip maximaal uit te buiten. Stöwsand besloot daarom niet

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 24

alleen het 'jodentransport' op te wachten. Hij koos voor een aanpak waarbij de eventuele handlangers van deze verwerpelijke jodenhelpers aangehouden konden worden: meteen ingrijpen en de arrestanten hardhandig verhoren met het doel hun plaatselijke helpers in te rekenen.

Stöwsand en Rosener hesen zich in burgerkleding en reden met de auto naar Baarle-Nassau. Ze parkeerden hun auto op de Markt en bleven wachten. Omdat ze in burger waren en dus geen aanhoudingsbevoegdheid hadden, was een Nederlandse rechercheur opgetrommeld, Bartel Boogerd, die indien nodig kon ingrijpen. Net op het ogenblik dat ze na lang wachten weer wilden vertrekken, zagen ze een auto aankomen. De politieman gaf het stopteken. Hoewel het niet direct te zien was geweest, bleek de auto uit het wagenpark van een taxibedrijf uit Breda te komen. Scharführer Besener, een Duitse SD-agent, vroeg de inzittenden uit te stappen. Stöwsand en Rosener kwamen erbij. Brugel liet in *Taxi, Meneer?* optekenen dat zijn wagen 'omsingeld' werd. Hij dikte het verhaal wat aan met 'getrokken pistolen' en 'geweren in de aanslag', maar komt dan met de mededeling: 'Een officier van de Sichterheitsdienst die de leiding had stevende met korte stijve pasjes op mijn wagen af. Hij bleek verdomd goed op de hoogte te zijn en noemde op barse toon de namen van twee van mijn passagiers terwijl hij op een kortaangebonden en geen tegenspraak duldende toon van de derde vaststelde: "Und du bist ein Jude!". Het was duidelijk verraderswerk.'[21]

Cor Brugel protesteerde en zei dat hij zijn klanten niet eens kende. Voor wat de in Breda bekende journalist Nijkamp betreft, is dat nogal onwaarschijnlijk. Toch geloofden de SD-ers hem. Ze kenden Brugel als een joviale en beleefde taxichauffeur uit het Bredase die ook vaak voor de SD reed en ze wisten klaarblijkelijk niet dat hij eerder voor Campert en Nijkamp naar Baarle-Nassau was gereden. De afstand van Breda naar Baarle-Nassau bedraagt achtentwintig kilometer en dus is het onwaarschijnlijk dat je tijdens zo'n rit geen gesprekje met de passagiers voert.

Brugel was niet alleen ingeschakeld omdat hij een auto bestuurde. Nijkamp kende voldoende mensen in Breda die hem een auto had-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 25

den willen lenen. Zonder dat Brugel het wist, speelde hij een cruciale rol in de vluchtlijn. Vanzelfsprekend kende de in Den Haag wonende Campert heg noch steg in de omgeving van Breda. Van Nijkamp kon men niet alleen vermoeden dat hij de omgeving goed kende, men wíst het ook, omdat hij in 1934 de zesde en geheel omgewerkte druk had verzorgd van het populaire boek *Breda en Omstreken in woord en beeld; Een gids voor stadsgenoot en vreemdeling.*[22] Die uitgave was de perfecte handleiding voor vluchtlijnen van Nederland naar België omdat juist de omgeving van Breda, met name ten oosten van de stad, bosrijk en dunbevolkt was. Nijkamp had ter voorbereiding op zijn boek alle paadjes en steegjes in de omgeving nagelopen om verantwoorde correcties aan te brengen op uitklapbare wandelkaarten. Hij gaf zelfs onder het kopje 'Auto-tochtjes' de route aan die Brugel op 21 juli gereden moet hebben: 'Van Breda naar Ginneken (mooi, groot dorp). Ulvenhout bij zuivelfabriek links af. Een schitterende weg door een groot landgoed naar Chaam (typisch Brabantsch dorp, Oude Kerk)... Baarle-Nassau.' Nijkamp had echter een handicap die hij angstvallig verzweeg voor Campert én Brugel: hij was nachtblind. Nu was dat niet zo'n probleem als je op een zomeravond om zeven uur naar de grensstreek reed, maar gezien de rest van het geplande programma zou het aardedonker zijn als ze terugreden naar Breda. Nijkamp hield er rekening mee dat er soms ook met gedoofde lichten gereden moest worden. Kortom: Campert en Nijkamp, de lamme en de blinde, hadden Brugel nodig.

Campert, Nijkamp en 'de onbekende jood' werden in de auto bij Stöwsand en Rosener gepropt. Het was rond half negen toen ze in het Huis van Bewaring in Breda aankwamen. In die tijd waren gevangenissen en Huizen van Bewaring nog strikt gescheiden instellingen, met eigen administraties. Nog niet veroordeelden bleven in het Huis van Bewaring totdat ze vrijgelaten werden of in de gevangenis verdwenen, in de Koepelgevangenis in dit geval. Ook in 1942 was al duidelijk dat op hulp aan joodse vluchtelingen de doodstraf stond, dus Campert en Nijkamp was er alles aan gelegen om als 'gewone' criminelen te worden geclassificeerd. Als smokkelaars lag het meest voor de hand. Het beste wat je in zo'n geval kon doen, was gaan roe-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 26

pen dat politiek je niet interesseerde en dat je alles deed voor 'de poet'. Wat Brugel betreft was dat aannemelijk voor de SD en hij kwam daarom met een waarschuwing vrij. Waarschijnlijk hebben Campert en Nijkamp zich ook als opportunisten gedragen. Hoewel pas eind 1942 op de Dienststelle in Den Bosch schriftelijke richtlijnen werden vastgesteld, was al eerder een duidelijke koers uitgezet voor gevallen zoals Campert en Nijkamp. 'Als we personen arresteren of gearresteerd hebben die in een of andere zaak verwikkeld zijn en wij de overtuiging hebben dat zij gevaarlijk geacht kunnen worden, doch geen bewijs kan worden verkregen voldoende voor het gerecht, dan moeten zij naar een concentratiekamp gebracht worden (…). Deze menschen moeten vervolgens in Duitschland in kampen terecht komen en daar zal men wel zorgen dat ze verdwijnen.'[23]

Campert en Nijkamp werden extra streng behandeld op grond van een nog geen maand voor hun arrestatie binnengekomen missive van de Aussenstelle 's Hertogenbosch, gericht aan de directeur van het Huis van Bewaring over hoe te handelen met arrestanten van de SD. Nadrukkelijk werd verboden vrijlatingsdocumenten van zulke arrestanten te laten ondertekenen door gevangenispersoneel dat daartoe niet bevoegd was. Hiermee werd aangegeven dat de Nederlandse marechaussee of de Bredase politie niet helemaal te vertrouwen was. Daarom, zo gaat de ambtsbrief verder die voorin het 'Inschrijvingsregister' van het Huis van Bewaring werd geplakt, kan alleen tot vrijlating worden overgegaan als de SD-posten Breda of Eindhoven daar toestemming voor hebben gegeven.

Jan Campert werd in het boek ingeschreven als 'Letterkundige' onder registratienummer 305. Als huisadres gaf hij 'Moeder te Den Haag Obrechtstr. 52' op.[24] Stöwsand noteerde abusievelijk dat Campert om 8:30 was binnengebracht. Het was 20:30. Nauwkeurig werd opgeschreven hoe hij eruitzag: lengte was 1,80 meter, zwart haar, hoog voorhoofd, bruine ogen, grauw van aanzien, Nederlands sprekend en bildragend. Campert zette zijn handtekening onder deze omschrijving. In zijn zakken zat 66 cent.

Martinus Nijkamp, journalist, registratienummer 307, wonend bij zijn vrouw en kinderen aan de Bavelscheweg 85 in Breda, 1.74 me-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 27

ter groot, zwart haar, blauwe ogen, ovaal gezicht en ook brildragend. In zijn zakken had hij 145,60 gulden, zijn persoonsbewijs, een polshorloge, een vulpen, vulpotlood en een etui met 'distributiebescheiden'.

Onder registratienummer 306 werd genoteerd de 21-jarige bedrijfsassistent, 'de onbekende jood' waarvan na zijn dood niemand ooit de moeite heeft genomen hem een naam te geven. Hij woonde nog bij zijn moeder in Den Haag, Van Voorschotenlaan 20. Op de overlijdensakte, waarop zijn naam natuurlijk wel staat, die op 21 juli door de gemeente Breda werd opgesteld, is dat 'bedrijfsassistent' aangevuld met 'bij een wasserij'. In het inschrijvingsregister van het Huis van Bewaring staat dat hij op 13 april 1921 geboren was. Constance weet dat het 30 april moet zijn. Hij was 1,73 meter, had zwart haar en als omschrijving van zijn wenkbrauwen werd 'J' van Joods aangetekend, bruine ogen, lang aangezicht. Hij droeg een polshorloge en had 34,89 gulden op zak. Opvallend is de vermelding in het 'Inschrijvingsregister' van een litteken onder zijn rechteroog. 'Daar weet ik niks van!' zegt Constance. 'Dat is ook niet te zien op de foto die ik nog van hem heb die is genomen op de dag van zijn vertrek.'

Is de joodse arrestant al meteen mishandeld? De Evangelisch Lutherse Wilhelm Stöwsand was, zo plachtte hij van zichzelf te zeggen, geen man die vaak sloeg. Hij trapte liever met 'zijn geschoeide voet tegen de lichamen van de arrestanten'.[25] Ook Rosener schiep er plezier in bruut geweld te gebruiken. Vele getuigenverklaringen bevatten opmerkingen over zijn specialiteit arrestanten in het gezicht te trappen en te stompen. Had de arrestant een trap in zijn gezicht gekregen die zich zo ernstig liet aanzien dat het waarschijnlijk wel een litteken zou blijven? Of was hij met een koppelriem geslagen? Zeker is dat Frans drie uur na zijn in bewaarstelling dood was. Hij beet de bij zijn insluiting niet ontdekte cyaankalicapsule stuk.

Twee dagen later, 's ochtends om half tien kwam de kippenhandelaar Chat van Loon uit Baarle-Nassau van zijn even verderop gelegen lapje grond naar zijn huis gelopen, gelegen Schaluinen B. 48.[26] Hij had al gezien dat voor zijn huis een personenauto stond, waarbij iemand op en neer wandelde. Toen Van Loon naderde, vroeg de hem

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 28

onbekende rechercheur van de politie in Breda Boogerd hem of hij Carolus van Loon was. Na zijn bevestigende antwoord gingen ze zijn woning binnen. Daar bleken de opperwachtmeester van de Marechaussee te Breda C.J. de Gier en de in burger geklede Stöwsand al aanwezig te zijn. Stöwsand stond aan tafel een bundeltje bankbiljetten te tellen, opper De Gier keek ernaar. De Gier speelde een moeilijk te duiden rol in het geheel. Door Stöwsand en de zijnen werd hij gewantrouwd. Het fijne wisten ze er niet van, maar tegen De Gier waren in 1938 disciplinaire maatregelen getroffen toen hij marechaussee in Oss was. Halverwege de jaren dertig was hij met zijn brigade een zedenschandaal op het spoor gekomen: een van de joodse directeuren van Zwanenberg's exportslagerij had bij tientallen vrouwelijke personeelsleden seksuele diensten afgedwongen. Hij werd daarvoor tot twee jaar gevangenisstraf veroordeeld. De zaak was voor *Het Nationale Dagblad*, *Volk en Vaderland* en de uitgaven van Arnold Meijers Zwart Front aanleiding maandenlang een antisemitische campagne te voeren.[27] Dergelijke praktijken konden alleen door joden uitgevoerd worden, zo was de teneur. Maar de marechausseebrigade onder leiding van De Gier kwam met een reeks andere misdrijven uit Oss aanzetten – het Noord-Brabantse dorp had een reputatie op dit gebied – die niet door joodse directeuren waren gepleegd en ernstiger van aard waren. Met name de beschuldiging dat twee rooms-katholieke geestelijken zich aan minderjarige jongens vergrepen zouden hebben, zette kwaad bloed. De katholieke minister van Justitie C.M.J.F. Goseling greep in en ontnam de marechaussee in Oss elke opsporingsbevoegdheid. De Gier, kort daarvoor nog persoonlijk gedecoreerd door de Koningin, werd overgeplaatst naar Breda. Onbedoeld, hij deed tenslotte gewoon zijn werk, zagen mensen als Stöwsand De Gier door zijn optreden in Oss als een 'jodenvriend'.

Toen Stöwsand hem opdroeg mee te rijden naar Baarle-Nassau, kreeg De Gier pas in de auto te horen waar het om ging. Tijdens de rit vroeg Stöwsand hoe het toch kwam dat De Gier nooit een jood had aangebracht, terwijl toch iedereen wist dat er honderden de grens over gingen.[28] Met andere woorden: De Gier stond onder hoge

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 29

druk te laten zien dat hij aan de Duitse kant stond.

De SD-er snauwde Chat van Loon toe dat het gevonden geld afkomstig was van het smokkelen van joden. Van Loon ontkende. En het is waar: dat geld was in zijn huis aangetroffen maar hij wist niet van wie het kwam. Maar hij wist wél dat hij op een ingewikkelde manier bij een illegaal zaakje betrokken was geraakt. Maar dat zei hij natuurlijk niet tegen Stöwsand. Van de zenuwen kon hij sowieso nauwelijks een woord uitbrengen.

Het hele gezelschap vertrok in twee personenauto's naar de grenspost net buiten Baarle. Aan een zandweggetje dat de verharde weg, de Grensstraat, kruiste en zo'n 150 meter voor de grensovergang, stond enigszins van de weg teruggeweken café Venhoef. Omdat de naam van het café niet op de gevel of op de ramen stond, werd het naar de oude benaming De Uitspanning genoemd. Pal naast de slagbomen stond het witgeschilderde Grenshotel. De auto's stopten en er werd kort gesproken met een Duitse grenswacht, Nico geheten. Daarna ging het verder, België in. Voor Turnhout, aan het Klein Engeland 90, stopte chauffeur Visser en werd een knappe zwartharige vrouw uit haar huis gehaald en in de wagen geduwd: Jeanette Peeters. Na de oorlog zou Peeters getuigen dat met name De Gier 'brutaal' was geweest en actief had deelgenomen aan het doorzoeken van haar huis. De Gier beweerde echter dat hij alles 'quasi' deed, 'omdat ik toch iets moest doen'. Chat kende de tweeëndertigjarige Jeanette Peeters. Ze zat vaak in café Venhoef, in de smokkelaarskroeg Den Pungelaar of het ernaast gelegen café-restaurant Het Wapen van Nassau. Tegenover deze twee enigszins beruchte gelegenheden lag het bourgeois hotel-restaurant Den Engel. Jeanette was een wereldse vrouw 'met moderne make-up'. Alle mannen in Baarle waren verliefd op deze joviale Vlaamse vrouw. Ze was getrouwd met Frans Michilsen, maar door haar veelvuldige bezoek aan het café, meestal alleen, hing er een sfeer van losbandigheid om haar heen. Het was een publiek geheim dat ze er wat bij verdiende met smokkel en zwarte handel. Dat ze liefkozend Zwarte Jeanette werd genoemd, kwam dus niet alleen door haar weelderige haardos.

De twee chauffeurs, Stöwsand, de SD-er Chr. Jacobus, De Gier,

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 30

Boogerd, Carolus van Loon en Jeanette Peeters kregen even later ook nog gezelschap van de broer van Carolus, de aan de Groote Baan 116 in Ravels (ook in België) wonende Nederlander Adriaan (Jaan) van Loon. Het gezelschap reed naar de Koninklijke Militaire Academie in Breda. De gebroeders Van Loon en Jeanette moesten met hun gezicht tegen een muur gaan staan. Een voor een werden ze in een kamertje verhoord. In de dagen die volgden is Jaan van Loon zeven keer verhoord. Elke keer werd hij daarvoor uit het Huis van Bewaring gehaald en naar de KMA gebracht. 'Van de zeven maal dat ik verhoord ben, heb ik zes maal slaag gekregen van die SD man, een maal werden mij door hem drie dubbele kiezen uit mijn mond geslagen en wel twee kiezen uit de boven- en een kies uit de onderkaak.'[29]

Toen Chat aan de beurt was, zag hij dat in hetzelfde vertrek twee onbekende personen aanwezig waren. Het bleken Campert en Nijkamp te zijn. De drie nieuwe arrestanten werden 's middags om vijf uur opgesloten in het Huis van Bewaring. Chat werd acht dagen later vrijgelaten, op last van de SD die daarover een telegram naar de gevangenisdirectie stuurde. Jaan werd op 21 oktober overgebracht naar de politiegevangenis in Haaren, van daaruit is hij via Kamp Amersfoort in Buchenwald terechtgekomen. Hij overleefde de oorlog. Jeanette deed net alsof ze geen Duits sprak. Haar verhoor in bijzijn van de vaste tolk van de SD, Jan Visser uit Tilburg, was zeer gewelddadig omdat ze haar mond niet opendeed. Ze werd doorlopend met een leren riem in het gezicht geslagen. Vanuit Breda is ze overgebracht naar Haaren. Na drie weken is ze op transport gesteld naar Duitsland, waar ze in diverse concentratiekampen heeft gezeten. In april 1945 werd ze door het Rode Kruis naar Zweden gebracht. Op 29 juni 1945 was ze weer thuis. Bij haar arrestatie had de SD haar uiterlijk nog als 'gezond' omschreven, drie jaar later zag ze eruit als een oude vrouw.

Frans van Raalte

Jaan was, zo vertelde hij na de oorlog aan de politieke opsporingsdienst, begin 1942 in Het Wapen van Nassau aan de praat geraakt

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 31

met de journalist Martien Nijkamp en de zich 'boekschrijver' noemende Jan Campert. Zij hadden hem gevraagd hoe de mogelijkheden waren om joden de grens over te smokkelen. Van Loon beloofde het te onderzoeken. Een paar dagen later vond een tweede ontmoeting plaats. Campert en Nijkamp kregen te horen dat er mensen gevonden waren die wilden helpen. Van Loon zelf zegde zijn medewerking toe onder voorwaarde dat er driehonderd gulden betaald werd voor elke jood die over de grens gezet werd. Hiermee waren dan ook de onkosten gedekt van het verdere vervoer naar Brussel.

Een aanwijzing dat de gebroeders Van Loon te goeder trouw waren heeft Fons Cornelissen, in 2002 76 jaar en werkzaam als burgemeester van Baarle-Hertog. Hij zag als kind de gebroeders Van Loon vaak bij hem thuis over de vloer komen. Zijn moeder, Maria Cornelissen-Verhoeven, werd in 1944 gefusilleerd vanwege haar rol in een verzetsgroep die geallieerde piloten bij de grens van Baarle-Nassau het land uit hielp. Deze zogenaamde politielijn had hulp van de marechaussees G. Gerritsen en Ad van Gestel, ook doodgeschoten door de SD. Maria Verhoeven zou zich nooit met de gebroeders Van Loon hebben ingelaten als er ook maar een lichte verdenking van geldelijk gewin of collaboratie op hen had gerust.[30]

Toen Chat van Loon na de oorlog door de Koninklijke Marechaussee gevraagd werd of hij Campert en Nijkamp kende, kon hij naar volle waarheid ontkennend antwoorden. Dat hij toch een rol had gespeeld in het smokkelen van joden kwam omdat zijn broer Jaan hem had misleid. Chat woonde vlak bij de grens en had telefoon. Maar zelfs in 2002, tweeëndertig jaar na zijn dood, herinnert zijn zus Nel zich nog hoe bang Chat altijd was. Daarom had Jaan het raadzaam geacht een code te bedenken om de telefoon van zijn broer te gebruiken zonder Chat de stuipen op het lijf te jagen. Beide broers zaten in de kippenhandel, 'poelier' stond er deftig in het inschrijvingsregister van het Huis van Bewaring. Door deze gemeenschappelijke bezigheid was het volstrekt normaal dat Campert of Nijkamp opbelde met de vraag of Chat aan Jaan wilde doorgeven dat er een, twee of drie manden kippen in aantocht waren; de code waardoor Jaan wist hoeveel joden er over de grens gezet moesten worden.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 32

Jeanette werd dan ingelicht en zij ging in de Venhoef zitten om de grens in de gaten te houden. In noodgevallen kon haar knappe verschijning als bliksemafleider dienen, want als Belgische mocht zij vrijelijk over de grens; Nederlanders was dat niet toegestaan. Vanuit de gelagkamer in de Venhoef kon zij zien of het haar bekende schema van vliegende grensposten nageleefd werd. Via een ingewikkeld systeem stonden er gedurende enkele uren per dag grenswachten bij de doorlaatpost, zij maakten hun ronde te voet om de talloze kleine zandpaadjes en open velden goed in de gaten te houden. In de meeste gevallen namen Duitse SD-ers de plaats van de grenswachten dan in bij de grensovergang tussen Baarle-Nassau en Turnhout. Het was steeds een dilemma voor smokkelaars: via de Turnhoutseweg als er een paar keer per dag noch grenswachten noch SD-ers stonden te controleren, met het risico dat een hunner in het Grenshotel of in de Venhoef zat. Wat niet altijd erg was, want niet elke beambte nam de moeite te controleren op papieren, mensen of goederen. De Duitse Nico was er vaak te lui of te dronken voor en misschien wel te weinig nazi. Later in de oorlog werd hij door de SD gefusilleerd. Of hield Nico zich in ruil voor een financiële vergoeding van de domme?

Een andere optie voor smokkelaars was een achterafweggetje. Maar áls je dan gezien werd, wekte dat altijd argwaan. Onderwijl zat Jeanette in het café en om zich een houding te geven flirtte zij maar wat, soms tot diens eigen verbazing met Wim Frijters, de zoon van de kastelein.[31] Frijters was in zo'n geval in dubio. Niet alleen omdat zijn vader niets moest hebben van dat geflirt met een getrouwde vrouw, maar ook omdat hij er geen behoefte aan had dat men hem in de gaten hield in het café, want het toeval wil dat hij ook zo nu en dan iemand de grens over hielp.

Voor de Venhoef was een bushalte. Een enkele keer stapte daar iemand uit de bus om in het café aan de toog te hangen en te polsen hoe groot zijn kansen waren de grens over te komen. Zo'n 'wilde' vluchteling was J. Beem. Hij was een van de joden die door Wim Frijters in juli 1942, na een aflossing van de wacht tussen grenspersoneel en SD-ers, via een zandweggetje in een U-bocht om de grenspost werd geleid. 'Wij kenden de zandpaadjes hier en wisten hoe de

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 33

Duitse patrouilles liepen. We brachten de vluchtelingen op het goede moment over de grens. Vaak overdag of tegen de avond, dan konden ze in België de bus naar Turnhout nemen. Soms zaten de Duitsers voor in het café en de vluchtelingen achter in de keuken.' Beem was zijn leven lang zo dankbaar voor de hulp die hij van Frijters kreeg dat hij nog net voor zijn dood in april 1998 een boom voor Frijters geplant kreeg in het beroemde 'vredeswoud' op de heuvel buiten Jeruzalem waar Yad Vashem ligt, de herdenkingsplaats voor de shoah.[32] Wim Frijters kan zich niet herinneren dat Campert of Nijkamp in de Venhoef kwam, maar wel wist hij dat als Jaan van Loon met een onbekende binnenkwam, het om een vluchteling ging. Zelfs had hij wel eens bij gerucht vernomen dat een van die vluchtelingen direct over de grens was doodgeschoten. Hij ging ervan uit dat Jaan altijd zo veel aandacht voor Zwarte Jeanette had, omdat het nu eenmaal 'een mooie meid' was. Verder zocht hij daar niets achter.

Jaan maakte vanuit Bavel een wandeling naar Baarle, ging daar iets drinken in Het Wapen van Nassau en haalde daar de 'manden kippen' op. Na de oorlog verklaarde hij op die wijze zeventien à achttien joden over de grens naar België te hebben gebracht. Maar op die 21ste juli 1942 zag hij vanuit Het Wapen van Nassau de wachtende auto van Stöwsand staan. Jaan belde vanuit het café naar het huis van Nijkamp, misschien waren ze nog niet vertrokken. Maar helaas, zo begreep hij van Maria Nijkamp. Het was al te laat.

Dicky Nijkamp en haar broer zijn al een leven lang bezig uit te zoeken wat er precies met hun vader is gebeurd. Dirkje Anna Nijkamp werd op 27 juni 1942 in het ziekenhuis geboren. Zij en haar moeder Maria Johanna Nijkamp-den Hollander waren nog maar krap twee weken uit het ziekenhuis toen Martien Nijkamp werd gearresteerd. Toen Maria dit hoorde, is ze naar het Huis van Bewaring gegaan. Maar ze kreeg haar man niet te zien, in plaats daarvan werd ze indringend verhoord door de SD. Via een bevriende politieman wist ze een paar dagen later te regelen dat zij Martien mocht opzoeken met de baby op de arm. Zo gebeurde. Een volgend bezoek met de baby kwam er niet omdat de confrontatie voor beide ouders te emotioneel was.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 34

Tijdens haar studie medicijnen in Utrecht raakte Dicky op een feest met een meisje aan de praat dat rechten studeerde. Ze was orthodox joods, heette Liesbeth van Raalte en kwam uit Amersfoort. Op de een of andere manier kreeg Dicky het *unheimliche* gevoel dat dit meisje iets met de geschiedenis van haar vader te maken had. En helemaal ontdaan was ze nadat een man op haar afkwam met de vraag: 'Heette je vader Tiem en is hij omgekomen in de oorlog?' Nadat Dicky verbouwereerd 'ja' had geantwoord, zei hij: 'Je lijkt op je vader, zelfs in de manier waarop je je sigaret en glas wijn vasthoudt.' Ze is er nooit achter gekomen wie deze man was. Het gesprek eindigde nogal abrupt, zo weet Dicky zich veertig jaar later nog te herinneren. Ze probeert al tientallen jaren vergeefs antwoorden op haar vele vragen te vinden. Die toestand heeft haar tot erkend oorlogsslachtoffer gemaakt. Samen met haar vijf jaar oudere broer Rudy – hij is later weer gaan praten – heeft zij de oorlog nog niet achter zich gelaten.

In 1985 slaagde Dicky erin om voor haar vader, postuum, het Verzetsherdenkingskruis te krijgen. Maar het is haar nooit gelukt, overigens ook niet de stichting die onderzoek deed naar de oorlogservaringen van potentiële Verzetskruisdragers, iets meer aan de weet te komen over de joodse man die in de nacht van haar vaders arrestatie zelfmoord pleegde. Navraag in het Gemeentearchief van Breda, bij de Stiching 1940-1945, bij allerlei joodse organisaties, bij wie eigenlijk niet, leverde nooit de gewenste informatie op.[33] Nog eens spreken met de geheimzinnigdoende rechtenstudente Liesbeth van Raalte durfde ze niet. En ze is nooit op het idee gekomen om bij de Joodse Raad in haar geboortestad te informeren.

Rabbi Henry Samuel van de Joodse Raad in Breda hield tijdens de bezetting een aantekeningenboek bij, een soort dagboek over de wederwaardigheden van joden in Breda tijdens de Tweede Wereldoorlog. In juli 1943 noteerde hij dat een zekere F.A. van Raalte in het Huis van Bewaring was binnengebracht 'en kort daarna overleden'. Samuel zat dicht bij de bron want hijzelf werd samen met zijn vrouw Adeila een jaar later door Rosener gearresteerd en in Breda gevangen gezet.[34] Samuel schrijft dat Van Raalte uit Den Haag is gevlucht. De

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 35

dag van arrestatie is door de rabbi fout vermeld en ten onrechte noteerde hij dat de arrestant gecremeerd is. Ook de rabbi legde niet de link met de twee andere arrestanten Campert en Nijkamp.[35]

Toch is deze Frans van Raalte 'de onbekende jood', een 21-jarige joodse jongen uit Den Haag. Een rustige student met hoge opvattingen over vriendschap.[36] In zijn korte leven voelde hij zich nauw verbonden met een clubje jongens dat met hem op het Nederlands Lyceum in Den Haag had gezeten. Eén jongen uit dat clubje, Carli Beijerman, zat op het Vrijzinnig Christelijk Lyceum. Hij raakte bevriend met zeven leerlingen van het Nederlands Lyceum: Bob Bernicke, Herman Fokker, Bart Henny, Dicky Knappert, Frans van Raalte, Wout Schram en Kees Wiebenga. Ze noemden zich The Giant Killers.

Ze hadden elkaar leren kennen op de HBSa-afdeling van het Nederlands Lyceum, maar ze trokken ook na hun eindexamen veel met elkaar op. Dicky Knappert had de term The Giant Killers verzonnen. Knappert was in tegenstelling tot Frans een branieschopper, maar ze konden het allen zeer goed met elkaar vinden. Samen met Bob Bernicke en Bart Henny vormden zij de harde kern van The Giant Killers. Constance van Raalte zat ook op het Nederlands Lyceum. Ze onderhoudt nog steeds contacten met leerlingen van die school. Frans hing ook erg aan zijn vrienden. Hij was erg geïnteresseerd in filmmaken en had drie schoolkameraden die hem daarbij hielpen: Ralf Bouwmeester, de jonggestorven Hans van Hilten en Jan Koetsier. Ook zij waren goede kameraden, maar ze behoorden niet tot The Giant Killers. Zij maakten films op school als er feesten waren. Frans had via Poel, de verloofde van Constance, goede connecties met Polygoon / Profilty in de Jan van Nassaustraat. In de familie van Frans' moeder, Lydia van den Bergh, filmde men altijd al. De gouden bruiloft van zijn grootouders in 1928 staat helemaal op film. Er werkte bij Polygoon ook een zekere Van Noppen die samen met Frans tekenfilmjes maakte, een imitatie van *Felix the Cat* bijvoorbeeld.[37]

The Giant Killers kwamen vaak bij Frans thuis op de Van Voorschotenlaan. Het was een prachtig huis. Aan de achterkant keek je

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 36

uit op de duinen. Frans had een lieve moeder, daar waren alle Killers het over eens.[38] Zijn vader zagen ze nooit, want de ouders waren gescheiden. De zes jaar oudere Joop en de vier jaar oudere Constance werden ook in de gesprekken betrokken, evenals het blonde en spontane overbuurmeisje Annemarie Schoo. Het was onschuldig. Bob was vooral onder de indruk van Annemaries fiets, die had namelijk versnellingen, dat was iets nieuws. Annemarie zat niet op het Nederlands Lyceum, maar als er een schoolfeest was, nam Frans haar mee. Bep Lammers van het Nederlands Lyceum was ook een vriendinnetje van Frans. Vervolgens is hij verliefd geweest op Heske Levisson, zij zat twee klassen lager. Op Valentijnsdag kreeg ze anoniem een poederdoosje toegestuurd. Van een nichtje hoorde ze zestig jaar later dat het van Frans kwam. Heske was verliefd op Bart Henny, niet op Frans. Het was een hecht vriendenclubje.

The Giant Killers

Jan Campert kenden zij niet. Voor hun ouders was het misschien een naam. Als HBSa-ers waren ze wel in literatuur geïnteresseerd. Heske las zelfs veel, Bob was meer van het zeilen en hockeyen. Frans was het type corpsbal, maar hij hockeyde niet. Op het Nederlands Lyceum was het gewoonte om ook buiten de schooltijden gezamenlijk een gezellige sfeer met elkaar te creëren. J.J. Busch, leraar Nederlands, was belangrijk voor het totstandkomen van The Giant Killers. Hij was een inspirerende man die goed kon bordschrijven, van klein naar groot. Ook Locher was iemand die boeiend lesgaf (geschiedenis) maar zich ook met plezier actief betoonde in het organiseren van muziekuitvoeringen.

Frans stond op school bekend als een vrolijke jongen, hoewel hij soms diepe depressies had. Zijn moeder was bijzonder depressief, desondanks vonden zijn vrienden haar een schat van een vrouw. De dreiging die hen boven het hoofd hing, ervaarden zij zeer sterk. Dat begon zo'n beetje vanaf 1938. Bart Henny is niet joods, maar hij voelde dat allemaal goed aan. Dat Frans joods was, werd steeds belangrijker in hun samenzijn en sloeg ook terug op zijn familie. Frans deed

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 37

vrolijk, maar leed onder de problemen van zijn ouders. Als Bart mee naar huis kwam om te lunchen, voelde hij de somberheid van Frans' moeder. Bart Henny: 'Frans trok zich daarom maar terug met zijn fotografie. Ik kon daar niet in meegaan. Ik wist niet dat hij weg zou gaan, was er ook verbaasd over. Vanwege zijn karakter was ik verbaasd, dat hij dat zou durven. Frans was geen gangmaker, Dicky Knappert wel.'

Zeven van de acht Giant Killers zaten in klas 5a. Gerda Putman was een klasgenoot, evenals Truus Bouwman, 'de neus', zoals ze genoemd werd. 'Die Truus kan nooit dood gaan, want als die haar laatste adem uitblaast, komt die door haar neus weer naar binnen.'

Voor het eindexamen in 1939 zijn ze drie dagen naar Woudschoten gegaan met de school. Het was ter verstrooiing, maar er werd ook lesgegeven. Madeleine Cleindert werd door Frans mooi op de foto gezet. 'Zij speelde geen rol,' zegt Bob veelbetekenend. Ook fotografeerde Frans een klasgenootje van Heske: Henny Koenen.

Als Frans al met Haagse journalisten in contact kwam, was dat via de fotografie en niet via de literatuur. Het Nederlands Lyceum en Polyfoon waren zijn contacten. Frans kwam wel regelmatig bij zijn oom Ernst van Raalte, die bij de *NRC* werkte. Maar er is geen enkele aanwijzing dat Campert, die deze journalist natuurlijk wel van naam en faam kende, ook persoonlijk met hem omging. Laat staan dat hij Campert zou vragen zijn neefje het land uit te krijgen.

Frans werd op een dag door zijn vader Frits, die met zijn tweede vrouw Stephanie Schweitzer in Wassenaar woonde, opgebeld, zo heeft hij aan zijn vrienden verteld, om hem te waarschuwen voor de politieke situatie. Dat is de enige keer dat Frans over politiek en over zijn vader gesproken heeft met The Giant Killers. Wel wisten ze dat hij na de wandelvakantie in Zwitserland een tijdje in Epe, in het vakantiehuisje van zijn vader woonde.

Stephanie Schweitzer pleegde op 21 juli 1942 zelfmoord, de dag dat Frans aan zijn einde kwam. Voor Frits was dat natuurlijk een traumatische ervaring en het is menselijk dat hij de reden voor die zelfmoord geheel en al bij haar joods-zijn zocht. Enkele familieleden dachten en denken daar toch anders over. Joop zei later dat hij het

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 38

betreurde dat zijn ouders niet eerder gescheiden waren, dan had hij niet zo'n naar leven gehad. Frits was advocaat in Rotterdam. In zijn jonge jaren had hij net als zijn broer Ernst van Raalte schrijfambities. Op 8 februari 1922, zijn zoon Frans was nog geen jaar oud, begon Frits in *De Vrijheid; Algemeen Nederlandsch Weekblad*, een feuilleton onder de titel *'Broer' is er van door!* In januari 1924 begon hij voor ditzelfde weekblad zijn vervolgverhaal *Wormstekig*. Een van zijn lezers was Jan Campert.[39] Ook schreef hij vanaf 1924 regelmatig, vanaf de eerste jaargang, in *De Vrijdagavond; Joodsch Weekblad*.

Jan Campert was bijna twintig jaar ouder dan Frans van Raalte. Kende hij Frans via Ina Katan, een andere oud-leerling van het Nederlands Lyceum? Katan was met haar verloofde en journalist bij *De Nieuwsbron* Max Nitzowitsch door Campert en Nijkamp over de grens gezet. Zijn zij de trait-d'union met Frans geweest?

Het laatste filmpje dat Frans maakte dateert uit de lente van 1942 en gaat over een zeiltocht met The Giant Killers. Een ander filmpje ging over een wandeltocht in Zwitserland, die de acht vrienden na hun eindexamen in juni 1939 maakten. Frans nam zijn filmcamera en zijn fototoestel mee. Ze werden door hun ouders uitgezwaaid.

'We Are Eight,' zo begint het dagboek van de acht Giant-Killers, die besloten hadden een trektocht in het Berner-Oberland te ondernemen. 'Een goed begin is 't halve werk: we vertrekken 20 minuten te laat uit Den Haag. 't Grote aantal ouders maakt dit echter goed.' Ook enkele schoolgenoten van het Nederlands Lyceum waren hen komen uitzwaaien. Een van hen was Heske Levisson.

Er is een nauwkeurig logboek van de reis bijgehouden. Vanuit Den Haag zijn de jongens per nachttrein via Roosendaal naar Basel gereisd. Toen Frans drie jaar later Den Haag verliet, en er al geruchten waren over vluchtelingen die via Roosendaal de grens overgingen, zijn The Giant Killers er automatisch van uitgegaan dat Frans de reis van drie jaar daarvoor wilde maken. Dat was een aanname bij gebrek aan informatie, en die aanname werd een zekerheid bij gebrek aan tegenspraak.

Van Basel ging het naar Meiringen, logies in Hotel Oberland. Op 1 juli werd de bagage per postauto naar Grindelwald gebracht. De

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 39

uitrusting was professioneel: stevige berglaarzen, stok met punt, een paar schoenen, voldoende wollen sokken, liefst te dragen over sportkousen, ondergoed, goede rücksack, thermosfles, mes, reserveveters, touw, verband, trui en windjack. De tocht van drieënhalf uur ging langs de gevaarlijke gletscher bij Reichenbachfall-Rosenlau. Nauwkeurig werd bijgehouden welke tochten gemaakt werden, hoe lang ze duurden en welke voorbereidingen getroffen moesten worden of al genomen waren. 'Wij sliepen in een Nachtlager in Griesalp, een vorstelijk dorp met niet veel meer dan één hotel en één postkantoor, waar we niets anders wisten te doen dan het vullen van het dagboek met enige scherpe opmerkingen.' Een paar dagen zijn in een kostschool, ook weer naast een hotel, doorgebracht. Het ging er vrolijk aan toe: 'Een oude Engelse dame was eerst erg boos tegen Carli, maar zei ten slotte: "I love you." Frans vroeg: "Are you English?" Antwoord: "Ik spreek ook Hollands." Een andere gevorderde juffrouw zei tegen Kees: "I'm too stupid to learn any other language than English." Een rijpe Franse juffrouw zei tegen Bob, die haar in 't Engels aansprak, dat zij zijn taal niet sprak.' Er werd gedanst met meisjes en met stoelen. 'Onder het jodelen steeg in een bepaalde hoek van de zaal een lachsalvo op. Om half een was 't uit en zagen we Heidi nog buiten. Tussen twee haakjes (Kees had haar de vorige avond een hand gegeven). Met lantaarns slopen we op kousen 't huis binnen (grimmige schaduwen en krakende traptreden). Frans was big-bachelor af!' De volgende morgen werd bij het vertrek een foto gemaakt. Op 26 juli sliepen ze in Hotel Bellevue in Spiez bij Bern. Vandaaruit vertrok de trein naar Den Haag. Vooral voor Wout Schram en Frans was het een 'zwaar' afscheid vanwege hun fotokoffer. De filmcamera moest Frans nog eens apart dragen. Hij kocht in een kiosk 'nog een niemendalletje' voor onderweg om te lezen.

Frans ging studeren aan de Economische Hogeschool van Rotterdam. Elke dag op en neer van Den Haag naar Rotterdam. Maar hij was bang opgepakt te worden voor de Arbeitseinsatz en hij voelde zich onveilig omdat hij joods was. Frans had zijn zinnen gezet op een Ausweis en zo'n document kon je krijgen als je werk had. In het gevangenisregisterboek stond dat Frans bedrijfsassistent was, volgens

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 40

zijn overlijdensakte deed hij dat werk in een wasserij. Carli's vader bezat een wasserij die De Zwitsersche heette, omdat die wasserij ooit begonnen was met machines uit Zwitserland. De Zwitsersche aan De Vliet in Rijswijk was een grote industriële wasserij.

Carli Beijerman, Bart Henny en Wout Schram hadden al het zekere voor het onzekere genomen en werkten bij De Zwitsersche en op die manier verwierven ze de persoonsbewijzen waarmee ze zich veilig waanden. 'Ik heb er ook een baantje gehad,' zegt Bart Henny. 'Ik moest er de de vuile was sorteren en zat daarom onder de vlooien als ik 's avonds thuiskwam. En via dat baantje wilde ik een Ausweis krijgen. Dan kon je vrij rondlopen. Het verdienen was volkomen bijzaak.'

De Zwitsersche waste ook voor de psychiatrische inrichtingen en strafgevangenissen in Scheveningen, daartoe aangewezen door een Verwalter. Carli en Wout zijn daar tewerkgesteld. Frans van Raalte daarentegen was meer op papier dan in werkelijkheid werknemer geworden van De Zwitsersche. Hij ging niet meer naar Rotterdam, de Hogeschool was gesloten, maar hij liet zich ook zelden zien op de wasserij.

Bob Bernicke had in die tijd het meeste contact met Frans. Maar ook hij wist niet dat Frans zijn vertrek aan het voorbereiden was. Kort voor zijn vlucht liet hij zich fotograferen door Poel. Hij gaf al zijn vrienden een foto. Dat werd wel een beetje gek gevonden. 'We wisten niet dat hij die dag weg zou gaan. Die foto had ons kunnen waarschuwen.'

Annemarie was erbij toen Frans afscheid nam van de familie. En ook Constance: 'Ik weet nog dat hij wegging. De foto die nog altijd op mijn bureau staat, Frans met mijn moeder, is gemaakt vlak voordat hij vertrok. De foto is door Poel gemaakt in de tuin bij ons.' Joop, de broer van Frans die in 1990 is overleden, heeft zijn leven lang verteld dat Frans met vrienden op de fiets naar Roosendaal is gegaan en daar op de trein probeerde te stappen om naar België te vluchten. 'Ergens is er iets fout gegaan, maar we wisten helemaal niet wat en waar.'

Dat Frans zo vroeg in de oorlog vluchtte, heeft volgens zijn zus

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 41

met zijn karakter te maken. Hij was geen fliere fluiter, maar een nadenkende jongen die somber over de toekomst was. Hij voelde zich als jood bedreigd, temeer omdat hij er naar eigen gevoel erg joods uitzag en een week voor zijn vertrek in Den Haag de eerste razzia plaatsvond. Hij had ook een voorbeeld. Dicky Knappert was samen met zijn vriend Johnny Flemer al eerder weggegaan. Bart bracht hen naar de trein. Ook zij werden door de vader van Carli Beijerman geholpen door middel van de wasserij. Frans is zeker ook op het idee gekomen omdat veel familie al in Engeland zat. Het is voor Constance altijd een raadsel gebleven waarom haar moeder met haar kinderen niet naar Engeland is gehaald.[40]

Bob, Bart, Carli, Constance, Heske. Geen van hen kan bevestigen dat Frans een litteken had onder zijn oog. 'Dan hadden we dat toch wel geweten!'

Epe

Jan Campert woonde in 1942 net als Frans van Raalte in Den Haag, maar beiden hadden door familieomstandigheden een indirecte connectie met Epe. Op een steenworp afstand van het huis van Frits van Raalte aan de Nunspeterweg in Epe, waar Frans in 1939 een tijdje gewoond heeft, en er daarna regelmatig kwam, bewoonde de familie Moody een zogenaamd 'wisselhuis', een vakantiehuis dat gebruikt werd om evacués te herbergen. Deze Haagse familie Moody – Remco Campert speelde er als kind vaak – was in de oorlog naar Epe geëvacueerd. De familie Moody nam in 1943 Jan Camperts zoon Remco in huis.[41] Het kan toeval zijn. Frans werd op 9 juli 1940 weer vanuit Epe naar Den Haag overgeschreven. Daar nam hij ook autorijlessen, maar voor zijn examen zakte hij.

In een gelimiteerde uitgave van Hans Hoets over de Engelandvaarders die op het Nederlands Lyceum hebben gezeten staat dat Frans van Raalte illegaal werk deed: 'F.A. van Raalte, student rechten, werkte illegaal en trachtte naar Engeland te ontsnappen via de landroute om zich bij de Nederlandse strijdkrachten aan te sluiten. Dat lukte niet. Bij de grens werd hij gepakt en stierf op 21 juli 1942.'[42]

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 42

Bob Bernicke biecht nu op dat hij dat aan Hans Hoets heeft geschreven, die het ongecontroleerd gepubliceerd heeft in zijn *Lijst omgekomen oud-lyceïsten 1940-1949 en lijst van Engelandvaarders*. Bob wist dat het niet waar was. 'Het stond aardiger in dat boek dan dat hij is gevlucht. Frans was niet zo'n stoere vent, eerder bang.'

The Giant Killers, werden postuum door Frans tot een groep gesmeed. Een week na de begrafenis kregen de resterende Killers behalve de afscheidsbrief, ook een klein geschenk met een paar persoonlijke woorden van Frans toegestuurd. Constance zorgde voor doorzending. 'Beste Bart, Ook voor de "Giant Killers" heeft Frans nog een aparte bepaling gemaakt. Nu wilde ik jou vragen deze aan de anderen namens ons kenbaar te willen maken. Bij voorbaat mijn dank. Cons.' Dit briefje van 2 augustus 1942, een week na de begrafenis van Frans, werd tegelijk verstuurd met een andere brief van Constance: 'Beste Bart, Een dezer dagen kregen wij een brief van Frans in handen. Mede namens Moeder en Joop laat ik het voor jou bestemde gedeelte op nevenstaande bladzijde volgen. Zooals je ziet zijn dit zeer persoonlijke woorden en wij vertrouwen er op dat je die als dusdanig zult beschouwen. Nu ik je toch schrijf wil ik je nog eens even zeggen, welk een groote steun jij en daarmee alle "Giant Killers" voor ons in deze uiterst moeilijk dagen bent geweest. Ik hoop van harte dat jullie contact onderling en ook met ons steeds zoo zal blijven, want deze onverbreekelijke band màg en kàn nooit verloren gaan.'

In hetzelfde schrijven deelde Constance mee dat Hans van Hilten de films die hij van Frans in bezit had, van de wandelvakantie en de recente zeiltocht, ter beschikking stelde aan The Giant Killers, 'als herinnering aan een heerlijke reis naar Zwitserland en de daaruit ontstane duurzame vriendschap'.

Frans koos de bewoordingen van een testament, Constance gaf ze ook als zodanig door: 'Behalve de 2 films, die ik nalaat aan de "Giant Killers" als geheel, wil ik hen ieder nog een persoonlijke herinnering geven aan onze vriendschap. Zij mogen daartoe een keuze doen uit mijn bezittingen (een boek of ander voorwerp). Die namen zijn: Den Heer W. Schram, Den Heer C. Beijerman, Den Heer H. Fokker, Den Heer B. Bernicke, Den Heer C. Wiebenga, Den Heer D. Knappert en Den Heer B. Henny.'

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 43

Aan Bart Henny wilde Frans 'als dank voor onze grote vriendschap, een vriendschap en een wederzijds begrijpen zooals het niet vaak voorkomt, een meer persoonlijke herinnering schenken. Ik heb daartoe lang gezocht naar een voorwerp dat hij dagelijks zou kunnen gebruiken en heb daartoe na lang overwegen bestemd de cigarettenkoker, die ik van mijn Vader ter gelegenheid van mijn meerderjarigheid kreeg. De volgende overwegingen hebben daartoe geleid: Die kleine zilveren cigarettenkoker kreeg mijn Vader van mijn grootvader bij zijn eindexamen. Het betreft hier dus het verderdragen van een traditie, hetgeen door mijn overlijden onmogelijk zou zijn geworden. Daarom hoop ik, dat mijn beste vriend mijn traditie zal willen voortzetten, door de koker dagelijks te gebruiken en hem misschien later als waardevol geschenk aan *zijn* nageslacht zal willen overdragen. Niemand kon ik dit beter toevertrouwen dan juist hem, omdat dit hoewel het eigenlijk een vervanging is, de meest waardige en goede voortzetting is van iets dat mij na aan het hart ligt. Het is mijn wens dat de bovenstaande passage hem bij het overhandigen van de koker wordt voorgelezen.'

Zijn afscheidsbrief had nog een optimistisch slot gehad: 'till we meet again', maar omdat zijn vrienden dit schrijven pas in handen kregen na zijn dood was het een afscheidsbrief met een andere betekenis geworden. In combinatie met de afzonderlijke opmerkingen voor elke Giant Killer werd het een testament van een dromerige joodse jongen van 21 jaar die door de oorlogsomstandigheden het rauwe leven van een opgejaagde leerde kennen. Die kennis gemaakt had met het antisemitisme. Die schreef: 'Kerels, ik neem geen afscheid van jullie omdat ik dat eenvoudig niet kán, laten we dus maar zeggen: "Till we meet again" en laten we hopen dat dat niet te lang zal duren.' Maar die tegelijkertijd zijn bezittingen onder zijn vrienden aan het verdelen was en met een cyaankalicapsule achter zijn kiezen vroeg of die vrienden goed voor zijn moeder wilden zorgen. Die moeder werd nog geen jaar later in Sobibor vermoord. Vijftig jaar oud en in de wetenschap dat The Giant Killers in elk geval hun best hadden gedaan.

Frans van Raalte werd in een 'Algemeen graf' ter aarde besteld.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 44

Dat wilde in 1942 zeggen een verzamelgraf van vier personen die geen enkele band met elkaar hadden behalve dan de chronologie van overlijden. De kist van Frans is als laatste op drie anderen gezet. Hij lag in graf nummer 539, dat tien jaar later is geruimd. De botten van Frans zijn na ruiming van dat graf in een collectief graf geplaatst.[43]

Jan Campert overleed een half jaar later in het concentratiekamp Neuengamme. Sinds lang twijfelde hij aan de zin van het leven.

Geboren worden, sterven en daartusschen
Het hachlijk spel van liefde en tegenspoed;
Vergeefsche droomen die in slaap u sussen,
Maar die gij wakker wordend dubbel boet.

In sombere momenten wist hij zich totaal mislukt. Als literator, als echtgenoot, als journalist en als vader. 'Wie weet slaag ik in den dood,' zo dichtte Campert eerder. Hij was er niet helemaal gerust op.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 45

HOOFDSTUK I

Een Zeeuwse jongen

Het allerlaatste gedicht in Jan Camperts postuum samengestelde *Verzamelde Gedichten* heet 'Lof van Walcheren'. Dat Campert deze ode aan Zeeland nooit heeft gebundeld, komt misschien omdat hij haar te onthullend vond, te eerlijk over de drijfveren van de dichter. Maar het kan ook zijn dat het sentimentele in dit gedicht hem tegen was gaan staan.

LOF VAN WALCHEREN

Daar is geen land dat zoo verliefd
door het water wordt omarmd
als tusschen Wester-Schelde en Sloe
van Walcheren het strand.
Dat moet, toen God de wereld schiep,
dien dag zóó zijn geweest,
dat hij het opriep uit het niets
als weldaad voor den geest;
een handvol grond, waaraan het oog
had zijnen lieven lust,
een groen juweel, een flonker-steen,
domein van stilte en rust.

Men reize waarheen men ook wil,
den versten kaap voorbij,
maar nimmer treft men zulk een land

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 46

als Walcheren in de Mei.
Wie ooren om te hooren heeft
hij luistere naar het lied,
dat in de meidoornhagen leeft
en hij vergeet het niet.
Wie oogen heeft om nog te zien
zal, als hij Walcheren ziet,
die sluiten voor een wijl misschien
maar hij vergeet het niet.

En zelfs de voorjaarswind, die vaart
langs zee en dijk en duin
houdt den bewogen adem in
boven God's liefsten tuin
met zijn meidoornhagen in bloei
en 't wieg'lend wegelkruid –
en keert weerom en vaart nog eens,
verliefder dan een bruid.
Daar is geen als dit mijn land
besloten tusschen zee en strand.

O palm van God's hand…

Onder dit gedicht in *Verzamelde Gedichten* staat: '(Ongedateerd) (Ms. C.),' hetgeen betekent dat het manuscript van deze tekst na Camperts dood in januari 1943 bij zijn moeder terecht is gekomen. De biograaf had nu soepel de metafoor van de baarmoeder van Freuds rommelzolder kunnen halen. Campert schrijft immers niet dat hij Walcheren zo leuk vindt. Nee, hij zegt: 'Daar is geen land dat zoo verliefd / door het water wordt omarmd.' Het omarmen past wel bij het verliefd zijn en misschien ook wel bij de metafoor van de beschermende baarmoeder maar het detoneert met het toch al karige rijmschema van dit gedicht.

De Westkappeler dijkwerker Jan Minderhoud, op Walcheren beter bekend als Jan de Roeier, geboren in 1919, wist zich in 2002 'Lof

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 47

van Walcheren' woord voor woord te herinneren. Opvallend genoeg kwam bij hem het woord 'omarmd' helemaal niet voor. 'Daar is geen land dat zoo verliefd / door het water wordt omrand'. En inderdaad, 'omrand' klinkt ook beter met het 'strand'. Minderhoud weet zeker dat hij 'Lof van Walcheren' ooit las in een goede versie, dus met 'omrand'. Misschien las hij het in een vergeeld exemplaar van de *Westkappelsche Courant; Weekblad voor Zuid-Beveland en Walcheren* dat in de jaren twintig of nog langer vanuit Westkapelle verscheen. Door het bombardement op Westkapelle in 1944 zijn veel documenten verloren gegegaan; van dit weekblad is zelfs geen enkel exemplaar bewaard gebleven. Door een toeval is het bestaan van de krant beschreven door K. Faase die tijdens de samenstelling van zijn boek *Dorp aan de zeedijk; Herinneringen aan Westkapelle* (1984) de voorpagina van 18 december 1920 in handen kreeg. Hij drukte beide zijden van deze enige overgebleven pagina af in zijn boek over het dorp waar Jan Campert zijn jeugd doorbracht.

Of Jan Minderhoud 'Lof van Walcheren' nu in een Zeeuwse krant of in de juni-aflevering van 1935 van *De Gemeenschap* las, zeker is dat Campert het nooit heeft gebundeld.[1] En belangrijker: behalve dat het gedicht een onvoorwaardelijke liefdesverklaring bevat aan het land uit zijn kindertijd, is het ook een onverbloemd religieus gedicht. En daarom weten we dat het een jeugdgedicht betreft. Zijn eerste bundel – *Refereinen* (samen met Henne Scholte) – was nog religieus getint, maar toen dit in een mooie gekartonneerde band gebonden boekje in 1922 bij uitgeverij Van Kampen verscheen, had Campert al een tijdje het geloof de rug toegekeerd.

Zijn liefde voor Zeeland bleef. Uit een paar voorbeelden blijkt hoeveel symboliek Campert in zijn landschapsgedichten stopte. 'Het verzonken eiland' uit de bundel *Het verliefde lied* – de dichter was net getrouwd met de actrice Joekie Broedelet – zit vol met strand, zee, vloed en kust. Maar hier wordt het Zeeuwse landschap aangeroepen om weemoedig over de verloren jeugd te dichten. 'Het verzonken eiland' staat voor de voorbije jeugd. Nu is het niet bijster origineel de natuur als symbool voor de idyllische pure jeugd in te zetten, maar bij Campert gaat het niet om de natuur of het landschap maar om de

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 48

natuur van Westkapelle en om het Zeeuwse landschap, om precies te zijn: de plekken waar hij zich als kind terugtrok. Jan Campert was geen uitbundig spelend kind, eerder een dromer. Ook acht jaar later, in de bundel *Verwilderd Landschap* uit 1936, gaat Campert terug naar Westkapelle, dit keer om er voorgoed te blijven, na zijn dood, in zijn dichterlijke werkelijkheid:

IN EEN KLEIN DORP

Mijn laatste rustplaats: dicht aan zee
in een klein dorp, opdat ik eeuwig hoore
– indien de eeuwigheid geen lieve fabel is –
het water en den wind, die aan den toren
zijn krachten meet; geen woorden
die vervuld zijn van verdriet

In zijn proza heeft Campert talloze malen zijn gevoeligheid voor Zeeland bezongen. 'Altijd weer – komend uit Holland, reizend naar Zeeland – heeft mij dezelfde ontroering bevangen.' Campert voelde deze ontroering elke keer als hij met de trein vanuit Amsterdam of Den Haag de grens met Zeeland passeerde. Daar stond op het dak van een boerderij een groot reclamebord met het woord 'Zeeland'.[2] Zelfs toen hij Zeeland nog maar net had verlaten, in 1920 met zijn verhuizing van Middelburg naar Amsterdam, begon hij van Westkapelle al een mythe te maken.[3] Ook al was hij dan niet in Zeeland geboren, hij beschouwde het als zijn land van herkomst, zoals blijkt uit de talloze gedichten waarin hij het strand, de zee en de haven bezingt. Westkapelle heeft een prachtige dijk, strand en vuurtoren, maar een haven? Nee. Daarvoor moest Campert zijn fantasie inschakelen. Toch is het beeld dat hij van Westkapelle in zijn werk schetst meestal natuurgetrouw, en wat ingrijpender is: de Westkappelaars werden zodanig geportretteerd dat menigeen er zich in herkende. Dat leverde Campert doorlopend problemen op, zelfs toen hij al meer dan vijftien jaar uit Westkapelle vertrokken was.

Ja, zelfs tijdens het onderzoek voor deze biografie blijkt de reputa-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 49

tie van Campert in Westkapelle niet over te houden. Sommige Westkappelaars noemen hun voormalige dorpsgenoot zelfs nu nog 'een misselijke vent', omdat hij het dorp als decor gebruikte voor verhalen die naar de mening van de betrokkenen onwaar zijn. Toch bleef Westkapelle tot aan het einde van zijn leven voor Campert een toevluchtsoord. Jan Campert, hoewel geboren op 15 augustus 1902 in Spijkenisse, bij Rotterdam, is onmiskenbaar geworteld in Zeeland. 'Westkappelers, da binne eigenoardige,' krijg je tot op de huidige dag overal in Zeeland te horen.

Dokter Campert verhuisde met zijn familie op 1 juli 1905 naar Westkapelle. Jan was nog geen drie jaar oud. Hij zou er zijn hele jeugd lang blijven. In zijn hoofd bleef Westkapelle zelfs zijn leven lang aanwezig, Westkapelle het kustdorp met zee in het westen, zee in het noorden en zee in het zuiden. Campert schreef over Westkapelle, hij mopperde erover, hij kreeg ruzie als gevolg van een roman die in Westkapelle speelde, maar tot aan het einde van zijn leven is hij er blijven komen. Jan Campert zocht het Zeeuwse landschap op om te schrijven, het bracht zijn creativiteit op gang. Zijn nooit gepubliceerde roman *Alsem* en het autobiografische boek *Slordig beheer* zijn eind 1939 en begin 1940 in hotels in Middelburg en Westkapelle geschreven. In 1940 vertelde hij zelfs aan een journalist dat hij op Walcheren woonde, in een oude schuur zonder gas en elektriciteit.[4] In *Slordig beheer* merkt hij ook op hoe belangrijk het voor hem was in Westkapelle te schrijven: 'Ik moest een tweetal novellen schrijven en had mijzelf gesuggereerd, dat ik die alleen daar kon tot stand brengen.'[5]

In Amsterdam en later in Den Haag was Campert toch vooral journalist, in Westkapelle voelde hij zich schrijver. En dat is aan de plaatselijke bevolking niet onopgemerkt voorbijgegaan. Hij werd zittend aan de bar van café-hotel De Valk wel eens lastiggevallen. Was hij niet die schrijver van dat vervelende boek over Westkapelle: *Wier*? Dat boek waarin menig Westkappeler zich herkende, maar dan wel als een dorpeling die een klap van de molen gekregen had.

Campert kwam na zijn verhuizing uit Westkapelle in De Valk voor *sentimental reasons* maar ook omdat hij er Charley Toorop in de

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 50

zomer zag zitten. Toorop ontvluchtte het mondaine Domburg of Parijs en prefereerde het wat plompe Westkapelle met zijn dijkwerkers om te schilderen. Vanaf 1924 kwam ze er regelmatig. Haar aanwezigheid zorgde voor opwinding, ze was een opvallende vrouw en als ze tegen de avond naar het strand liep en naakt een duik in zee nam, werd daar natuurlijk schande van gesproken. Ze schilderde café De Valk en maakte een schilderij waar ze op de achterkant schreef: 'Boeren Charley Toorop 1930 Westkapelle Villa Brune 7 Paris XIVe'.[6] Ze gebruikte de schuur achter De Valk als atelier en portretteerde daar de Westkappelers. Maar ook leende De Valk zich uitstekend voor een *rendez vous* waar ze, even weg uit de kunstenaarskolonie in Domburg, betrekkelijk anoniem kon afspreken met een van haar aanbidders, zoals de kunsthistoricus A. Hammacher, de filmer Joris Ivens en Arthur Lehning.[7] Vanaf 1933 bezocht fotografe Eva Besnyö Westkapelle regelmatig, en ook zij logeerde in De Valk. Tegenwoordig kruist de Jan Campertstraat in de nieuwbouwwijk van Westkapelle de Eva Besnyöstraat, al zijn zij elkaar in de jaren dertig nooit tegengekomen.[8]

Toorop en Campert waren wel regelmatig beiden in De Valk, maar de mondaine schilderes zag de beschroomde dichter nauwelijks staan. Hij schreef erover aan zijn Amsterdamse vriendin Leentje Gast. Zij vond dat maar wat spannend. In *Slordig beheer* figureert Leentje onder de naam Anka. Terwijl Campert in Westkapelle zat te schrijven, werkte Leentje als verkoopster bij De Bijenkorf in Amsterdam. Maar verliefd als ze was, kwam ze soms na haar werk helemaal naar Zeeland gereisd, om 's morgens vroeg weer naar Amsterdam te vertrekken. Die betrekkelijk lange reis kon bijna zeventig jaar geleden met het openbaar vervoer in kortere tijd worden afgelegd dan tegenwoordig. Er was niet alleen een goede treinverbinding tussen Amsterdam en Middelburg, net als nu, er reed tussen 1906 en 1937 ook elk uur een stoomtram van Middelburg naar Westkapelle, overstappen in Koudekerke. Het tramstationnetje lag een paar minuten lopen uit de bebouwde kom van Westkapelle.

Ondanks die goede tram- of busverbinding was Westkapelle een wereld op zichzelf. Dat betekende geïsoleerd zijn en in sommige ge-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 51

vallen je ook geïsoleerd voelen. Als het mooi weer was, hoorde je op zaterdag een ijscoman door de Zuidstraat rijden, met ijs van een of van drie cent. Elektriciteit was er tot halverwege de Eerste Wereldoorlog niet en op zondag werd de telefoon niet doorgeschakeld, wat lastig was voor de dokter. De enige autobezitter in het dorp was lange tijd burgemeester J.D. Viruly. Dokter Campert, Jans vader, heeft er nooit een gehad.

Westkapelle, afgeleid van het woord 'Westkaap', ligt op het uiterste puntje van Walcheren. De geschiedenis van Westkapelle werd in 1889 door K. Baart te boek gesteld, en in dit serieuze geschiedwerk wordt de naam Westkapelle teruggevoerd op een kapelletje dat aan de westzijde van het dorpje stond.[9] Graaf Floris v schonk Westkapelle in 1223 stadsrechten. Door de handel via land en zee werd Westkapelle zo welvarend dat aan het begin van de veertiende eeuw het recht op een vrije jaarmarkt volgde.

Na een overstroming in 1528 werd begonnen met het aanleggen van een dijk. Dat was wel nodig want de duinen vóór Westkapelle waren 'totaal verzwonden', zoals Baart het uitdrukte. Met vooral Middelburgse hulp is Westkapelle weer opgebouwd en het werk aan de dijk ging onverdroten verder. Vanaf het vertrek van de Spanjaarden in 1574 ging de Westkappelse bevolking als één man over naar het hervormde geloof en werd de katholieke kerkmis een kermis, die nog steeds uitbundig gevierd wordt in de eerste week van juli.

Wie nu Westkapelle komt binnenrijden ziet een forse kerktoren zonder spits. Boven op de afgevlakte toren is een kustlicht aangebracht. Het ziet er merkwaardig uit, alsof de ruïne van een kerk tot vuurturen is omgebouwd. Toch is dat niet helemaal waar. De toren van de kerk, die in 1470 gebouwd werd, kreeg in 1817 een kustlicht. Veertien jaar later brandde een deel van de kerk af. De toren bleef staan.[10] De spitsvormige kap met vier hoektorentjes van de 38 meter hoge toren was er al in 1817 afgesloopt. De gehavende kerktoren is in feite het enige historische gebouw in het huidige dorpje.

Tot 1880 was er een huisarts actief. Na diens dood heeft Westkapelle het 25 jaar zonder dokter moeten stellen. De gemeente had een afspraak met de in Domburg wonende dokter J.H. Duyvis. Met zijn

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 52

drie bezoeken per week aan Westkapelle had hij zich in de positie van gemeentedokter gemanoeuvreerd. Nadat Duyvis in 1903 om een verhoging van zijn jaarwedde gevraagd had, stelde hij de gemeenteraad twee jaar later voor zich in Westkapelle te vestigen. Maar dan moest wel het oude doktershuis met een verdieping verhoogd worden. Even werd overwogen in te gaan op het voorstel van Duyvis, maar toen een bouwkundige beweerde dat de muren van de woning geen bovenverdieping konden dragen, was de consequentie van een en ander dat Westkapelle vanaf 1 mei 1905 zelfs de diensten van de ambulante Domburgse dokter moest ontberen. Duyvis was beledigd omdat de Westkappelse gemeente niet meer moeite deed hem een passende woning te verschaffen.

De gemeenteraad reageerde alert. Of wilde men al langer van Duyvis af? Twee maanden later nam dokter P.R. Campert, samen met vrouw en twee kinderen, zijn intrek in de dokterswoning, vrij en vrijstaand, en tegen een jaarwedde van 650 gulden. Het gezin Campert kwam van het Zeeuws-Vlaamse Graauw en Langendam, het dorpje waar Campert in juli 1903 als huisdokter was neergestreken.

De op 15 juni 1874 in Leiden geboren Petrus Remco Campert was met een tweejarige tussenstop in het Gelderse Renkum, twee jaar in Spijkenisse, en twee jaar Graauw uiteindelijk in Westkapelle terechtgekomen. Dat Petrus Campert zich in Zeeland vestigde, was misschien om zijn Zeeuwse vrouw Johanna Maria Anna van Hall te plezieren. Zij was op 25 mei 1871 geboren in Middelburg. Zij was de dochter van Anna Maria Rengers Hora Siccama (1831-1905), geboren te Hoogezand. Anna Maria was getrouwd in 1858 met Herman van Hall (1830-1890), leraar 'natuurlijke historie' aan de HBS in Leiden en later in Middelburg.

De naam Campert of Camper komt al voor op aktes uit de veertiende eeuw. In 1308 werd in Amersfoort Gizebrecht Campaert beboet wegens medeplichtigheid aan een moord. In 1378 heeft in Amersfoort een Peter Camper vier tonnen bier geleverd. Die actie was opvallend genoeg om er een notitie van te maken die tot op de dag van vandaag bewaard wordt in het gemeentearchief van Amersfoort. Waarschijnlijk is het woord Campert terug te voeren op een

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 53

boerderij of buurtschap in Barneveld of Lunteren. Stamboomonderzoekers houden het erop dat de Gelderse Vallei voor de Campertjes de streek van oorsprong is. Er is uit die tijd een familiewapen bekend: een klimmend hert vergezeld van een kleine hond, die het hert in de buik bijt.

De stamboom van Jan Campert gaat op betrouwbare wijze terug tot in de achttiende eeuw. Willem Campert (1782-1833) uit Nijkerk huwde in 1799 met Geertje Grafstede (1779-1845). Zij kregen dertien kinderen. Hun zoon Petrus Remco Campert (1814-1877) werd onderwijzer en trouwde in 1846 met Johanna Berendina ten Kate (1820-1858). Zij kregen drie kinderen. Een daarvan was Jan Campert (1847-1917), hij trouwde met Apollonia Johanna Wilhelmina von Baumhauer (1852-1937). Zij waren dus de opa en oma van de dichter Jan Campert.

Jan Campert was, zoals gezegd, op 15 augustus 1902 in Spijkenisse geboren, thuis, 's morgens om vijf uur. Op zijn 'Acte van Geboorte' staat behalve de handtekening van zijn vader ook de naam van Pieter Arend Troost genoemd. Als beroep van deze ambtenaar werd 'schrijver' vermeld. Nu blijkt Pieter Arend Troost allerlei werkzaamheden te hebben uitgevoerd, onder meer als burgemeester van Waddinxveen, maar van enige publicatie is geen sprake. In het archief van Spijkenisse zijn echter zowat alle geboortedocumenten tussen 1900 en 1905 gesierd met de handtekening van de *schrijvende* ambtenaar P.A. Troost.[11]

Herman Marie, het jongere broertje van Jan, later door iedereen Tuk genoemd, is in Grauw en Langendam geboren. In Westkapelle werd het gezin Campert met drie kinderen uitgebreid: Wilhelmina Apollonia (Apo, zij stierf in 1932 op 27-jarige leeftijd aan tuberculose, die ze had opgelopen tijdens haar werk als verpleegster), Annemarie Marie Catharina (na haar huwelijk op 28 augustus 1936 vertrok ze naar Indië, waar ze al na vier jaar weduwe werd) en Maurits Herman Willem.

De inburgering van dokter Campert ging niet van een leien dakje. De Westkappelers vonden hem excentriek juist omdat hij te gewoon deed, niet zo deftig als Duyvis. De dokter op zijn beurt was ontevre-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 54

den over het doktershuis en vond de jaarwedde te laag. Toch had hij het naar zijn zin in het dijkdorp en toen in 1913 dan eindelijk een nieuwe woning betrokken kon worden, voelde hij zich helemaal thuis. Ook voor zijn kinderen was Westkapelle, met de dijk, de zee en het strand, een aangename plek om op te groeien. Maar altijd was er de dreiging van een dijkdoorbraak, een dramatische schipbreuk of een verwoestende storm. Voor de kinderen van Westkapelle hadden deze onheilstijdingen een positieve kant want traditiegetrouw bakten de dorpsvrouwen pannenkoeken als er storm dreigde.[12]

A. den Doolaard heeft in zijn roman *Het Verjaagde Water* (1947) beschreven dat veel op Walcheren 'zwaar' is. De herinnering aan scheepsrampen, de lucht die zwaar is van het zeezout. Zwaar zijn de dijken, zwaar de paarden, zwaar de Zeeuwse grond waar de bewoners met zware stappen overheen lopen, 'zwaar van de zwaarte hunner ziel'. Vele bewoners van Walcheren zijn opgevoed in de zware leer van Calvijn, 'en op de loodzware zondagen lezen ze met zware stem de zware woorden uit het zwaarste deel van de Bijbel, het Oude Testament, en voelen zich bezwaard met de zwaarte hunner zonden.'[13]

Om iets te begrijpen van Westkapelle moet je de functie van de dijk begrijpen. De meeste Westkappelers zijn dijkwerkers, en door de ligging van het dorp op de punt van het schiereiland is een groot gedeelte van de gemeente omarmd of omrand door de dijk. De dijk is de trots van het dorp. Aan de meest westelijke punt van Walcheren zijn de duinen te laag en te smal om de zee buiten het eiland te kunnen houden. De dijkwerkers hoorden dus bij het dorp, zoals de bakker en de slager. Altijd lag wel ergens een boot tegen het talud, als relict van de laatste storm en als illustratie van hoe gevaarlijk de zee is en hoe onontbeerlijk de dijkwerkers. De zware noordwesterstormen brachten doorlopend schade aan de dijken aan en veroorzaakten tal van schipbreuken. De Westkappeler noemde een noordwesterstorm liefkozend 'd'n Wasschappelsen engel'. Het was tenslotte zijn broodwinning.

Op zondagmorgen 1 oktober 1911 was Westkapelle in rep en roer omdat er pal onder aan de dijk een 'scheepsstranding' plaatsvond, de Finse driemastbark *City of Benares* was uit koers geraakt en liep vast

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 55

in het zicht van de strandjutters die altijd op de dijk stonden te turen, als kinderen die wachtten op hun reusachtige speelgoed. Deze keer waren het geen kisten, vaten of planken die rustig voor de kust dreven, maar matrozen die om hulp schreeuwden. En die kregen ze, doordat de 'Wasschappelse' bevolking een levende ketting in zee vormde om de in paniek overboord gesprongen manschappen uit het water te halen. Negen zeelieden verdronken, twee daarvan spoelden pas later aan en werden onder aan de zeedijk begraven. Elf opvarenden konden gered worden. Het wrak van de *City of Benares* is bij laag water nog steeds zichtbaar. Niemand kon de Finnen in het Engels te woord staan, behalve Johanna van Hall. De negenjarige Jan Campert was erbij – en we mogen aannemen gloeiend van trots – toen zijn moeder de zeelui meetroonde naar café Kasteel van Batavia in de Zuidstraat en daar met hen overlegde hoe verder te handelen. Johanna sprak niet alleen Engels, ze wist hoe een schipbreuk voelde. Als zeventienjarige had ze samen met haar ouders onderweg naar India een schipbreuk overleefd.[14] Het bijna naast café Kasteel van Batavia gelegen café De Oranjeboom van Andries van Rooijen (Ries van Rôôie Neele) werd ook ingeschakeld om de drenkelingen in de watten te leggen.

Meer dan eens hebben Zeeuwen in het *Zeeuws Tijdschrift* een discussie gevoerd over de vraag of Westkappelers zo afwijkend van andere Zeeuwen zijn vanwege hun rauwe werk als dijkwerkers of omdat het gewoon een apart slag mensen is.[15] Die discussie kent steeds twee elementen: de dijkwerkers die doorgaans niet bij een kerk waren aangesloten en de kerkelijke boeren, die er niet voor terugdeinsden om bij een dreigende overstroming de dijken van een verderop gelegen polder door te steken.[16] Westkapelle, het dorp waar de jongens vreemde vrijers uit andere dorpen afranselden omdat ze het niet konden uitstaan als 'vreemden' de meisjes uit het dorp zoenden. Het resultaat van deze wantrouwigheid zijn de vele bijna incestueuze huwelijken die traditiegetrouw in het dorp gesloten worden.

Uit spaarzame getuigenissen weten we dat vader Campert geen doorsnee dokter was. Zijn omgang met patiënten was voor die tijd informeel en zelfs een tikje zonderling. Zo kon hij na een consult aan

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 56

een patiënt vragen welke kleur medicijndrank de zieke prefereerde. Met liefde wordt nog steeds gesproken over dokter Camperts aanwezigheid tijdens de geboorte van deze of gene Westkappelse baby. Het allereerste kind dat hij in Westkappel ter wereld hielp, op 6 juli 1905, was Pitronella Minderhoud.[17] Later had hij hulp van een baker, Marie van Rooyen.[18] Bovendien had hij de naam zelden rekeningen te schrijven, zodat het gezin Campert weliswaar door de status van vader tot de elite van het dorp hoorde, maar financieel gezien een karig bestaan leidde. Hoewel het gezin door het werk van vader met de ene onheilstijding na de andere geconfronteerd werd, heeft Jan Campert een onbezorgde jeugd doorgebracht in Westkapelle.

Camperts moeder was een bijdehandse vrouw die de apotheek aan huis bestierde. Dankzij de aanwezigheid van een hulp in huis kon ze de tijd nemen zich met haar kinderen bezig te houden. Zij speelde spelletjes met hen, organiseerde verjaardagspartijtjes en bereidde uiteenlopende festiviteiten voor. Zo maakte ze rond 1910 een professioneel uitziend sinterklaaspak en kreeg ze de dokter van Domburg (Vaandrager heette de opvolger van Duyvis) zo ver dat hij in Westkapelle voor goedheiligman kwam spelen. Jan Minderhoud heeft zijn moeder vaak horen vertellen dat Jan Campert op een dag dat sinterklaaspak in een kast vond en vanaf toen begreep dat het hele sinterklaasfeest een toneelstukje was.

Westkappelers hebben de gewoonte leed bij de naam te noemen. De grafzerken van het plaatselijk kerkhof staan vol met medelingen in de trant van: 'na een noodlottig ongeval overleden'. De twaalfjarige Campert heeft ongetwijfeld gehoord als er weer een dorpsgenoot bij het demonteren van een aangespoelde zeemijn om het leven gekomen was. Ook dergelijke ongelukken werden op de grafzerk vermeld.

De kleine Jan Campert vertrok in 1920 definitief uit dit dorp van zijn jeugd, maar omdat hij al in 1928 en 1929 in het geïllustreerde weekblad *Ons Zeeland* in afleveringen zijn jeugdherinneringen begon te publiceren, is nog vrij veel bekend over hoe hij op die eerste tijd van zijn leven terugkeek. Hij was toen al een journalist met een vaste baan, net getrouwd en met een paar dichtbundels op zijn

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 57

naam. Zijn toon is dan ook zelfverzekerd. In zijn eerste 'Herinnering' begint hij met de mededeling dat 'deze mémoires voor een later geslacht van belang kunnen zijn'. Onmiddellijk voegt hij er aan toe dat dit niet zijn drijfveer is ze op te schrijven. De werkelijke reden is dat hij zijn hart verpand heeft aan Zeeland. Hij vindt het jammer om het nog scherpe beeld van zijn geliefde jeugdland te laten vervagen. Schrijven voor de eeuwigheid dus, maar dan niet de eeuwigheid van de schrijver maar van een Waste Land, want Campert kon er in zijn memoires geen genoeg van krijgen te klagen over de teloorgang van het Zeeuwse landschap, het verloren paradijs. In zijn herinnering was het landschap uit zijn jeugd woester en ongerepter. In zijn gedichten bezong hij de schoonheid van datzelfde landschap. Ook een kunstenares als Lucy van Dam van Isselt, die Campert vagelijk kende, deed iets met de Zeeuwse natuurelementen. Zij vertelde hem het licht in Veere in zijn heimelijke glans te willen schilderen. Dat sprak hem wel aan.

Westkapelle is geen mooi dorp, maar Campert had het voor geen ander willen ruilen. Het bestond welbeschouwd uit één rechte straat, nogal grootstedelijk genoemd de Zuidstraat, een vuurtoren, een stationnetje voor de stoomtram buiten de bebouwde kom en het belangrijkste: de dijk. Al vanaf de bewaarschool werden de kinderen van Westkapelle bewust gemaakt van de bijzondere ligging van hun dorp en het belang van de dijk. Met andere woorden: Westkapelle had een taak die van belang was voor het hele schiereiland, namelijk het oergevecht tegen de zee, tegen het water.

Jan Campert ging naar de bewaarschool – 'schietschôôltje' zeggen ze in Westkapelle – die opgericht was nadat een rijke adellijke dame een legaat aan de Hervormde Gemeente naliet. De leidster heette Wantje, vaak 'Wantje van de boeken' genoemd, maar in werkelijkheid heette ze Johanna Minderhoud. Op een foto uit die tijd draagt Jan een matrozenpakje. De hand van zijn moeder rust op zijn schouder. Het matrozenpakje markeerde het standsverschil. Jongens uit dijkwerkers- of boerengezinnen droegen zwarte kleren, meisjes witte staartmutsen en fleurige klederdracht. De meisjes van toen lopen er overigens vandaag de dag precies zo bij. Camperts vroegere over-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 58

buurmeisje Marie J. Joziasse-Theune (1904), droeg bijna een eeuw later nog de traditionele Zeeuwse klederdracht. Tegenwoordig zie je Westkappelse mannen in een 'boenker' rondlopen, een bovenstuk dat nog het meest lijkt op wat we nu een 'bodywarmer' noemen.

De kleine Jan in zijn matrozenpakje las toen al graag. *Old Shatterhand en zijn vriend Winnetou* van Karl May was favoriet, en als Nederlands Hervormd kind las hij natuurlijk in de bijbel. Hij speelde 'pitje', een spel waarbij bruine bonen in een kuiltje gegooid moeten worden. Aan het strand werd met de scharen van krabben gespeeld. Maar ook leverde de zee soms kisten van overboord gezette lading van schepen in nood, of delen van vergane schepen. Een van zijn vriendjes uit die tijd was Kees Brasser. Hij kreeg van Campert de boeken over Winnetou te leen. Vervolgens speelden ze Winnetou na, en reden dan op koeien op het Zuidervroon, een stuk grasland aan de zuidkant van het dorp. De eigenaren van die koeien werden daar natuurlijk kwaad over omdat hun koeien door dit geren geen melk meer gaven.[19] Winnetou en Old Shatterhand waren generaties lang populair onder schoolkinderen die in het vroon speelden.[20] Misschien heeft de tienjarige Campert ook nog meegekregen dat Karl May in 1912 overleed.

Nog spannender was de jaarlijks terugkomende kermis van Westkapelle. Campert kon zich in 1928 nog goed herinneren hoe de spanning zich van hem meester maakte, toen hij als kleine jongen zag hoe de stoere kermiswagens het dorp naderden. 'In de deuropening der wagens zaten verslonsde vrouwen.' De volgende ochtend werd met het opbouwen van de kermis begonnen. Elk jaar weer werden een paar jongens uit het dorp ingehuurd, jonge jongens want die waren goedkoop. Jan was een van hen. En ook zijn eerste schoolvriendje Cor Dekker.

De kermis zelf werkte als een soort opium 'waaraan wij ons verslaafden'. Het afbreken van de draaimolen een paar dagen later bezorgde hem een gebroken hart. Alleen een foto van een blije Jan met een paar zigeunerkinderen bleef hem als herinnering voor de rest van het jaar. En natuurlijk de Westkappelse kermisliedjes, vooral gezongen tijdens het 'gaaischieten', een traditioneel spel waarbij met een geweer loden kogels op omklapbare scheepjes worden afgeschoten.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 59

Kermisvreugd op handen, Jantje gaat er weer op los
Het is voor hem geen schande, hij heeft zijn geld vermorst

Of

Er kwam eens een bevallige meid voorbij de molenaar
Zij sprak zeg mij mijn lieve man welk gerikketik hoor ik daar[21]

Het was in dezelfde tijd dat hij zijn eerste vriendinnetje had. Tenminste, zo zag hij dat zelf. Hij noemde haar in zijn 'Herinneringen aan Zeeland' Wantje. 'O, dat moet Johanna zijn geweest, een klasgenootje van mij die zoals alle Johanna's in Westkapelle Wantje werd genoemd,' volgens Marie Joziasse-Theune. Met Johanna werd inderdaad Johanna Brasser bedoeld, bijgenaamd Wanne Scherre.[22] Campert heeft zeker ook aan zijn leidster Wantje van de bewaarschool gedacht. Een nog diepere indruk maakte de liefde die hij als jongen van negen of tien opvatte voor de schoonheid van land en zee. 'Wie Walcheren kent, zal met mij weten, dat men later niet meer aan dezen ban ontkomt.'

Campert schreef in *Ons Zeeland* hoe hij kon genieten van 'het gestadig reven der golven'. Hij legde *Old Shatterhand en zijn vriend Winnetou* achteloos ter zijde om in magische betovering over de zee staren. In *Ons Zeeland* deed hij verslag van een niet nader genoemd dorp in het zuiden van het land. Hij nam er zijn intrek in de kleine dorpsherberg 'In het Kasteel van Batavia'.[23] Dat hij Westkapelle voor ogen had toen hij dit schreef, blijkt uit allerlei authentieke details die hij vermeldt, zoals het in 1908 opgerichte fanfarecorps dat Oefening Kweekt Kunst (OKK) heet, het café met uitzicht op zee heet inderdaad nu ook nog steeds 'In het Kasteel van Batavia' en de smidszoon Piet van Sighem die klarinet speelde in OKK, was eveneens naar het leven getekend. Hij werd in werkelijkheid overigens door iedereen Piet Let genoemd. Dat de beide Piet van Sighems in Westkapelle in werkelijkheid geen lid zijn geweest van OKK, verhinderde Campert niet zijn passie voor jazzmuziek terug te voeren op Piet Let. In het verhaal 'De Saxophonist' komt hij Piet tegen in een Parijse jazz-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 60

club.[24] Dan laat de chroniqueur zijn fantasie de vrije loop en laat Piet in een bontjas en een 'knap, donker meisje, Fransch van top tot teen' bij zich komen. Hij bood zijn wereldse vriendin sigaretten aan en Campert, in het verhaal, moet denken aan Maaitje van den Meulen. Jan was verliefd op haar maar Piet maakte haar het hof.

Campert heeft lang gewerkt aan zijn ongepubliceerd gebleven *Het huis aan de dijk; Alsem*. De roman waarin de hoofdfiguur Amoureus, een man 'ergens uit Holland vandaan', naar Westkapelle komt. Amoureus 'is er zoeen die er buiten valt', en dat maakt dit boek tot een verkapte autobiografie. Ook omdat in het verhaal een zoon figureert die niet met zijn vader kan opschieten en daarom uit diens leven verdwijnt. Zo erg was het in de familie Campert niet, maar Jan heeft vanaf zeer jonge leeftijd een vertroebelde relatie met zijn vader gehad. Waarom dat zo was, is onduidelijk. Een andere verhaallijn is die van de familie Minderhoud. Moeder komt te overlijden, en een zoon vlucht min of meer het huis uit voor de stugheid van zijn vader… naar Canada. Nogal wat Westkappelers waren inderdaad naar Canada geëmigreerd. Het is allemaal bitterheid troef, alsem. Maar *Alsem* was ook de naam van een bodega in Den Haag die opvallend adverteerde, onder meer in een blad waar Campert aan meewerkte.[25]

Campert modelleerde allerlei bestaande mensen in het boek, zoals Piet van den Wagenmaker, waarmee de smidszoon Piet van Sighem (de saxofonist Piet Let) wordt bedoeld, maar ook Liene Minderhoud. Eind 1939 liep hij deze Piet tegen het lijf in het kleine Westkapelle. Campert schreef aan Leentje Gast dat hij koffie met hem had gedronken, een weerzien na een kwart eeuw. Nadat Campert al in 1930 in het Haagse tijdschrift *Nederland* een ook als zodanig aangekondigd 'fragment' uit *Het huis aan de dijk* publiceerde, bleef hij aan dit manuscript werken. De eerste zin strookte al helemaal met de werkelijkheid: 'In het dorp waar wij woonden, was mijn vader geneesheer.' Uitgever Leopold liet in 1937 een deel van het boek zetten en een typografisch ontwerp maken.[26] De oorspronkelijke ondertitel *Alsem* werd in dit ontwerp tot titel gepromoveerd en *Het huis aan de dijk* is komen te vervallen. Maar het leek alsof daarna het schrijven pas begon, de ene versie na de andere. Eind 1939 was Campert weer

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 61

in Westkapelle om aan *Alsem* te werken. Hoewel het werk niet wilde vlotten, liet hij een deel ervan uittikken door een plaatselijke 'stik uut d'n diek', zoals Westkappelse jongens de aantrekkelijke meisjes uit het dorp noemen. Een gedeelte van *Alsem* werd in 1940 onder de titel 'Een die er buiten valt' gepubliceerd in *Elsevier's Maandschrift*. In een begeleidend schrijven aan redacteur J.B. Tielrooy had hij om snelle publicatie van dit fragment gevraagd, omdat het boek in november van dat jaar zou verschijnen.[27] Campert heeft er nog wel aan gewerkt, maar het boek is nooit verschenen. En terecht.

Vroon

Campert was een jongen die het liefste in een duinpan lag te lezen, maar net als alle andere jongens hield hij er ook van met vriendjes de omgeving te verkennen. In zijn roman *Wier* en in *Slordig beheer* wordt vaak gesproken over het vroon. In algemene zin wordt hier een stuk grasland achter een dijk mee bedoeld. In Westkapelle is het ook een eigennaam en werden diverse van zulke stukken land die niet in particulier eigendom werden gegeven, onderscheiden met de toevoeging 'noord' of 'zuid'. Westkappelse boeren lieten hun koeien op het malse vroon grazen, het was collectief bezit, en ze huurden gezamenlijk een koeienwachter of koeienjongen in die een oogje in het zeil hield. Als het tijd was om naar huis te gaan, wist elke koe precies welke voordeur zij moest nemen. De stallen achter de huizen waren alleen via de voordeur te bereiken. Als de koeien niet op het vroon stonden, speelden de kinderen er. Elk jaar op 1 november hield de gemeenteveldwachter op last van de burgemeester schouwing op de wegen en paden in en langs het vroon. Wie het vroon gebruikte, was verplicht de paden te onderhouden.

Zoek je vroon op in Van Dale's woordenboek dan staat daar Campert geciteerd: 'terwijl over 't vroon de lage dampen dralen'. Tussen Zoutelande en Westkapelle lag zo'n vroon, met een zandweggetje, een vijvertje en wat kreupelhout. Het is geschilderd door Ferdinand Hart Nibbrig op zijn *Gezicht op Zoutelande*, een impressionistisch schilderij dat wel is gekarakteriseerd als 'bis in die Fingerspitzen

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 62

nervös'. Een eigenschap die volledig van toepassing lijkt te zijn op Jan Campert.[28] Het vroon, in de omschrijving van Campert: 'Een terrein waar onze jongensspelen intens en verrukkelijk doorleefd werden! Want het open vroon met de zwakke glooiingen was niet een dood-gewoon stuk grasland waar de koeien graasden, nee, in onze oogen was het de eindelooze prairie, die kaal zich uitstrekte onder een meedoogenloos-blakerende zon, ver en onafzienbaar. Langzaam trok de vermoeiende stoet, aan wier hoofd Old Shatterhand stond.' Het vroon was het perfecte decor om Karl Mays boeken tot werkelijkheid te brengen. Campert stelde zich voor, staande voor het kreupelhout, hoe je met één schot, 'een weergaloos-treffend schot' drie roodhuiden kon vellen. In dit vroon zou Campert zijn *Wier* situeren, hij refereert aan het vroon in de novelle die hij voor het boekenweekgeschenk in 1940 schreef, en in zijn laatste dichtbundel, *Sonnetten voor Cynara* uit 1942, schreef hij een lofzang op dit vroon:

Hier in dit onverganklijk land een wilde tuin,
Waar duindoorn en de hooge vlieren wassen,
Uitzicht op glooiend vroon en op 't begroeide duin
En wat daar tiert aan landelijke gewassen,
En daarin ademend naast mij zoo rank en bruin
De lieflijkste die sluimert in de grassen.[29]

Jan ging naar de openbare dorpsschool, een imposant diep gebouw aan de Zuidstraat met hoge trapgevel waarop een stenen leeuw triomfantelijk troonde, tegenover het ouderlijk huis. Marie weet zich te herinneren, en het wordt door Campert in *Ons Zeeland* bevestigd, dat de eerste en de tweede klas 'gedaan' werden door juffrouw Müller. Daarna kwam meester Jan Lievense (tweede klas), Willem Heijt (de derde) en Piet Vos, de broer van de gemeentesecretaris Jo Vos (vierde) en vervolgens meester Dieleman. De laatste klas door Houtekamer, nadat Jan Jacob van Elsäcker met pensioen was. Houtekamer stichtte in 1915 het zangschooltje De Kleine Westkappelaars, na zijn vertrek uit het dorp in 1919 of 1920 ging het weer ter ziele.[30]

Het was een openbare school, maar de meeste kinderen waren Ne-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 63

derlands Hervormd. Dominee Reus kwam catechesatie houden. Jan kreeg van 'de lieve, oude juffrouw' haar fotoportret toen hij overging naar de tweede klas. De vierde klas vond hij vervelend. Meester Vos had een 'ziekelijke voorkeur' voor Griekse mythen. En niet alleen voor Griekse mythen, zo blijkt uit een brief die Jan Campert in 1939 aan Leentje Gast stuurde, toen hij een tijdje in Westkapelle verbleef om te schrijven. 'Ik weet alle dorpsnieuwtjes: dat de ouwe De Vos op zijn zeven-en-zeventigste nog eens getrouwd is met een dertig jaar jongere vrouw en nog nooit heeft er een bruiloft in dit dorp zoo'n bekijk gehad.'

Campert moet geen makkelijke leerling zijn geweest en in elk geval geen goede. Want de HBS in Middelburg stelde als eis dat hij een zogenaamde 'tussenklas' zou volgen voordat hij toegelaten werd. Daarom ging hij voor een jaar naar Gorssel, waar zijn opa en oma J. Campert en A.J.W. Campert-von Baumhauer woonden. Opa was de bekende inspecteur van het middelbaar onderwijs. Nadat hij in 1872 in Leiden gepromoveerd was op zijn in eigen beheer uitgegeven dissertatie *Bijdrage tot de kennis van de groene kleurstof der planten* was grootvader Campert zich meer gaan toeleggen op de organisatie van het HBS-onderwijs, zoals blijkt uit zijn in 1891 gepubliceerde brochure *Eenige mededeelingen betreffende de Hoogere Burgerschool met vijfjarigen cursus voor jongens te Amsterdam, gedurende de eerste 25 jaren van haar bestaan.*

Vader Campert kwam met zijn gezin nog regelmatig in Gorssel om zíjn vader op te zoeken, maar ook uit zijn Renkumse tijd kende hij daar nog de familie Dibbits. Jan werd daar ondergebracht en volgde ondertussen in het nabijgelegen Zutphen de 'tussenklas'.[31] Dat Jan Campert niet goed met zijn vader kon opschieten, wordt in familiekring ook als reden voor dit Gorsselse intermezzo opgegeven. Veel meer gegevens zijn over dit 'tussenjaar' niet overgeleverd, des te duidelijker heeft Campert omschreven hoe geëmotioneerd hij was na een jaar weer terug te mogen keren naar Walcheren. Meer dan vijftien jaar na zijn Gelderse verblijf schreef hij het onbelemmerde uitzicht op de open hemel, de zee en het eiland erg te hebben gemist. De donkere bossen en de uitgestrekte heiden in Gelderland waren

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 64

wel mooi, maar ze 'waren mijn Walcheren niet'.[32] De terugreis naar Walcheren maakte meer indruk dan het hele jaar dat eraan vooraf was gegaan. De Eerste Wereldoorlog was net uitgebroken. Nederland was dan officieel wel neutraal, maar op het spoor was het als gevolg van de oorlog een chaos. Treinen reden niet, werden geconfisqueerd of waren te laat. Eindelijk, eindelijk kwam Middelburg in zicht.

Campert herinnerde zich dat hij weer met zijn vriendje langs het strand kon zwerven, het vriendje dat vliegenier is geworden 'terwijl ik dagelijks ettelijke kolommen van een krant vul met wijze woorden over de Franse kabinetscrisis'. Adriaan Viruly (1903-1986), door vrienden Jons genoemd, over dat vriendje ging het, kwam in 1913 naar Westkapelle. Op 30 december van dat jaar werd zijn vader als de nieuwe burgemeester feestelijk ingehaald.

De 'tussenklas' was niet voor niets geweest, de dag waarop Campert het toelatingsexamen voor de HBS haalde, was 'als een der beste ooit door mij beleefd'. Dat was misschien wat pathetisch uitgedrukt, maar Campert genoot wél in Middelburg. Vlak bij school stond het kantoor van de *Middelburgsche Courant*. In de pauzes stonden de leerlingen zich te vergapen aan de oorlogsbulletins in de vitrines. Zijn leraar aardrijkskunde en geschiedenis, dr. Chr. F. Haje had zijn leerlingen over de oorlog verteld. Een andere leraar op de HBS in Middelburg was P.C. van der Wolk. Campert kreeg plant- en dierkunde van hem. Van der Wolk zou in 1923 een artikel publiceren in het door Sigmund Freud zelf uitgegeven tijdschrift *Imago; Zeitschrift für Anwendung der Psychoanalyse auf die Geisteswissenschaften.*[33]

Als de portemonnee het toeliet, ging Campert in de middagpauze wel eens naar een *tea-room* in de Lange Delft in Middelburg. Taartjes eten, maar vooral de grote mensen na-apen. De serveersters lachten de jongens achter hun rug uit, maar dat kon hen niets schelen. Dit was het spannende leven. Maar wat geen van hen voor mogelijk had gehouden: het echte spannende speelde zich in Westkapelle af, dicht bij huis, nee ín huis. In Westkapelle werd een contingent militairen gestationeerd om de Nederlandse neutraliteit zowel tegen de Engelse vloot als tegen de Duitsers langs de Belgische overkant te verdedigen.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 65

Campert en Viruly zagen de soldaten Westkapelle binnenmarcheren. De 'vers geïmporteerde' Viruly en de lang in Gelderland verbleven Campert spraken geen dialect en daarmee was al een mentale drempel tussen hen en de nieuwkomers geslecht. De twee jongens keken verder dan de dorpsgrens van Westkapelle. Als je landinwaarts keek, maar de blik oostwaarts richtte, zag je op de voorgrond de vuurtoren en daarachter lag het uitgestrekte lonkende vasteland. Het dialectloze praten van Jan onderscheidde hem van Tuk en de meeste andere jongens en was waarschijnlijk ook van invloed op het makkelijke contact dat hij maakte met de militairen die tijdens de Eerste Wereldoorlog bij diverse families in Westkapelle ingekwartierd werden.

Natuurlijk liepen de soldaten achter de Kappelse meisjes aan en dat leidde tot vechtpartijen met de jongens uit het dorp. Jan was met zijn dertien jaar te jong voor dit grove tijdverdrijf van meisjes en vechtpartijen. Hij hield zich behalve met poëzie ook met het besluipen van schildwachten bezig en zag hoe er schuilplaatsen en wapendepots ingericht werden in Westkapelle en omstreken. Zijn indianenlectuur bracht hij met dat sluipen in praktijk. Tussendoor was schaken zijn passie, dat liet hij tenminste een paar soldaten denken. De gewone soldaten sliepen in het schoolgebouwtje van de openbare school dat voor een deel gevorderd was, en in een tentenkamp dat op het Zuidervroon was opgeslagen, de hogere rangen werden bij particulieren ondergebracht. Bij Viruly werd een kapitein van de Infanterie gestationeerd.[34] Een van de officiers van de Koninklijke Landmacht die in het huis van dokter Campert ingekwartierd waren, was Bob Nijkerk (1894-1987).[35] In een handgeschreven manuscript voor een lezing uit 1953 herinnert Nijkerk zich van dit verblijf in Westkapelle: 'Het was daar niet altijd even aangenaam. Elektriciteit was nog niet doorgedrongen tot die streek; de gasfabriek, die de streek van licht voorzag, werkte in het begin slechts enkele uren wegens kolengebrek, naderhand helemaal niet meer.'[36]

Jan Campert kon het niet alleen goed vinden met deze militair. Het bleek dat ze een gezamenlijke liefde voor literatuur deelden en gezien Nijkerks latere reputatie van genereus bibliofiel en verzame-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 66

laar, is het waarschijnlijk dat hij al tijdens de Eerste Wereldoorlog een paar mooi uitgegeven poëziebundels uit zijn ransel aan Campert heeft gegeven. Nijkerk bijna veertig jaar later: 'De enige ontspanning, die ik had, was lézen, lézen en nog eens lézen.' Na het lezen van *Sonnetten en verzen in terzinen geschreven* (1895) van Henriëtte van der Schalk raakte Nijkerk doordrongen van de sociale betekenis van poëzie maar ook van het belang het boek als gebruiksvoorwerp op een artistiek hoger peil te brengen. Campert moet die aandacht voor het mooi gedrukte boek van Nijkerk overgenomen hebben.

Dat de poëzieminnende Campert contact kreeg met een militair was niet voor de hand liggend. De Westkappelers zagen de meesten van hen, veelal Brabanders en Rotterdammers, als schorem. In het donkere Papestraatje vond menige vechtpartij plaats tussen militairen en burgerij. Op oudejaarsavond van 1915 of 1916 kwam een van de Westkappelers niet meer thuis. Zijn klompen en pet werden op de dijk gevonden. Een ingekwartierde militair werd door de bevolking verantwoordelijk gesteld voor deze mysterieuze verdwijning. En daar bleef het bij.[37]

Een paar jaar later, in 1925, woonde Nijkerk, inmiddels getrouwd met Henriëtte van den Bergh, in Brussel. Plotseling stond Campert voor de deur. Een ingewikkelde *Weibergeschichte* zorgde ervoor dat de toen al een beetje bekende dichter een paar maanden bij de Nijkerks inwoonde.

Volgens Karel Nijkerk, zoon van Bob Nijkerk, kwam Campert naar zijn ouders in Schaerbeek om een getrouwde vriendin in Brussel 'terug te winnen, hetgeen hem niet gelukt is'.[38] In werkelijkheid kwam Campert niet naar Bussel om een vrouw te 'winnen', maar juist om er een kwijt te raken. Maar dat vertelde hij de Nijkerkjes niet.

Poëzie

De Westkappelse dijkwerker Jan Minderhoud meent zeker te weten dat hij ooit een artikel van Jan Campert las in een Zeeuwse krant onder de titel 'De terugkeer van Maje Tourelour'. Het was het verhaal

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 67

over Leune Roelse, maar zoals alle Westkappelers had ze een bijnaam, namelijk Maje Tourelour. In dit verhaal vertelt Campert dat ze plotseling uit het dorp verdwenen was. Ze was bij haar dochter ergens in Brabant gaan wonen. En, zoals de titel van het verhaal al aankondigt, beviel Maje dit niet en kwam ze terug naar Westkapelle. Campert is ook even terug in het dorp van zijn jeugd, als hij ziet hoe Maje terugkomt. Maje blijft, Campert gaat weer weg. Zo zal het vaak gaan met de vrouwen die Campert in zijn korte leven ontmoet: zij blijven, hij gaat weg.

In vriendschappen was Campert trouw. Niet alleen schreef hij tijdens zijn verblijf bijna tien jaar later bij de Nijkerks veel gedichten, hij schonk het echtpaar een handgeschreven manuscript: *Twaalf Gedichten van Jan R.Th. Campert*, met als opdracht: 'Exemplaar met de hand geschreven voor Bob en Han Nijkerk–van den Bergh. Brussel, augustus 1925.' Later liet hij van zijn bundel *De Bron* (1927) een genummerd exemplaar op naam drukken van Bob en Han Nijkerk–van den Bergh.[39] Dit exemplaar bevat Camperts handgeschreven opdracht: 'Beste Bob en Han, Hierbij een ex. van mijn laatsten bundel, die ik op jullie naam liet drukken, indachtig de gezellige en prettige vriendschappelijke tijden, die wij tesamen doorbrachten.' Het allereerste exemplaar, een van de tien op Japans papier, was ook al op naam gedrukt: voor M.B.B. Nijkerk.[40] Campert schonk het manuscript van *De Bron* aan Nijkerk en toen hij een paar jaar later met Joekie Broedelet trouwde, kwam het bruidspaar tijdens de huwelijksreis nog eens een weekje bij de Nijkerks in Schaerbeek logeren.

De ironie van het lot wil dat Jan Campert in 1942 een (ver) familielid van Bob Nijkerk de grens over wilde helpen: Frans van Raalte. Als Camperts leven een roman was geweest, waren er in een vroeg stadium ettelijke omineuze voortekenen van de dingen die nog zouden komen.

Hoewel Campert in Middelburg wel eens 'opliep' met Ella, een meisje op wie hij verliefd werd, schrijft hij in 1929 dat het vooral de boeken waren die hem bezighielden. Hij noemt namen en titels: Ju-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 68

les Verne, de bewerking van *De avonturen van de Baron van Münchhausen* door Paul d'Ivoi, Karl May, John Kievit, Joh. Been. Campert las alles uit de schoolbibliotheek, en tijdens de lessen Nederlands van dr K. Kooiman kreeg hij tot vervelens toe Guido Gezelle voorgeschoteld, ook al stonden in het gedrukte onderwijsprogramma van zijn school onder het kopje 'Nederlandsch' de boeken genoemd van Nicolaas Beets, P.A. de Genestet, P.C. Hooft, Joost van den Vondel en Isaac da Costa.[41] Op een dag ontdekte hij in de schoolbibliotheek *De Kleine Johannes* van Frederik van Eeden. 'Van dat oogenblik af was er geen houden meer aan,' zei Campert in *Ons Zeeland*. Toen de schoolbibliotheek geen soelaas meer bood, begon hij aan de boeken in de Provinciale Bibliotheek van Middelburg, aan de Lange Delft. In het prachtige gebouw, het zeventiende-eeuwse patriciërshuis, kreeg hij leessuggesties van de bibliothecaris dr. Swaving. Een jonge scholier moest tenslotte geleid worden, vond Swaving en hij drukte Campert het eerste deel in handen van Hofdijks *Geschiedenis der Nederlandsche Kasteelen*. Dat was niet wat de jonge Campert kon bekoren. Swaving ging overstag en leverde hem: Perk, Kloos, Hélène Swarth, maar ook *Noodlot* van Couperus. En romans van Robbers en Querido, de Schartens en Johan de Meester. Iets later las hij Arij Prins. Het was in dezelfde tijd dat Campert in Middelburg aan de Korte Delft een klein boekhandeltje ontdekte. Hij praatte regelmatig met de eigenaar die net als Campert dol was op Bilderdijk, Tollens, Helmers. De boekhandelaar gaf hem dichtbundels op zicht mee naar huis. Ook kocht hij regelmatig. De boekhandelaar vond dat Boutens en Leopold wartaal schreven, maar dat was Campert niet met hem eens. Campert werd door deze stimulerende omgeving van het dichterlijke Middelburg en het natuurlijke Walcheren naar eigen zeggen 'onontkoombaar een dichter'. Vooral de poëzie van Boutens stimuleerde hem te gaan dichten. Campert raakte onder de indruk van diens openluchtspel *Middelburg's Overgang*:

O aarde's eêlste vrucht, o voedend brood
Dat daag'lijks van ons weert den harden dood,
Hoe vindt mijn hand de kracht u wêer te breken!

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 69

Het was in Middelburg dat hij zelf begon te dichten. En meteen heel fanatiek. Het meeste uit die tijd heeft Campert vernietigd. Maar in *Ons Zeeland* drukte hij een jeugdgedicht af, geschreven toen hij zestien jaar oud was:

AVOND

(…)
O, te droomen van die kusten,
Als uit nevel-ver schiet
Aan onze ooren zinge-fluistert
Schoonheid's wonder sproke-lied.

Liefde, uw stille schreden schrijden
Door 't verwaasde avond-land,
En ik weet niet wat mijn oogen
Geeft dien donker-diepen brand.

Wat mijn ziel steeds heeft gegeven
Die geluk, zoo klaar en rijk,
Als ik van 't rumoer der dagen,
Avond, naar uw stilte wijk,

Zo gaat dit nooit herdrukte gedicht nog veertien coupletten door.

De soldaten waren nog niet weg, of Westkapelle zag zich geconfronteerd met een toestroom van Belgische vluchtelingen. Jan begon nu ook meer interesse te krijgen in meisjes, in Belgische meisjes. Hij was een jongen die voor Hélène Swarth door het vuur ging, zo schreef hij zelf. In de rechterbroekzak had hij het bundeltje *Ellen; Een lied van smart* uit 1891 van Van Eeden, in de linkerzak het bloemlezinkje van Van Hall. *Ellen* wordt snel vervangen door Baudelaires *Fleurs du mal*, Van Hall verruilde hij voor *Soldatenliederen* (1914) of *Marketenderwagen* (1915) van Klabund (pseudoniem van Alfred Henschke).

Aan Middelburg had Campert goede herinneringen, aan Vlissin-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 70

gen niet. Over Middelburg schreef hij jaren na zijn vertrek uit Zeeland nog artikelen waaruit genegenheid blijkt.[42] Zijn weerzin tegen Vlissingen had ongetwijfeld te maken met de school die hij daar een paar jaar lang bezocht. Het was een 'oud, hoog en affreus gebouw', maar toch was dit gebouw aan de Wagenaarstraat pas amper tien jaar oud toen Campert er kwam. Op 8 september 1908 was het geopend als huisvesting voor de driejarige HBS, een jaar later werd de tweejarige Handelschool (HHS) in hetzelfde pand gevestigd.[43] Campert bleef twee jaar op deze Handelsschool, maar behaalde geen diploma of getuigschrift. Hij vond het er verschrikkelijk, al was hij er in *Ons Zeeland* mild over. Achteraf ja. Maar in 1918 was het in Vlissingen alleen de kleine herberg De Wynberg waar hij met plezier naartoe ging met zijn klasgenoten. Campert deed er wat luchtig over (prikkelend en hart-verheugend vocht), maar hier dronk hij de eerste keer alcohol, meer dan goed voor hem was.

Campert is sentimenteel, en door dat in zijn memoires in *Ons Zeeland* zelf maar op te merken, voelt hij zich vrij daar helemaal aan toe te geven. Hij neemt zijn lezers mee naar de plekken van zijn jeugd, en daar hoort ook Zoutelande bij: 'mijn klein aardsch paradijs'. Waarom zo veel genegenheid voor dit plaatsje, vraagt hij zich af. Meer dan een paar clichés in de trant van 'als een bedeesd kind in moeder's armen' weet Campert niet naar voren te brengen, een bevredigend antwoord op de vraag geeft hij niet.

Dat antwoord kon hij in het openbaar ook niet geven. Zoutelande was voor hem verbonden met een *amour fou*, een onmogelijke liefde, aan een drama van leven of dood. De ontknoping daarvan had hij slechts vier jaar voor hij zijn memoires in *Ons Zeeland* publiceerde verwerkt. Zoutelande was voor Jan Campert de teergenezen verborgen wond. Maar dat ging de lezers van *Ons Zeeland* allemaal niets aan. In plaats daarvan vulde hij de 29ste aflevering van zijn herinneringen met een nooit gepubliceerd gedicht op een jeugd in Walcheren. Net zoals hij dat als journalist vaker zou doen, ondertekende hij met 'Cpt.'. Een week later begint hij weer over Zoutelande, en noemt het dan 'het dorp der schilders'. Hart Nibbrig schilderde er vaak, maar ook de schilderes die de heimelijke glans van het licht

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 71

wilde schilderen. Hier begint Campert over het geheim van 'ons landschap' te theoretiseren, eindigend in de nogal nuchtere vaststelling dat er ook een paar uitstekende pensions in Zoutelande zijn. Zeker om dat geheime landschap te doorgronden.

Jan Campert was uitgegroeid van dokterszoontje tot inktkoeli. Van HBS-er tot een werkende jongere. Het verloren Zeeuwse landschap stond voor Campert ook voor de verloren gegane sociale configuratie. Het volwassen worden had Campert, zoals elk kind, geconfronteerd met het verloren gaan van zijn jeugdvriendschappen. Door zijn vertrek uit Westkapelle nog vóór zijn achttiende verjaardag was dat allemaal wat abrupter gegaan dan bij de andere kinderen uit het dorp. Maar vanwege de vroege dood van zijn vader en het vertrek van de rest van de familie Campert uit Westkapelle werd het dorpje op de punt van Walcheren symbool van alle moois aan de jeugd maar ook symbool van alles dat verloren was gegaan. Zijn odes aan het landschap dienden behalve een romantisch doel ook een al vroeg ontwikkeld gevoel voor dramatiek. Zoutelande emotioneerde de kroniekschrijver, dat was duidelijk. Maar misschien was het meest emotionele van het Zoutelandse landschap dat het verbonden was met dat van Westkapelle. Als je de rechte dorpsstraat van Zoutelande uitloopt en je loopt maar lang genoeg door, dan kom je in Westkapelle. 'Als ge veine hebt, staat er juist een struische boerendochter de pannen te schuren, de stevig-bruine armen tot aan de ellebogen in het water. […] De donkere oogen karbonkelen in de rijpe gezondheid van het gelaat, dat vriendelijk omvat ligt in den teederen greep der smetteloos-witte muts.' Als zo'n struische boerendochter hem koffie aanbiedt, komt de arrogante journalist uit Den Haag om de hoek kijken: 'De koffie echter is voor onze verwende steedsche smaak een volkomen desillusie. In het Amsterdamsche Américain of Haagsche Riche drinkt men ze beter.' Na 34 afleveringen stopte Campert met zijn memoires, met een kritische opmerking over het verdwijnende landschap natuurlijk, maar toch met een troostend karakter. Het Walchersche landschap is volkomen verloren gegaan, maar het is niet zo erg als in Brussel, daar is het nog erger. Brussel!? Campert legde dat niet uit, maar dat het landschap rondom Brussel,

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 72

in Schaerbeek, op hem een desolate indruk had gemaakt, is niet zo verwonderlijk. Toen Campert daar halverwege de jaren twintig een tijd verbleef was dat min of meer als vluchteling, op de vlucht voor veel problemen die hij zelf veroorzaakt had.

Vrijzinnig

In dezelfde tijd dat kapitein Nijkerk in Westkapelle met Campert over poëzie sprak, was er nog iemand anders die hem in de wereld van de literatuur binnenleidde: Jac. van Elsäcker (1883-1972). Deze bijna twintig jaar oudere onderwijzer en latere voordrachtskunstenaar had een grote invloed op Jan Campert. Zijn jonge vriend was een gretige leerling. Van Elsäcker, voor vrienden Koos, leerde Jan poëzie voorlezen. Met name Kloos, Perk, Van Eeden, C.S. Adama van Scheltema en Karel van de Woestijne waren favoriet.[44] Van Elsäcker was na zijn opleiding aan de kweekschool in Middelburg naar Rotterdam vertrokken, waar hij lesgaf maar tevens een carrière als voordrachtskunstenaar opbouwde. Hij kwam bijna elk weekend terug naar Westkapelle, waar zijn vader Jan Jacob van Elsäcker bovenmeester van de lagere school was geweest. De toekomstige podiumkunstenaar vond het in die tijd al belangrijk dat mooie poëzie ook mooi gedeclameerd werd, en liefst tegen een mooi decor. Jan Camperts vriendje Jons Viruly was er meer dan eens getuige van dat Van Elsäcker zijn 'poëzieleerlingen' tot tien maal toe een gedicht van Adama van Scheltema liet voorlezen, gezeten op een duintop; Een beetje spottend gadegeslagen door Camperts zusjes Wilhelmientje en Anne en hun vriendin Marie Joziasse-Theune, het overbuurmeisje.

Van Elsäcker werd een gevierd kunstenaar in Rotterdam en daarbuiten, maar Zeeland bleef hij in zijn gedachten trouw. Menigmaal heeft hij daar in zijn voordrachten blijk van gegeven; net zoals Campert maakte hij zich nooit los van Zeeland. Zelfs in zijn roman over de Amsterdamse onderwereld, *Die in het donker...*, laat hij een Zeeuwse boerenvrouw opduiken die met haar witte kanten muts komt naar Amsterdam om het vonnis over haar criminele zoon aan te horen.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 73

Het contact met Viruly was anders. Adriaan, Jons genoemd, twee jaar jonger dan Campert en klasgenoot en kameraad van Marie Joziasse-Theune, was in 1913 vanuit Breda naar Westkapelle gekomen omdat zijn vader er burgemeester werd. Het zoontje van de dokter was al bevriend met de zoon van de hoofdonderwijzer en vanaf die tijd was hij ook dik met het zoontje van de burgemeester, hoewel Jons Viruly aanvankelijk bevriend was met zijn leeftijdgenoot Herman Campert. Zijn broer Jan bood Jons de aantrekkelijke spanning van een ouder vriendje van wie je kon vermoeden dat hij stoer was en zelfs iets op zijn kerfstok had. Maar het fijne wist Jons er ook niet van. In elk geval was Jan in die tijd, 1916 of 1917, alleen in de weekends in Westkapelle. Net als Van Elsäcker, omdat hij door de week de HBS in Middelburg bezocht, en daar logeerde hij zoals andere Westkappelse jongens die in Middelburg naar school gingen, in het grote huis van mevrouw Martha Boddaert aan de Markt.[45]

Alleen op het kamertje bij mevrouw Boddaert schreef Jan Campert zijn eerste gedichten. In het weekend kwam hij thuis. Er kwamen moeilijkheden op school. Welke, dat is niet meer te achterhalen, maar gezien de problemen die hij twee jaar later met zijn vader kreeg, zullen het ongetwijfeld gedragsproblemen zijn geweest, met een leraar, met zijn ouders of een combinatie daarvan. Hij verliet de HBS zonder diploma.

Jan Campert was in zijn Westkappelse jaren een onaangepaste jongen die zijn heil zocht in het veilige isolement van de poëzie. Een jongen die zich verloor in de mystieke schoonheid van de natuur. Over het Zeeuwse landschap schreef Campert in *Ons Zeeland*: 'wie geen dichter is, wordt het daar'. Nu is dat op zichzelf niet zo vreemd voor een jongen van zijn leeftijd, maar er zijn ook wel een paar gebeurtenissen te noemen uit zijn jeugd, die een vlucht uit de dagelijkse werkelijkheid erg aantrekkelijk maakten. Op 7 juni 1917 bijvoorbeeld, Jan was toen vijftien jaar, pleegde zijn opa Jan Campert zelfmoord. Dat deze onderwijsinspecteur landelijke bekendheid genoot, bleek uit de diverse krantenberichten die aan deze tragische gebeurtenis werden gewijd.[46] Het zal voor zijn kleinzoon geen geheim zijn geweest dat opa Campert zichzelf voor de trein had gegooid, ook

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 74

al stond in de krant dat hij 'werd gegrepen door den sneltrein Zutphen–Deventer'. Ook een zus van zijn vader, een tante van Jan dus, had last van depressies en werd daarom een tijd opgenomen in een zwakzinnigengesticht.

Vader Petrus Campert was er niet zo erg aan toe, maar een rusteloos en woelig karakter had hij zeker wel. Ook in een ander opzicht viel hij in Westkapelle uit de toon. Hij was weliswaar Nederlands Hervormd, zoals velen in Westkapelle. Vanaf 1913 (tot 1947) was dominee Reus de predikant in de Hervormde Kerk.[47] Maar omdat Campert hem veel te orthodox vond, richtte hij uit protest samen met de jonge dominee J.P. Cannegieter uit Middelburg een kerkje op voor de meer vrijzinnige gelovigen in Westkapelle.

Cannegieter moet een imposant heerschap zijn geweest. Iemand die er niet voor terugdeinsde de vrijzinnigen op zondag een lezing over *De Kleine Johannes* van Frederik van Eeden voor te schotelen in plaats van een exegese uit de bijbel. Toen Frederik van Eeden een keer in Zeeland kwam voorlezen, noteerde hij achteraf in zijn dagboek: 'Ik logeerde in Middelburg bij ds. Cannegieter, een jonge man, die mij zeer schrander toescheen.'[48] Cannegieter was redacteur van het *Vrijzinnig-godsdienstig maandblad voor Middelburg* en gaf diverse voordrachten tegen het orthodoxisme in druk.[49]

Dr. J.P. Cannegieter was van 1913 tot 1928 voorganger van de Vereniging voor vrijzinnig Hervormden in Middelburg.[50] Samen met Petrus Campert zorgde Cannegieter voor steun en geld om rond 1915 aannemer Andries van Rooijen opdracht te geven op de hoek van de Molenwal een kerkje voor vrijzinnigen te bouwen. Campert werd organist, Cannegieter de voorganger. Omdat hij niet elke week in de gelegenheid was naar Westkapelle te komen, hield hij maar eens in de drie weken dienst. Voor de elite van Westkapelle was dat genoeg. Bovendien strookte die frequentie ook wel met het vrijzinnige karakter van de gelovigen. Het overgrote gedeelte van de bevolking was fel tegen dit kerkje gekant. Volgens overlevering werd er tijdens de dienst op de kerkdeuren gebonsd, stokken en stenen tegen de ramen gegooid en als daardoor een ruit sneuvelde, volgde modder of erger. Toch bleef Campert onverminderd populair bij de bevolking, zoals

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 75

geïllustreerd wordt door de marmeren plaquette die na zijn dood als gevolg van een verwaarloosde blindedarmontsteking tegen de grafzerk op de begraafplaats onder aan de vuurtoren geplaatst werd, met de woorden: 'Van de Westkappelse Burgerij'. Dokter Campert, zo meldde de *Middelburgsche Courant* na zijn dood op 47-jarige leeftijd in 1921, 'was een eigenaardige persoonlijkheid, die zich voor het uiterlijk anders uitgaf dan hij inderdaad was'.[51]

De door G.H. Hoek ontworpen grafzerk van Campert is niet meer te lezen door de marmeren plaquette, die over de oorspronkelijke tekst heen is geschroefd. Het graf van Campert ligt tot op de huidige dag geïsoleerd van de andere graven, alsof hij er niet bijhoorde. Wie nu op het kerkhof van Westkapelle gaat zoeken, vindt het graf van Campert niet. De zerk staat eenzaam en alleen en aan het oog onttrokken buiten een afrastering in een strook groen tussen de laurierstruiken. Die geïsoleerde plek kan ook verband houden met het hardnekkige gerucht dat de dokter zelfmoord had gepleegd.[52]

Met het 'vrijzinnig kerkje' was het na de dood van Campert gedaan. Het werd vrijwel onmiddellijk verkocht en doorverkocht, tot er twee woonhuizen en een winkeltje van werden gemaakt. Tijdens de Tweede Wereldoorlog is het gebouwtje verloren gegaan.

Koos van Elsäcker, Jons Viruly en Jan Campert vormden een hecht driemanschap dat zich langzaam in de richting van de esoterie ontwikkelde, hun omgang was in de jaren 1918 en 1919 bijna uitsluitend gericht op literatuur met een wereldverbeterende filosofische inslag. 'De sonnetten van Kloos kenden ze uit hun hoofd, ze schreven hem brieven (kregen er zelfs twee terug!), ze kochten de *Ellen; een lied van smart* van Van Eeden.'[53] Misschien was het belangrijkste nog wel dat ze alledrie gedichten schreven. Dus was het een kwestie van afwachten om te weten wie er het eerst een heuse publicatie op zijn naam kon zetten. Het was de jongste! Viruly publiceerde op veertienjarige leeftijd, in november 1919, een gedicht in het vanuit Rotterdam geredigeerde tijdschrift *Wereldkroniek*.[54] Naar eigen zeggen, bijna een halve eeuw later, beurde hij er ook nog vier gulden voor. *Wereldkroniek* was een populair journalistiek maandblad dat geheel naar de mode van die tijd ruimte reserveerde voor korte ver-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 76

halen en gedichten. In 1919 maakte bijvoorbeeld Herman de Man er zijn officiële debuut, nadat hij als dienstweigeraar al gepubliceerd had in een gevangenisblad.[55] Bij het vijfentwintigjarig jubileum plaatste de uitgever Nijgh & Van Ditmar een verklaring waarin het vernieuwde redactiebeleid van mevrouw J.M. Goedhart-Becker en de heer H.J. Nassau Noordwier werd uitgelegd. Voortaan zouden naast de aandacht voor nieuws in binnen- en buitenland en artikelen over techniek, muziek, literatuur, schilderkunst en zo meer ook oorspronkelijk Nederlandse romans in afleveringen gepubliceerd worden. Literatuur en journalistiek werden tot een geheel gesmeed.[56] Poëzie was in deze redactionele formule een belangrijk bestanddeel, zoals onder meer blijkt uit de bijdragen – alleen al in de jaargang van 5 april 1919 tot 27 maart 1920 – van Annie Salomons, Willem de Mérode, Nico Donkersloot, Ralph Springer, Karel Wasch, Felix Rutten en Martin Permys (pseudoniem van Martin Premsela). Scholte stuurde gedichten in, maar die werden geweigerd. Toen in september 1920 dan Jan Campert zijn debuut in *Wereldkroniek* maakte, waren de twee redactieleden inmiddels uit het colofon geschrapt. Zijn in Middelburg geschreven gedicht 'Mijn hart is een oude viool' was opgedragen aan Else, voor wie hij een weemoedig gestemde liefde had gevoeld.[57]

Jan Campert heeft in zijn Zeeuwse tijd Frederik van Eeden misschien niet ontmoet, maar dat deze esoterische idealist grote indruk op hem maakte, is goed verklaarbaar. Jan was een jaar of dertien, veertien toen de met Van Eeden dwepende Cannegieter samen met zijn vader het 'vrijzinnige kerkje' stichtte. Dat was op zichzelf nog niet spectaculair voor een jongen van zijn leeftijd, maar het agressieve verzet van de dorpelingen tegen Cannegieter en zijn vader is hem niet ontgaan. In die tijd zijn voor hem geloof, literatuur en idealisme samengekomen. Dat zorgde voor een onrust in zijn hoofd die nooit meer is weggaan. Er zijn meer aanwijzingen voor deze psychologische duiding dan het verhaal over het kerkje. Marie Joziasse-Theune, het overbuurmeisje van de Campertjes, kwam vaak bij de doktersfamilie over de vloer en herinnerde zich ongeveer vijfentachtig jaar later nog de rusteloze en enigszins zonderlinge scholier Jan Campert.[58]

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 77

Marie was bevriend met Wilhelmientje en Anne Campert, maar ze trok ook graag op met Tuk. Niet met Jan. In haar herinnering zat hij altijd alleen te lezen boven op zijn slaapkamer. Dat is ook het beeld dat Campert van zichzelf had: 'Als kind was ik al vreemd en stil, nooit konden mij lokken de wild-luide spelen mijner makkers, die joelden in hun vroolijken jeugd, die juichten en zongen…. Ik zei altijd heel weinig, las veel, alles wat maar in mijn handen kwam…'[59] Campert vermaakte zich door een beetje te dollen met de hulp in huis, Adriana Kaland, die tot 1914 bij dokter Campert werkte, of daarna met de dienstbode Janetje Huibregtse, maar het liefste trok hij met zijn vriend Koos van Elsäcker de duinen in om daar elkaar hun zelfgemaakte verzen voor te lezen.

Wier

Op Camperts roman *Wier*, twintig jaar later verschenen, werd in Westkapelle met scepsis gereageerd. *Wier* is Camperts vierde roman. Samen met Ben van Eysselsteijn publiceerde hij in 1932 de detective *Het Chineesche Mysterie,* met Willy Corsari een jaar later *Klokslag Twaalf*, in 1934 verscheen Camperts reportageachtige roman over de onderwereld van Amsterdam *Die in het donker...* en in 1935 durfde hij het eindelijk aan zijn jeugdjaren voor een roman te gebruiken. *Wier* werd in de toenmalige literaire kritiek een Zeeuwse boerenroman genoemd, maar in feite schetst Campert een kritisch beeld van wat het leven in een kleine traditionele gemeenschap met mensen doet. Op realistische wijze worden de onderlinge verhoudingen van de dorpelingen tot een verhaal gesmeed, opgevoerd tegen het decor van het landschap en de wisselende seizoenen. Campert 'wil ook niets bewijzen, niets bestrijden, niets betogen. Hij is op en top een realist in den meest eigenlijken zin van het woord. In dien zin is het ook een modern boek,' schreef C.J. Kelk.[60]

Hoofdrollen in dit sociaal-realistisch drama zijn weggelegd voor mensen uit Westkapelle die niet meer 'aarden'. Daar is bijvoorbeeld Gabe Vader, zoon van een door speculaties failliet geraakte grondbezitter, die de pacht voor zijn enige overgebleven akker niet meer kan

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 78

opbrengen als gevolg van een mislukte oogst. Gabe is dus iemand die dankzij de Zeeuwse grond aanzien heeft verworven maar door diezelfde grond aan lager wal raakt. Slechte vrienden brengen hem ten lange leste op het stroperspad, een pad waar veel Westkappelse dijkwerkers terechtkwamen. Er werd bijna uitsluitend op 'haarwild', hazen en konijnen, gestroopt.

Een van die vrienden is Lou van Zakke. Gabe komt door hem niet alleen in het vernederende stropersvak terecht, hij is ook de voormalige minnaar van Tanne Ingelse, de weduwe van de vuurtorenwachter die nu zelf vuurtorenwachter is. Lou is een onaangepaste rauwe Zeeuwse bonk, maar Tanne heeft hem ooit in haar armen gesloten omdat hij haar enige zoontje uit de zee gered heeft. Nadat Gabe de vriend van Tanne is geworden, mijden de twee stropers elkaar. Lou wordt verteerd door jaloezie. Als ze elkaar op een nacht toch tegen het lijf lopen, probeert Lou zijn rivaal te vermoorden. Het loopt anders. Gabe steekt Lou met zijn mes neer. Samen met Tanne laten ze het dode lichaam in de zee verdwijnen.

Het boek zit barstensvol bijfiguren – allemaal bij naam genoemd – en die overigens ook allemaal herleid kunnen worden tot de historische werkelijkheid van Westkapelle. Met 'het café' wordt onmiskenbaar Het Kasteel van Batavia bedoeld en de burgemeester is naar Viruly getekend. Andere personages terugvoeren op de werkelijkheid kost meer moeite, niet alleen omdat Campert een periode beschrijft van nu bijna negentig jaar geleden, maar vooral vanwege de Westkappelse gewoonte om elkaar bijnamen te geven. Kee van Bram bijvoorbeeld heette in werkelijkheid Kee Verhulst. De naam Bram Roelse was authentiek, hij was Maries vader, de molenaar Kees Roelse. Hij speelt een onopvallende en niet kwalijke rol in het boek. Het personage Hubrecht Cysouw, de rijke hardvochtige boer die Gabe ook meteen de pacht opzegt als hij zijn verplichtingen even niet kan nakomen, was onder zijn echte naam naar het leven getekend door Campert. Verder geeft *Wier* bijna antropologische beschrijvingen van hoe het op Westkappelse bruiloften en begrafenissen toeging. Uit vrees toe te geven aan vals sentiment gaan de figuren in *Wier* koel, soms zelfs kil met elkaar om.[61] Het lijkt alsof Campert met be-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 79

paalde omgangsvormen heeft willen afrekenen, zij het met deernis. Volgens Clara Eggink laat *Wier* 'een onuitwisbaar beeld van land en mens' zien, 'dat achter de geschilderde realiteit aanwezig is'.[62]

P.H. Ritter had twee recensies van *Wier* de wereld in gestuurd. Eentje via de AVRO-microfoon, negatief, maar ook eentje in het *Utrechtsch Dagblad* die uitermate gunstig was. Campert stak daar de draak mee in *Den Gulden Winckel*.[63] 'Het is heelemaal mijn bedoeling niet om U thans nog een derde oordeel over *Wier* te ontlokken, dat dan een geslaagde "kruising" van de vorige twee zou zijn.'

In *De Nieuwsbron*, de krant waar Campert jarenlang zelf criticus en columnist was, stond een anonieme recensie. Hij zal er blij mee geweest zijn, want zijn boek werd een 'meesterwerk' genoemd en wat nog belangrijker was: 'Jan Campert doet eigenhandig de stelling te niet, dat journalisten door hun beroep te zeer aan de oppervlakte van het leven blijven, om tot een dieper doorpeild werk te komen.'[64]

Bij het schrijven van *Wier* waarin het Zeeuwse landschap als metafoor gebruikt wordt voor de 'ontaarding' van de Zoutelander en de Westkappeler, moet Campert gedacht hebben aan zijn eigen *Werdegang* van het dorpse doksterszoontje tot journalist en artistieke losbol. Van HBS-er tot werkende jongen die om HBS-meisjes draait. Het verloren Zeeuwse landschap is een metafoor van de voorbije jeugd. Nadat in het verhaal de man van Tanne overleden is, en dus ook de vader van haar zoontje uit het gezin wegvalt, komen er mannen gewenst en ongewenst aan haar deur, zelfs in haar bedstede. Allerlei types die het buiten Westkapelle nooit zouden redden, krijgen een plek in *Wier*. Gekke Floris bijvoorbeeld, die steeds tegen de berm van het vroonland zit. Ook heeft Campert situaties uit de jaren dertig vermengd met herinneringen uit zijn jeugdjaren van twintig jaar eerder. De passages over Marie Verdeene die een café drijft en twee dochters heeft, Loes en Corrie, die zich niet met andersmans zaken bemoeien 'zoolang er goed verteerd en betaald wordt' gaat terug op café De Valk waar Miene van Mill de waardin was, Miene van Bram werd ze ook wel genoemd, terwijl haar meisjesnaam Verhulst was. Samen met haar man Johannes Minderhoud kocht zij in 1913 De Valk. Miene was al tijdens de Eerste Wereldoorlog weduwe ge-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 80

worden; Johannes overleed in 1916. Daarna 'legde ze het aan met een matroos uit Vianen, Willem van Mill'.[65] Met Van Mill breidde Miene De Valk uit tot een pension. En Campert was een van de gasten.[66]

Campert schrijft aan Leentje Gast dat Miene hem uit de bus had zien stappen in Westkapelle, en gezegd had: 'Elaêle, Jan van den dokter!' Campert nam zijn intrek in De Valk, vol pension: 'Onder den maaltijd heb ik met Miene van Mill uitvoerige gesprekken gehouden over de godsdienst. Ze houdt niet van de kerk al is ze wel geloovig en kwam ze tot de magistrale uitspraak: "In tweeduizend jaar 'ebbe ze nog gineens tien gebooje kenne leere. Ajje kwâet 'edaê 'ebt weet je 't in je eigen 'arte wê!"'

Miene bleef het café runnen, nadat ze voor de tweede keer weduwe was geworden. Haar tweede man was alcoholist. Miene had twee nichtjes, Tine en Mine de Vos. Deze nichtjes hielpen vaak in De Valk. Ze zijn ook geportretteerd in *Het Verjaagde Water* van A. den Doolaard, als de Westkappelse maagden van middelbare leeftijd Klaartje en Maartje. 'Mine had een blozend rood gezicht, en als ze niet glimlachte, glimlachte ze toch; als ze wel glimlachte had ze kuiltjes in haar wangen.'[67] Tine is later als huishoudster met Jons Viruly meeverhuisd naar Rotterdam. Tine was verliefd op Viruly. Ze is nooit getrouwd. Campert schreef aan Leentje dat Mine 'knap maar verloofd' was.

Mine zei in opnames voor de film *Het Zeeuwse Licht* (over Jan Toorop) dat ze Jan Campert goed gekend had uit café De Valk. 'Ik heb daar negatieve ervaringen mee. Hij was vervelend.' Het fragment sneuvelde op de montagetafel.[68]

De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* publiceerde een diepgravende kritiek over *Wier*, waarin de anonieme recensent concludeert dat het Camperts beste boek tot dan toe was, minder journalistiek dan *Die in het donker...* en 'het kalme tempo is in overeenstemming met het onderwerp'. Over *Die in het donker...* had de recensent geschreven: 'een hartelijk en mannelijk boek'. Van *Wier* kon hij hetzelfde zeggen.

Menno ter Braak noemde Campert naar aanleiding van dit boek zelfs een 'poëtisch realist' die de 'poëzie van het landschap' treffend had verwoord.[69] Camperts oude vriend Victor van Vriesland maakte

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 81

hem jaren later een bedenkelijk compliment: 'moeilijk tot een oordeel te komen, daar zijn kwaliteiten zozeer in het werk verzonken, opgenomen, zo weinig aan de oppervlakte liggen – hetgeen overigens op zichzelf misschien reeds een verdienste en, in deze mate, zelfs iets bijzonders mag heten.'[70] Toen het boek een paar maanden uit was, stond in de *Provinciale Zeeuwse Middelburgsche Courant* een wervend signalement van *Wier*. Er stond weinig over literatuur in de krant maar een roman over Walcheren wilde de redactie wel onder de aandacht brengen.[71]

Niet iedereen kon *Wier* echter waarderen. Vier maanden nadat het boek in de regionale pers gesignaleerd was, verschenen in de *PZC* ingezonden brieven van 'Wasschappelaers' die zich in hun eer aangetast voelden. Een van de briefschrijvers, zijn naam werd niet bekendgemaakt maar wel door de redactie aan Campert doorgegeven, klaagde in dialect dat er herkenbare figuren in *Wier* opgevoerd werden. Hubrecht Cysouw bijvoorbeeld was aan zijn naam en handelingen zeer herkenbaar, maar Campert had hem te 'zwart' afgeschilderd, volgens de klager. Hoe moest zo iemand zich voelen als hij bij Campert moest lezen dat hij een moordenaar was. Cysouw was weliswaar overleden, maar niet zoals Campert schreef 'van kwaedeid'. Wat moet zijn dochter wel niet van dit boek vinden! De anonieme inzender had een hele waslijst van opmerkingen waarvan de redactie van de *PZC* in een onderschrift zegt dat Campert 'inderdaad' de indruk wekt dat hij óf ongelukkig óf onverantwoord te werk is gegaan. Een dag later stond het antwoord van de schrijver zelf in de krant. Campert zet meteen hoog in door snerend op te merken dat er lieden zijn die niet kunnen lezen. *Wier* speelt zich volgens hem niet af in Westkapelle maar in Zoutelande en nergens wordt over een onecht kind gesproken, zoals de ingezonden briefschrijver gesuggereerd had. In zijn boek maar ook in het prospectus voor zijn boek is zorgvuldig de naam Westkapelle vermeden, steeds werd gesproken van 'een kustplaats'. Verder betoogt hij dat het onmogelijk is hem op feitelijke onjuistheden te betrappen, want hij heeft een roman geschreven die helemaal niet het doel had 'fotografieën te maken van bestaande toestanden en menschen'.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 82

De redactie van de *PZC* ondergroef elke kracht die deze brief wel degelijk had door drie noten toe te voegen. Zelden vertoond in een dagblad, maar het gebeurde wel. De eerste noot was al meteen dodelijk. Hier beweerde de krant dat er nooit ruimte werd gegeven om 'anti-kritiek' te bedrijven maar omdat het hier om 'feitelijke toestanden' ging, maakte men welwillend een uitzondering. Kranten hadden in die tijd buitensporig veel aandacht voor literatuur, niet alleen had elke regionale krant een uitgebreide kunstredactie, ook was het usance dagelijks een feuilleton af te drukken. Zo publiceerde *De Zeeuw*, 'dagblad voor de provincie Zeeland' dagelijks een halve pagina uit *De dochter van den Opperrechter* in de tijd dat de kwestie over *Wier* in de *PZC* speelde. De *PZC* was in Zeeland de krant waarin nog het minst over boeken werd geschreven. Er moest een 'feitelijke' aanleiding zijn om aandacht aan literatuur te schenken.

Maar dat 'feitelijke' was juist precies wat Campert in zijn ingezonden brief ontkende: *Wier* was het product van zijn verbeelding! Het was toch een roman. De tweede noot was niet minder belerend. Campert had uit de Engelse letterkunde en 'de daar te lande gevoerde rechtsgedingen' kunnen leren dat je voorzichtig moet zijn met het gebruik van plaats- en persoonsnamen in romans. Uit de derde noot blijkt dat de brief waarop Campert reageerde van een zekere 'mejuffrouw' M.M. was.

Zo waren er nog wat kleine schermutselingen in regionale kranten totdat twee jaar later, in 1937, het tijdschrift voor Christelijke Letterkunde *Elckerlyc*, onder redactie van Martin Beversluis met een (bijna)*special* over *Wier* kwam. Beversluis noemde zijn bijdrage in dat themanummer 'Het volk oordeelt'.[72] De Westkappelers oordeelden negatief over het boek, zo gaf hij daarin aan. Hoewel Beversluis het met hen eens leek te zijn, gaf hij toch vleiende parallellen, zoals die met Emile Zola die ook ooit door 'het volk' aangevallen was omdat hij geschreven had over 'zalmkleurige' garnalen terwijl die beesten in werkelijkheid 'grauwgroen' zijn. Niet verwonderlijk dat het socialistische dagblad *Het Volk* dit literaire relletje oppikte en er de criticus M. Wolters alle ruimte voor gaf. Met 'het volk' dat Zola had bekritiseerd, werd natuurlijk niet de krant bedoeld maar het volk van West-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 83

kapelle. En Wolters merkte schamper op dat het volk van Westkapelle kennelijk uit vier personen bestond die in *Elckerlyc* hun beklag mochten doen.[73] Van een ambtenaar, een Westkappelse boerenvrouw, een handwerksman en een dijkwerker krijgen we de opvattingen over *Wier* te lezen. Daar is eerst het dialect. Daar klopte helemaal niets van. Het leek te veel op het Brabants van Antoon Coolen. De ambtenaar – waarschijnlijk W.J. Dieleman – gaf daar een voorbeeld van. 'Gij zijt' is Brabants, in het Zeeuws moet dat zijn 'Je bin'. Dat is een verwijt dat ook recensent Hans Warren naar voren bracht toen *Wier* in 1961 herdrukt werd.[74] De criticus van de *PZC* vond dat Campert te wijdlopige natuurbeschrijvingen geeft en dat het dialect is verbasterd, of zoals Remco Campert het in deze bewerking formuleert: 'tot meer Hollandse proporties teruggebracht is'. Tanne is van oorsprong een Hollands meisje, daarom is het vreemd dat ze een koeterwaals Zeeuws spreekt. Jan Campert sprak tenslotte, als Hollandse jongen die toch al vanaf zijn derde levensjaar in Westkapelle woonde, ook geen Zeeuws. Het bezwaar van de ambtenaar dat 'echte' Westkappelers nooit een verhouding zouden kunnen hebben met een stads meisje, is nogal ongerijmd. Tanne had toch ooit met de Westkappelse vuurtorenwachter kunnen trouwen en bovendien kon zij bezwaarlijk nog een stads meisje genoemd worden, na al die jaren in Zeeland te hebben gewoond.

Het belangrijkste bezwaar van de ambtenaar geldt de in *Wier* gepleegde doodslag, terwijl er volgens hem nooit een Westkappeler door een Westkappeler is vermoord. 'Dat komt omdat Westkappelers de laatste vijftig jaren nooit meer vochten of te veel dronken.' De vechtpartijen tussen Westkappelers en de Brabantse en Rotterdamse soldaten tijdens de eerste wereldoorlog waren alweer vergeten. 'De boerenvrouw' in *Elckerlyc* suggereert aan de dochter van Cysouw het er niet bij te laten zitten, waarop *Het Volk* reageert met: 'Men ziet hoe dicht de stoel van den literairen beoordelaar in de Westkappelse opvatting staat naast die van den strafrechter.' Maar ook vlak naast die van de criticus, getuige de uitsmijter van de boerenvrouw: ''t Za wé nie makkelijk zien om een boek te schrieven, mae doet 't dan liever nie.' De handwerksman wist te melden dat ze in Westkapelle in de

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 84

bijbel lazen ná het eten, 'dat doen me a me klaer é', terwijl Campert dat zijn romanfiguren ervóór liet doen. De dijkwerker 'mede-scholier van den schrijver' vond het niet zo gek dat Campert een Westkappels meisje dat nooit een kind had gekregen in *Wier* toch moeder liet zijn, Westkappelse jongens met meisjes uit andere dorpen liet trouwen terwijl zulks nooit gebeurde en een jongen uit het dorp Zakke noemde terwijl die in het echt Sakke heette. Wat kon je anders verwachten? Campert had zich als jongen nooit met 'ons bemoeid' en hij kende de dorpelingen dus niet.

Alles bij elkaar een bizarre vertoning. Maar Campert zal het niet erg gevonden hebben en het is waarschijnlijk dankzij dit gekrakeel geweest dat zijn uitgever Leopold de rechten van *Wier* aan een Deense uitgever wist te verkopen, die er nog hetzelfde jaar een vertaling van op de markt bracht.[75] Na de oorlog publiceerde Emile Buysse in *Zondagspost* een artikel over Camperts proza waarin hij *Wier* centraal stelde. Ook hij begon over Antoon Coolen, deze keer om te zeggen dat Campert in het tweede deel van zijn roman de naamvallen van het Brabants achterwege had gelaten, waardoor het verhaal meer vaart kreeg.[76]

Het gedoe rondom *Wier* weerhield Campert er niet van om zijn geliefde Westkapelle te blijven opzoeken. Eind 1939 nam hij weer eens zijn intrek in De Valk, om er te schrijven aan een novelle die in het boekenweekgeschenk van 1940 werd opgenomen.[77] Uit een brief aan Leentje krijgen we een indruk van hoe zo'n verblijf aan zijn bijna-geboortedorp eruitzag. 'Gisteren heb ik een voetbalmatch – lach niet! Waar men al niet toe komt! – gezien tusschen het Westkappelsch elftal […] en Ierseke. Het was nat en koud en modderig. En voor het eerst heb ik tijdens de rust gemerkt dat een mijner boeken indruk heeft gemaakt. Er waren n.l. een paar Westkappelers wien *Wier* dwars zit en die mij aanboden me in "de dulve" (sloot) te donderen. Ik heb gezegd dat ze dat dan maar eens moesten proberen. Het bleef als gewoonlijk bij een grote bek, hoewel ik deze vorm van critiek, van literaire critiek niet bijster kan waarderen. Stel je voor dat we daar een gewoonte van gingen maken. Dat Vic. aan Toon van Duinkerken offreeren zou hem van den Westertoren te smijten, dat

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 85

Jany Nico Donkersloot in den Amstel zou deponeeren. Ik ben benieuwd of er nog meerdere manifestaties zullen volgen. Stel je voor wat een reclame: Schrijver in ziekenhuis opgenomen – Gewond door messteek van verontwaardigde lezer! Leopold zou eenvoudig jubelen. Ik kreeg overigens van hem bericht dat hij met den uitgever Diederichs in Jena in onderhandeling is getreden voor een vertaling van *Wier*. Als dat lukt zou het plezierig zijn.' Hij vertelde er niet bij dat er via Leopold al jaren contact was met Diederichs Verlag. Campert vertaalde al in 1937 een boek uit het fonds van Diederichs. Zijn Nederlandse vertaling van *Ein Mann sucht seine Heimat* van Martin Haller werd uitgegeven door Leopold. Die Duitse vertaling van Camperts eigen werk is er nooit gekomen.

Voordat Campert het diploma behaalde van de Handelsschool verliet hij de school in Vlissingen en zijn kamer in Middelburg voor een baantje bij De Twentsche Bank, filiaal Spuistraat Amsterdam.[78] Hij liet niet veel vrienden achter. De latere Westkappelse onderwijzer Bram Schenk die ook bij mevrouw Boddaert woonde, was een goede kennis. Net na Camperts verhuizing naar Amsterdam liet hij zich in Middelburg fotograferen met alle commensalen van Martha Boddaert: Jo Augustijn, Bram Schenk, Jacques Tellier en Willem Burrink.

Kort nadat Campert naar Amsterdam verhuisd was, overleed op 8 oktober 1921 zijn vader, 47 jaar jong. Mevrouw de weduwe Campert–van Hall adverteerde in de krant dat de begrafenis op 12 oktober om twee uur 's middags zou plaatsvinden. Viruly, sinds 15 januari van datzelfde jaar weg als burgemeester van Westkapelle, was op de plechtigheid aanwezig, zoals bijna alle Westkappelers. Jan, als oudste zoon, bedankte aan de groeve van zijn vader alle voorgaande sprekers, namens zijn familie.[80] Direct daarna heeft moeder Campert met haar vier nog thuiswonende kinderen Westkapelle verlaten. Op 25 december van datzelfde jaar schreef ze een open brief 'Aan de bevolking van Westkapelle', die in een plaatselijk krantje werd afgedrukt. De weduwe verbleef volgens het onderschrift inmiddels in Delft en daarom kon ze de Westkappelers niet persoonlijk bedanken voor de vele blijken van liefde en trouw die ze had ontvangen na het

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 86

overlijden van haar man en 'Uwen vroegeren dokter'.

Hoewel na de dood van dokter Campert in 1921 de familie Campert uit Westkapelle was vertrokken, keerden zowel moeder als de kinderen regelmatig terug. Jan Campert schreef niet alleen in De Valk of Het Kasteel van Batavia aan zijn boeken, maar nam ook nog eens Westkapelle als decor. De grens tussen de *neige d'antan* en goedkope sentimentaliteit probeerde hij te bewaken door van het dorp een rauwere gemeenschap te maken dan die in werkelijkheid was. Op die manier compenseerde hij de onmiskenbare sentimentaliteit die permanent op de loer lag. Jan Campert had de 'landsziekte in zijn lief', zoals de Westkappeler heimwee noemt. Heimwee naar Zeeland, heimwee naar het gezinsleven dat hij maar zo kort gekend had. Heimwee naar zijn eigen sentimentaliteit. Heimwee naar een tijd dat God nog voor hem bestond. Maar ook huiver dat hij met die sentimentaliteit als dichter om de oren werd geslagen. Die huiver weerhield hem ervan zijn 'Lof van Walcheren' te bundelen.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 87

HOOFDSTUK 2

Eenzaam maar niet alleen

Om zich serieus aan de studie te kunnen wijden in plaats van op en neer te reizen tussen Westkapelle en Middelburg woonde Campert door de week bij mevrouw Boddaert, een kennis van de familie die ook een beetje in de gaten hield of hij zijn huiswerk wel maakte en goed at. Zij had meer jongens uit de regio in de kost die de HBS bezochten in Middelburg. Op zijn kamertje bij mevrouw Boddaert schreef hij in eenzaamheid zijn gedichten. Campert was een lange slanke jongen, een beetje androgyn ook. Met zijn venijnige brilletje en zijn eeuwige sigaret, zat hij een beetje als een ambtenaar net in het pak. Niets in zijn gesoigneerde uiterlijk wees erop dat hij een tobbende dichter was, laat staan een wereldverbeteraar.

Zonder het diploma te behalen, verliet Campert dus de Handelsschool voor een baantje bij De Twentsche Bank in Amsterdam. Ook toen had het bedrijfsleven niet veel vertrouwen in het van staatswege aangeboden onderwijs, daar werden toch maar allerlei dingen onderwezen waar werknemers opstandig van werden. De Twentsche Bank rekruteerde daarom graag jongens als Campert: ambitieus, nog niet gevormd en blij dat ze een interne opleiding kregen. Het was gebruikelijk om juist onervaren of onopgeleid te solliciteren. Er was namelijk geen speciale bankopleiding. De bankdirecteur pikte de jongens eruit die hij geschikt achtte voor de interne opleiding. Het zal in dankbaarheid zijn aanvaard, want veel ouders konden geen studie betalen.

Mevrouw Boddaert bleef zijn doen en laten in Amsterdam enigszins volgen. En nadat dokter Campert in oktober 1921 was overle-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 88

den, voelde zij zich verplicht zich in de weekends in Middelburg over haar vroegere commensaal te ontfermen, soms door hem te laten overnachten dan weer om hem gevraagd of ongevraagd van advies te dienen.

Campert vond het allemaal geweldig interessant in de grote stad. Hij was een jongen met literaire aspiraties en waar kun je dan beter zitten dan in Amsterdam. Bovendien voelde hij zich opgelucht op kamers te wonen bij een hospita die niet als spion van de familie fungeerde, want zo zag hij Martha Boddaert óók wel een beetje. Maar hij voelde zich tegelijkertijd eenzaam in Amsterdam. Dat is mooi voor de literatuur, maar het voelt niet prettig en daarom zocht Campert contact met Hennie Scholte, een jongen die hij kort daarvoor, in het voorjaar van 1920, in Ommen op een kamp voor idealistische jongeren had ontmoet. Tussen Campert en Scholte ontstond 'een zeer opbouwende vriendschap'.[1] Dit kamp, zo bleek niet veel later, betekende Camperts entree in een kring die bestond uit jongeren die al snel tot de intellectuele, journalistieke en politieke elite van Nederland zouden gaan behoren. Tenminste als ze hun HBS of gymnasium hadden afgemaakt.

Die idealistische jongeren uit de gegoede kringen kwamen voort uit allerlei gymnasiumverenigingen, zoals de Gymnasiasten-Geheelonthouders Bond en de afzonderlijke gymnasiastenverenigingen uit Amsterdam, Groningen en Nijmegen, die zich presenteerden in het overkoepelende tweewekelijkse tijdschrift *Rostra Gymnasiorum*. Hoewel Campert niet eens de HBS had afgemaakt, raakte hij via het kamp in Ommen in deze kringen verzeild.

Het idealistenkamp was voor hem ook de aanleiding om met publiceren te beginnen. Zijn publieke dichterschap begon op zeventienjarige leeftijd in de esoterische kring van de Praktisch Idealisten Associatie (PIA), in het bijbehorende tijdschrift *Regeneratie*. Hij kwam in aanraking met de PIA door zijn vroegere jeugdvriend Jons Viruly. Hij had Campert gevraagd mee te gaan naar het jongerenkamp in Ommen.

De moeder van Viruly was donateur van de Theosofische Vereniging in Den Haag.[2] Het gezin Viruly was vervolgens in hogere sferen

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 89

geraakt en helemaal verwonderlijk was het dus niet dat Jons in 1917, hij zat in de tweede klas van het gymnasium, zich aansloot bij het Religieus Anarcho-Communisme. Toen Jons eens met zijn vader op eendenjacht ging in Oostkapelle, ontmoetten ze een lange donkere man. Jons zei hem dat zijn vader al drie eenden had geschoten, en kreeg van de mysterieuze figuur als antwoord: 'Het vegetarisme een Zegen,' en 'Eigendom is Diefstal.' Een paar 'opruiende' brochures en de socialistische verzen van Herman Gorter deden de rest.

Campert trof bij de PIA een clubje jonge mensen aan van wie moeilijk is uit te leggen wat hen bond, maar tegelijkertijd is makkelijk te begrijpen waarom een eenzame jonge dichter er zich toe aangetrokken voelde. Vegetariërs, toen nog linkse sociaal-democraten, Krishnamurti-aanhangers en adepten van de Vlaamse Rein-Leven voorman en voormalige Frederik van Eeden-kompaan Felix Ortt verzamelden zich rond de PIA. De rijkgeschakeerde denkbeelden van Ortt vormen een goede illustratie van het esoterische waarmee Campert vanuit het rauwe Westkapelle al eerder kennismaakte in Middelburg. De in 1913 overleden schrijfster Marie Boddaert, nicht van zijn hospita Martha, was met Ortt getrouwd geweest en daar werd in de familie met enige trots over gesproken.[3] De vegetarische filosoof Ortt zette zich in voor de 'vergeestelijking van het sexuele leven'. Hij scheidde een stroom artikelen af voor het propagandablad van Rein-Leven waarin hij permanent in de slag was met de uraniërs, zoals homoseksuelen genoemd werden. Hij wilde dat de uraniërs zich ook vergeestelijkten en zich niet overgaven aan de geslachtsdaad. Ortt bemoeide zich met alle denkbare clubjes. Hij protesteerde permanent tegen de vivisectie en publiceerde in het *Tijdschrift voor Parapsychologie* artikel na artikel over het pneumatisch-energetisch monisme, zonder ook maar één keer begrijpelijk uiteen te zetten wat dat ís. Terwijl de occulte Ortt zich dagelijks onderdompelde in koud water (op het balkon van zijn huis stond een badkuip), mijmerde hij over praktisch socialisme, het wezen der homeopathische geneeswijze en de dierenziel.[4] In het tijdschrift van de Praktisch Idealisten Associatie *Regeneratie* publiceerde hij lange artikelen over 'Vlaamsch Idealisme' en ageerde hij tegen het drinken van alcohol.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 90

Initiatiefnemer van de PIA was Koos van der Leeuw, zoon van de schatrijke levensmiddelenfabrikant J.J. van der Leeuw. Zijn idealisme vatte hij als volgt samen: 'Wij willen de innerlijke werkelijkheid der dingen onderscheiden van hun uiterlijke schijn. Met alle gelijkgezinden willen wij in eenheid samenwerken om bezield door deze idealen een betere samenleving te vormen en we zullen ons hierbij door geen uiterlijke verschillen laten verdelen.'

Meer dan tweeëntachtig jaar nadat hij samen met een paar andere praktisch-idealisten op 1 januari 1920 het eerste nummer van het maandblad *Regeneratie; Tijdschrift voor Praktisch-Idealisme* uitbracht, weet de in 1900 geboren Jhr. Van der Goes van Naters als hij onverwacht wordt opgebeld zo uit het blote hoofd de doelstellingen van de Praktische Idealisten Associatie te memoreren en de medewerkers van het bijbehorende tijdschrift op te sommen. Twee van deze door Albert Verwey geformuleerde doelstellingen lijken voor de PIA en *Regeneratie* erg belangrijk te zijn geweest: 'de mensheid te dienen in plaats van eigen eer en voordeel na te jagen' en 'onze lagere natuur beheersen in plaats van haar onbeteugeld te laten'. Met die laatste doelstelling zouden zowel Campert als Scholte steeds meer moeite krijgen.

Van der Goes van Naters was afkomstig van de Nijmeegse Gymnasiastenclub, en in 1918 mede-oprichter van het revolutionaire tijdschriftje *De Nieuwe Gedachte*. Een van de gymnasiasten waarmee Van der Goes van Naters via zijn tijdschriftje bevriend raakte, was Herman Bernard Wiardi Beckman, door vrienden Stuuf genoemd. Met hem en een paar andere vrienden uit dit clubje trad Van der Goes van Naters toe tot de Praktische Idealisten Associatie.[5] Van der Goes van Naters richtte in 1920 het tijdschrift *Regeneratie* op, het tijdschrift dat als verenigingsblad van de PIA beschouwd kan worden maar toch een volledig onafhankelijke redactiekoers volgde. In *Regeneratie* staan allerlei *schwärmische* artikelen waarin vooral goede wil, liefde voor de natuur, antimilitarisme, vegetarisme, harmoniedenken, theosofie en mystiek de boventoon voeren. Meisjes waren wel lid van de PIA, maar in *Regeneratie* publiceerden ze niet.

De PIA wilde zich niet laten meeslepen door 'verkeerde sleur' of

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 91

'verlammende gewoonte'. Het idealistische was religieus getint, maar zeker ook politiek, zoals blijkt uit de doelstelling 'een betere samenleving tot stand te brengen'. De PIA had een 'dubbele geestelijke basis': enerzijds, het *filosofisch idealisme*; anderzijds de *theosofie*'.[6] De filosofen baseerden zich op de idealistische filosofie van Plato en Hegel, in Nederland vertaald door M.J. Schoenmaekers en door Koos van der Leeuw beschreven in zijn proefschrift *Historisch-Idealistische Politiek*. De theosofen waren doorgaans lid van de idealistische jongerenorganisatie Orde van de Ster in het Oosten, gevestigd in het prachtig gelegen kamp bij Ommen, waar ook de PIA regelmatig weekenden organiseerde. De vertolker van deze metafysische krachtbronnen was Krishnamurti. Ook van hem zijn toespraken te vinden in *Regeneratie*. Campert en Scholte zijn meer dan eens in Ommen geweest. Ze voelden zich er zo thuis dat ze aan de kampleiding vroegen of 'enkele vrienden gratis in het kamp konden komen logeren'. Scholte hield er zelfs domicilie, zo blijkt uit de tientallen brieven van verschillende datum van 1920 tot begin 1922 die hij in het kamp ontving, onder meer van de leider van de Amsterdamse afdeling van de PIA Gerrit Kalff, de literatuurhistoricus.[7]

Bijna alle namen die in *Regeneratie* opdoken, figureerden eerder in *Rostra Gymnasiorvm*. In beide tijdschriften werd opvallend veel aan literatuur gedaan. Roel Houwink publiceerde vanaf 1918 gedichten in *Rostra*, evenals de praeses van de Nijmeegse Gymnasiasten Club (N.G.C.) M. van der Goes. In 1919 stond er poëzie of proza in van Martien Beversluis, D.A.M. Binnendijk, Stuuf Wiardi Beckman (redacteur van *Rostra*). W.A.P. Smit, schoolgenoot van Menno ter Braak op het gymnasium in Tiel en actief binnen de Tielsche Gymnasiasten Club publiceerde in *Rostra Gymnasiorvm* een gedicht onder de titel 'Regeneratie' en PIA-lid Nico Donkersloot (redacteur van *Rostra*) was een zeer actief medewerker. In 1920 diende Hennie Scholte zich aan. Scholte werd ongelooflijk productief in *Rostra Gymnasiorvm*, zoals uiteindelijk in alle tijdschriften waaraan hij meewerkte. Hij schreef niet alleen gedichten en recensies, maar ook begon hij in het najaar van 1920 een artikelenserie onder de titel 'De Nieuwe Geest', waarin hij probeerde aan te tonen dat religieus denken meer is dan

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 92

het traditionele geloof in stand houden. Scholte pleitte voor het cultiveren van het mystieke raadsel 'mens'. Hij liet zich bij dit gefilosofeer onder anderen beïnvloeden door madame Blavatsky, Tagore, Maria Montessori en Frederik van Eeden. Vaak stonden onder zijn gedichten mededelingen in de trant van: 'Uit: *Metalen Vijvers*', alsof hij al bundels op zijn naam had staan, terwijl hij pas in 1922 samen met Jan Campert zijn debuut in boekvorm maakte. Naast zijn vele bijdragen onder eigen naam, publiceerde Scholte in *Rostra Gymnasiorvm* ook gedichten onder het pseudoniem Thijs Ch. Loenen.

Voor Campert was *Rostra* een vertrouwd blad, ook al had hij als niet-gymnasiast geen toegang, waarin hij zelfs bijdragen tegenkwam van de vrijzinnige dominee J.P. Cannegieter. Die kende hij nog uit Westkapelle en Middelburg. In de correspondentierubriek van eind september 1920 werd een zekere 'Ter Br.' meegedeeld dat zijn kopij geweigerd was omdat die maar debat ten gevolge zou hebben en daar zat *Rostra* niet op te wachten. Ter Braak heeft dus wel geprobeerd iets in *Rostra* gepubliceerd te krijgen, anders dan Scholte later beweerde. Ter Braak zou, dacht hij, niet genoeg 'sociaal geëngageerd' zijn geweest.[8]

PIA-oprichter Van der Leeuw publiceerde in *Rostra* van april 1920 een artikel waarin hij het zomerkamp van de Praktisch Idealisten Associatie aanprees, en daar was alle reden toe want als spreker op het landgoed Eerde was in dat jaar onder meer uitgenodigd: Frederik van Eeden.[9] Jan Campert was van de partij.

Idealisme

Van Eeden was een lichtend voorbeeld voor de PIA, en zeker voor de literair geïnteresseerden onder hen. Vanaf april 1920 dook voor het eerst de naam Jan R.Th. Campert op. Het was meteen duidelijk dat deze deftig ondertekenende auteur, met die tussenletters, als regelmatig vlaggendrager van het praktisch-idealisme zou gaan fungeren. Het eerste dat Campert ooit van zichzelf in druk zag, was weliswaar een gedicht, maar niet een gedicht uit de ivoren toren. In het nog maar net opgeheven tijdschrift *De Beweging* van Albert Verwey (de-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 93

zelfde dus die de PIA-doelstellingen had geformuleerd) werd nooit enige blijk gegeven van maatschappelijk idealisme.[10] Toch genoten Verwey en zijn *Beweging* net zo veel gezag bij de *Regeneratie*-dichters als de dichter die zich eveneens vol walging van de actualiteit afkeerde: Adriaan Roland Holst. De prins der dichters beschouwde de journalistiek als cultuurverval. De dagbladpers zorgde er maar voor dat het vulgus de aristocratie de les ging lezen. In Oswald Spenglers boek dat net na de Eerste Wereldoorlog verscheen, *Der Untergang des Abendslandes* had Roland Holst gelezen: 'Die Demokratie hat das Buch aus dem Geistesleben der Volksmassa vollständig durch die Zeitung verdrängt.'[11] Voor Spengler was de ontwikkeling van de journalistiek een symptoom van het verval van de cultuur van het 'Avondland', omdat de aandacht voor actualiteit een belangstelling voor het lagere zou betekenen.

Jan Campert daarentegen debuteerde met een lang maatschappelijk geëngageerd gedicht onder de titel 'Liederen van Praktisch-Idealisme I', zowel het meervoud van het woord 'lied' als het romeinse cijfer I maakten de lezers van *Regeneratie* duidelijk dat deze dichter in de toekomst nog van zich zou doen horen. De eerlijkheid gebiedt hier op te merken dat het gedicht ook wel wat meer nodig had dan poëtische kracht alleen, want die was niet erg groot. Dat blijkt al uit de eerste strofe, die Campert zelf toch belangrijk genoeg achtte om er zijn gedicht mee te beginnen en te eindigen:

> Makkers, de dag staat aan 't begin,
> de nacht is als een droom, voorbij,
> en onze zalige handen
> houden het jonge dage-kind
> ten heil'gen zonnedoop.

Het gedicht bestond uit zeven strofen, waarvan er zes begonnen met de arbeideristische aanhef 'Makkers'.

Het tweede 'lied van praktisch-idealisme' was evenals het eerste geschreven in Middelburg, bij mevrouw Boddaert. Campert vond het belangrijk genoeg om elk gedicht af te sluiten met een *dateline*,

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 94

Middelburg en dan de datum waarop het gedicht voltooid was. Dat tweede lied, gedateerd 7 februari 1920 en gepubliceerd in het julinummer van *Regeneratie*, is een bijna revolutionair gedicht, traditioneel van metrum maar rijmloos en vol met retoriek die in de verte doet denken aan de socialistische verzen van Gorter, met zwaaiende vanen, opgeheven hoofden en een zege die voor 'ons' zal zijn. Of klonk hier de echo van Henriëtte van der Schalk, ondertussen Henriëtte Roland Holst–van der Schalk, wier bundel *Sonnetten en verzen in terzinen geschreven* in Camperts ouderlijk huis, door de ingekwartierde Bob Nijkerk, zo enthousiast was gelezen? Nijkerk had Jan ook in zijn enthousiasme betrokken. Campert publiceerde zijn 'zuivere en volkomen' herinneringen aan het PIA-kamp, in latere bijdragen wel op rijm en in enkele sterk religieuze prozafragmenten.

In de tweede jaargang kwam de achttienjarige dichter op de proppen met drie gedichten die hij onomwonden noemde: 'Liederen van Geloof'. Zijn medewerkerschap werd kennelijk op prijs gesteld, want direct na deze vrome poëzie kreeg hij vijf bladzijden lang de ruimte zijn autobiografische 'fragmenten' te publiceren. Campert refereert aan de 'kleine provincie-stad' waar hij had gewoond, 'sprookjes-achtig-mooi'. In een stijl waarin de galmen van Willem Kloos en het sensitivistische van Gorter wel erg duidelijk doorklinken, vertelt hij als kind al 'vreemd en stil' te zijn geweest: 'nooit konden mij lokken de wild-luide spelen mijner makkers, die joelden in hun vroolijken jeugd, die juichten en zongen... ik zei altijd heel weinig, las veel, alles wat maar in mijn handen kwam...'

Aan *Regeneratie* werkten allerlei personen mee die direct of indirect een grote invloed op Campert hadden. Roel Houwink bijvoorbeeld, een literator die zou uitgroeien tot steun en toeverlaat voor *tout* protestants literair Nederland, en die nog een belangrijke rol in het leven van Campert zou gaan spelen. Verder werkten mee: Jons Viruly (ook onder zijn pseudoniem A. Vy), Stuuf Wiardi Beckman, Gerrit Kalff en Hennie Scholte. Houwink schreef in het allereerste nummer van *Regeneratie* in zijn artikel 'Werkt in Deemoed!' over het program van de PIA. Het kwam er toch vooral op neer dat de leden geen 'scherp omlijnd program' moesten verwachten. De excentrieke

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 95

filosoof M.H.J. Schoenmaekers kwam met een langlopende serie onder de kop: 'Positieve Mystiek', dat goed in deze sfeer paste. Deze in Maastricht geboren maar naar Laren verhuisde theoloog en ex-priester Mathieu Schoenmaekers heeft grote indruk gemaakt op bekend geworden kunstenaars uit zijn tijd, maar zelf is hij in vergetelheid geraakt. Theo van Doesburg, Frederik van Eeden, Willem Kloos, Bart van der Leck, Piet Mondriaan, George van Tongerloo en Albert Verwey lazen zijn werk en zochten hem op in zijn Larense huis. Zijn overtuiging dat de 'uitbeeldingen die we op aarde aanschouwen' alle uitdrukkingen waren van 'horizontaliteit' en 'verticaliteit' hebben hun uitwerking op de *Stijl*-groep niet gemist. De op Hegel geïnspireerde leer van de 'tegendeligheid' wist hij in *Regeneratie* te verbinden met het taoïstische inzicht dat 'uiterlijkheid uitbeelding is van de innerlijkheid'. Modern, om niet te zeggen provocerend voor die tijd was zijn opvatting over homoseksualiteit: een schone zaak als die het gevolg is van ongeveinsde liefde. Een Limburgse groep getrouwen organiseerden in 1990 nog een tentoonstelling over leven en werk van deze grondlegger van de christosofie, later 'beeldende wiskunde' genoemd.[12]

Scholte hield zich met minder abstracte kwesties bezig. Onder de pompeuze rubriekstitel 'Godsdienstwetenschappen' openbaarde hij zijn theorie over de relatie tussen verlangen en liefde en in een andere bijdrage liet hij zijn licht schijnen over 'Ethies Idealisme'. In een omineuze bijdrage in het licht van zijn latere politieke keuze voor het fascisme waarschuwde hij tegen te veel 'levens-abstractie' en pleitte meer voor de 'DAAD'.

De nogal dweperige verhandelingen die Scholte over Frederik van Eeden en het Praktisch Idealisme in *Regeneratie* publiceerde, kwamen welbeschouwd neer op het wereldkundig maken van een persoonlijke band tussen Van Eeden en Scholte. Op zeventienjarige leeftijd had hij een bezoek gebracht aan Van Eeden en hem zijn referaat *Desiderium* laten lezen, waarin hij betoogde dat alle creativiteit voortkwam uit verlangen en niet uit vervulling van verlangen. Bij zijn vertrek bleek Van Eeden zijn fiets met bloemen versierd te hebben.[13]

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 96

Hennie Scholte was een leerling van het Barlaeus-Gymnasium die, zoals zoveel van zijn generatiegenoten, in de ban was van Frederik van Eeden. Twee jaar later gaf hij, onder de naam Henne Scholte omdat hij bang was voor een meisje te worden gehouden, samen met Jan Campert de dichtbundel *Refereinen* uit.[14] Al voor hij met de PIA in aanraking kwam, had Scholte een bewogen periode acher de rug. Zijn hele leven ging gepaard met teleurstellingen. Dat begon al toen hij als puber een lezing over 'Levensschoonheid' hield en er op de eerste rij van zijn toehoorders een kind zat dat in zijn broek plaste. 'Zo kon je toch niet over Schoonheid praten!' meende hij.[15]

De verantwoordelijkheid voor *Regeneratie* lag naar eigen zeggen in handen van Van der Goes, ook al werden naast Van der Leeuw en Van der Goes nog een paar andere namen in het colofon genoemd. Elk lid kon de beginselverklaring van de PIA uit het hoofd opzeggen, misschien is dat de reden dat die verklaring nooit expliciet in het tijdschrift is afgedrukt. Toen Justine Borkes, student Nederlands, in 1964 een kandidaatsscriptie over Jan Campert schreef, en daartoe Jons Viruly benaderde, wist die ook spontaan de PIA-beginselen op te dreunen. Hij was dan ook tien jaar lang actief geweest binnen de PIA. En tot in 1929 schreef hij in het PIA-mededelingenblad *Laatste Kampkrabbels*.

Individualisme

Voor Van der Goes was het tijdschrift een manier om gelijkgestemde intellectuelen te groeperen, dus als iemand zich via de poëzie wilde uiten dan kon dat. Van der Goes wilde dichters niet uit zijn blad 'bannen'. Alleen was wel duidelijk dat de twee jonge dichters Campert en Scholte steeds meer ruimte claimden voor hun individuele artistieke ontplooiing, een claim die ten koste ging van de gemeenschapszin die Van der Goes van Naters en de zijnen juist wilden stimuleren. Deze tegenstelling leidde tot een breuk in de samenwerking, maar niet tot een breuk in de goede relaties. Campert en Scholte werden ook na hun vertrek uit de PIA eind 1922 door Van der Goes gestimuleerd hun poëzie naar *Regeneratie* te blijven sturen.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 97

Toen Campert kort daarna naar Den Haag verhuisde, werd nog steeds zo nu en dan een beroep op hem gedaan.[16] In een brief waarin Van der Goes reageert op de toezending van *Refereinen*, voorziet hij dat ook 'de critiek' zal zeggen dat deze bundel voor '3 / 4 te subjectief is, dan dat derden het kunnen appreciëren'. Toch drukte hij het tweetal op het hart *Regeneratie* als hun orgaan te blijven beschouwen.[17] 'Dat jullie uit de PIA geloopen zijn (al betreur ik het persoonlijk) daar heeft Reg. *niets* mee te maken. – Dát is juist de reden, dat ik zoo, afgezien van organisatie en voor volledige vrijheid en onafhankelijkheid van de Redactie heb geijverd. – Campert en jij zijn Pr. Idealisten, *dus* moeten jullie Reg. als je orgaan beschouwen. – Anders doe je Reg. onrecht. Willen jullie er s.v.p. nog eens over denken?'

In een brief drie jaar later bevestigt Van der Goes de ontvangst van gedichten die Scholte had ingestuurd, maar helaas moest hij ze afwijzen omdat ze 'hier en daar te individueel' waren.[18] Hadden Campert en Scholte onder invloed van Van Eeden, Henriëtte Roland Holst en Herman Gorter nog voldaan aan het streven naar het socialisme als cultuurideaal, de twee jonge dichters pasten zonder dat ze het zelf in de gaten hadden helemaal in hun tijd door een goedgepolijst individualisme tegenover de gemeenschapsidealen van de Beweging van Tachtig te stellen. Het individualistische estheticisme van Boutens en Leopold werd gaandeweg meer gewaardeerd dan de poëzie van allerlei goedbedoelende wereldverbeteraars als Frederik van Eeden.

In de brief waarin Van der Goes de gedichten van Scholte te individualistisch noemt, haast hij zich Scholte aan te zetten nog eens wat te sturen: '*Regeneratie* heeft zulk soort menschen als jou, en Campert noodig!' Met deze oproep bedoelde Van der Goes maar te onderstrepen dat 'Liefde voor filosofie en literatuur' als een belangrijk bestanddeel van het PIA-gedachtegoed beschouwd diende te worden. Toch hebben Campert en Scholte nooit meer aan *Regeneratie* meegewerkt.

Gerda Mulder, oud-leerlinge van het Barlaeus-Gymnasium, was literair *angehaucht*. Om die reden leerde ze Hennie Scholte goed kennen. Toegegeven, Gerda Hardenberg-Mulder was jonger dan

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 98

Marinus van der Goes van Naters, maar in november 2003 werd ze toch ook honderdeneen jaar. Ze stief op 13 maart 2004. Zij heeft altijd een mooi album bewaard, vol met later gepubliceerde en niet gepubliceerde gedichten van haar tienerliefde Jan Campert. Gerda Mulder las in 1999 het boekenweekgeschenk van Remco Campert over zijn vader en vond dat het tijd werd dat de zoon van haar allereerste vriendje recht had te weten dat zij bestond.

Gerda Hardenberg–Mulder, een deftige en allervriendelijkste dame in een klein villaatje in de provincie, wist zich nog haarscherp te herinneren hoe ze Jan Campert had leren kennen. Als leerling van het Barlaeus-Gymnasium wilde ze graag lid worden van de bekende Letterkundige Gymnasiasten Vereeniging van die school: Disciplina Vitae Scipio (DVS). Je mocht er alleen lid van worden als je in de vijfde of zesde klas zat, 'en als je een dubbele naam had of in een mooi grachtenhuis woonde.' Meisjes kwamen er niet aan te pas. Ze werden wel op school toegelaten maar niet bij de literaire club. Daarom richtten de meisjes uit protest een eigen club op: 'de Letterkundige meisjes Gymnasiasten Vereeniging *Negentien Februari*'.[19] Maar *Negentien Februari* deed precies zo als de club waartegen geprotesteerd werd. Er werden uitsluitend meisjes toegelaten en alleen maar een bepaald soort 'grachtengordelmeisjes', en de aspirant-leden moesten vijfde- of zesdeklassers zijn. Gerda en haar vriendin Meta ter Laan, dochter van de bekende socialist en multatuliaan K. ter Laan, zaten in de derde klas van het gymnasium en wilden zich ook met literatuur bezighouden. Daarom richtten ze uit protest een andere club op. De rebelse initiatiefneemsters bepaalden dat alle leerlingen, ongeacht geslacht of leeftijd, zich bij hen konden aansluiten. Zo ontstond de derde literaire club op het Barlaeus.

Nog net zestien jaar kon Gerda aan het bestuur van DVS het volgende briefje schrijven: 'Namens het bestuur heb ik de eer U mee te deelen, dat is opgericht den Gymnasiasten-Letterkunde Vereeniging.' Het briefje waarin staat wie er nog meer in dat bestuur van de GLV zaten, was verstuurd vanuit haar ouderlijk huis aan de Van Breestraat 151, een adres waar Campert nog vaak zou komen.[20]

Een paar mannelijke leerlingen en oud-leerlingen van het Bar-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 99

laeus vonden zo'n rebels meisjesclubje wel grappig en zochten aansluiting. Ze bezochten de 'leesavondjes' die soms in het Barlaeusschoolgebouw aan de Weteringschans, maar meestal bij een van de meisjes thuis georganiseerd werden. Een van die jongens was Hennie Scholte, ook een Barlaeusleerling. Op een avond nam Scholte een vriend mee naar de leesclub: Jan Campert.

Gerda gaat ervan uit dat de twee elkaar in een kroeg hadden ontmoet. In elk geval niet bij De Kring, waar Scholte wel al kwam. Campert was nog echt een dorps jongetje in de grote stad. Van *Regeneratie* wist Gerda toen nog niets. De charmante dichter had op die avond in het Barlaeus veel aandacht voor Gerda. 'Dat beviel. Ik beviel hem, hij beviel mij. Het was een ontzettend aardige jongen.' Het gevolg was dat hij de volgende keren ook meekwam. Meisjes werden altijd netjes thuisgebracht na afloop van de literaire club. 'Jan bracht mij. Hij merkte toen dat we vlak bij elkaar woonden, in Amsterdam-Zuid, ik in de Van Breestraat, hij in de Okeghemstraat. Dat was heel leuk. Dat is toen echt een jeugdliefde geworden. Voor allebei de eerste, althans dat zei hij.'[21]

Zijn hospita zorgde voor zijn eten, de was en ze maakte zelfs zijn minuscule kamer schoon. 'Ik ben daar natuurlijk maar enkele keren geweest. Als jong meisje ging je niet zomaar bij een alleenwonende jongen op bezoek. Jan kwam meer bij ons.'

Over zijn werk op de Twentsche Bank sprak hij niet, behalve dat het vervelend was. 'We gingen samen heel gezellig 's morgens naar school. Hij stond me op te wachten, want hij wist precies wanneer ik naar school ging. We moesten dezelfde weg, de hele Van Breestraat af, het Concertgebouw langs, onder het Rijksmuseum door naar de school. Daar ruilden wij van tas, want ik moest altijd die ellendige zware Homerus meeslepen en hij had alleen maar een paar boterhammen in zijn tas. Voor de school ruilden we dan. "We gingen met elkaar." Iedereen wist het. Er werd vreselijk gegrinnikt als we onze tassen ruilden. Ik kreeg er van de leraren soms opmerkingen over. Dat kon me niks schelen.'

De GLV had dankzij contributies en ondersteuning van de bemiddelde ouders die de leerlingen van het Barlaeus nu eenmaal hadden,

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 100

een budget waarvan echte schrijvers uitgenodigd konden worden. 'We voelden ons een keer ontzettend bekocht door Frederik van Eeden. We dachten dat hij ons veel interessants kon vertellen. Dat kostte toen honderd gulden en dat was een kapitaal. Dus we verwachtten er dan ook veel van. Daar kwam meneer Van Eeden aanzetten. Mopperig, hij begon te praten, kort en vertelde alleen maar wat we allang wisten en al tien keer op school gelezen hadden. Niets nieuws, helemaal niks aardigs: een koopje hoor. Het was zo dood als ik weet niet wat. Het was echt geldmaken voor hem.'

Scholte was behalve vaste bezoeker van GLV van 1918 tot 1920 bestuurslid van het in 1881 opgerichte Disciplina Vitae Scipio.[22] Op de vergadering van 29 november 1919 van DVS sprak hij over Multatuli's *Vorstenschool* en ook op andere bijeenkomsten was de brallerige leerling nadrukkelijk aanwezig. Hij deinsde er niet voor terug om spreektijd voor een lezing aan te vragen en dan met zijn eigen poëzie aan te komen. Op de vergadering van 11 september 1920 werd besloten 'in principe tot een fusie met GLV over te gaan'.[23] Na enkele vergaderingen en een ontmoeting met het bestuur van de GLV werd die fusie afgeblazen. Sterker, de GLV liet eigen briefpapier drukken en de brieven waren voortaan op een typemachine getikt, door de ab actis Gerda Mulder. In alle keurige correspondentie aan DVS zat steeds een pesterig ondertoontje. In de felicitatiebrief vanwege het dertigjarig jubileum van DVS werd de jongens een lange toekomst toegewenst, door Gerda Mulder die nog maar zo kort geleden geen lid van DVS mocht zijn en de door haar opgerichte club die bijna door datzelfde DVS verzwolgen was. Pas in het schooljaar 1921-1922 werd Gerda Mulder als ab actis vervangen, door haar vriendin Meta ter Laan.[24] Per 1 januari 1922 mocht Gerda zich praeses noemen. Omdat zij voortijdig de school verliet, vanwege verhuizing naar Den Haag, werd Meta ter Laan op haar beurt met ingang van het schooljaar 1922-1923 praeses. Zij zou tot aan haar eindexamen actief blijven voor de GLV.[25]

Een ander GLV-meisje waar Campert warme betrekkingen mee zou aanknopen was Fifi Polak. Fifi, Campert en Scholte vormden een hecht vriendentrio. Vrijwel onmiddellijk na zijn aankomst in

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 101

Amsterdam, zomer 1920, werd Campert verliefd op Fifi. De licht ontvlambare bankbediende sloeg meteen aan het dichten voor haar. De twee hebben kort iets met elkaar gehad; voor Fifi betekende het waarschijnlijk minder dan voor Jan. Dat valt althans te concluderen uit het gemak waarmee Jan Campert zijn veroveringen nodeloos dramatiseerde. Het leek wel alsof hij het verdriet over het verlies van het ene meisje gebruikte om gedichten te schrijven voor zijn volgende geliefde. Uit het oermanuscript van *Den luiden lach en andere verzen* kan uit de datering afgeleid worden dat het gedicht 'Den luiden lach', waarin Campert iets wat hij wil vergeten van zich af lacht, aan het begin van zijn relatie met Fifi geschreven heeft, terwijl het in de handgeschreven bundel die hij een jaar later afrondde de indruk wekt dat het op hun breuk geschreven is:

Ik lach,… Ik làch,
De schaters gaan – ik wil vergeten
Wat èèns gebeurde dien sterken dag!

Niet alleen is het gedicht aan Fifi opgedragen, ook de bundel *Den luiden lach en andere verzen* droeg hij aan haar op en hij schonk haar zelfs het manuscript.[26] Drie dagen nadat hij het titelgedicht had overgeschreven waarin de – afgewezen? – minnaar zich groot houdt, voelt de dichter van 'Liedje' zich eenzaam en verdrietig: 'ik wilde wel, dat we weer samen waren / in 't eigen, oude, blonde land –.' Ze bleven vrienden.[27] Fifi bezocht de GLV-avondjes. Gerda wist niet dat Jan een dichtbundel aan Fifi had opgedragen, die hij Fifi in november 1921 gaf, terwijl hij verkering met Gerda had.[28] Voor Gerda en voor andere GLV-leden vormden Fifi, Hennie en Jan een onafscheidbaar vriendenclubje. Zelfs nog na de verschijning van *Refereinen* in 1922 kregen ze een gezamenlijke brief van het GLV-lid Nel Marcus, waarin Campert en Scholte gefeliciteerd werden met hun gezamenlijke publicatie.[29]

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 102

Vegetarisme

Via de politiek had Campert kennisgemaakt met het vegetarisme. Hij was een zachtaardige jongen, idealistisch en gretig om aan iets mee te doen. Hij zoog het nieuwe op, weet Gerda Mulder zich te herinneren. 'We zochten allerlei verschillende groepjes op. Zo kwamen we ook wel bij gekke dingen terecht. Bij het vegetarisme. Het was dan misschien zielig voor de dieren, maar ik liet me toch niet bekeren. Jan wel. We kwamen in de volkswijk de Pijp met een paar Duitse jongens in aanraking. Ze hadden Hollandse volgelingen om zich heen verzameld. In Duitsland waren veel werklozen. Die kwamen dus maar eens in Holland kijken. Ze debiteerden politieke praatjes, dat was wel aan de heel rode kant, neigde naar het communistische. Later heb ik wel gedacht dat deze jonge jongens door bepaalde communistische groeperingen in Duitsland naar Nederland gestuurd werden, om hier aan politieke agitatie te doen. Ik voelde me in elk geval niet erg op mijn gemak.' Gerda ging niet meer mee. Jan Campert liet zich weer door Jons Viruly op sleeptouw nemen. En door Scholte. Die bood zichzelf en zijn vriend aan bij de Bond van Religieus Anarcho-Communisten als 'propagandist'. Viruly was al vanaf 1917 lid. De heilstaat moest met propagandisten sneller bereikt worden door mensen op straat te overtuigen in plaats van met colporteurs die vaak tevergeefs de *Vrije Communist* en andere vlugschriftjes probeerden te slijten.[30] Niet veel later kwam Campert echter terug van deze politieke slogans. Hij besteedde zijn tijd toch liever aan Gerda.

'Ik heb aan moeder verteld dat ik een jongen had ontmoet die ik zo aardig vond. "Breng hem dan maar eens mee," zei mijn moeder. Toen ik dat gedaan had, keken mijn ouders allebei heel scherp. Dat wel. Ik had al eens eerder een vriendin meegebracht. Mijn vader was opvallend zwijgzaam. Toen wist ik dat het mis was, dat ze vonden dat die niet deugde. Die vriendin werd dan ook beleefd buiten gekeken. Ze waren vrijzinnig in zoverre dat ze er helemaal geen bezwaar tegen hadden dat Jan en ik met elkaar omgingen op de manier zoals we dat deden. Dus helemaal open. Dat ging niet verder dan elkaar zoenen.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 103

Het was heel kuis en zoals het in die tijd was. Zuiver.'

Campert kwam in het begin veel bij Gerda thuis. Hij had nog niet veel kennissen. 'Dikwijls als ik 's avonds huiswerk had te maken aan de eettafel, dan kwam hij ook. Dat was gezellig, moeder zat er met haar theeblad. De jonge verloofde vermaakte zich met zijn kranten of met een boek. Als het werk klaar was dan gingen wij samen nog een wandeling maken door het Vondelpark en we wisten de kleine laantjes heel goed te vinden.'

Tijdens een van die wandelingen had Jan een verrassing voor haar. Het was maart 1922 en Gerda wist dat hij gedichten in *Regeneratie*, *Wereldkroniek* en in *De Amsterdammer* gepubliceerd had, dat haar vriendje een dichter was. Tijdens die wandeling haalde Campert een mooi zwartlederen boekje met groene opdruk te voorschijn, het was een opschrijfboek, te gebruiken als dagboek of als poesiealbum. Maar Jan had het volgeschreven met zijn eigen gedichten: 'Voor mijn eigen meiske. Lente 1921. 21 April-21 Maart 1922'. Het ongepagineerde boekje van honderddertig bladzijden, waarvan de rechterpagina's beschreven, droeg in zwierig handschrift een echte titel: *Verzen* door Jan R. Th. Campert.[31]

Het was duidelijk dat Campert al op twintigjarige leeftijd zijn tweede dichtbundel in handschrift had samengesteld. Eerst de bundel *Den luiden lach en andere verzen* en nu dus *Verzen*, speciaal overgeschreven voor zijn meisje. De gedichten waren openhartig en zeker niet allemaal op haar geïnspireerd. Het werd nu wel wel erg ongeloofwaardig voor Gerda dat zij zijn eerste vriendinnetje was, menig gedicht is opgedragen aan een 'Deef', 'Else' of 'Loekie'. Dat maakte Gerda toch wat wantrouwig. Zeker omdat het weliswaar vrome gedicht 'voor Loekie' volgens het onderschrift gekozen was uit een andere ongebundelde verzameling, onder de titel waarin hij in *Regeneratie* gedichten had gepubliceerd: *Liederen van Geloof*. En inderdaad, een van die 'Liederen' die niet in het album voor Gerda stonden maar wel na Camperts dood in zijn *Verzamelde Gedichten* terecht is gekomen, is ook aan Loekie opgedragen en daarin wordt over haar 'innig-lief gelaat' geschreven. Het gedicht 'Voor Deef', dat na Camperts dood is gebundeld onder de titel 'Na de mis' beschrijft de

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 104

schoonheid van een persoon die Campert tijdens een kerkdienst heeft zitten te bewonderen, iemand met mooi haar en ogen 'dónker van verlangen'. Kenmerken die Campert tot de dubbelzinnige dichtregel brachten: 'Jongen, was was je mooi, wat was je stil.'[32] Moeten we 'Deef' als de fonetische weergave van Dave opvatten?

Het album stond vol gedichten die nooit gebundeld zijn, maar wel door Van der Goes van Naters in *Regeneratie* werden gepubliceerd. Zoals de tijdens het kamp in Ommen geschreven 'Kamp-verzen' die Van der Goes te 'individueel' vond, maar ze toch afdrukte. Van tenten in de 'avond-schemering', die een 'grijzen sluier spint', in het eerste gedicht kwam Campert pas in het tweede 'Kamp-vers' tot opvattingen die met enige goede wil tot het Praktisch Idealisme herleid zouden kunnen worden:

> Hier is alleen een groot vergeten,
> een stilte: zuiver en volkomen
> voerend door hooge, lichte droomen
> tot dieper, klààrder weten.

Campert voelde zich op zijn gemak bij de familie Mulder en hij vertelde daar thuis over. Het duurde daarom niet lang of Gerda werd door zijn ouders uitgenodigd eens naar Westkapelle te komen. 'Mijn ouders vonden het goed. Veertien dagen heb ik daar bij het gezin Campert gelogeerd. Zo kreeg ik een aardige indruk van dat gezin. Ik heb heel gezellige weken gehad.' Al kon vader Campert streng uit de hoek komen.

Op de tweede logeerdag gingen Jan en Gerda na het eten nog langs het strand wandelen. Jan vertelde Gerda over het vroon en liet haar andere plekken uit zijn jeugd zien. Zij vond het allemaal geweldig, ook omdat ze nog nooit de zee had gezien. Het was een prachtige zomeravond en de zee gaf lichtschitteringen. 'Het was echt zeer bijzonder.' Jan was ook onder de indruk en ze vergaten de tijd, het werd na tienen, bijna half elf voordat ze weer de Zuidstraat in kwamen lopen. Daar stond pa Campert te wachten. Hij zei tegen Gerda: 'Ga jij eens even naar boven toe naar mijn vrouw, eerste deur links

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 105

boven.' En tegen Jan: 'Kom mee.' Beiden kregen een preek. Althans dat was de bedoeling van dokter Campert, maar moeder Campert wist zich daar helemaal geen raad mee. Het enige wat ze zei was: 'Wat zijn jullie lang weggebleven.' Gerda was nog helemaal vol van de zee en begon daar verrukt over te praten. Van een standje kwam het niet meer.

Hoewel Campert nog regelmatig in Westkapelle terugkeerde, had hij er niet veel vrienden. Jons Viruly zag hij nog wel, toen hij met Gerda in Zeeland was. 'Hij was net van school getrapt en dat kwam hij in glorie vertellen, maar hij zat er toch een beetje mee, want hij moest allemachtig veel huiswerk maken en ging niet met vakantie.' De andere vriend die Gerda ontmoette, was Koos van Elsäcker, de voordrachtskunstenaar die Jan ooit op het spoor van de poëzie had gezet. 'Hij kwam uit boeken voorlezen, las zittend op het strand gedichten voor.'

Jan was nog steeds vegetariër, en in dat Amsterdamse gezin waar hij op kamers en in de kost was, wilde dat zeggen: 'O, geen vlees dus, dan maar een aardappel meer.' Zo raakte Campert ondervoed. Zowel in het ouderlijk huis van Scholte als bij de ouders van Gerda werd hij 'bijgevoederd'. 'Als hij bij ons kwam, maakte mijn moeder wel wat fijne omelet met een heleboel eieren. Dat kreeg hij ook niet iedere dag. Hij was mager en bleek. Jan was nooit een krachtpatser.' Tijdens een volgend bezoek van Jan en Gerda aan Westkapelle kwam abrupt een einde aan dat vegetarische. Zijn vader, die tenslotte arts was, onderzocht hem en Gerda hoorde hem zeggen: 'Dat deugt niet. Jij moet eens even flink opgefokt worden want dat zit niet helemaal goed met die long.' In die tijd was er haast geen huis of er was TBC, dus zijn vader zei hem: 'Jij krijgt ziekteverlof en je moet aansterken. Je moet flink rust nemen en veel wandelen.' En natuurlijk weer vlees eten. Hij kreeg twee maanden ziekteverlof. Er werd een andere arts bijgehaald om dat officieel mede te delen aan De Twentsche Bank. Gerda ging alleen terug naar Amsterdam.

Voor even was Jan Campert weer het dromerige Zeeuwse kind dat hele dagen alleen kon zijn, lezend op zijn kamer of liggend in een duinpan. Maar behalve dat hij de tijd nam om te lezen en te dichten

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 106

over het Zeeuwse landschap, begon er iets te knagen. 'Dat was misschien goed voor hem. Toen heeft hij denk ik wel voor zichzelf gezien dat hij op de verkeerde weg zat met dat bankwezen. Dat hij daar niet wezen moest, en dat hij de andere kant, naar de taal toe moest.'

De relatie met Gerda Mulder werd steeds serieuzer. Misschien te serieus. 'De weg met mij was nog heel lang, als het al iets blijvends zou zijn. Hij moest verder. Het ging hem beklemmen. Ik had het op mijn manier ook een beetje in de gaten.' Toen Campert terug uit Westkapelle zijn oude leventje in Amsterdam weer oppakte, hoorde Gerda daar nadrukkelijk bij, maar toch was er iets veranderd. Gerda voelde dat, maar ze spraken er niet over. In die tijd werd Campert geïntroduceerd in De Kring 'en daar kwam hij volop in de literatuur en in de moderne stromingen, dus toen kwam hij 's avonds niet meer zoveel bij ons'.

Campert keek erg op naar schrijvers. Ze vertegenwoordigden een wereld waartoe hij dolgraag wilde horen. 'Jan heeft me nooit gevraagd mee te gaan naar De Kring, hij kwam niet eens op het idee. De literatuur was zíjn afdeling. Ik had de indruk dat hij op dat gebied ook wel wat kon, maar dat hij wel de ruimte nodig had. Nou, die heeft hij dan ook wel genomen.'

Een vriendinnetje dat hem kapittelde over het vele sigarettenroken, paste ook niet in zijn gedroomde toekomst. 'Ik praatte wel eens met hem over dat vele roken, maar toen was dat nog niet zo'n punt waarover men zich veel zorgen maakte. Ik rookte voor de gezelligheid wel eens mee, zoals iedereen rookte in die tijd.'

Significa

Dat de ambitieuze dichter Jan Campert met echte dichters omging, kwam aan het licht tijdens een GLV-avondje in een huis aan een van de Amsterdamse grachten. Gerda herinnerde zich het voorval tachtig jaar later nog met verbazing. Halverwege die bewuste avond kwam het dienstmeisje van het huis naar de scholieren toe met de mededeling: 'Er is een meneer voor meneer Campert. Die wil hem graag spreken.' 'Hoe weet die meneer dat Jan hier is?' vroegen de GLV-le-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 107

den zich onmiddellijk af. Jan ging even kijken, kwam een paar minuten later terug en zei: 'Willem Kloos staat voor de deur. De grote dichter van Nederland Willem Kloos wil met me praten! Ik kan hem niet wegsturen, het is wel Willem Kloos! Ik zal maar met hem meegaan.' Haastig nam hij afscheid van het gezelschap en beloofde Gerda het de volgende dag allemaal uit te leggen.

Zijn verhaal kwam erop neer dat hij Kloos een dag eerder had ontmoet in De Kring. De beroemde dichter was gefrappeerd geraakt door de charme van Jan en misschien wist de oude bard zich ook nog te herinneren dat hij ooit twee brieven van Campert had ontvangen en beantwoord, toen Jan nog in Westkapelle woonde. 'De charme van Jan was voor Kloos niet zozeer literair als anderszins, om het netjes uit te drukken of om het niet uit te drukken. Jan had zo'n indruk op Kloos gemaakt dat hij Jan per se snel weer moest zien. Eens kijken wat hij met hem kon bereiken, of hij iets verder kon gaan. Ik heb me er toen verder niet in verdiept. Kloos was echt homo en Jan helemaal niet en dat moest Jan aan Kloos duidelijk maken. Maar hoe Kloos wist dat Jan op die GLV-avond was, is een raadsel. Kloos wilde Jan meenemen voor een prettig avondje op zijn manier. En Jan moest hem aan zijn verstand brengen dat hij daar niet van gediend was. Ik wist helemaal niet dat zoiets als homo-zijn bestond. En ik ontdekte dat mijn moeder het ook niet wist. Zij had toch zeven kinderen gebaard, en ze verstandig grootgebracht. Zo Victoriaans was het hier in Nederland nog.' Was er een plat aanbod van Kloos geweest dat een brug sloeg naar het hogere, de literatuur? In elk geval ging de wereld van Frederik van Eeden en Willem Kloos voor hem open.

Jan Campert was een mooie bleke jongen die gevoelig was voor alles dat met het geestelijke te maken had: godsdienst, (naar socialisme neigende) politiek en poëzie. Socialisme en spiritisme hebben met elkaar gemeen dat ze op idealistische wijze tegen het kapitalisme ageren en tegen het orthodoxe christendom. Het inzicht dat deze belangstelling voor het 'hogere' een ideologische strijd niet in de weg stond, had Jan niet van een vreemde. Hij kwam uit een Nederlands Hervormd gezin, van de vrijzinnige kant. Zijn vader had uit protest tegen de orthodoxe predikant in Westkapelle samen met dominee

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 108

Cannegieter uit Vlissingen een nieuw kerkje voor zijn gemeente opgericht. Voor Cannegieter en andere idealisten – ook voor de jongere generatie – was Frederik van Eeden een lichtend voorbeeld.

Frederik van Eeden was aan het begin van de jaren twintig nog steeds de grote man van het esoterische. Hij was niet alleen de eerste psychiater in Nederland, met zijn commune 'Walden' had hij zich in het centrum geplaatst van allerlei sociale, geestelijke en antikapitalistische stromingen. Van Eeden was het voorbeeld van iemand die zijn idealisme niet alleen van een theoretisch fundament voorzag maar ook praktische stappen had genomen om die idealen te bereiken.

Dankzij Van Eedens publikaties *Redekundige Grondslag van Verstandhouding* (1897) en vooral *De blijde wereld* (1903) was de wiskundige L.E.J. Brouwer onder zijn invloed gekomen. Jan Campert zal niet precies geweten hebben wat Van Eeden, Brouwer, Ortt en anderen voor ogen stond, zo zij dat zelf al wisten, maar hij was duidelijk ook in idealistisch vaarwater geraakt. Aan Gerda had hij al een paar keer verteld dat zijn toekomst in de taal lag, zij begreep daaruit dat hij schrijver wilde worden. Maar het verbaasde haar wel een beetje dat hij het hardnekkig over 'de taal' bleef hebben en niet over 'de literatuur' of 'de poëzie'. Toch bedoelde Campert precies wat hij zei: de taal. Vlak na zijn debuut in *Regeneratie* had Campert op 26 juni 1920 een gedicht geplaatst weten te krijgen in *De Amsterdammer. Weekblad voor Nederland*.[33] Dit weekblad onder hoofdredactie van de taalkundige G.W. Kernkamp had een kleine redactie waarvan Frederik van Eeden deel uitmaakte. In jaargang 1920, waarin Campert debuteerde, stonden regelmatige poëziebijdragen van bekende en onbekende dichters. Koos Speenhoff en Jacob Israël de Haan waren onbetwist de meest productieve dichters, maar ook H. Giltay publiceerde erin en een paar weken eerder dan Campert wist Ben van Eysselsteijn een gedicht te plaatsen. Een artikel over het dadaïsme op 10 januari 1920 van Wenzel Frankemölle moet ver van Camperts individueel estheticistische opvatting over literatuur hebben afgestaan, maar Jac. P. Thijsse die wekelijks over de natuur schreef, of Top Naeff over toneel, A. Plasschaert over kunst en Charivarius (pseudoniem van G.J. Nolst Trénité) over taal moeten hem aangesproken hebben.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 109

H.A. Enno van Gelder schreef over geschiedenis, Nico Rost leverde een analyse van het socialisme in Japan. PIA-afdelingsvoorzitter Amsterdam Gerrit Kalff huldigde Van Eeden bij diens zestigste verjaardag, Ernst van Raalte schreef afwisselend met W.G. Byvanck over actuele politiek. *De Amsterdammer* was een advertentiepodium voor banken en aanverwante instellingen waar particuliere, langlopende en hypothecaire leningen gesloten konden worden, zoals De Twentsche Bank.

Het is nogal voor de hand liggend dat Campert Van Eedens artikelenserie over 'significa' in *De Amsterdammer* had opgemerkt. Op 13 en op 16 april 1918 schreef Van Eeden 'Over de Significa' en ' Significa III', op 28 september 1918 'De Academie voor Praktische Wijsbegeerte' en wat Campert zeker heeft gezien is: 'Het roode lampje II, van goed en kwaad; Signifische Gepeinzen', een serie artikelen die van mei 1920 tot 1 januari 1921 bijna wekelijks werd afgedrukt.[34] Van Eeden legde in 'De Groene' uit dat de significa de taal kon zuiveren, onnodig te zeggen dat dichters een belangrijke taak kregen toebedeeld in het rein maken van de taal.[35] De artikelenserie in *De Amsterdammer* was maar een van de voorbereidende acties van Van Eeden, Brouwer, Jacques van Ginneken, Henri Borel, Jacob Israël de Haan en vele anderen die leidden tot de oprichting op 21 mei 1922 van de Signifische Kring. Het was zeker geen homogene club mensen. Zo was Frederik van Eeden het helemaal niet eens met wat Brouwer over de vrouw beweerde, namelijk dat zij 'puur gif' is. Brouwer zag de vrouw als een sirene, die daarom maar het beste door de man gemeden kon worden. Die overtuiging paste geenszins in Van Eedens spiritistische opvatting over de natuurlijke loop der dingen. De vrouw, zo vond Van Eeden, had een fase dat seks en voortplanting primair waren.[36] Het was duidelijk dat Jan Campert de vrouw ook als sirene zag, maar niet als een sirene die hij uit de weg ging. Integendeel. Maar voor de rest moet de jonge Campert de artikelen van Van Eeden en Brouwer als inspirerend en stimulerend hebben ervaren. Het idealisme van de significa lag in het streven naar zuiverheid van denken en zuiverheid van de taal.

Ondanks hun onderlinge verschillen waren de significi allemaal

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 110

de mening toegedaan dat de significa bepaald werd door de 'taaldaad'. Omdat het volgens de leer van de significa onwenselijk is dat het individu zich laat afgrenzen van zijn omgeving, moet de taal haar betekenis ontlenen aan de maatschappelijke context. De een vond de sociale component van de taal belangrijker, de andere de confessionele. Dat was ook de reden dat de Kring snel uit elkaar viel, de ambitieuze plannen voor de samenstelling van een *Encyclopedie der Significa* ten spijt.

Camperts belangstelling voor 'de taal' in plaats van voor 'de literatuur' en Gerda's inschatting dat haar vriend zich had laten inpalmen door een clubje 'rode Duitse jongens', die vanuit Duitsland gestuurd waren om hier propaganda te maken, maken aannemelijk dat Campert zich heeft laten verleiden door de significa. Brouwer had zijn ideeën over de significa al voor de Eerste Wereldoorlog vorm proberen te geven in de Forte Kreis, een kring met als doel spirituele leiding te geven aan een verwarde wereld. Grondleggers van deze internationaal georiënteerde kring waren Erich Gutkind, Florenz Rang, Martin Buber, Walther Rathenau, Max Scheler en Frederik van Eeden.[37] De Duitse jongelingen die Campert tegenkwam, zullen ongetwijfeld met bewondering de ideeën van deze mannen hebben uitgedragen en het is niet vreemd dat Gerda dat als propaganda heeft ervaren. Hoewel het natuurlijk ook mogelijk is geweest dat het uitgeweken Duitse communisten waren die helemaal niets met de Forte Kreis of de significa te maken hadden.

Zeker is in elk geval dat enkele Nederlandse leden van de Significa Kring, onder wie de wiskundige Gerrit Mannoury, zich mede lieten leiden door hun communistische overtuiging. Campert had misschien al van Mannoury gehoord toen hij op de dagopleiding van de Handelsschool in Vlissingen zat. Voordat Mannouri in 1917 hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam werd, was hij hoofd van de Gemeentelijke Handelsavondschool in Vlissingen. Maar nog belangrijker voor Camperts idee dat zijn toekomst in 'de taal' lag, was de verklaring van Brouwer, waarin de overtuiging werd uitgesproken dat de significa bestaat uit het 'opsporen van affectelementen, waarin de oorzaak en de werking der woorden kan worden ont-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 111

leed'. En als tweede punt van dit programma van signifisch denken werd vermeld: 'het scheppen van een nieuwe woordenschat, die ook voor de spirituele levenstendenzen der mensen de toegang opent tot hun bezonnen gedachtenwisseling en dientengevolge tot hun sociale organisatie.'[38] Dit programma was erop gericht gewetensvolle maatschappelijk betrokken burgers te creëren.

Campert heeft van april 1920 tot oktober van het eropvolgende jaar met enige regelmaat in *Regeneratie* poëzie en een paar prozafragmenten gepubliceerd. De gedichten zijn nooit gebundeld, de prozafragmenten nam hij later op in *Refereinen*. Hij zocht echter nieuwe wegen om zich te ontplooien. Juist omdat hij toen nog in de ban was van het signifische denken en dus kennis moest hebben van 'taaldaden', 'affecten' en 'de werking der woorden', besloot hij om naast zijn werk bij de bank MO-Nederlands te gaan studeren.[39] Met een getuigschrift dat je drie jaar HBS had gevolgd werd je op deze net opgerichte avondopleiding toegelaten. Campert kwam er natuurlijk snel achter dat je met die studie geen stap dichter bij het signifische denken kwam. Je kreeg er tot vervelens toe zeventiende- en achttiende-eeuwse literatuur onderwezen, veel taalkunde en mondjesmaat moderne literatuur. Multatuli was zo'n beetje het modernste wat er werd aangeboden. Campert hield het dan ook niet lang vol op de MO-opleiding.

Martha Boddaert heeft vanuit Middelburg aangevoeld dat Jan nieuwe vergezichten in het verschiet zag en zijn vriendinnetje als een blok aan het been begon te ervaren. Toen Gerda en Jan weer eens in Westkapelle op bezoek waren, nodigde ze de vriendin van haar pupil uit om eens rustig met haar te praten – alleen. Gerda was door Jan al aan mevrouw Boddaert voorgesteld, maar die middag merkte ze hoe nauw deze vrouw bij het leven van Jan betrokken was. Op de een of andere manier voorvoelde ze na dit gesprek, dat uiterst prettig en vertrouwelijk was, dat haar relatie met Jan Campert niet meer lang zou duren.

'Toen hij er ten slotte mee aankwam dat het uit moest zijn, hebben we dat serieus en ernstig doorgenomen. Jan vond dat we het grondig moesten aanpakken. Toen zei ik: "Dat doe ik dan ook want

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 112

anders kan ik het niet." Ik hield nog vreselijk veel van hem. Dus het was echt een straf voor me. We begrepen allebei, ieder op zijn eigen manier, dat hij aan het begin van een periode stond, dat hij verder moest. Met zo'n kind dat nog op school zat, nog niet eens eindexamen had gedaan, was dat moeilijk. Dat paste niet. Maar we hadden er allebei veel verdriet van, ik het meeste natuurlijk.'

Jan Campert was ook dol op Gerda. Zij was zijn muze, al was ze misschien niet zijn enige. Voor allebei was het even zuiver en mooi. Idealistisch. 'We hebben echt een stukje ontwikkeling samen meegemaakt.' In de tijd dat in het voorjaar van 1922 *Refereinen* verscheen, werd er na een lang en serieus gesprek een einde aan de relatie gemaakt. Het was een gezamenlijk besluit, voortgekomen uit het inzicht dat het niet langer kon. Gerda legde er zich bij neer, met pijn in het hart. 'Wij gaven elkaar keurig alle spulletjes terug.' Toen ze het afgebroken hadden, beloofden de twee elkaar plechtig dat ze niets van elkaar zouden bewaren. Beiden hielden zich niet aan die belofte. Jan bewaarde een fotootje van Gerda en zij bewaarde het album met gedichten. Gerda ontving nog een hartelijke brief van mevrouw Boddaert, 'maar radicaal als ik was, heb ik die verbrand.'

Debuutbundel

Refereinen, de gezamenlijke debuutbundel van Campert en Scholte uit 1922, bracht Campert niet wat hij ervan verwachtte. Nog jaren na verschijning, zo blijkt uit Scholtes ongepubliceerde dagboek, waren er problemen met uitgever P.N. van Kampen over nooit betaalde rekeningen. In die tijd was het gewoonte dat dichters 'op eigen risico' een uitgever van naam betaalden om een bundel op de markt te brengen. In februari 1922 schreef Van Kampen dat de bundel waarschijnlijk 'aanstaande donderdag' gereed zou zijn. 'Een gespecificeerde nota zenden wij U zodra wij alle kosten weten.'[40] Ondertussen stuurde Scholte voor de publiciteit een lijst van bladen waar 'wij speciale introductie genieten': *Het Getij*, *Wereldkroniek*, *Regeneratie*, *Rostra*, *Propria Cures*, *Rotterdams Dagblad*, *Middelburgsche Courant*, *De Avondpost* en *Tijdspiegel*. Hij eindigde zijn briefje aan Van Kampen

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 113

met een bedankje voor toezending van Benno Stokvis' boekje over Lodewijk van Deyssel, waarover Scholte opmerkte dat hij het reeds voor *Propria Cures* gerecenseerd had.[41] Die laatste mededeling klinkt als een verholen opmerking aan het adres van zijn uitgever dat hier niet zo maar een dichtertje aan het woord was, maar een recensent waar hij, de uitgever, nog veel aan kon hebben.

Van Kampen was een gereputeerde uitgever die naast boeken van allerlei soort ook de tijdschriften *De Gids* en *Sociale Voorzorg* uitgaf, maar in feite werd *Refereinen* dus op kosten van de auteurs uitgebracht. In januari 1922 was er al twintig gulden aanbetaald door het duo, maar de uitgever wilde de rest van de 337,50 gulden zien voordat hij de definitieve opdracht tot drukken gaf.

Er waren financiële afspraken gemaakt voor een dunnere bundel dan die Campert en Scholte hadden aangeleverd. Door Scholte was toegezegd dat de auteurs ook de 'meerkosten voor hun verantwoording' namen. Maar dat geld kwam maar niet. De jongens beschikten eenvoudigweg niet over zo'n hoog bedrag. Half maart schakelde Van Kampen een incassobureau in. Toen dat niet het gewenste resultaat had, vroeg de uitgever zelfs het faillissement van Scholte aan.[42] Volgens het dagboek van Scholte is jaren later alsnog betaald.

In de literaire kritiek werd niet altijd even positief op *Refereinen* gereageerd. De bundel zou een te weinig romantisch beeld van de poëzie laten zien. Het was dan ook een allegaartje van twee auteurs, van poëzie en proza en bovendien stond er een programmatische tekst voorin die met name de aanhangers van de beweging der Tachtigers voor het hoofd zal hebben gestoten. Ook in het prospectus dat tegelijk met de bundel verscheen, werd onomwonden gezegd dat het hier niet om 'Kunst om de Kunst' ging, maar om 'Kunst als hevigste ontroering van het levensfeit'. De auteurs koppelen hun werk aan 'alle waarachtige religie' en lijnrecht tegen Jany Roland Holst en Spenglers verwachtingen van literatuur in propageerden Campert en Scholte een relatie tussen maatschappelijkheid, zelfs geëngageerdheid en poëzie. Zij beweerden dat kunst 'een ethisch of aesthetisch middel [is] voor sommige verdienstelijke luyden tot verheffing en veredeling der massa'. Ze vonden dat 'elke kunstuiting derhalve

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 114

noodzakelijk voorafgegaan behoort te worden door eenige vorm van leven'. Maatschappelijk geëngageerde poëzie hoefde de wereld niet noodzakelijk beter te maken, belangrijker was dat de maatschappelijke werkelijkheid in de poëzie geïncorporeerd werd. Als de Vijftigers ruim een kwart eeuw later een onderbouwing van hun experimentele op 'experience' gebaseerde poëzie nodig hadden geacht, was het voldoende geweest als de vijftiger Remco Campert *Refereinen* uit de nalatenschap van zijn vader had geciteerd. Het lijkt erop alsof Remco Campert voor een van zijn eerste gedichten inderdaad de poëzie van zijn vader uit de kast gehaald heeft, om er zich tegen af te zetten. Zijn programmatische versregels over het kleine geluk die zo belangrijk voor de Vijftigers zijn geworden, lijken een reactie op 'Het klein geluk' dat Jan Campert in *Erts Almanak* voor het jaar 1929 publiceerde:

[...]
en plotseling voel ik om me heen
haar armen en den vasten druk
van haren mond en mij bevangt
weerom dit klein, begrensd geluk.

Remco Campert publiceerde in mei 1950 zijn gedicht 'Te hard geschreeuwd':

Nu Roland Holst oud geworden is
en vierregelrijmen wisselt met Vestdijk,
weggelopen demonen tracht terug te roepen,
en men Voeten een belangrijk dichter vindt,
wordt het tijd dat wij iets laten horen,
een stem dwars door puinstof heen,
die glipt door de spijlen van het bedskelet,
die nooit de baard in de keel wil hebben,
die wil bevechten een groot geluk of ongeluk
(een klein geluk is geen geluk),
[...][43]

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 115

De recensent Nico Oosterbeek wees in *De Nieuwe Courant* op de strijdlustige toon tegen de Tachtigers in *Refereinen*, althans in het voorwoordje en in het uitgeversprospectus. Oosterbeek schreef dat de twee dichters weliswaar kwaliteit hadden, maar hij was niet overtuigd dat, zoals de pretentieuze openingswoorden stelden, er 'een nieuwe zon ter kimme van onze literatuur is opgegaan'. Nico Donkersloot was in *Rostra Gymnasiorvm* postiever, al was het hemd nader dan de rok, zodat de poëzie van Campert, die niet op het gymnasium had gezeten, er minder gunstig van afkwam dan die van Scholte. Donkersloot vond Camperts gedichten zachtmoedig en meditatief, soms met 'een al te onbestemde melancholie'. In *Propria Cures* werd *Refereinen* besproken door *Rostra Gymnasiorvm*-medewerker, DVS-lid en dus voormalig Barlaeusleerling J.C.S. Warendorf. Het is duidelijk dat deze zich stoorde aan de 'pretentie' van Scholte, en Campert wat te *soft* vond, maar hij oordeelde alles bij elkaar toch positief. Over Campert, 'nieuw verkondiger der eindelooze, kosmische schoonheid', zei de recensent dat die 'ver en zelfstandig' van leermeester Boutens is gekomen.[44] Met andere woorden: Warendorf hoorde in de poëzie van Campert de echo van Boutens, maar vond toch dat er een eigen toon aan was gegeven.

Eén exemplaar van *Refereinen* heeft Campert na verschijning aan Gerda gegeven, met opdracht: 'à Mlle G.M. Mulder'. Het verliefde 'meiske' uit de handgeschreven bundel was nu weer juffrouw G.M. Mulder geworden. Duidelijker kon de situatie niet geïllustreerd worden. Of het moet zijn door het gedicht dat Campert over de breuk maakte:

> En zie niet om, want àl wat is geleden,
> Ál wat een ziel nog schrijnt en derft,
> De wonden, die gij wreedlijk kerft, –
> het is voorbij, voorbij –
> verloren met het heden,
> dat schòòn en zalig sterft.[45]

Toen Gerda drie jaar later, in 1925, haar verloving per annonce in de

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 116

krant officieel aankondigde met de man met wie ze een jaar later inderdaad zou trouwen, schreef haar ex-vriendje een lieve, aardige brief waarin hij Gerda feliciteerde en noteerde erbij: 'Ik heb nog een foto van je gehouden, mag ik die bewaren? Vraag het aan je man.' Gerda kon het zich tachtig jaar later nog allemaal goed herinneren. 'Ondanks het stuklopen van mijn relatie met Jan, heeft hij nog steeds een warm plaatsje in mijn hart. Ook die laatste brief van hem. Heel lief. Er stond een mooie zin in over de door hem achtergehouden foto die ik me nog letterlijk weet te herinneren: "Je hoeft niet bang te zijn dat je in een rijtje blondjes komt op de muur met een punaise."' Het Amerikaanse woord *pin-up* werd hier nog niet gebruikt.

Het contact was dus verbroken, maar ze liepen elkaar nog wel eens tegen het lijf. Gerda was in 1923 met haar ouders verhuisd naar Den Haag, en ook Camperts moeder was na de dood van dokter Campert naar Den Haag getrokken. Westkapelle had geen middelbare school en vier kinderen bij Martha Boddaert in de kost doen in Middelburg was toch te begrotelijk. Mevrouw Campert verhuisde met haar dochter Anne Marie naar Den Haag, Herman ging naar een oom in Delft, Wilhelmina Apollonia vertrok naar Utrecht om een verpleegstersopleiding te volgen en Maurits werd ondergebracht bij familie in Heteren. Moeder Campert woonde in Den Haag in dezelfde buurt als waar Gerda met haar ouders woonde.

Adama van Scheltema

De inmiddels 21-jarige Campert wist via zijn contacten binnen de Signifische Kring dat Brouwer en Van Eeden goed bevriend waren met C.S. Adama van Scheltema, de bekende dichter die samen met de criticus en uitgever Laurens van der Waals bezig was een letterkundig tijdschrift op te zetten onder de titel *Orpheus*.[46] Campert was vertrouwd met het werk van deze in 1877 geboren dichter omdat hij Koos van Elsäcker in Westkapelle zo vaak uit het werk van Adama van Scheltema had horen voordragen. Wat Campert vooral moet hebben aangesproken waren Adama van Scheltema's ideeën over socialistisch dichterschap, zoals geformuleerd in *De grondslag eener*

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 117

nieuwe poëzie (1907). Net als Van Eeden bleef het bij Adama van Scheltema niet bij ideeën alleen, door zijn redacteurschap van *De Socialistische Gids* bekende hij zich tot een politieke activist. Niet verwonderlijk dat een jonge idealistische en ideologisch ontvankelijke dichter die naar mogelijkheden zocht zijn baantje als klerk bij een bank op te geven, zijn mogelijkheden in de literaire wereld trachtte uit te breiden door met *Orpheus* contact te zoeken. Hij stuurde Adama van Scheltema een paar gedichten toe, als kopij voor *Orpheus*. 'Misschien dragen zij Uw goedkeuring weg, zoo niet, dan zou ik toch gaarne, indien niet te veel gevergd, uw zeer gewaardeerd oordeel eens willen vernemen.' De brief was geschreven op zijn nieuwe kamer in de Van Speyckstraat 138 driehoog in Amsterdam-West.

Adama van Scheltema reageerde met een vriendelijke brief. Hij zegde niet alleen toe wat van de toegestuurde gedichten in *Orpheus* te publiceren, hij toonde zich ook belangstellend voor de maker ervan. Hij vroeg om nadere informatie. Campert antwoordde daarop: 'Veel bijzonders is dat niet, ik heb onlangs de aanvallige leeftijd van 21 jaar bereikt, en slijt mijn dagen, na een hogere ambachtsschool te Vlissingen, doorlopen te hebben, ter wille van m'n dagelijksch brood op de Twentsche Bank alhier. In mijn vrije tijd studeer ik voor m.o. Nederlands, om tenminste niet het vooruitzicht te hebben heel m'n leven op een kantoor te moeten zitten.' En ook omdat hij zijn 'tekort aan eenige wetenschappelijke basis' besefte. Niet strokend met de werkelijkheid vertelde hij voor zijn eigen brood te zijn gaan werken nadat zijn vader vroeg was overleden. Dat klopte niet, want Campert werkte al ruim een jaar bij De Twentsche Bank voordat zijn vader overleed. 'Toen ik pas in A'dam kwam kreeg ik al gauw aansluiting met de jeugdige "literatoren" van deze tijd, maar ik voel me daar niet thuis, en m'n eenzaamheid, en de stilte van m'n kamer, zijn me lief geworden in moeilijke uren.' Moeilijke uren waren er genoeg, maar de stilte van zijn kamer!?

Adama van Scheltema vroeg hem of hij al gedebuteerd had en Campert antwoordde daarop ouwelijk: 'Op "jeugdige leeftijd" verschenen er wel wat verzen van mijn hand in *De Amsterdammer*, *Wereldkroniek*, en in een bui van "jeugdige overmoed" heb ik tesamen

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 118

met een vriend een bundel *Refereinen* doen verschijnen bij P.N. van Kampen. En onlangs begon ik met wat werk te zenden aan grotere tijdschriften, hiervan verschenen in de septemberaflevering van *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* een gedicht: "Ruth", en in de septemberaflevering van *Groot Nederland* een "in memoriam Louis Couperus".'

Geen wonder dat Adama van Scheltema de indruk kreeg dat zijn jonge bewonderaar erg eenzaam was in Amsterdam. Maar Campert zette dat recht. Die indruk berustte, zo schreef hij, op een misverstand: 'Eenzaam is het, maar uit eigen verkiezing, omdat ik houd van de stilte en de rust. Onder kunstenaars hier zou ik vele vrienden kunnen hebben, maar de sfeer die onder de jongens heerscht is mij niet sympathiek, daarom mijd ik deze omgang.'

Maar Campert las wel alles 'wat er aan nieuws verschijnt hier in Holland' en ook de buitenlandse literatuur hield hij enigszins bij. Adama van Scheltema had hem gevraagd of hij ook wel eens 'critische opstellen' gepubliceerd had. Jan rook zijn kans, en antwoordde: geschréven wel. 'Gepubliceerd nooit, omdat ik niet den weg daartoe wist.' En hij deed maar meteen een suggestie. Zou hij niet voor de *De Socialistische Gids* iets kunnen bespreken? 'Het is maar een voorstel.' Adama van Scheltema hoefde niet bang te zijn dat de jonge recensent vooringenomen was. 'Mijn politieke gezindheid, is noch katholiek noch antirevolutionair, een bepaalde richting heb ik niet.' Naïeve Jan, om voor *De Socialistische Gids* te schrijven moest hij nu juist wel een 'bepaalde richting' hebben. Van die kritieken is dus niets gekomen.

Op 6 mei 1924 overleed Adama van Scheltema plotseling. In het laatste nummer van *Orpheus*, in juni 1924, samengesteld door Adama van Scheltema's co-redacteur Laurens van der Waals werden drie gedichten van Campert opgenomen, eentje speciaal voor dit nummer geschreven: 'In Memoriam Carel Steven Adama van Scheltema'. Roel Houwink, die Campert kende uit *Rostra* en uit *Regeneratie*, was al eerder in *Orpheus* doorgedrongen onder het pseudoniem H. van Elro. Scholte kreeg bericht van de weduwe L. Adama van Scheltema-Klijstra dat zijn ingestuurde gedichten niet meer in *Orpheus* gepubli-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 119

ceerd zouden worden omdat het juninummer het laatste was geweest. Ook de jonge Marsman kreeg een dergelijk teleurstellend bericht te horen. Overigens was al voor de dood van Adama van Scheltema besloten het tijdschrift op te doeken. Zelfs voor idealisten was 102 abonnees te weinig.[47]

Hoewel Jan Campert zich met Scholte bij de Duitse communisten aangesloten had, en zich bij Adama van Scheltema meldde om in *De Socialistische Gids* te schrijven, zag hij er geen been in eind 1924 in te gaan op een aanbod van *De Vrijheid; Algemeen Nederlandsch Weekblad* van de liberale Vrijheidsbond. Jan Campert was misschien politiek georiënteerd, maar wel steeds op *andere* politiek. *De Vrijheid* was in september 1921 opgericht en stond onder de in Den Haag gevestigde hoofdredactie van J.J. van Bolhuis. Aanvankelijk was aan niets te zien dat dit het officiële orgaan van de Vrijheidsbond was. Alleen in een zo nu en dan apart ingevouwen bijlage stonden de activiteiten van de bond geannonceerd. Pas in de loop van de tweede jaargang verschenen die berichten in het weekblad zelf. De Vrijheidsbond had één algemeen streven: vermindering van de overheidsuitgaven. In hoeverre de lange lijst van bekende en minder bekende medewerkers zich achter dit streven schaarden, is de vraag. Want Campert meldde in een brief van eind 1924 dat hij voor het weekblad ging schrijven terwijl van enig liberaal denken nooit iets te merken was geweest.

Van Bolhuis begon meteen sterk met een keur aan originele medewerkers: Emmy J. Belinfante, H. van Loon, Frits Lapidoth, L.J. Plemp van Duiveland, Jos de Gruyter, Henri Borel, Doe Hans, de toneelspeler Jan van Ees, A. Plasschaert, J.L. Walch, Martin Premsela, L. Simons, Joh. Fabricius, Johan Koning, J. Tersteeg en G.H. Pannekoek Jr.. F. Bordewijk begon op 18 januari 1922 met zijn feuilleton *Dr. Testal's Dubbelganger*, en vanaf 5 april 1922 een nieuw feuilleton: *Tatjana* en vanaf 31 november 1923 en 25 juni 1924 respectievelijk *De Trog bij Luron. Fantastische vertelling* en *Dr. Kalkemeyer op het Kerkhof 'De Liefde'*. Feuilletons waren favoriet in *De Vrijheid*. Frits van Raalte begon op 8 februari 1922 met zijn vervolgverhaal *'Broer' is er van door!* en op 16 januari 1924 met zijn feuilleton *Wormstekig*. Zijn broer Ernst van Raalte had een vaste rubriek over politiek in *De*

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 120

Vrijheid. Zijn vrouw Ida van Raalte-Simons wist mededelingen van de Haagsche Joodsche Vrouwenraad in *De Vrijheid* gepubliceerd te krijgen. Bovendien was er ook nog een Martin van Raalte die de vertalingen uit het Spaans voor *De Vrijheid* deed, en tevens hoofdredacteur van het blad *Land en Volk* was. En Joh. Broedelet had zijn wekelijkse rubriek 'Haagsche Krabbels'.

Homoseksualiteit

'Beste Koos,' zo schreef Campert jaren na zijn vertrek uit Westkapelle in een ongedateerde brief vanuit Amsterdam aan zijn jeugdvriend Koos van Elsäcker: 'Misschien ben je verwonderd, dat ik je schrijf, daar heb je dan ook ongetwijfeld enige reden toe, even goed als ik het zou zijn als ik plotseling een brief van jou ontving; maar zie je, het zit me eerlijk gezegd dwars, dat een vriendschap, als de onze, waar ontegenzeggelijk zoo veel moois in was, op een dergelijke nonchalante wijze zou verloopen, motieven zijn er niet voor, tenminste, van mijn kant niet, ik geloof ook van de jouwe niet, mogelijk dat alles komt doordat ons laatste samenzijn iets gedwongens had, maar de omstandigheid was er dan ook naar.' Uit het vervolg van deze brief blijkt dat Campert tijdens dat laatste samenzijn iemand uit Amsterdam aan Van Elsäcker had voorgesteld: Henrik Scholte. Hij heeft min of meer als splijtzwam van het Westkappelse poëzieclubje gefungeerd. Campert schrijft in deze enig bewaard gebleven brief aan Van Elsäcker echter ook dat Scholte sinds hun ontmoeting in Westkapelle van politieke kleur is veranderd: 'Hij staat nu absoluut op de conservatieve kant, en schrijft in *Propria Cures* over "verpooierde socialisten".' Campert laat niet na aan Van Elsäcker te melden dat de gedichten van zijn vroegere *Refereinen*-kompaan hem nu koud laten: 'Héél knap maatwerk, maar alles zonder een greintje hart! Ben ik wat scherp misschien? Het spijt me, maar ik vind het zoo dood-jammer, aan hem – hopelijk verandert hij nog eens.'

Scholte had in oktober 1920 in het Amsterdamse studentenblad *Propria Cures* gedebuteerd met een enthousiast artikel over de PIA en met een gedicht onder het pseudoniem Sestertius.[48] Hij werd in

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 121

maart 1922 redacteur en drijvende kracht van *PC*. In zijn 'intree' profileerde hij zichzelf als 'zaakwaarnemer voor alle niet-corpsleden' en als bestrijder van de intellectuele pose.[49] Hij publiceerde over alles in alle genres en onder een keur van pseudoniemen: Lother Nikisch, Thijs Ch. Loenen, Leoni H.H. Sterck, Niek L.H. Coster, H. Th. Cornelis Lek, $ en Binoclist. Twee jaar nadat Scholte in de redactie van *Propria Cures* was gekomen, trad Menno ter Braak ook toe. Eerst Scholte en vervolgens Ter Braak volgen het medium film op serieuze wijze.

Scholte liet zich ook van een andere kant zien. In oktober 1922 vond hij het nodig zich in *Propria Cures* te distantiëren van de 'lichtvaardige *PC*-journalistiek', door zijn lezers oprecht te waarschuwen voor 'den vloek der homosexualiteit'. Als aanleiding voor deze filippica gebruikte hij een pamflet over homoseksualiteit dat onder studenten was verspreid en waarin deze 'anomalie' gebillijkt werd, maar de echte reden had meer met Jan Campert te maken dan met het morele verantwoordelijkheidsgevoel van Henrik Scholte. Camperts scherpe toon in de brief aan Van Elsäcker is een aanwijzing voor de aanvaring die hij kort na verschijning van *Refereinen* met Scholte gehad moet hebben.

Waar of niet, in het kringetje van Gerda Mulder, Meta ter Laan en Fifi Polak had Jan Campert de verdenking op zich geladen dat hij in de belangstelling stond van de in hun ogen homoseksuele Willem Kloos. Nu zei de belangstelling van Kloos niets over de seksuele geaardheid van Campert, maar er was nog iets dat in het hoofd van Scholte postvatte, iets dat hij zich ruim veertig jaar later als onwrikbaar feit kon herinneren. Of het kwam omdat Boutens ook van Walcheren kwam, Middelburg nog wel waar Campert zo goed bekend was, of omdat Campert ooit zelf iets had gesuggereerd om zich interessant te maken. In elk geval was Scholte ervan overtuigd dat Campert op de een of andere wijze bezig was oude schrijvers voor zich in te palmen om zijn carrièrekansen in de literaire wereld te vergroten.

Nu was nog maar drie jaar eerder *Strofen uit de nalatenschap van Andries de Hoghe* verschenen en hoewel Boutens deze uitgave verzorgde, inleidde en in 1932 een uitgebreide herdruk het licht deed

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 122

zien, heeft hij altijd ontkend de auteur te zijn van deze homo-erotische gedichten. Ze zouden de literaire nalatenschap van de jonggestorven dichter Andries de Hoghe betreffen. Er werd natuurlijk hevig over gespeculeerd. Nadat Maria Moll in 1903 haar liefdesrelatie met Boutens had verbroken, speelde de homo-erotiek een overheersende rol in leven en werk van de veelgeprezen dichter. Het ligt voor de hand Andries de Hoghe te identificeren als Cornelis van Duyvenbode, gediplomeerd timmerman en vanaf 1908 Boutens inwonende 'huisknecht'. Toch ligt de zaak ingewikkelder. Als er al een concreet persoon in Andries de Hoghe gezocht moet worden, dan komt de Delftse student Jan Samuel van Drooge toch eerder in aanmerking. In dezelfde tijd dat Boutens verliefd wordt op 'broer Cor', zoals hij Van Duyvenbode noemt, ontvangt hij van Van Drooge enkele gedichten met het verzoek er een oordeel over te vellen. De jonge dichter vermeldt in zijn brief dat hij niet zijn 'betere gedichten' gestuurd heeft, misschien om Boutens' nieuwsgierigheid te prikkelen, waarschijnlijker uit een onhandige poging zijn zelfrespect te behouden indien zijn idool negatief zou reageren. Dat laatste gebeurde en de dichter in de knop gebroken beroofde zich in Brussel van het leven. Als Boutens het nieuws hoort, prevelt hij voor zich uit: 'Ik ben zijn moordenaar.'[50]

Dat een van Boutens oud-leerlingen van de jongenskostschool Noorthey in Voorschoten Willem van Tets van Goudriaan misschien een reëel bestanddeel is van de literaire Andries de Hoghe, weerhield mensen als Scholte er niet van te blijven speculeren over de biografische achtergrond van deze bundel, in de zin dat de door Andries de Hoghe bezongen jongens uit de omgeving van Boutens gezocht werden. Nu was Boutens een hartstochtelijke vriend van Willem Kloos, maar niet té hartstochtelijk, daar zorgde Kloos' echtgenote Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe wel voor. Dat de relatie nog warm was in de tijd dat Kloos naar een van de Amsterdamse grachten was getogen om de bankbediende Jan Campert te verleiden een aangename avond met hem door te brengen, wordt onderstreept door het huldevers 'Aan Willem Kloos' dat in 1922 in Boutens' bundel *Zomerwolken* stond afgedrukt. In datzelfde jaar, dus drie jaar na de verschijning

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 123

van de *Strofen*, schreef Scholte een lang artikel in *Propria Cures* over de *Strofen*. 'Nederland heeft een geheim,' zo begon hij zijn artikel over de poëzie van Boutens, waaronder een noot stond over de onmogelijkheid om voorbij te gaan aan de *Strofen uit de nalatenschap van Andries de Hoghe*, 'waarover Boutens weliswaar het vaderschap meent te moeten tegenspreken'.[51]

Jan Campert was woedend over deze onthulling die hij ongepast vond, zo wist Scholte zich nog in 1964 te herinneren toen hij met de student Nederlands Justine Borkes sprak.[52] Nu werd er al jarenlang gefluisterd dat Boutens de auteur was, maar het zo open en bloot opschrijven was toch een schok. Het geheim van echte of vermeende homoseksualiteit was een hardnekkig thema in de Nederlandse literatuur. Kloos had dit thema als jonge dichter in *De Nieuwe Gids* al gecultiveerd, gesublimeerd volgens anderen. Ook in het door Simon Koster in 1921 opgerichte tijdschrift *Het Masker* werd gejongleerd met de noodzaak van jonge kunstenaars om hun ware gezicht te verbergen, soms uit maatschappelijke maar meestal uit overwegingen van seksuele aard. Behalve Koster zelf, waren Eduard Veterman, Cor van der Lugt Melsert, Jan van Ees, Johan Broedelet en Vilmoz Huszár productieve medewerkers. En een cultstatus kreeg de schrijver J.H. François. Onder het pseudoniem Charley van Heezen publiceerde hij zijn roman *Het Masker*, over jongens die maskeerden dat ze op jongens vielen. De uit Den Haag afkomstige François had een eerdere roman *Anders*, met hetzelfde thema, een citaat van Adama van Scheltema meegegeven: 'Aan hen, die heimelijk getekend zijn. Die in hun hart een diepe schaduw dragen.'[53]

Op basis van haar gesprek met Scholte schreef Borkes dertig jaar later over een geheim dat Campert met zich meegedragen zou hebben: 'Waarschijnlijk was Jan de door Andries de Hoghe bezongen jongeling. Volgens Henne Scholte had Boutens een groot zwak voor de knappe Campert en was deze op geestelijk terrein ontvankelijk voor de grote meester.'[54] Jan declameerde in bijzijn van zijn vrienden vaak twee dichtregels van Boutens, als levensdevies:

Wandelen in wolken en witte neev'len
Schoonheid de zuivere maatgang Uwer voeten

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 124

Campert voelde zich ongetwijfeld aangetrokken tot de poëzie van Boutens, dat was al zo in zijn Middelburgse periode. En hij zei het nog eens in 1934, in een recensie van *Bezonnen verzen* (1931) en *Hollandsche kwatrijnen* (1932): 'Niet het werk van Boutens veranderde, maar onze houding daartegenover wijzigde zich. […] De bedwelming ging voorbij, en het hart zoekt eenvoudiger, directer ontroeringen.'[55] Het gaat echter te ver om, zoals Justine Borkes deed, te suggeren dat Campert 'een meer dan alleen geestelijke band met P.C. Boutens' had. Het zou kunnen dat Boutens 'de andere verzen' waarmee hij de oorspronkelijk uitgave van Andries de Hoghe aanvulde, op Campert had geschreven. Een bewijs voor die stelling is er echter niet. Maar dat de vriendenkring van Campert, Scholte voorop, zich stoorde aan de aantrekkingskracht die de androgyne bankbediende op sommige mannen had, is onloochenbaar. Dat beeld werd alleen nog maar versterkt toen in 1925 vier gedichten van Campert in *De Nieuwe Gids* werden afgedrukt, in hetzelfde nummer als waarin, zoals in bijna elke aflevering, redacteur Willem Kloos en de beroemde Hélène Swarth met poëzie vertegenwoordigd waren. Van Kloos was bekend dat hij zijn tijdschrift *De Nieuwe Gids* gebruikte als fuik voor nieuw te verwerven contacten, hij had op die manier tenslotte zijn vrouw leren kennen. En Kloos was altijd traag met het afdrukken van reeds aangenomen kopij. Ja, dan is het niet erg vreemd dat Scholte er het zijne van dacht, zeker omdat een van die gedichten ook nog eens heette: 'Na een nacht'.[56] Scholte stond korte tijd later later ook met een paar gedichten in *De Nieuwe Gids*. Net als Roel Houwink. Ook die onderhield een intensief contact met Kloos, en had onder zijn pseudoniem H. van Elro al eerder in hetzelfde tijdschrift gepubliceerd. Toch bleef Scholte de samenwerking tussen Campert en Kloos verdacht vinden. Aan het einde van de jaargang 1925 kreeg de jonge Campert van Kloos de dichtbundels van onder meer J.W.F. Werumeus Buning en van P.C. Boutens om te bespreken in de rubriek 'Bibliographie'. Kort daarna verschenen maar liefst zes gedichten van Campert in *De Nieuwe Gids*, waarvan Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe, Alfred Haighton, Johan Broedelet, P.C. Boutens, Maurits Wagenvoort en Hélène Swarth, regelmatige medewerkers waren.[57]

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 125

Justine Borkes trok een vergelijking tussen de gedichten van Kloos 'over de liefde die vriendschap heet' en Camperts 'Fragmenten' uit *Refereinen* die met een citaat van Boutens getooid zijn. Hierin verwijst Jan Campert naar de sonnettenreeks die Albert Verwey halverwege de jaren tachtig van de negentiende eeuw in *De Nieuwe Gids* publiceerde en aan Kloos opdroeg: *Van de liefde die vriendschap heet.* Het eerste fragment van Campert is een prozatekst met daarboven een regel van Boutens: 'Der wereld schoonheid is eindeloos'. Dan volgen drie gedichten met in het laatste versregels als: 'en overwachts, als nooit-vermoed, / trad ge dien éénen avond nog / binnen mijn duister hartsgeheim…/ geen kende U ooit, als ik U heb gekend'. En in Camperts bundel *Verzen* staan de zogenaamde U-gedichten:

Waarom hebt ge niet een ander U verkozen,
Die U evenwaardig is,
Daaglijks met U kan verpoozen
Aan Uw strengen, Soob'ren disch?

Campert, volgens Scholte in 1964, was een jongen waar alle tengere dweepzieke meisjes verliefd op waren. Maar erg lang duurden die verliefdheden nooit. 'Jan was slap, hij liet zich makkelijk meetronen, hij wérd (meer) geleefd. Zijn karakter had een sterk vrouwelijke component. Bij een botsing met de realiteit die voor hem geen bestaansrecht had, trok hij zijn voelhorens in, verscheidene keren vertrok hij met de noorderzon om elders opnieuw te kunnen beginnen. Jan was een gekwelde ziel, hij kon niet lachen. Hij hield van fuifjes, maar alleen om de drank waarin hij vergetelheid zocht.'

Behalve als gevolg van de 'onthulling' over de *Strofen* was Jan Campert ook ontstemd over Scholtes omarming, met enkele andere *PC*-redacteuren, van het fascisme, al wordt niet geheel duidelijk wat de jongeren onder dat woord verstonden.[58] In december 1922 verschijnt op een *PC*-feest de als Mussolini verklede redacteur Jules van Wessem. Kroeglol en slemppartijen markeren de studentikoze provocaties die voor huldebetoon aan het fascisme moeten doorgaan.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 126

Ook Scholte doet eraan mee. Campert had dat goed gezien, zo blijkt uit zijn brief over Scholte aan Koos van Elsäcker.

Scholte ageerde in zijn artikel 'Zwarthemden voor!' tegen de verburgerlijking, tegen de bureaucratie en tegen socialistische politiek en voor het individualisme. Zo keerde hij zich ondubbelzinnig tegen de opvattingen van de PIA en de Anarcho-socialisten, waarbij hij en Campert zich nog maar kort daarvoor hadden aangemeld. De 'verpooierde socialisten' en het gevaar van rood waren niet van de lucht. 'Zwart voor ons!'[59] Er volgde een ingezonden brief van een lezer waarin Scholtes zwalkende politieke leven gehekeld wordt. Eerst was hij voor de Bolsjewisten, daarna voor de Praktische Idealisten, dan voor Frederik van Eeden, voor Dada, voor het theosofisme en nu voor de zwarthemden.[60]

Camperts brief aan Van Elsäcker moet vrij kort na publicatie van de gezamenlijke dichtbundel *Refereinen* zijn geschreven, in 1923. In elk geval voor verschijning van zijn volgende bundel, in 1925. Campert koketteert een beetje met de last van zijn dichterschap: 'Wat mijzelf aangaat, ik stuur je hier wat van m'n laatste verzen – Publiceeren doe ik niet meer – ik hou alles zoowat achter.' Met deze brief stuurde Campert maar liefst twee door hem volgeschreven opschrijfboekjes met poëzie. Hij vertelde er niet bij dat ze speciaal voor zijn vriend door hem waren overgeschreven. Nu wekte het de indruk dat hij zijn oude jeugdvriend het poëtisch testament van zijn verleden toestuurde. Het was een overweldigende blijk van waardering voor wat ooit geweest was.[61] En waarom? De jonge dichter is moe van de moderne literatuur, 'het is alles kif zoeken' door 'kleine Godjes'. Toch wil hij even gezegd hebben te zijn gevraagd als lid voor de Vereniging van Letterkundigen en dat hij een paar keer heeft opgetreden voor de gymnasiasten 'hier', waarmee hij het Barlaeus-Gymnasium bedoelde. Ook, zo schepte hij op, moest hij in Westkapelle een lezing voor de Vrijzinnige Hervormde Gemeente houden over moderne poëzie en over Boutens in het bijzonder.

Verder schrijft Campert aan zijn vriend dat hij een tijdje aan een roman heeft gewerkt, een fragment ervan naar een tijdschrift heeft opgestuurd, maar voorlopig zonder resultaat. Van *Elsevier's Geïllus-*

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 127

treerd Maandschrift lag wel een toezegging voor een publicatie. Kortom, het was Campert gelukt zich een plaats in de literaire wereld te veroveren. Nu nog de materiële wereld. Campert, die niet de HBS en ook niet de verkorte Handelsschool had afgemaakt, werkte in een ondergeschikte functie bij De Twentsche Bank, filiaal Amsterdam. Of Van Elsäcker geen baantje voor hem wist in Den Haag of Rotterdam?

Gevolggevend aan zijn plan zijn heil in de taal te zoeken, met als consequentie in 1923 of 1924 zijn ontslag bij De Twentsche Bank, woonde Campert afwisselend in Amsterdam en bij zijn moeder in Den Haag. 'We kwamen elkaar wel eens tegen,' zo herinnerde Gerda Mulder zich. 'We zeiden dan goedendag en liepen dan weer verder. Een keer stapte ik in de tram, in lijn 1. Ik zat helemaal voorin en ik zag dat hij opstapte en achterin stond te roken, op balkon. Hij rookte nog steeds veel te veel sigaretten. We zeiden even goedendag, maar we bleven beiden op onze plaats. Maar toen ik uitstapte stond hij te wachten en vroeg me: "Ga je op reis?" "Nee," zei ik. "Ik ga Meta ter Laan afhalen." Die kende hij natuurlijk ook heel goed. Jan zei: "Vind je het erg als ik meega om Meta goedendag te zeggen." Ik antwoordde: "Ze schrikt zich een aap natuurlijk als ik met jou kom aanzetten." Ik kwam haar afhalen om te komen logeren. Nou wij komen daar aan en zij vroeg zich verschrikt af: "Wat doen jullie samen!" "Niks aan de hand," zeiden we, "Jan komt alleen even goedendag zeggen."'

Korte tijd later vertrok Jan Campert in allerijl naar Brussel. Hij maakte er geen einde aan zijn leven, zoals de door Boutens afgewezen Jan Samuel van Drooge. Maar als gevolg van een botsing met de realiteit, zoals Scholte dat later zou noemen, had Campert zijn voelhorens ingetrokken en was het land ontvlucht. Jan Campert bleef een eenzame jongen, maar door zijn activiteiten binnen esoterische en gemeenschapslievende kringen en door zijn al vroeg ontwikkelde talent als rokkenjager, was hij zelden alleen. De reden voor zijn vertrek naar Brussel was dan ook dat er iemand te veel was.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 128

HOOFDSTUK 3

Vlucht naar Brussel

Het is niet helemaal duidelijk waarom Campert na zijn ontslag bij de Twentsche Bank naar Den Haag verhuisde. Hij kon er bij zijn moeder gaan wonen, dat wel. Maar in weerwil van die veilige haven ging hij in de residentie een ongewisse tijd tegemoet. Toch wist de energieke Campert wel wat hij wilde. Hij was te dromerig voor de bank, te realistisch voor de Praktische Idealisten en hij zag in dat het dichterschap een te smalle basis was om de wereld te veroveren. Je verdiende er weinig mee en bovendien bleef hij als dichter in een beperkt wereldje ronddraaien. Dat had hij al gemerkt. De 'taaldaden' van de significi waren filosofisch, die van de Praktische Idealisten een beetje filosofisch en een beetje literair, maar de échte taaldaden werden natuurlijk gepleegd in de journalistiek. Om een beetje invloed uit te oefenen op de wereld die hem boeide, wilde hij de literaire journalistiek in. De meeste dichters die hij kende, waren op de een of andere manier verbonden aan een krant. Scholte had vanuit *Propria Cures* makkelijk toegang tot *De Amsterdammer*, Roel Houwink was criticus voor het *Utrechtsch Dagblad* en Ben van Eysselsteijn was door de hoofdredacteur van die krant, P.H. Ritter jr., zelf ook een 'litterair dagbladschrijver', gevraagd over de jonge generatie te schrijven. Dankzij de journalistiek kreeg de jonge generatie niet alleen aandacht, de journalistiek bood talentvolle jongeren de mogelijkheid van de pen te leven.

De dichter Roel Houwink (1899-1987) was een generatiegenoot, maar fungeerde toch voor Campert, Van Eysselsteijn en andere jonge dichters als een mentor. Houwink debuteerde in 1918 met poëzie in

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 129

het tijdschrift *Stroomingen*. Hij was bevriend met de zoon van de plaatselijke boekhandelaar in Zeist: Hendrik Marsman. Campert leerde Houwink kennen via het gymnasiumblad *Rostra Gymnasiorvm* en later uit het tijdschrift voor de Praktische Idealisten *Regeneratie*. Houwink had zich over Gerrit Achterberg ontfermd toen hij vanaf 1928 tevens de spil werd van het protestants-christelijke tijdschrift *Opwaartsche Wegen*.

Om de wereld waarin Jan Campert in die tijd leefde beter te begrijpen, moeten we ook iets meer weten van Ben van Eysselsteijn. De bronnen over Camperts leven zijn zo schaars, dat we alleen zicht op zijn leven kunnen krijgen door collega's en vrienden voor het voetlicht te brengen. Toen Van Eysselsteijn in 1919 in Utrecht op kamers ging wonen, kende hij Houwink al.[1] In datzelfde jaar publiceerde Van Eysselsteijn een gedicht in *Het Getij* en enkele weken voordat Campert een gedicht aan *De Amsterdammer* wist te slijten, had hij eveneens in dat weekblad zijn opwachting gemaakt. En net als Campert onderhield hij intensief contact met Willem Kloos, wat in 1923 leidde tot publicatie van zijn gedichten in *De Nieuwe Gids*.[2] Na zijn korte ervaring als criticus voor het *Utrechtsch Dagblad* kreeg Van Eysselsteijn een baan bij het Nederlandsch Correspondentiebureau voor Dagbladen (NCB), dat samenwerkte met het Nederlandsch Telegraaf Agentschap, het persbureau Vaz Diaz en het Algemeen Nederlandsch-Indisch Telegraaf-Agentschap (Aneta), de voorloper van het in 1934 opgerichte Algemeen Nederlands Persbureau (ANP). In 1922 zag Van Eysselsteijn kans hoofdredacteur te worden van het *Dagblad van Gouda*. Hij moet er zelf een beetje verbaasd over zijn geweest en het heeft er alle schijn van dat de schrijver Herman de Man (pseudoniem van Salomon H. Hamburger) die tot op dat moment hoofdredacteur in Gouda was, Van Eysselsteijn een kunstje geflikt heeft. Hij stelde namelijk voor de baan bij het NCB van Van Eysselsteijn over te nemen en in ruil daarvoor kon Van Eysselsteijn hoofdredacteur van het *Dagblad van Gouda* worden. De Man zou hebben geweten dat de krant in grote financiële problemen verkeerde.[3] Van Eysselsteijn kwam daar in elk geval pas achter nadat hij de baan goed en wel geaccepteerd had. Het is dus niet zo verwonderlijk dat hij belangstel-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 130

ling had voor een ongewis avontuur in de vorm van de post van correspondent Rotterdam voor *De Dag*.

Waarschijnlijk heeft de vier jaar oudere Van Eysselsteijn Jan Campert bij dit avontuur betrokken. Gerda Mulder kan zich herinneren dat Jan vrij kort na het verbreken van de relatie regelmatig in Den Haag bij zijn moeder verbleef, omdat hij 'een avontuur in de journalistiek aanging'.

Het kosmopolitische Den Haag was in de jaren twintig vergeven van de gelukzoekende avonturiers die op zoek waren naar een manier om rijk te worden. Wat lag er dan meer voor de hand het geluk in het gokspel te gaan zoeken? De bekende dandy, uitgever, schrijver, vriend van Kloos, dichter en uiteindelijk eigenaar van *De Nieuwe Gids* Alfred Haighton moet velen tot de verbeelding hebben gesproken. Hij was een bekende verschijning in Den Haag en aangezien hij ook ambities had als tijdschriftuitgever en romancier was hij in hetzelfde circuit actief als waar Jan Campert zijn geluk beproefde. Maar van direct contact zou het voorlopig niet komen. Hij was de zoon van J.G. Haighton, in 1898 oprichter van de NV De eerste Nederlandse Maatschappij tot Verzekering van Risico in Loterijen, kortweg Lotisico genoemd.[4] Na de dood van J.G. Haighton in 1919 namen zijn zoons Alfred en Willem het zeer winstgevende loterijbedrijf over.

Bij Lotisico kon je 'poliskansloten' kopen. Er werd van een 'polis' gesproken omdat er gegarandeerd op ieder lot ooit een prijs valt. Zodoende heft Lotisico zichzelf langzaam op. Elke deelnemer heeft statistisch gezien één keer in de 3333 jaar kans om 10.000 gulden te winnen.[5] Hoewel het nooit bewezen is, bestond de verdenking dat Haightons' en andere premieleenkantoortjes de prijzen lieten corresponderen met lotnummers die ze niet in roulatie brachten. Ook een andere avonturier, Willem Broekhuijs, begon in juli 1920 een loterijbedrijf, de Premieleening Bosch & Veld, genoemd naar het landhuisje dat als hoofdprijs fungeerde.[6] De trekkingen van zijn loterijen werden paginagroot in kranten aangekondigd en vonden onder meer plaats in het Amsterdamse Concertgebouw. 'Onder de aanwezigen verlootte Broekhuijs extra prijzen en ook stopte hij journalisten en-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 131

veloppen in de hand met een of twee briefjes van honderd als vergoeding voor reis- en verblijfkosten.' Broekhuijs is voor diverse schrijvers inspiratiebron geweest. Zo is de figuur Dreverhaven in Bordewijks novelle *Dreverhaven en Katadreuffe* op Broekhuijs geïnspireerd, net als dezelfde figuur in zijn bekende roman *Karakter*.[7]

Broekhuijs smeet met geld, maar niet zo royaal als hij wilde doen voorkomen. De villa die de acteur Louis Bouwmeester zogenaamd gewonnen had, werd hem nooit gegeven. Broekhuijs wist met uitgekiende reclamecampagnes verzekeringen te verkopen die tegenwoordig misschien normaal zijn, maar in die tijd was een 'regenverzekering' nog een buitenissig product. Hoewel bewijzen daarvoor ontbreken, heeft het er alle schijn van dat Jan Campert in de invloedssfeer van Broekhuijs belandde. Broekhuijs kwam onverwachts voor de vraag te staan of hij de populaire krant *De Telegraaf* wilde kopen. J.C. Schröder, bekend onder zijn pseudoniem Barbarossa, was hoofdredacteur van dit dagblad, maar voelde zich gekoeioneerd door de eigenaar Hendrikus (Hakkie) Holdert. Dus stapte Barbarossa op Broekhuijs af met het verzoek Holdert uit te kopen. Er vond inderdaad een gesprek plaats tussen Broekhuijs en Holdert, maar tot verkoop van *De Telegraaf* kwam het niet. Toen Broekhuijs vervolgens zijn oog liet vallen op *Het Nieuws van den Dag* sneed Holdert hem de pas af door die krant op te kopen. Broekhuijs voelde zich daardoor zo getergd dat hij besloot een eigen krant te beginnen: *De Dag*.

Het plan was om vanaf 1 juli 1923 in Amsterdam en Rotterdam met drie edities per dag van deze nieuwe krant op de markt te komen. Broekhuijs gooide er een van zijn gewiekste premieleningen tegenaan (elke duizendste abonnee kreeg een horloge), liet karrenvrachten *flyers* uitdelen in Amsterdam, Den Haag en Rotterdam en maakte via paginagrote advertenties in alle kranten, behalve *De Telegraaf*, de redactionele koers van de krant bekend: '*De Dag* geeft in beknopten, pakkenden vorm het belangrijkste nieuws en schitterende rubrieken op elk gebied. Geen enkele godsdienstige overtuiging zal worden gekwetst.' De werving van journalisten verliep aanvankelijk ook voorspoedig. Veel journalisten van *Het Nieuws van den Dag* solliciteerden omdat ze bang waren dat Holdert hun krant had ge-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 132

kocht om die op te doeken, hetgeen ook gebeurde.[8] Schröder nam ontslag bij *De Telegraaf* om hoofdredacteur bij Broekhuijs te worden. Hij bracht ruim de helft van zijn redactie mee, vijfentwintig redacteuren. Onder hen was de chef van de kunstredactie J.W.F. Werumeus Buning.

Er zou een Haagse redactie komen met onder meer J.J.L. van Zuylen, eerder verbonden aan de *De Avondpost*, als reisredacteur kwam van *De Telegraaf* mee Johan Luger, die evenals Matthijs Vermeulen en Chris de Graaff van *De Telegraaf* overliep, net als Willem Pijper van het *Utrechtsch Dagblad*.[9] Of de *Telegraaf*-medewerkers en dichters Dick Binnendijk en John. Alberts ook van plan waren 'over' over te gaan is niet bekend. Campert kende ze beiden goed. Evenals Erich Wichman, die vanuit Milaan geestdriftige brieven en brochures schreef over het opkomende fascisme. Nadat het hem niet gelukt was een eigen blad op te richten, klopte hij bij Willem Broekhuijs aan voor een correspondentschap in Italië. Wichman had gewoon gesolliciteerd, net als vierhonderd anderen, maar probeerde het ook via zijn vriend Hendrik Marsman, die privé-contacten met Broekhuijs onderhield.[10]

Een van de nieuwe *Dag*-redacteuren was Ben van Eysselsteijn. Samen met W.H.R. van Manen jr. en W.B.D. Hulsteyn vormde hij de Rotterdamse redactie. Ben van Eysselsteijn en Job Werumeus Buning behoorden al gauw tot het kringetje intimi van Jan Campert. Het kringetje dat vanaf 1924 het literaire tijdschrift *De Vrije Bladen* zou gaan volschrijven. Kortom: de literaire dagbladschrijvers die op *De Dag* afkwamen waren bekenden van Campert, en aangezien Campert geen vaste baan had en driftig op zoek was naar een podium om te publiceren, maar ook om brood op te plank te krijgen, ligt het voor de hand dat hij zich ook bij *De Dag* heeft gemeld.

Ondertussen was zo'n beetje de hele Nederlandse pers te hoop gelopen tegen Broekhuijs. Zijn advertenties waren welkom, maar aan een nieuwe concurrent had niemand behoefte. Toen bij de Nederlandse regering ongerustheid ontstond over het vermeende fascistische karakter van het nieuw op te richten dagblad, was de reputatie al geschaad voordat het eerste nummer van de persen rolde.[11] De pu-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 133

bliciteitsman van Broekhuijs, Karel van Staal, kreeg van de verontruste oud-minister M.W.F. Treub en de latere Staatsraad mr. Van Limburg bezoek, omdat in de reclamecampagnes van *De Dag* de naam Mussolini gevallen was. Van Staal probeerde de heren uit te leggen dat dit niks om het lijf had, alleen bedoeld was om aandacht te trekken. Maar hij overtuigde hen niet. Waarschijnlijk waren ze doodsbenauwd dat Broekhuijs een alliantie aanging met Alfred Haighton, die in datzelfde jaar bezoekjes aflegde bij Adolf Hitler in München en bij Benito Mussolini in Rome. Met veel bombarie richtte Haighton dan ook in januari 1923 het fascistische Verbond van Actualisten op. Omdat van Haighton bekend was dat hij een keur aan tijdschriften en weekbladen financierde, was het niet zo verwonderlijk dat er een zekere angst bestond dat hij in zee ging met Broekhuijs om een fascistisch dagblad uit de grond te stampen.

Toen *De Telegraaf* ging beweren dat Broekhuijs een al vaak veroordeelde oplichter was met torenhoge schulden en *Het Volk* onthulde dat hij van *De Dag* niets anders wilde maken dan een 'trekkingskrant' van wéér een illegale loterij, begonnen de nieuwgeworven redacteuren te twijfelen. Enkelen konden weer meteen bij *De Telegraaf* aan de slag, wat ze in dankbaarheid deden. De aantijging van malversaties was overigens niet zo moeilijk hard te maken. Koning Broekhuijs, zoals hij zich graag liet noemen, ging daar juist prat op en publiceerde na een van zijn veroordelingen zelfs een brochure onder de titel *Terug uit de bak* [1918].

Broekhuijs liet na het weglopen van de meeste redacteuren enige proefnummers verschijnen onder de titel *Het voorlopertje van De Dag*. In het eerste nummer werd nog veel poeha gemaakt over het feit dat de voormalige hoofdredacteur van *De Telegraaf* de scepter zou gaan zwaaien over *De Dag*.[12] Maar kort daarop kregen Broekhuijs en Schröder ruzie. De redactie van de vier verschenen proefnummers, was gehuisvest in Den Haag, Piet Heinstraat 100. Het eerste nummer sloeg aan, want het werd de volgende dag al met kleine wijzigingen herdrukt. In de proefnummers stonden advertenties waarin 'correspondenten in verschillende steden des lands' gevraagd werden. In elk nummer werd over de eigen problemen van *De Dag*

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 134

geschreven, maar ook was er aandacht voor de actualiteit. Vaak in dichtvorm. In rijmende strofen werd het nieuws van een opinie voorzien. Snel werd duidelijk dat Broekhuijs inderdaad failliet gegaan was aan zijn avontuur. Hij vluchtte naar Brussel. Ook Schröder en de meeste andere redacteuren werden door Holdert weer in genade aangenomen bij *De Telegraaf*. De rest stond op straat. Eind 1923 werd nog door enkele gefrusteerden het weekblad *De (nieuwe) Dag* opgericht, onder hoofdredacteurschap van Justinus van Zuylen, in de jaren vijftig bekend geworden bij radioluisteraars als Dr. Lastpost.

De Distelvinck

Het was duidelijk dat de jonge literatoren uit *Rostra* en *Regeneratie* probeerden voet aan de grond te krijgen in de *Wereldkroniek*, *De Amsterdammer*, *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* en ook in kranten als *De Dag* en *De Telegraaf* en andere bladen, waarvan de kolommen amper voor hen openstonden. Scholte en Campert waren nog steeds literaire vrienden, ondanks de hevige irritaties die er waren, bijvoorbeeld over Scholtes brallerige enthousiasme voor het fascisme. Maar waar de een publiceerde, dook ook de ander op, steeds weer in dezelfde tijdschriften.

Het journalistiek talent van hun generatie zwierf van titel naar titel, een eigen podium hadden ze nog steeds niet. Er werd enorm veel geschreven. Als je alleen al de productie van Scholte uit die jaren bekijkt, dan is het moeilijk te begrijpen waar hij de tijd vandaan haalde zijn vele relaties met meisjes te onderhouden en voorstellingen te bezoeken. Hij schreef bijna elke dag wel een artikel, en hield bovendien ook nog een uitgebreid dagboek bij. Daaruit weten we dat hij zijn kopij voor *De Amsterdammer* door de melkboer ter redactie liet bezorgen.[13]

Een enkele keer was het aanbod van jong journalistiek en literair talent zo groot dat een blad overgenomen dreigde te worden door Binnendijk, Werumeus Buning, Campert, Donkersloot, Houwink, W.A.P. Smit en Scholte. Even leek het erop dat Campert en de zijnen een eigen podium veroverd hadden, in de vorm van het maandblad

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 135

Boek en Kunst; Een internationaal maandschrift voor literatuur, kunst en theater, onder redactie van Wilhelm Loeb. Aanvankelijk stond *Boek en Kunst* onder leiding van het tweemanschap F.M. Huebner en de directeur van de Amsterdamse N.V. Uitgeversmaatschappij Prometheus, Wilhelm Loeb. Het eerste nummer verscheen in september 1923. Vanaf het tiende nummer, een jaar later, is Loeb alleenheerser.

Loeb gaf behalve zijn tijdschrift ook boeken uit, onder meer van de *Boek en Kunst*- medewerkers Roger Avermaete, Simon Koster en Felix Timmermans. Belangrijke medewerkers van zijn tijdschrift waren onder meer: Henri Borel, André Gide, Loeb (over theater), Gerrit Kalff, Frits Lapidoth, Wies Moens, J.F. Werumeus Buning en G.H. Pannekoek (over bibliografie en ex libris). Ook plaatste hij een artikel van Marcus van Blankenstein over het nut van literatuur en biografie in relatie tot journalistiek.[14] Loeb was advocaat van beroep, maar met recht kunnen we hem ook zo'n literaire dagbladschrijver noemen. Hij publiceerde journalistieke artikelen over theater, was tegelijk dichter en publiceerde in 1929 onder zijn pseudoniem G.R. Hijkman de roman *De zonderling*, over zijn avonturen in Berlijn.[15]

Vanaf de tweede jaargang doken op: Dick Binnendijk, Jan Campert, Lodewijk van Deyssel, P.G. van Hecke (met Franstalige gedichten), Roel Houwink, Huib Luns ('Rembrandtiana'), Pieter van der Meer de Walcheren, Martinus Nijhoff, Martin Permys, Henrik Scholte, J.K. Rensburg, Clara Meijer-Wichman ('de Rechtspositie der huisdieren'), Gerard Knuvelder, Willem de Mérode en Emil Ludwig. Het was een mooi lijstje, maar deze namen van gearriveerde én beginnende schrijvers in een tijdschrift dat niet in de eerst plaats literair was, maakt ook duidelijk dat de jonge generatie er niet de boventoon kon voeren.

Als je begin jaren twintig een jonge dichter was, dan correspondeeerde je met Herman Robbers, alleenheerser van *Elsevier's Geïllustreerd Maandblad*. Zo ook Jan Campert, en met succes. In september 1923 drukte Robbers een gedicht af. Bij een volgende zending deed Campert nog een verzoek aan Robbers. Hij zat nogal krap – 'door allerlei oorzaken ben ik zonder betrekking' – en suggereerde daarom iets te vertalen voor Elseviers Uitgevers Maatschappij. En hij

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 136

stelde maar meteen een boek voor: *Fraulein Else* van Arthur Schnitzler.[16] Deze roman van de Oostenrijkse toneelschrijver was nog geen jaar eerder verschenen. Het is opmerkelijk dat Campert hiermee kwam aanzetten. Schnitzler had een reputatie van decadent en erotomaan schrijver, en in *Fraulein Else* werd bovendien het taboe van de zelfmoord behandeld.[17] De vertaling is er niet gekomen. Wel schreef Campert een paar jaar later een lyrische recensie van de door Alice van Nahuys vertaalde roman *Therese; Kroniek van een Vrouwenleven*. Campert vond 'de moderne levensdurf' zo bijzonder aan dit boek van Schnitzler.[18]

De relatie met Robbers werd na de afwijzing om Schnitzler te vertalen stroever. Een paar maanden later meende Robbers in het hem toegestuurde gedicht 'Het oordeel' van Campert wel erg veel 'invloeden' te herkennen van de dichter Werumeus Buning. Campert sprak dat tegen, terwijl hij wel precies dacht te weten in welke regels Robbers die invloed geproefd had. 'Mijn vers – voor zoover ik er zelf over kan oordeelen – is veel nuchterder, zakelijker; het vertelt veel meer – Buning vertelt niet, maar zégt. Ik voor mij vind het veel meer geestelijk verwant aan "De Nederlaag" van Holst, alhoewel dit laatste zoo subliem is dat het werkelijk behoort tot het mooiste, wat ik het afgeloopen jaar las.' Dit was bepaald geen schuldbekentenis. Nee, een beschuldiging werd omgezet in een acte van zelfbewieroking. Zijn eigen werk deed hem denken aan een gedicht 'zoo subliem'…

Het werd tijd voor een eigen podium, voor een centrum van waaruit de jonge generatie zich ging manifesteren. Er was behoefte aan een zenuwcentrum van de jongeren. Aanvankelijk hadden Binnendijk, Scholte en Menno ter Braak het plan een nieuw tijdschrift op te zetten, *Prisma* genaamd. Toen ze Marsman bij dit plan betrokken, stelde die voor hen in contact te brengen met de mensen van het uiteenvallende groepje rond het tijdschrift *Het Getij*. Uit dit samenwerkingsverband ontstond *De Vrije Bladen*. En in de marge van deze plannenmakerij De Distelvinck, volgens Scholte 'een soort highbrow knokploeg'. E. du Perron zag de Distelvinckers echter als '*bij*mannen' van de literatuur.[19] Met veel bravoure werd over de nieuw op te richten kring vergaderd in Americain, en tegen een uur of elf

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 137

werd er verkast naar de pas geopende sociëteit De Kring.

In het aprilnummer van *Boek en Kunst* uit 1924 stond een aankondiging van 'een kring van jong letterkundigen' die zich onder voorzitterschap van Jan Campert verenigd hadden in een literaire organisatie, namelijk De Distelvinck.[20] In de aankondiging werd geciteerd uit het prospectus van De Distelvinck / Kring van Vrienden van *De Vrije Bladen*, dat pas een half jaar later verspreid zou worden, ondertekend door Jan R.Th. Campert, Henrik Scholte, D.A.M. Binnendijk en H. Marsman. 'De leegheid van het cliché en de onmacht van het experiment zijn de fantomen, die zij met den ernst van een nieuwen stijl willen overwinnen.' Daartoe zouden lezingen gehouden worden, zoals in Café Former te Amsterdam begin februari 1925. Jan Campert opende de avond. Henrik Scholte gaf een lezing over 'Stroomingen in onze letterkunde sedert '80' en daarna las Campert voor uit eigen werk. *Propria Cures* besprak de avond positief, met name dankzij het declameren van de gedichten.[21] De Distelvinck had dus een gunstige start gemaakt. Voorzitter en dichter Campert kon tevreden zijn.

In het prospectus van De Distelvinck stond dat het een organisatie voor de medewerkers van *De Vrije Bladen* was. Het eerste nummer van *De Vrije Bladen* verscheen in januari 1924, min of meer als opvolger van *Het Getij*, het tijdschrift waarin jongeren als John Alberts, Binnendijk, Van Eysselsteijn, Houwink en Scholte poëzie gepubliceerd hadden. De tweede jaargang van *De Vrije Bladen* ging al snel van start. Nadat de eerste jaargang onder leiding had gestaan van Herman van den Bergh, Job Werumeus Buning en Constant van Wessem, trokken de twee vrienden Roel Houwink en Hendrik Marsman vanaf januari 1925 de kar. Campert werd door Houwink gevraagd voor het vernieuwde *De Vrije Bladen*, als 'meest belovenden onder de jongeren' die de keurtroepen zouden gaan vormen.[22] Dat klonk goed, maar de voormalige bankbediende (Campert correspondeerde op postpapier van De Twentsche Bank) was alleen geïnteresseerd als het een regelmatige medewerking was, niet zo nu en dan een gedichtje.

Campert voelde zich deel uitmaken van een nieuwe generatie

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 138

dichters. En dat maakte hem strijdbaar, zoals hij aan Houwink schreef: 'Mijn meening is dat we zooveel mogelijk bladen en periodieken moeten zien in te nemen – ik-zelf schrijf in *Boek & Kunst* (wat een miserabel blaadje is maar wat doet het er toe als het gelezen wordt?).'

Houwink liet aan Campert weten dat hij hem inderdaad als een van de veelbelovende jongeren zag en bood hem dus royale publicatieruimte. Nog dezelfde dag schreef de veelbelovende jongere, het was 1 oktober 1924, een brief terug waarin hij zich met de samenstelling van de redactie, de uitgever van het tijdschrift en wat al niet, begon te bemoeien. De uitgever moest volgens hem Nypels uit Maastricht worden. Daar had hij nu goede contacten mee in verband met een bundel die op verschijnen stond.

Vanzelfsprekend was het kringetje Campert, Van Eysselsteijn, Houwink en Scholte in De Distelvinck weer present. Van de vier dichters die de circulaire ondertekend hadden – Campert voorzitter, Scholte secretaris, Binnendijk penningmeester en Marsman gewoon lid – waren er drie student. Alleen Campert werkte als journalist.[23] De Distelvinck kende twee soorten leden: particulieren en buitengewone leden. In die laatste categorie werden de 'kunstenaars en intellectueelen' ingedeeld. De particulieren betaalden vijf gulden voor hun lidmaatschap, de buitengewone leden de helft of ze namen een abonnement op *De Vrije Bladen*. Iedereen had na betaling van contributie recht op toegang tot de lezingen en het jaarlijks te houden 'Soirée Litteraire'. Menno ter Braak was lid, maar ook een zekere Broekhuijsen, als daar tenminste niet Broekhuijs van *De Dag* mee bedoeld werd.

De zaken werden voortvarend aangepakt. Voordat de eerste lezing plaatsvond, was al een samenwerkingsverband gezocht met de Amsterdamse Kring Kosmos, een kunstvereniging voor literatuur en muziek waarin Marsman en Scholte eerder actief waren. De eerste gezamenlijke activiteit van De Distelvinck en Kosmos was op 28 maart 1925 in De Kring: Liesbeth Sanders-Herzberg declameerde verzen van Nijhoff, Herman van den Bergh, Hendrik de Vries, Fred. Chasalle (pseudoniem van Constant van Wessem), Marsman en

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 139

Slauerhoff. Dick Binnendijk praatte de middag aan elkaar. Op zaterdag 25 april traden Bloem, Binnendijk, Campert en Van Eysselsteijn op.

De in 1922 opgerichte sociëteit De Kring werd het stamhuis van De Distelvinck, pas na een paar jaar vond De Kring onderdak boven Café Former. De publiciteit werd door de Distelvinckers zelf aangejaagd. Dat bleek althans uit het debacle rond de Duitse dichteres Else Lasker-Schüler, die op 23 mei 1925 door De Distelvinck naar Amsterdam zou worden gehaald.

De bekende Duitse dichteres en schilderes Else Lasker-Schüler reisde onder de naam Prinz Jussuf von Theben door Europa om uit eigen werk voor te dragen.[24] Dankzij de jonge letterkundige Victor van Vriesland, die haar kende, had De Distelvinck Lasker-Schüler kunnen contracteren voor een optreden in Amsterdam. Scholte zette een heuse reclamecampagne op, met posters en uitnodigingen en enkele Distelvinckers roerden zich in de pers. Scholte zelf publiceerde een wervend artikel in de *NRC*. Hetzelfde deed hij voor *Het Vaderland*. De publiciteitscampagne illustreert hoe het journalistieke wereldje in elkaar stak. Belanghebbenden van een culturele activiteit werden uitgenodigd een quasi-onafhankelijke journalistieke voorbeschouwing te schrijven. Zo was Binnendijk door *Het Vaderland* gevraagd een artikel te schrijven, maar toen Scholte een bijdrage op eigen initiatief instuurde, werd dát artikel opgenomen.[25] Dick Binnendijk publiceerde toen zijn wervende voorbeschouwing maar in *Boek en Kunst*, die eindigde met de mededeling: 'Kaarten schriftelijk aan te vragen bij: Henrik Scholte'. Hij deed het nog eens dunnetjes over in *Propria Cures*. Jan Campert wist een naïef artikel ('Zij is een Jodin, en zij is het oprecht en waarachtig.') te plaatsen in *De Telegraaf* van 19 mei en vier dagen later later stond een ander artikel van hem over Lasker-Schüler in het weekblad *De Vrijdagavond*. Menno ter Braak publiceerde in een anonieme bijdrage in het *Algemeen Handelsblad* als 'bewonderaar dezer dichteres'.[26] Siegfried van Praag, zelf geen Distelvincker maar wel een literaire dagbladschrijver berichtte over het nakende evenement in het *Centraal Blad voor Israelieten in Nederland*. Met deze *free publicity* kon de avond niet anders

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 140

dan een succes worden… maar Prinz Jussuf von Theben liet haar geneesheer een telegram sturen met de teleurstellende mededeling dat de dichteres als gevolg van een val van haar paard een arm gebroken had. Victor van Vriesland wist nog vanuit Duitsland te melden dat 'goedingelichte kringen hier' hem verzekerd hadden dat het paard van Lasker 'een houten caroussel-paard geweest moet zijn'.

De afzegging van Else Lasker-Schüler was dan een domper, maar verder ging het er opgewekt aan toe op de Distelvinck-avondjes. Te opgewekt, want er waren voortdurend klachten van leden of familieleden van leden die de meest wilde verhalen hoorden. Er werd zelfs een intern onderzoek naar losbandigheid ingesteld. 'De eigenlijke ellende is pas begonnen met het bal masqué van De Kring, de kunstenaarssociëteit waaronder zich ons leven voor een groot deel groepeert. Zij hadden er toen een zaal, die wij konden afsluiten en donkerhouden en die natuurlijk voor diverse bal masqué-genoegens bijzonder geschikt was. Ik heb daar later, als bestuurslid, het nodige over te horen gekregen.'[27]

De activiteiten in verband met *De Vrije Bladen* en De Distelvinck ten spijt, Campert bleef zoeken naar een journalistieke uitweg voor zijn energie. De medewerking aan *Boek en Kunst* begon hem danig de keel uit te hangen. Toen halvewege 1925 bleek dat J.K. Rensburg in het geheim voor zijn bijdragen betaald werd, terwijl Campert en Scholte alles voor niks deden, was de maat vol. Niet dat Rensburg geen geld gegund werd. Integendeel. Campert was zelfs de initiatiefnemer van het plan geweest dat in 1923 leidde tot de uitgave van een luxe verzamelbundel van Rensburg, alleen om de excentriekeling op die manier uit de geldzorgen te helpen.[28] Maar Campert en anderen zagen in de kwestie Rensburg en *Boek en Kunst* hét bewijs dat uitgever Loeb een 'schoft' was.

De kwestie over de geheime betalingen aan Rensburg werd aanleiding voor een brief van Scholte aan Binnendijk, ook namens Campert, waarin weer een nieuw ambitieus plan uit de doeken werd gedaan: het oprichten van een eigen blad met 'korte, kernige, actueel literaire journalistieke' bijdragen.[29] Ze hadden inmiddels meer redenen om *Boek en Kunst* af te zweren. Behalve het wel betalen van

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 141

Rensburg en niet van de rest van de medewerkers was er ook de weigering van Boosten & Stols nog langer recensie-exemplaren van dichtbundels ter beschikking te stellen aan 'vloo Loeb', zoals de uitgever van *Boek en Kunst* door collega's werd genoemd. Jan Greshoff had van meet af aan bedenkingen gehad, en schreef zelfs aan Campert het vreemd te vinden dat de jonge letterkundigen zich aan zo'n 'oplichtersblaadje' verbonden hadden. Maar Greshoff had makkelijk praten. Er waren in die tijd weliswaar meer journalistieke tijdschriften over literatuur, zoals *Den Gulden Winckel* waar Greshoff zelf de scepter zwaaide, maar daar waren 'de plaatsen nu eenmaal grotendeels bezet'. Een extra reden een eigen tijdschrift op te richten was dat Campert en de zijnen nog journalistieker te werk gingen dan alle bestaande periodieken. Ze streefden een 'litteraire krant' na 'als falanx tegen de vermolmde Tachtigers', naar voorbeeld van het Franse weekblad *Nouvelles Littéraires*, dat vanaf 1922 bij Librairie Larousse in Parijs verscheen onder redactie van André Gillon en Charles Peignot. Het bijvoegsel van de *Nieuwe Rotterdamse Courant* kwam er nog het dichtste bij. Maar de twee dichters wilden de formule – 'un reflet vivant de l'actualité culturelle' – beperken tot aandacht voor poëzie van de jonge generatie, hún generatie.[30] Het blad zou elke veertien dagen moeten verschijnen, vol actueel nieuws. Redactie: Menno ter Braak, Jan Campert, Dick Binnendijk en Henrik Scholte. Campert en Scholte zagen het helemaal voor zich. Met het nieuwe krantje – het zou inderdaad opgemaakt en gedrukt moeten worden als een dagblad – werd de *De Vrije Bladen* van een onmogelijke taak ontlast. Dat tijdschrift hoefde voortaan alleen nog maar de gedichten te publiceren van de nieuwe generatie en het nieuwe blad was er voor de publiciteit, de polemiek en de journalistiek. Zelfs *Propria Cures* zou met het nieuwe literaire krantje gebaat zijn, want er waren alom klachten dat er te veel over de literaire actualiteit bericht werd in het studentenblad. Dat kon wel wat minder als er een nieuw podium was.

Maar eerst moest aan de verplichtingen van De Distelvinck voor het lopende jaar 1925 voldaan worden: het jaarlijks te vieren Soirée Litteraire. Dat werd een Midzomernachtfeest in de nacht van 4 op 5

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 142

juli. Het verslag dat Scholte van dit met drank overgoten festijn opstelde, illustreert dat de tijd van het Praktische Idealisme definitief voorbij was. Ongeveer zestig gasten vermaakten zich in de befaamde hofstede De Zeven Linden in Blaricum. Drie auto's en een motorfiets 'met prollen' moesten door Scholte en Henri Bruning afgepoeierd worden. Deze nacht was alleen voor leden bedoeld. Maar daarna kon het feest toch echt beginnen. Binnendijk opende het bal en C.J. Kelk 'het drinkgelag'. Terwijl Bep de Roos gedichten van Nijhoff declameerde, knalde buiten een auto op de voor De Zeven Linden geparkeerde auto's. Aan het begin van deze midzomernacht: 'Opvallende dronkenschap der dichters.' De eerste tafel met glaswerk is dan al bezweken. Uitgever Van Looy ontkomt aan een wisse dood, als hij een paar drank stelende 'boeren' uit de buurt tot de orde roept. Een brandje wordt geblust. Rond drie uur vertrekken de 'fatsoenlijke' dames. 'Enige andere vrouwen doen een poging tot "zelfmoord" door zich voorover in het koren te storten,' zo noteerde Scholte later in zijn studentikoze verslag. Het Midzomernachtfeest was een ordinaire slemppartij geworden. Dat vond tenminste een van de damesleden die haar lidmaatschap na afloop prompt opzegde.

Gien

Volgens Scholte was het feest zo uit de hand gelopen omdat de voorzitter Jan Campert van De Distelvinck kort ervoor halsoverkop de wijk naar Brussel had genomen. Iedereen vluchtte maar naar Brussel. Hiermee was overigens ook een streep gezet door het mooie plan voor een Nederlandse *Nouvelles Littéraires*. Jan Campert zou het Midzomernachtsfeest zeker niet uit de hand hebben laten lopen. Maar hij was in een netelige situatie terecht gekomen. De voorzitter was namelijk verloofd met het particuliere lid Gien Fenneman. Na Fifi, Gerda en nog een paar anderen was Jan in maart 1922 Gien tegen het lijf gelopen, direct nadat hij het 'uitgemaakt' had met Gerda. Het is niet bekend waar Campert haar ontmoet heeft, maar het is wel duidelijk dat ze op de een of andere manier in het vriendenkringetje van Campert en Scholte verzeild was geraakt. Want na haar ver-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 143

kering met Campert, werd Fifi het vriendinnetje van Scholte. En Gien en Fifi correspondeerden met elkaar.[31]

Het drietal Binnendijk, Campert en Scholte had een groepje vriendinnen om zich heen verzameld waarmee zij wisselende intieme vriendschappen onderhielden. Scholte stond met één been in de toneelwereld en daar liepen veel vrouwen rond die een amoureus contact prettig vonden, zonder dat ze een vaste partner zochten. Als een van die vrouwen uit Den Haag voor werk in Amsterdam moest zijn, twijfelde ze bij wie te gaan logeren: bij Campert of bij Scholte.[32] Fifi Polak had 'iets' gehad met Jan Campert, daarna met Scholte. Zij schreef Scholte in het voorjaar van 1925 brieven vanuit de Boerhaave Kliniek aan het Museumplein.[33] Scholte noteerde in 1926 in zijn dagboek: 'Ik geloof niet dat mijn herkansing met Fifi erg lang zal duren. Ik vind haar heel schattig, maar ik ben door haar niet geboeid. Soms kost het mij moeite niet grof tegen haar uit te vallen.' Wat een opluchting toen hij op 1 april van dat jaar een verlovingskaartje van Fifi op de mat vond!

Gien woonde bij haar ouders in Eefde op de Veluwe, nabij Zutphen, vlak bij Dick Binnendijk. En dus werd deze door Campert regelmatig ingezet als postillon d'amour. ''t Is weer zoo laat! Zou je me het enorme genoegen willen doen inliggend couvert op de bekende omzichtige wijze aan het adres te bezorgen? Je verdient er een plaats in den hemel mee.' Campert maakte vaak uitstapjes met Gien. Toen zij in 1992 overleed, liet zij een fotoalbum achter waarin uitstapjes waren gedocumenteerd naar Zandvoort, Uddel, Gorssel en Walcheren.[34]

Campert combineerde het aangename met de literatuur tijdens zijn bezoeken aan de Veluwe. 'Gien en ik gaan Zaterdagmorgen weg,' zo schreef hij in een van zijn vele ongedateerde brieven aan Binnendijk. 'Ik breng haar naar Eefde, en dan verschijn ik in je dwaze oord.' De brieven aan Binnendijk bevatten vaak een briefje voor Gien: 'Zou je me ditmaal het meer dan levensgroote genoegen willen doen, inliggend briefje op je bekende omzichtige wijze aan het vermelde adres te willen bezorgen. Je bent tenslotte de eenige die in deze zaak m'n vertrouwen heeft, daarbij woon je er vlak in de buurt. Je

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 144

begrijpt: indien niet dringend noodzakelijk, zou ik je niet lastig vallen.' Waarom er zo geheimzinnig gedaan moest worden, blijft een raadsel. Was Gien te jong voor een verkering, vonden haar ouders Jan Campert geen goede partij?

Het hotelierszoontje Dick Binnendijk was vaak bij zijn ouders in Zutphen en het hotel stond altijd open voor Campert als logeeradres. Toen Campert hem in 1922 *Refereinen* toestuurde, zo blijkt uit de begeleidende brief, was er al een vertrouwelijke band tussen de twee.[35] Hoewel het in hun correspondentie nooit ter sprake is gekomen, is het zeer wel denkbaar dat de beide in 1902 geboren vrienden elkaar kenden van Camperts verblijf in de Zutphense tussenklas, toen Jan Campert bij zijn opa in Gorssel verbleef, op een steenworp afstand van Eefde én Zutphen. Campert heeft jarenlang met Binnendijk gecorrespondeeerd. En dat werd nog intensiever toen Binnendijk vanaf de derde jaargang redacteur van *De Vrije Bladen* werd.

Campert gaf Gien Fenneman tijdens een logeerpartij in Amsterdam een mooi lichtbruin lederen gebonden boek. Op de rug stond in goud gestempeld: *Campert Verzen*, op de titelpagina *Verzen* van Jan R.Th. Campert, 'Voor Gien, 6 november 1924'. Het boek bevatte 78 bladzijden, volgeschreven met eigen poëzie.

Kort daarna vroeg hij haar ten huwelijk. Ze zei 'ja', en hun voornemen werd een concreet plan met een vaste datum, in juni 1925. Een plan mét een uitzet. Tafels, stoelen, beddengoed en andere huisraad. Eindelijk zou Jan Campert, de rusteloze, de veilige haven van de huwelijkse staat binnenvaren. Zijn verkering met Gerda was stukgelopen op zijn rusteloosheid, op zijn sterke literaire ambities. Om diezelfde reden had hij een carrière bij De Twentsche Bank laten lopen. Een huwelijk met Gien zou hem evenwichtiger maken, zo was Camperts verwachting. Maar het was een existentiële angst aan de kant van de aanstaande bruidegom die hem plotseling, een week voor het huwelijk, naar de strot greep. Of zoals 'de zelfpijnigende opstandige ziel' Migael de Unamuno schreef in een twee jaar later door Campert gerecenseerd boek: 'De dagen volgende op dien waarop hij mij zei dat ze gingen trouwen had ik een gevoel alsof heel mijn ziel bevroor. En het ijs drukte op mijn hart.'[36] Vier jaar later schreef

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 145

Campert in zijn dagelijkse column 'Vuurvliegjes' voor de Haagse krant *De Nieuwsbron* over 'het droeve verhaal' van een man die zijn bruid 'op het aller-allerlaatste moment in den steek liet'. De columnist vroeg aan 'dezen snoodaard' waarom, en deze antwoordde: 'Het was een lief meisje.' En zonder verdere verklaring: 'Ik zal verder eenzaam mijn wegen moeten gaan!'[37]

Zonder enige waarschuwing vooraf, noch aan Gien noch aan zijn vrienden, was Campert plotseling verdwenen. Het viel niet meteen op, want hij was wel vaker een paar dagen naar Den Haag, naar Binnendijk zonder zich bij Gien te melden of gewoon op zijn steeds wisselende adressen in Amsterdam. Maar toen er een dramatisch briefkaartje uit Brussel kwam, was de zaak duidelijk. Jan Campert wilde niet meer trouwen, durfde dat niet tegen Gien te vertellen en was daarom naar Brussel gevlucht, als balling van het burgelijke bestaan. Campert maakte het wel erg bont. Alles was al geregeld en niets wees erop dat hij, en nog wel zo kort voor de bruiloft, de wijk naar het buitenland zou nemen.

Het drama bij Gien en haar familie was niet te overzien. En op de achtergrond speelde zich een ander drama af, verborgen voor Gien maar niet voor Henrik Scholte die er precies van op de hoogte was. Jan Campert had dan wel een kaartje gestuurd met de mededeling dat hij afzag van een huwelijk en daarmee de suggestie gewekt dat hij ertegen op zag zich te binden, maar in werkelijkheid had hij zich al gebonden aan iemand anders. Dat speelde zich in het verborgene af. Tegelijk met zijn verloving met Gien Fenneman was Campert verwikkeld in een affaire met de vierentwintigjarige Enny de Graaff-Paauw, destijds de tweede echtgenote van Chris de Graaff.[38] Ook Chris de Graaff was een literair dagbladschrijver, en nog wel eentje die, net als Campert, 'moderne levensdurf' propageerde. Hij had na het mislukte avontuur met *De Dag* een plek gevonden op de kunstredactie van het *Algemeen Handelsblad*. Enny paste precies in het vrije sfeertje rond Dick Binnendijk, Jan Campert en Henrik Scholte. Binnendijk noemde zichzelf, hoe illustratief, Dr. Naaigraag.[39]

Enny had een verhouding met Jan Campert, maar ze had ook wat met Dick Binnendijk. Scholte zag het allemaal van dichtbij en

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 146

schreef er in 1926 over in zijn dagboek: 'Enny de Graaff heb ik wel veel gezien, maar ook weinig meer dan dat. Ik heb mij eerlijk gezegd, van de rest alles laten weerhouden omdat zij de erkende ("zelfs door haar man erkende") geliefde is van Jan Campert, die vroeger mijn boezemvriend was en met wie ik mijn eerste bundel in collaboratie heb uitgegeven. Die jongen heeft om haar veel dwaze dingen gedaan. Wat oerstom is, maar dat moet híj weten. En nog geen week voor zijn trouwen is hij om haar op romantische wijze naar het buitenland gevlucht.'

Naast een klassieke benauwenis van een losbol die de huwelijkse staat niet kan accepteren en zijn liaison met Enny, was er nog een andere aanleiding voor Camperts vlucht naar Brussel. De doorslag om de wijk te nemen was een dramatisch gesprek met Enny geweest, waarin ze Jan verteld had dat ze zwanger was. Strikt discreet was deze informatie niet, want Scholte meldde het ook in zijn dagboek en kon er zelfs bij schrijven: 'Het kind zal wel van Jan zijn.' Hoe hij of Enny dat wist, blijft een raadsel want hij onthulde ook in zijn dagboek dat er naast Binnendijk en Campert nog een derde minnaar van Enny bestond. Het kan bijna niet anders of Scholte was op de hoogte van Enny's zwangerschap van die derde minnaar… die hij zelf natuurlijk was. [40]

Brussel

Campert kende maar één persoon in het buitenland waar hij in 1925 terecht kon, en dat was Bob Nijkerk, de officier die tien jaar eerder in zijn ouderlijk huis gewoond had. Maar ook de man die zich voor poëzie en bibliofilie interesseerde. Nijkerk was handelaar in schroot geworden en woonde met zijn gezin in Schaerbeek bij Brussel. Daar vertoefde hij in de kring van de beroemde bibliofiel en uitgever Sander Stols. Later zou Stols Camperts uitgever worden, nu kenden de twee elkaar omdat Camperts tweede bundel *Verzen* gedrukt was door Stols' vriend en vaste drukker C. Nypels uit Maastricht. Omdat Campert verschoond wilde blijven van de toorn van Gien of haar familie, was hij in Brussel uitsluitend te bereiken via Nypels' adres in Maastricht.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 147

Ter Braak werd gevraagd Campert op te volgen als voorzitter van De Distelvinck. Maar het kwam er niet meer van. In januari 1926 was het gedaan met de vriendenclub. Een schuld aan de drukker, voor de circulaires en uitnodigingen, was de aanleiding tot opheffing maar het werkelijke probleem zat dieper. Marsman had zijn lidmaatschap van De Distelvinck bij Scholte opgezegd omdat hij de sfeer te literair 'in de beroerdste beteekenis' vond. In een brief aan Binnendijk liet hij zich nog negatiever uit: 'Het is een lamlendige, snobistische sectarische rotzooi, die het leven wil knechten in een binnenrijm.'

Nadat een 'Uitvaart-Manifest' was verschenen, begon Scholte weer te denken aan een ander plan dat hij ooit samen met Campert had opgezet, namelijk het samenstellen van een almanak. Hij vroeg of Binnendijk Camperts plaats zou willen innemen in de redactie van *Erts Almanak*, die inderdaad eind 1925 bij S.L. van Looy verscheen, nog voor de officiële opheffing van De Distelvinck in januari 1926.

Ondertussen maakte Campert min of meer illegale reisjes naar Nederland. Op 2 juli 1925 stuurde hij vanuit Zoutelande een exemplaar van *Verzen* met een opdracht: 'Voor Enny. Jan, p. 15 vers 3'.[41]

Tusschen de naaktheid der druischende zee en het duister land,
waar het woelende water niet reikt,
steunt d'eenzaamheid van het strand:
verlatene brug, die de eeuwige kloof
van hart tot hart overspant.

De kopij voor *Verzen* had lang gelegen, maar de 'eenzaamheid van het strand' was in juli 1925 nog actueel. Er is een titelpagina bewaard gebleven waarop als verschijningsjaar 1924 staat. Steeds stelde Nypels de uitgave uit. Waarschijnlijk omdat Campert maar niet met geld over de brug kwam. Het was dan ook geen goedkope bundel. Een getekend portret van Wybo Meijer, indertijd een bekende illustrator van tal van tijdschriften, en gedrukt in twee kleuren moeten een rib uit zijn lijf gekost hebben. Waarschijnlijk heeft Campert zelfs over-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 148

wogen een fotoportret van zichzelf op te laten nemen. Hij liet zich in elk geval in 1925 fotograferen door de beroemde fotograaf H. Berssenbrugge. Deze fotograaf was zelf een paar jaar eerder in Den Haag neergestreken, net als Campert. Hij fotografeerde toneelvoorstellingen van Fie Carelsen, Willem Royaards en Louis Bouwmeester, portretteerde Willem Kloos, Frits Lapidoth en Johan Broedelet en maakte in allerlei technieken prachtige naaktfoto's. Camperts portret heeft de eigenschappen van een schilderij doordat Berssenbrugge de meervoudige gomdruk toepaste. Maar uiteindelijk werd het dus de tekening van Wybo Meijer.[42]

Het publiceren van dichtbundels zoals deze was voor uitgevers vaak een doodgewone drukkersopdracht waar zij hun imprint aan gaven, en voor dichters vormde een mooi gedrukte bundel voor het bibliofiele circuit in niet te hoge oplage een mooie bron van neveninkomsten. Dat had Campert met die bibliofiele bundel van Rensburg wel gezien. 'Onze jongere auteurs zijn vooral door luxe-edities gekenmerkt.'[43] In elk geval was het zo dat jonge dichters fantaseerden over uitgaven waar ze iets aan konden verdienen. Zo schreef Campert aan Binnendijk: 'In Henny's [Scholte] en mijn brein is het volgende plan ontstaan; (voortzetting *Prisma*) We richten een vennootschap op "Het Prisma" die bundeltjes mooien poëzie uitgeeft, zelfde band […] zelfde formaat – klein, sober, maar keurig, bevatting 10-12 verzen – […] iedere bundel in een oplaag van 300 ex.' De eerste serie moest deeltjes bevatten van onder meer Marsman, Binnendijk en Campert, tevens zouden zij de uitgevers zijn. Campert zag het plan als een verkapte opvolging van *Orpheus*, het tijdschrift van Adama van Scheltema. 'Ieder draagt het risico voor zijn eigen bundel, maar het streven is de onkosten beneden de *f* 100,- te houden – Ik geloof heel stellig dat dit succes zal hebben. Het is iets aparts en tot nu toe ongekend.' Het is dan ook niet doorgegaan.

De bundel *Verzen*, die eindelijk in 1925 door Nypels gedrukt werd, was niet in alle opzichten een positieve aangelegenheid voor Campert. In *Het Vaderland* werd hij weliswaar naast Roland Holst, Bloem en nog een twintigtal anderen genoemd als een van de talentvolle dichters van dat moment.[44] Maar de *Nieuwe Rotterdamsche*

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 149

Courant plaatste een vriendelijk getoonzette bespreking van Martinus Nijhoff die in feite dodelijk was. Alles wees erop dat Nijhoff hem een epigoon van Boutens, Roland Holst en Geerten Gossaert vond. Nog een hele opluchting dat Werumeus Buning niet in dit rijtje stond. Camperts gedichten waren 'te gemakkelijk geschreven' en pas nadat de recensent ook nog een zekere pedanterie had opgemerkt, wilde hij wel het vermoeden uitspreken dat hier ook 'echte dichterlijkheid' in het spel was. Als klap op de vuurpijl verscheen een wel erg zure recensie van Binnendijk, en nog wel in *De Vrije Bladen*. Was Binnendijk ook boos vanwege Camperts gedrag ten aanzien van Gien? Of Enny? Hij wond er geen doekjes om: hier was iemand aan het werk die 'geen liefde bezit voor het vormen van werkelijke gedichten, of die daartoe het talent mist'. Ook stoorde het de recensent dat steeds in het midden werd gelaten of een geliefde werd aangeroepen of een God en het pijnlijke gebrek aan 'creatief vermogen' van Campert stond hem evenmin aan.[45]

Tijdens zijn verblijf in het huis van Nijkerk in Brussel schreef Campert naast zijn literaire werk ook journalistieke teksten. Dat kwam hem goed uit, want op die manier had hij een goede reden contact te leggen met Vlaamse letterkundigen, onder meer met de dichters van het tijdschrift *'t Fonteintje*, zo schreef hij in *Het Vaderland*.[46] *Het Vaderland* had al eerder zijn interview met Karel van de Woestijne afgedrukt. Drie jaar later zou Campert deze ontmoeting een hoogtepunt in zijn leven noemen.[47] Voor *Den Gulden Winckel* schreef hij een serie onder de titel 'Uit Vlaanderen'. Redacteur Jan Greshoff kende het wereldje van Stols en Nijkerk in Brussel goed en gaf Campert deze kans. Het moesten journalistieke brieven worden, en inderdaad voor de eerste brief had Campert 'de heele boeken-verzameling' van zijn 'gastheer' omgekeerd en was tot de conclusie gekomen dat Maurice Roelants nodig geïnterviewd moest worden. Campert zocht de dichter op en praatte met hem, heel genoeglijk en bijna niet over literatuur. Waarover dan wel? Dat zou de correspondent in Vlaanderen een andere keer wel eens vertellen. Einde brief.[48] Maar ook einde van de serie uit Vlaanderen. Drie jaar later verscheen er nog een nagekomen aflevering, een gesprek met Raymond Herre-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 150

man, die Greshoff al die tijd op de plank had laten liggen.

Een regelmatige bron van inkomsten was er voorlopig niet, en Campert zag wel in dat hij die bron in Brussel niet zou aanboren. In Amsterdam hoefde hij voorlopig niet aan te komen en zeker niet bij het *Algemeen Handelsblad*, ook al was hij dan door Chris de Graaff 'erkend' als minnaar van Enny, dus besloot hij zich een paar maanden later, in september, in Den Haag te vestigen, Egelantiersstraat 35.[49]

Den Haag was een kosmopolitische stad waar een breed scala aan tijdschriften, weekbladen en kranten verscheen.[50] Bovendien was Campert steeds meer in toneel geïnteresseerd geraakt en waar kon je beter je hart ophalen dan in de residentie? De stad waar Willem Royaards, Cor van der Lugt Melsert en diens geliefde Annie van Ees, haar broer Jan, vriend van Jan Campert, acteur en regisseur bij het Rotterdamsch-Hofstad Tooneel, Cor Ruys, Eduard Veterman en vele anderen successen geboekt hadden in het Hofstadtheater, de Koninklijke Schouwburg en tientallen andere theaters. Hoewel Campert pas in juni 1926 in het bevolkingsregister van Den Haag werd ingeschreven, woonde hij daar al zo nu en dan vanaf zijn ontslag bij De Twentsche Bank.

Jan Campert was na drie maanden Brussel weer terug naar Nederland gekomen. Scholte had 'met zijn achtergebleven meisje en zijn moeder' flink wat te stellen gehad. 'Ik heb hem die daad, vooral tegenover het meisje (dat zich echter heeft weten te troosten) toen erg kwalijk genomen. In de herfst is hij toen ineens met hangende pootjes weer teruggekomen, wat ik nog laffer vind. Ik spreek hem nog wel geregeld, maar die daad van hem heeft onze vriendschap toch wel voorgoed gebroken.'[51] Scholte wierp zich aanvankelijk op als de galante ridder die het verlaten meisje terzijde stond. Campert was tenslotte halsoverkop het land ontvlucht. Op zijn kamer was niet alleen de schaarse inboedel achtergebleven, maar ook spullen van Gien en een gedeelte van hun gezamenlijke uitzet. Scholte had op zich genomen het hele zaakje te verkopen en de opbrengst aan Gien te geven. In ruil voor die moeite mocht hij Camperts werktafel hebben als 'aandenken'. De tafel nam hij mee, maar verder gebeurde er niets.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 151

Gien had schoon genoeg van Jan, zijn vrienden én zijn boeken. In een vinnig briefje ontbood ze Scholte om tekst en uitleg te geven, op de kamer van Jan. 'Ik verwacht je daar dan ook + tafel. Gien.'

Op 23 december 1925 schreef Scholte in zijn dagboek mysterieus over een actuele 'ménage à trois van Jan Campert, Chris de Graaff en Enny', maar één mededeling was helder: 'Kind van Enny de Graaff doodgeboren.' Had ze een miskraam gehad of was het een abortus? In dezelfde week verscheen Camperts aan Enny opgedragen gedicht 'herdenken':

> Uit dezen nacht is mij niets meer gebleven
> dan de verrukte glanzen van Uw oog –
> alsof één oogenblik ons beider leven
> zich op een andere ster bewoog.[52]

Voor Campert lag de weg open voor nieuwe romantische avonturen. Met Bep de Roos, Emmy van Lokhorst, later ook de vriendin van Binnendijk, en een meisje van het Haagse theater Odeon. Campert raakte overigens ook goed bevriend met de directeur van Odeon: Eduard Veterman. Veterman tekende zelfs een vaak gepubliceerde karikatuur van Campert. Campert werd er overmoedig van. Nypels moest maar wachten op kopij voor een nieuwe bundel, schreef hij op oudejaarsdag 1925 met veel bravoure aan Binnendijk. 'Ben in onderhandeling met dr. Kurt Zimmermann, die werk van mij en anderen wil vertalen, en uitgeven bij Georg Muller of Insel-Verlag.' Campert was weer in het land, dat kon niemand ontgaan. Hij onderhandelde met Johan Koning, over publicatie van artikelen in *Nederland*, *Hollandsche Revue* en de *Haagsche Courant*. Van die laatste krant was Koning kunstredacteur. Campert haalde de kolommen van de *Haagsche Courant* niet, maar onder hoofdredactie van Koning publiceerde hij wel in zijn twee tijdschriften. En ook deze keer werd hij vergezeld door de zeer productieve Henrik Scholte. Beiden namen een poëziekroniek voor hun rekening. Johan Koning wist ook de mondaine schrijfster Willy Corsari (pseudoniem van de in 1897 geboren W.A. Schmidt) te strikken. Corsari had op de toneelschool gezeten, maar

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 152

boekte haar succes vooral als zangeres en schrijfster. Ze had al *short stories* gepubliceerd in de *Berliner Zeitung am Mittag* en werd in Berlijn als beroemdheid erkend.[53]

'Nieuws,' zo schreef Campert ook aan Binnendijk, 'ik ga hier een groep oprichten, géén filiaal van De Distelvinck (…). Heb medewerking van Den Doolaard, Van Eysselsteijn, Gerard Rutten etc. etc. 't Belooft alle goeds.' En inderdaad, op 17 januari 1926 organiseerde Campert zijn eerste lezingenavond in N.V. Kunstzalen De Sirkel, aan de Laan van Meerdervoort in Den Haag. Tien dagen later traden Marsman, Binnendijk, Den Doolaard en Van Eysselsteijn op uitnodiging van Campert in De Sirkel op met eigen werk.[54] De Sirkel was niet zo'n zooitje als de organisatie van De Distelvinck. Campert was als man van de geletterde wereld uitgenodigd om programma's samen te stellen. Het is logisch dat hij een beroep deed op zijn literaire vrienden, die daar maar al te graag op ingingen, want de voordrachten werden gehonoreerd en het leverde ook naamsbekendheid op.

Campert liet zich gelden in het openbare Haagse leven. De Sirkel, een kleine bedompte sociëteit met roodfluwelen bankjes tegen de muur, leende zich wel voor dat doel. Zelfs Menno ter Braak kwam er wel eens binnenlopen. De twee kenden elkaar via Scholte, *Propria Cures* en De Distelvinck.

Enny

Nadat Campert zich weer eens teruggetrokken had, namen anderen de organisatie van De Sirkel op zich. Aan Binnendijk schrijft Campert dan: 'Ik geloof dat ze mij daar ook voor 'n lezing willen opdraaien. Ook ben ik in correspondentie met Breda, waar ik n.b. op een publiek van 300! menschen moet rekenen.' Met grootspraak en een beetje branie sloot hij zijn brief af: 'Groet allen, de Graaff-elijke familie in 't bijzonder.' De nieuwjaarswens voor Binnendijk aan het begin van 1926 was ook kenmerkend voor Campert: 'Dat we weer spoedig gezamenlijk kunnen kankeren op alles wat der vrouw is.' En er was weer een vrouw waar op gekankerd kon worden: de in 1905 geboren revuezangeres en toneelspeelster Rie (Maria) Gilhuys. 'Zij is

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 153

een kréng,' liet Campert aan Binnendijk weten. Er waren momenten dat hij anders dacht over de latere vrouw van Victor van Vriesland. In *Erts-almanak 1927* stond een tekening van Lex Meeussen waarop Campert samen met Rie Gilhuys geportretteerd is. Hebben ze een affaire gehad? Vast wel. Rie behoorde nadrukkelijk tot het kringetje vriendinnen rond Campert die er een nogal vrij leventje op na hielden. Net als Joekie Broedelet, de in 1903 geboren dochter van de bekende journalist en (toneel)schrijver Johan Broedelet (1877-1946). Gilhuys en Joekie Broedelet speelden begin 1927 de zusters in *De zusters, of Casanova in Spa* van Arthur Schnitzler.[55] Volgens Top Naeff in *De Groene Amsterdammer* werden de twee zusterrollen zeer goed vertolkt.

De korte affaires met allerlei Haagse actrices stond het volledige herstel van zijn relatie met Enny de Graaff in Amsterdam niet in de weg. De band met Scholte werd ook weer aangehaald. Dat kwam Campert goed uit. Scholte kon ervoor zorgen dat Enny regelmatig briefjes en mededelingen van haar minnaar uit Den Haag kreeg. Scholte was daarbij zo coöperatief dat hij op huisbezoek ging bij het echtpaar De Graaff en de man des huizes met een smoesje naar de redactie van zijn krant dirigeerde als Enny geacht werd een retourbriefje voor Campert te schrijven. Scholte kon dat dan meteen weer meenemen en naar Den Haag sturen of brengen. 'Vanavond heb ik een brief te bestellen bij Jan Campert van Enny de Graaff.'[56] Campert had het er maar druk mee, zo liet hij aan Binnendijk weten: 'Ik kon het niet meer uithouden en ben naar A'dam gereisd. Scène man. Ernstig gesprek: Scheiden of niet scheiden van haar man. Tot het laatste besloten.' Campert gunde Enny een 'gelukkig huwelijk'. Nou ja, hij beloofde pas bij haar terug te komen als hij zijn huidige vriendin had geloosd, 'wat gezien m'n "experience" op dit gebied wel gauw gelukt zal zijn.' Om deze afspraak te bezegelen was hij nog even met Enny in Americain geweest. Ondanks de gedane toezeggingen vlamde de relatie toch weer op. Binnendijk, hij woonde ondertussen in Amsterdam, wisselde Scholte af als postillon d'amour, nu niet om brieven naar Gien in Eefde te brengen, maar naar Enny in Amsterdam. Campert heeft zijn relatie met Enny alleen onderbroken toen hij in

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 154

Brussel zat. Hij was niet meer de zachtaardige romantische dichter zoals Gerda Mulder die kende. Meer en meer was hij de provinciaal die losgeslagen was in de grote stad. Hij dronk te veel, had eeuwig een sigaret in de mond en kon zich niet aan een vrouw binden. Altijd was hij weer verstrikt in ingewikkelde relaties of amourettes.

Eind november 1926 loste hij zijn Amsterdamse probleem op. 'Doe me een genoegen,' schreef hij aan Binnendijk, die nog steeds afwisselend in Amsterdam en bij zijn ouders in Zutphen woonde, 'en bezorg ingesloten briefje bij Enny de Graaff, zóo dat zij alleen het in handen krijgt – wil je? – dus overdag! Dit tusschen óns beiden: ik ben eindelijk sterk genoeg geweest om er een eind aan te maken, hoe beroerd ik het ook vind, maar het gaat zoo niet langer!'[57] Dit keer vluchtte hij niet naar Brussel, maar erg chevalesk was het ook niet om zo een jarenlange liefdesrelatie te beëindigen. Of Enny vereerd is geweest met de opdracht 'Aan E' in Camperts volgende gedichtenbundel *De Bron*, is lang niet zeker. Maar het contact bleef goed. Toen Campert tien jaar later weer op het punt stond toch in het huwelijk te treden, schreef hij Binnendijk: 'Wil tegenover Enny het feit excuseren dat ik haar geen aankondiging zond van de feestelijke gebeurtenis, maar dat adres van haar heeft iets tegen me, het wil maar niet bij me blijven. Enfin, ze zal het intusschen wel hebben vernomen…'

Het is tekenend voor de onderlinge verhoudingen dat Camperts vriend Dick Binnendijk op 4 januari 1929 met Enny Paauw in het huwelijk trad, en nog wel zo kort na haar scheiding van Chris de Graaff dat het huwelijk niet eens in Nederland gesloten kon worden. Dat gebeurde daarom in Londen.[58] Enny bracht een zevenjarig zoontje mee. Het huwelijk met Binnendijk liep snel op de klippen. Want net als zijn vriend Jan Campert was Binnendijk een notoire vreemdganger.

De Distelvinck was eind 1925 ook definitief voorbij. De voorzitter maakte het in een afscheidsartikel nog eens formeel bekend in *De Avondpost*, een van de Haagse kranten waarmee Campert inmiddels goede contacten had omdat zijn vriend Van Eysselsteijn er werkte.[59] De Distelvinckers namen afscheid van *Boek en Kunst* en de literatuur in dat blad werd voortaan door Herman de Man, Joh. C.P. Alberts en Roel Houwink verzorgd.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 155

Campert voelde zich verplicht aan de lezer uit te leggen waarom De Distelvinck ter ziele was gegaan. Hij noemde het debacle rondom Lasker-Schüler, het nachtelijke feest en een schuld (van 102,30 gulden). Wat minder plichtmatig was het in memoriamgedicht dat een zekere Pauwels Euphemisticus in het aprilnummer van *Boek en Kunst* publiceerde:

Bij het graf der Distelvinken;
Hier liggen in één kistje bij elkaar,
gebluschte distelvinken, dood, morsdood,
geen speechen bij de groeve, enkel maar
een traan van mij, een druppel zwaar als lood.
Slaapt zacht, slaapt zacht, ontzaglijke kornuiten,
uw leven was een bel van groene zeep,
tot bal gekromde, peerlemoeren ruiten
die 'k met mijn vuist, als lucht, tezamenkneep.

D'omfloerste dichtkunst weent om haar bâtards,
zóó'n weeuw vermag ik niet in 't vers te schetsen:
wie zal nu aan de tafel der flambards
over den bloei der Dietsche lett'ren zwetsen...?

Zoo zink mijn stem tot klaaglijke mineur,
zink neder tot die thans ontzielde lijfjes
en zeg hun dat ik om hun heengaan treur
als om den dood van zóóveel oude... wijfjes!

De naam Pauwels Euphemisticus was een doorzichtige mystificatie, want de Distelvinckers wisten heel goed dat hier de socialistische auteur François Pauwels aan het woord was.

Campert was naarstig op zoek naar een plek in de journalistiek. En onder invloed van Scholte, de aanlokkelijke actrices die wel in waren voor een verzetje en door zijn domicilie in Den Haag was het logisch dat hij zich steeds meer met de toneelwereld ging bemoeien. En dat werd blijkbaar op prijs gesteld, want hij en Scholte werden

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 156

gevraagd in het comité-Cor Ruys, de bekende acteur die voor drie jaar naar Indië vertrok. Aan de berooide Jan Campert werd gevraagd zitting te nemen in een comité dat gelden verzamelde om aan Ruys mee te geven. Het promiscue vriendenclubje in Amsterdam had Campert al doen kennismaken met enkele toneelspeelsters uit de residentie. Het waren deze contacten die het hem mogelijk maakten na zijn afgebroken serie 'Uit Vlaanderen' in *Den Gulden Winckel* weer met een andere reeks te beginnen: 'Van achter de schermen'. Campert, die zich nadrukkelijk als cultureel journalist presenteerde, zou mensen uit de toneelwereld gaan interviewen. De eerste was Cor van der Lugt Melsert, directeur van het Rotterdamsch-Hofstad Tooneel, vast speelgezelschap van de Haagse Koninklijke Schouwburg en resultaat van de in 1923 gefuseerde Rotterdamsch Tooneel en het Hofstad Toneel. Het gesprek met Van der Lugt Melsert, *Den Gulden Winckel* opende ermee, ging vooral over de manier waarop buitenlandse toneelstukken in Nederland op de planken gebracht kunnen worden, en andersom. Van dat laatste haalde Campert een voorbeeld aan: een stuk van Frans Mijnssen. Was dat voorbeeld willekeurig? Mijnssen was een weinig succesvol toneelschrijver en zelfs een mislukt dichter. Daar stond tegenover dat deze Amsterdamse assuradeur actief was als mecenas. Schrijvers die zich als kunstenaars opstelden, kapsoneslijders dus, kregen niets.[60] Behalve dat Mijnssen uit eigen zak tientallen kunstenaars financieel ondersteunde, had hij ook een belangrijke vinger in de pap in het Ondersteuningsfonds van de Vereeniging van Letterkundigen. Het kan natuurlijk puur toeval zijn, maar Campert kreeg in het boekjaar 1926-1927 honderd gulden toegekend uit dit fonds.[61] Hij heeft waarschijnlijk gedacht Mijnssen gunstig te stemmen door Van der Lugt Melsert over hem te laten praten. Want dat de naam wel degelijk uit de mond van de interviewer kwam, is wel duidelijk. Hoe fijnzinnig en verstild het werk van Mijnssen ook was, zijn werk was in het geheel geen exportproduct voor de toneelwereld.

Ook deze artikelenreeks 'Van achter de schermen' hield vroegtijdig op, maar Campert bleef aan *Den Gulden Winckel* meewerken, met interviews en beschouwingen. Hij pleitte er bij Greshoff voor

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 157

een rubriek voor 'nonsens' te openen. 'Stof is er meestal voldoende, en dan kunnen we nog eens lachen. Sinds ik de heilzame invloed heb ondergaan van geuze en Vlaamsche vrienden ben ik daar erg voor.' Campert droomde nog steeds van een echt journalistiek medium over literatuur.

Joekie

Min of meer uit kringen van De Distelvinck was in 1927 De Nederlandsche Filmliga ontstaan. Henrik Scholte en Menno ter Braak waren de initiatiefnemers van deze organisatie die opkwam voor de meer artistieke film, tegenover de door de Nederlandse Bioscoop Bond gedistribueerde vrome en commerciële filmproducties. Overal in het land ontstonden afdelingen. In Den Haag waren Jan Campert en de ontwerper Vilmoz Huszár daarmee actief, waarschijnlijk bijgestaan door Bep de Roos.[62] Een van de films die de Filmliga in het Haagse Trianon-theater bracht was *Raskolnikov* van Robert Wiene. Huszár, een van de oprichters van het tijdschrift *De Stijl*, was natuurlijk een bekende van Theo van Doesburg. Dus kwam Van Doesburg eens luisteren wat die Filmliga nu precies inhield. Scholte hield een lezing in Den Haag, maar het publiek was erg rumoerig. 'Ik werd herhaaldelijk geïnterrumpeerd door opmerkingen en gefluit van eenigen, die er anders over dachten en waaronder ik mijn persoonlijken vijanden de dadaïst Theo van Doesburg (die weigerde Hollandsch te spreken en derhalve in het fransch interrumpeerde!) en Ernst Groenevelt herkende.'[63]

Campert had al gauw genoeg van de Filmliga en richtte zich weer op de toneelwereld. Hij organiseerde avondjes. Een enkele keer ontstond uit een dergelijk inititiatief een sociëteit, nou ja, een plek waar artistiekelingen bij elkaar kwamen. Eerst was er De Wigwam en De Brulboei en daarna De Rattenkelder. Jany Roland Holst, Nijhoff, Jan Engelman en Ben van Eysselsteijn waren er regelmatig te gast. De vrijgevochten kunstenaarssociëteit De Wigwam, gevestigd boven café Cambrinus aan de Haagse Heerengracht, had als leden de schilders Han van Meegeren, Christiaan de Moor en Sierk Schröder. Jan

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 158

Campert, Ernst Groenevelt en Willy Corsari vertegenwoordigden de schrijvende kunstenaars en de door Slauerhoff aanbeden danseres Maria – maar Darja genoemde – Collin zorgde voor het wufte aanzien.[64] Ook Eduard Veterman was lid. Hij kwam te paard naar de door Jan Campert georganiseerde bijeenkomsten, 'dikwijls gekleed in smoking, ook wel in Japanse kimono of in een monnikspij'.[65]

Zonder meer liederlijk ging het eraan toe in De Rattenkelder, in het souterrain van boekhandel Couvée aan De Plaats. Dat was tot in de correspondentie te merken. 'Behalve de aanvang van een brief, met een zat hoofd geschreven, was ik echter nog niet gekomen. Het zal wel over Haagsche wijven geweest zijn – en dat geloof je zóó wel, alleen ik geloof dat ik er weer met vliegende vaandels + slaande trommels in luis!' Campert wist er altijd wel een artistieke draai aan te geven, die waarschijnlijk nog waar was ook. 'Ik heb nou eenmaal een vrouw noodig, ook voor m'n gedichten.' Herman van den Bergh staakte met dichten als hij een vriendin had, 'en ik begin pas als ik er een heb of gehad heb!' Op sinterklaasdag van 1926 ging er weer een verslag van Campert naar Binnendijk: 'lag pas acht uur in mijn bed vanmorgen tot half elf. Gisteren Rattenkelder: 'n beestachtig feest, met Vic, Jani, Pom [Nijhoff], etc. voortgezet bij Dick van Veen. 't Was werkelijk een ietwat héél erg. Pom & Jani n.b. met twee "snollen" die ze als Mevr. die en die voorstelden!!! Het einde zal dan ook wel zijn dat Couvée zijn kelder niet meer beschikbaar stelt, enfin dat zal ik morgen wel hooren. Overigens ik heb weer eens een juweel van een kater! Beestachtig.'

Op een van de talloze feesten, zo schreef Campert ook aan Binnendijk, was hij samen met Victor van Vriesland (aan hem is een gedicht in Camperts vierde dichtbundel, uit 1928, *Het verliefde lied en andere verzen* opgedragen), Pom Nijhoff, Jacques Bloem en Clara Eggink. 'Ongelooflijk mooi: de laatste drie moesten jammer té vroeg weg. Vic en ik hebben het doorgezet. Daarna, da's waar ook, heb ik nog eens voor kastelein gespeeld in een idioot-luguber kroegje, en kreeg 's nachts om een uur op de Laan van Meerdervoort een verwoed gesprek met een of andere meneer over Omar Khayyam en Rietje Gilhuys. Nú komt het; de Rattenkelder was erg kalm en beza-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 159

digd j.l. Zaterdag ondanks Pom en Jani's aanwezigheid.' Naast dit stoere vertoon, schreef Campert nog iets belangrijks: 'Verder probeert een meissie me op de rechte weg te brengen, wat haar, dat moet ik toegeven, lang niet slecht afgaat.'

Dat 'meissie' was Joekie Broedelet, toneelspeelster bij het Vereenigd Rotterdamsch Hofstad Tooneel en dochter van Johan Broedelet. Joekie Broedelet kwam aan het toneel door haar vader die bij Cor Ruys regisseerde. Er was een blijspel waar ze een jong meisje moesten hebben. Joekie volgde toen al toneellessen bij Eduard Verkade. Zo begon ze onder regie van haar vader in het gezelschap van Cor Ruys, daarna bij Cor van der Lugt Melsert bij het Rotterdamsch Hofstad Tooneel.

Campert had weer een vriendin, dus zijn poëzieproductie schóót omhoog. De aan Joekie opgedragen bundel *Het verliefde lied en andere verzen* is er het resultaat van. Campert was almaar bang dat Roland Holst en Nijhoff zijn meisje zouden afpakken. 'Vooral Pommetje Nijhoff was volgens hem gevaarlijk. Een enorme charmeur met z'n ronde hondekoppie. Als ik bij een van die twee zat sleurde Jan me weg. Nou dat vond ik wel vleiend,' zei Joekie jaren later.[66] Rond 1925 was er in De Rattenkelder een kring ontstaan met Eduard Veterman in het middelpunt. Jan Campert, Joekie Broedelet, Ben van Eysselsteijn en Jan van Ees waren zijn discipelen.[67] De Rattenkelder was geen gelegenheid waar Menno ter Braak kwam. Maar er werd wel veel over hem geroddeld. Toen al. 'Menno heeft een meisje' werd er gefluisterd. De man waar men in De Rattenkelder met de meeste eerbied over sprak was J. Slauerhoff. Hij kwam ook nooit in De Rattenkelder maar de Haagse dichtersbent praatte met bewondering over hem.

Joekie's vader publiceerde naast zijn werk als toneelschrijver romans, waaronder *Hofstad* (1909), *Maskers* (1915) en *Artistenleven* [1916]. Broedelet was een ongelooflijk productief medewerker van allerlei nu vergeten Haagse tijdschriftjes. Jan Campert kende hem al voordat hij Joekie ontmoette. Beiden waren medewerker van het geïllustreerde weekblad *Mondain Den Haag* (later zou Campert in dit weekblad zijn ontmoeting met Joekie in een verhaal verwerken),

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 160

en Campert las aan het begin van de jaren twintig het weekblad *De Vrijheid* waarin Broedelet een vaste rubriek had.

Johan Broedelet was 'een mooie man, die een jas met een bontkraag droeg'.[68] Maar hij was ook een man met zware depressies. En hoewel hij zelf nogal een bohémien was, vond Broedelet het schandalig dat zijn dochter in De Rattenkelder kwam, temeer omdat ze haar lippen stiftte voordat ze erheen ging. Vader Broedelet was iemand van de dubbele moraal. Hij schreef 'wat voor die tijd regelrechte pornografie was' maar schold zijn dochter ondertussen uit voor 'boshoer' omdat zij met haar verloofde Jan Campert in een bos gekampeerd had. Joekie was het een halve eeuw later niet vergeten, toen ze door Bibeb geïnterviewd werd.

Campert was verliefd, maar niet zonder problemen. Ook Ben van Eysselsteijn, toen al een gescheiden man, werd verliefd op Joekie.[69] De jonge actrice zag wat in beide mannen, en ze kon niet kiezen. Van Eysselsteijn had al bij Johan Broedelet om haar hand gevraagd. In vertwijfeling is Joekie toen voor een paar dagen op een Rijnboot naar Heidelberg vertrokken. Om na te denken. Toen zij beide verliefde vrienden vanuit Duitsland schreef waarom ze was weggegaan, schreef Van Eysselsteijn 'een lange brief met "Mijn prinsesje, me dit en me dat"'. Campert reageerde nuchter: 'Meid, wat een goed idee van je.' Van Eysselsteijns dweperigheid had beslist. Joekie koos voor Jan Campert. En wat haar betreft was dat een serieuze zaak. Ook al vond ze dat Campert 'een beetje gedegenereerd' was en 'aardig wat dronk'.[70]

Het Haagse toneel had al Camperts grote belangstelling, maar door zijn huwelijk werd die nog versterkt. Jan Campert heeft vaak over toneel geschreven, zat in de jaren dertig zelfs in de redactie van een toneeltijdschrift, en dat leverde hem veel vrienden op. Veterman was er een van. Dat hij Veterman al enkele jaren goed kende blijkt wel uit de rebus die de toen al beroemde Veterman ten huize van Campert bezorgde vlak na de geboorte van Remco in 1929. 'Veterman had iets dat Ben van Eysselsteijn ook had: die vrouwtjes zien er wel schattig uit, maar weten zij veel.'[71] Toen Joeki hem eens schreef dat ze zenuwachtig werd van de overspannen manier waarop Van

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 161

Eysselsteijn dacht dat hij verliefd op haar was, is Veterman haar anders, 'ook als verstandig', gaan zien.

Volgens Joekie, in gesprek met Bibeb, was Van Eysselsteijn rancuneus over haar afwijzing van zijn aanzoek. Lang kan die rancune niet geduurd hebben. In augustus 1928, een halfjaar nadat Campert en Broedelet op 8 februari getrouwd waren, schonk Jan Campert zijn net verschenen dichtbundel *Het verliefde lied en andere verzen* aan Ben van Eysselsteijn, met handgeschreven opdracht van de auteur. Terwijl deze bundel ook een gedrukte opdracht bevatte: 'Voor mijn vrouw'.[72] En in 1932 verscheen *Het Chineesche Mysterie*, een detective geschreven door Jan Campert en Ben van Eysselsteijn.

Of Campert ook zo duidelijk voor Joekie had gekozen als zij voor hem, of dat het lot zo'n beetje de loop van zijn liefdesleven bepaalde? Wie zal het zeggen. Hij schreef wel over haar als toneelspeelster, drie maanden na hun huwelijk, toen ze optrad in het blijspel *Het meisje met de slechte reputatie* van W. Lichtenberger.[73] Nog in november 1927, enkele maanden voordat hij met Joekie trouwde, was er sprake van een zekere Corry. Binnendijk had niet aardig tegen haar gedaan, of misschien wel te aardig, te opdringerig. 'Ze heeft het zich aangetrokken te oordeelen naar haar uitlatingen dien avond tegenover mij (alleen!).'[74]

Toch waren het geen *Weibergeschichte* die de verhouding tussen Binnendijk en Campert vertroebelde. Er speelde een literair principe dat Binnendijk dwars zat. Campert had in het novembernummer van het socialistische literaire tijdschrift *Nu* een paar gedichten gepubliceerd. Daar waren Binnendijk en de rest van *De Vrije Bladen* niet blij mee. 'Ik kreeg reeds vóór het verschijnen van No. 1 een verzoek van Querido om verzen. Ik vond geen enkele term aanwezig afwijzend over dit verzoek te beschikken, daar ik immers ook – en ik niet alleen – in andere periodieken publiceer.' Naar eigen zeggen had hij zijn kopij nog wel proberen terug te trekken naar aanleiding van het tegenvallende eerste nummer, maar zijn gedichten waren toen al gezet. Dat was geen sterk argument, want al voordat de kopij voor het eerste nummer van *Nu* vergaard werd, had Israël Querido, die samen met A.M. de Jong de redactie voerde, hem laten weten dat hij 'de he-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 162

ren critici' van *De Vrije Bladen* een 'bende schreeuwers en zwetsers' vond.[75] Maar wat zou het. 'De eerste keuze hebben jullie toch! Het zou een ander geval zijn wanneer *De Vrije Bladen* één geheel vormden, een strijdgroep, met bepaalde beginselen, dit zijn zij echter nìet. Ik acht het dus mijn goed recht om naar eigen wensch over mijn werk te beschikken, al hebben jullie dan ook de primeur.'[76] Het kwam er dus op neer, als je ook de correspondentie met Houwink erbij betrekt, dat *De Vrije Bladen* Jan Campert als lid van een strijdbare generatie moest zien, terwijl Campert *De Vrije Bladen* niet zag als de vertolker van een 'strijdgroep'. Eerst eiste Campert dat hij niet slechts zo nu en dan een gedicht in *De Vrije Bladen* kon publiceren, maar dat hij opgenomen wenste te worden in een groep, maar diezelfde groep moest het tegelijkertijd gewoon vinden als hij zich inliet met een blad dat ideologisch en literair mijlenver van *De Vrije Bladen* stond. Dat werd hem nog eens fijntjes ingewreven toen de redactie van *De Vrije Bladen* een rekening voor Campert afdrukte, met daarop de post 'Aan UEd's reputatie gerepareerd na UEd's publicatie in *Nu f*1,17.'[77] Promiscuïteit zat Campert nu eenmaal in de genen.

Joekie bleef – ongewoon voor die tijd – na haar trouwen werken bij het Rotterdamsch Hofstad Tooneel, tot april 1929, toen ze zes maanden zwanger was. In het weekblad *Cinema & Theater* stond begin 1929 een foto afgedrukt waarop een paar strenge oudere heren en twee statige oude dames veroordelend kijken naar een jong meisje in een wijde jurk. Was al bekend dat Joekie zwanger was en keek men daarom veroordelend? Volgens het onderschrift is het een scène uit het toneelstuk *De legende van het leven.* Het meisje is Joekie Broedelet. 'We waren een heel aardig echtpaar,' vertelde de in 1997 gestorven Joekie aan Bibeb. Joekie noemde hun huis 'Huize de gedekte tafel', omdat ze zo vaak met het eten tevergeefs op Jan zat te wachten. 'Hij dronk graag een borrel. Ik kwam uit een geheelonthoudersgezin, ik dronk nooit mee.' Joekie maakte zich kwaad om dat drinken, maar ook omdat Campert vele beloftes niet nakwam, zoals het betalen van de huur. Buiten, op straat, was hij veel aardiger. Als ze samen de stad in gingen, wilde hij genereus zijn voor haar.

In juli 1929 werd hun kind geboren: Remco Campert. Jan Cam-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 163

pert werd echter nog steeds niet de door Joekie en misschien ook wel door hemzelf gedroomde echtgenoot. Hij bleef de rusteloze *outgoing* dichter en journalist.

Campert hield zich buiten de deur op in kringen die net iets te mondain waren voor Joekie. Hij legde het aan met Willy Corsari, wat extra pijnlijk voor Joekie was omdat zij niet alleen in haar huwelijk het moest opnemen tegen deze mondaine vrouw. Corsari was beroemd en rijk en Jan Campert laadde de verdenking op zich dat hij daarom met haar aan de haal ging. Er was al eerder contact, maar in 1931 kregen ze een serieuze verhouding. Remco was toen twee jaar. 'Jan kwam na een tijdje terug maar daarna ging hij toch weer naar haar toe.' Na de scheiding hadden de twee voormalige echtelieden beter contact met elkaar dan daarvoor. Joekie Broedelet is nooit hertrouwd. En hoewel Remco Campert zich nauwelijks iets van zijn vader herinnert, was hij toch steeds in de buurt. Voor Jan Campert waren Joekie en Remco meer hospita met zoon dan vrouw en kind. 'Ik woonde in een leuk huis aan de Hooigracht in Den Haag. Jan vroeg of hij bij mij een kamer kon krijgen. Dat kon. Als ik laat thuis kwam na te hebben gespeeld, zag ik in de gang hun jassen hangen, dan dacht ik: mijn twee mannen.' Het werd nog veel ingewikkelder. Nadat J.C. Bloem gescheiden was van Clara Eggink, halverwege de jaren dertig, kwam hij bij Joekie aan de deur: ''t Lijkt het begin van een slechte film maar ik hoorde dat je een etage wilt verhuren.' Dat klopte, want Jan Campert was inmiddels getrouwd met Clara Eggink. Eind jaren dertig trokken Joekie en Remco, zonder Bloem natuurlijk, bij haar vader Johan Broedelet in. 'Boven ons woonde de moeder van Jan.' Den Haag was een kosmopolitische stad, maar evenzeer was het een dorp waar artistiekelingen wel erg op elkaars lip zaten. Niets bleef verborgen. Ook niet dat Jan Campert zich maar met moeite staande kon houden in de journalistieke wereld van die dagen. Jan Campert leidde een rafelig leven. Dat illustreert zijn liefdesleven, maar het blijkt evenzeer uit zijn beroepsleven.

Het levensverhaal van Jan Campert is het verhaal van de slordig levende journalist, van de stadskranten en van de nu vergeten publiekstijdschriften waar altijd wel een centje te verdienen viel met

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 164

een gedicht, een mooi verhaal of een tekening. Bladen als *Mondain Den Haag*, *De Hofstad* of *Vandaag* werden gedreven door excentrieke idealisten die zich met succes aan de gevestigde orde onttrokken. Het lijkt wel alsof er aan het einde van de jaren twintig een leger van avonturiers, literaire dagbladschrijvers en politieke dwaallichten actief was. De verzuiling was op haar hoogtepunt, maar in de grote steden was er een levendig intellectueel klimaat dat zich grotendeels aan de ideologische macht van de protestantse, katholieke of socialistische voormannen onttrok. Journalisten en schrijvers waren grosso modo gelieerd aan verzuilde uitgeverijen totdat ze bij een liberale krant of uitgeverij terecht konden. Ook de Nederlands Hervormde Jan Campert probeerde bij niet verzuilde kranten en uitgeverijen binnen te komen. Net als vele anderen. Als dat niet lukte, werd er zelf een krant of tijdschrift opgericht.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 165

HOOFDSTUK 4

Journalistiek als zondeval van het schrijverschap

'Het verschil tussen journalistiek en literatuur is dat journalistiek onleesbaar is en literatuur niet wordt gelezen.' (Oscar Wilde).

Eind 1927 had Campert een betrekking bij de toen net opgerichte Haagse stadskrant *De Nieuwsgier*, die werd uitgegeven door de familie Hünd. Waarschijnlijk was hij een van de oprichters van dit populaire dagblad. Niet alleen het journalistieke werk is – zoals het cliché wil – gedoemd om als verpakking voor de vis in het niets te verdwijnen. Dat geldt ook voor de archieven van *De Nieuwsgier*. Uit de spaarzame opmerkingen in correspondenties en memoires weten we dat Campert dagelijks op de redactie van de krant te vinden was en uit de leggers blijkt dat hij een stroom van kopij voor zijn rekening nam. Maar dit min of meer vaste dienstverband had geen einde gemaakt aan zijn zwalkende zoektocht door de journalistiek. Door geluk en toeval is een politierapport van na de Tweede Wereldoorlog boven water gekomen waaruit blijkt dat de net vijfentwintigjarige Jan Campert en enkele kennissen en vrienden van hem in 1927 in contact kwamen met de gebroeders Hünd uit Den Haag. Haagse journalisten zonder vast dienstverband kwamen vaak bij de broers terecht omdat zij een persbureautje dreven waar altijd wel een klusje geklaard kon worden. Hadden Campert en zijn vrienden de gebroeders Hünd aangezet *De Nieuwsgier* te beginnen?

De broers dreven naast hun persbureau een winkel in radio's en

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 166

radio-onderdelen. Johannes Hünd en zijn broer Piet – leeftijdgenoten van Campert – besloten met hun Modern Perskantoor The Intermediary Press Service (TIPS) een heuse krant te gaan uitbrengen en Jan Campert speelde een belangrijke rol in die plannen. Dat is zeker. Hun ambitieuze persbureau aan het Prins Hendrikplein in Den Haag was gespecialiseerd in het leveren van complete rubrieken aan tal van kranten en tijdschriften door heel Nederland. Feuilletons, damesrubrieken, kinderverhaaltjes, dam- en schaakhoekjes kochten de gebroeders van Engelse en Amerikaanse bladen, zij lieten alles vertalen en verkochten die kopij vervolgens door aan Nederlandse media. TIPS nam soms ook kopij van onervaren Nederlandse journalisten. Zo schreef de middelbare scholier Arie Meijer een rubriek over radio die ook aan allerlei regionale kranten doorverkocht werd.

Toen TIPS eind 1927 met *De Nieuwsgier* begon, werd de 21-jarige Meijer door de chef van de bijlage 'De Zondag' gevraagd voor de nieuwe krant te komen werken, evenals Ben van Eysselsteijn, Han Hoekstra en Martien Nijkamp. Een van de eigenaren van de krant, Johannes Hünd, schreef de eerste weken van *De Nieuwsgier* in 1927 een feuilleton onder de titel 'Haagsch Leven'. De chef van de bijlage was Jan Campert.

De Nieuwsgier was een van de elf kranten die in Den Haag uitkwamen, naast de grote landelijke dagbladen, met een volledige bezetting, dat wil zeggen met deelredacties zoals Binnenland, Buitenland, Sport, Stad, Kunst en Uitgaansleven. Net als de andere kleine Haagse kranten moest *De Nieuwsgier* zich met een paar duizend abonnees staande houden tussen de grote deftige kranten als de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* en *Het Vaderland*. Hoewel de verzuiling in die jaren hoogtij vierde in Nederland, waren het juist die twee landelijke kranten die net als *De Nieuwsgier* geen enkele politieke of religieuze stroming vertegenwoordigden, of het moest een liberale zuil zijn. In 1927 verschenen in Den Haag naast de *NRC* en *Het Vaderland* ook de stadskranten *De Aankondiger*, *De Avondpost*, de *Haagsche Courant*, *Het Haagsche Volk*, *De Hofstad*, de *Nieuwe Haagsche Courant*, het *Ochtendblad* (van *De Avondpost*) en *De Residentiebode*.[1]

De Nieuwsgier verscheen aanvankelijk als 'het dagblad voor Den

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 167

Haag-West', later als 'dagblad voor Den Haag', en vanaf eind 1928 luidde de ondertitel: 'Dagblad voor 's-Gravenhage en omstreken'. Vanaf begin 1929, nadat de naam van de krant was veranderd van *De Nieuwsgier* in *De Nieuwsbron* was de ondertitel 'Algemeen Nederlandsch Dagblad'. Ondanks deze landelijk klinkende titel bleef *De Nieuwsbron* zo Haags als een krant maar Haags kon zijn. De krant kwam met twee edities per dag, om twaalf uur 's middags en om half vier. Er werd snel gewerkt op de redactie. Menig nieuwsverhaal in de tweede editie begon met woorden als 'Heden ochtend' of 'Vanmorgen'. Door zich voor wat betreft het plaatselijke nieuws aanvankelijk intensief op het westelijke deel van de stad te richten kon de concurrentie het hoofd geboden worden. Maar dat ging niet van een leien dakje.

Wat de gebroeders Hünd en Jan Campert niet wisten (maar wel in het genoemde politierapport staat), was dat Arie Meijer ondertussen ook een eigen persbureau aan het opzetten was onder de wijdse benaming Vereenigde Persbureaus (VPB) en zijn contact met Campert en *De Nieuwsgier* misbruikte om klanten onder valse voorwendselen naar zijn eigen bedrijfje toe te geleiden. *De Nieuwsgier* dreigde door de praktijken van de VPB al ruim een jaar na de oprichting te moeten verdwijnen. Meijer had een iets andere lezing van zijn handelwijze: 'Eind 1927 kwam ik door Jan Campert, met wien ik tot zijn arrestatie in 1942 zeer bevriend was, in contact met *De Nieuwsgier*, een dagblad opgericht door de gebroeders Hünd. De broers [...] hadden geen enkele ervaring met de journalistiek of de uitgeverij en gaven daarom grote verantwoordelijkheid aan de vaak beter ingevoerde personeelsleden. Redacteur Jan Campert bijvoorbeeld nam op eigen initiatief een abonnement van 600 gulden per jaar op de persdienst van A. Meijer, zich later A. Meijer Schwencke noemend. *De Nieuwsgier* ging na anderhalf jaar failliet, wegens gebrek aan vakkennis van de gebroeders Hünd. Hun geldgever pleegde hierop zelfmoord. Het abonnement werd gecontinueerd door den nieuwen eigenaar het Sijthoffconcern.'[2] Behalve deze paar zinnen uit een verhoor dat bijna twintig jaar na oprichting van *De Nieuwsgier* plaatsvond en waarin de verhoorde afwisselend in de eerste en de derde persoon over zich-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 168

zelf sprak, is hoegenaamd geen documentatie over de krant te vinden waar Jan Campert zijn eerste betrekking als dagbladjournalist vond. Maar gelukkig zijn er de krantenleggers.

In zijn functie van criticus publiceerde hij bijna wekelijks een recensie van een literair boek, als schrijver plaatste hij zo nu en dan een fictieverhaal in de kolommen van *De Nieuwsgier* en als journalist was hij in diverse genres actief: als interviewer, als schrijver van reportages en actuele nieuwsverhalen en als columnist op een nieuwspagina, de voorpagina. Hoewel *De Nieuwsgier* al op 19 november 1927 voor het eerst verscheen en Jan Campert op diezelfde dag al begon met zijn wekelijkse 'Letterkundige Kroniek', stond zijn eerste column pas op 16 januari 1928 in die krant.

Toen Campert in 1940 door G.H. Wallagh, journalist van *Weekrevue De Prins* geïnterviewd werd als schrijver, bleek zijn ondervrager hem nog te kennen van tien jaar daarvoor. En dat liet hij blijken in de intro van het gepubliceerde vraaggesprek: 'Een journalist van breed allure, die zich op criminalistisch gebied onderscheidde en dat ook kòn doen, op grond van zijn groote, hartelijke menschelijkheid en zijn zuiver doordringend begrip van alle maatschappelijke lagen, waarbij een meedoogenloos scherp waarnemingsvermogen hem in staat stelde zich thuis te gevoelen, bij de leden der "onderwereld", zoo goed als in de meest voorname Haagsche society-kringen. Bezadigd en eenvoudig, afkeerig van diepzinnigheid of sierlijke woordmanoeuvres, sterk-natuurlijk en gevoelig zonder ooit in sentimentaliteiten te vervallen.'[3]

Als chef van de weekendbijlage 'De Zondag' was Campert bovendien actief als samenvatter en vertaler van artikelen uit buitenlandse bladen. Vaak kortte hij een interview uit een tijdschrift in, herschreef hij opvallende reportages uit Engelse kranten of pikte gewoon een artikel en drukte het af in 'zijn' zondagbijlage. Lang niet altijd waren deze artikelen ondertekend. Op 23 maart 1929 bijvoorbeeld stond in 'De Zondag' een paginagrote bijdrage over de journalistiek 'uit vroeger eeuwen'. Helemaal in het straatje van Campert passend, wordt de veertiende-eeuwse dichter Jean Froissart een 'nieuwtjesjager' genoemd die de mensen een actueel verhaal op rijm vertelde. 'Hij stel-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 169

de het zich tot taak den menschen te berichten wat er in de wereld gebeurde, ook zélf beleefde dingen beschreef hij gaarne.'[4] Van welk genre Froissart zich ook bediende, 'alles berustte op waarheid, op feiten'. Deze lofzang op de voorvader van de literaire dagbladschrijvers, waarschijnlijk door Campert geschreven of vertaald, was illustratief voor het redactiebeleid van *De Nieuwsbron*. Daar werd geen geheim van gemaakt.

Jan Campert was de opvallende redacteur die in tegenstelling tot de rest vaak met zijn naam in de krant stond. In elk geval was zijn wekelijkse 'Letterkundige Kroniek' voluit ondertekend. Zijn dagelijkse column 'Vuurvliegjes' van om en nabij de 450 woorden werd anoniem gepubliceerd, maar er is geen twijfel over mogelijk dat op den duur iedereen wist dat Campert de auteur ervan was. De initialen J.V., J.Kr. en J.A.N. waren misschien ook van Campert. Ze stonden onder artikelen over theater, Willem Kloos en 'het genot van natuurschoon, in het bijzonder van duinplassen'. Campert zou zijn leven lang over de schoonheid van de zee en het duinlandschap blijven schrijven.

Campert schreef niet alleen de belangrijkste wekelijkse recensie, hij presenteerde zich naar buiten toe als de chef van de kunstredactie. Hij beweerde in zijn correspondentie met uitgevers dat *De Nieuwsgier* al na een jaar meer abonnees had dan *Het Vaderland*, *De Avondpost* en *De Nieuwe Courant* en dat alleen de *Haagsche Courant* groter was. Aan Leo Simons, directeur van De Wereldbibliotheek, vroeg hij met dit argument om toezending van recensie-exemplaren, en of ze maar naar zijn privé-adres gestuurd konden worden.[5]

Campert werd van bankbediende met literaire ambities tot een ambitieuze journalist met een vaste baan en een functie als chef. Althans zo leek dat voor de buitenwacht. In werkelijkheid deed hij zijn slechtbetaalde baan als journalist in vaste dienst erbij. In 1928 bijvoorbeeld publiceerde hij ook in *De Vrije Bladen*, *Nederland*, *Elsevier's Geïllustreerd Maandblad*, *Den Gulden Winckel*, *Ons Zeeland*, *Rynbende; Blijmoedig Maandblad* en *Erst Letterkundige Almanak*. Desalniettemin werd hij de sterverslaggever van *De Nieuwsgier*. Hij schreef elke dag zijn 'Vuurvliegje' dat, net als de *Volkskrant*-column

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 170

van zijn zoon Remco Campert zeventig jaar later, op de voorpagina stond. Hij vulde in zijn eentje de letterkundige pagina en maakte nieuwsverhalen, maar tegelijkertijd deed hij ook moeite een interview of een recensie te slijten aan de grote landelijke kranten, of aan goedbetalende publiekstijdschriften zoals *Panorama*. Dit katholieke weekblad van Spaarnestad had een redactieadres in Den Haag. In de jaargang 1929 alleen al doken de namen op van Campert, Joh. W. Broedelet, Johan de Meester, Doe Hans (met een artikel over de familie Van Ees en de familie Speenhoff), L. Simons over Vondel, G.K. Chesterton over verwondering, Eduard Verkade over Willem Royaards, Stefan Zweig over Moskou, Jan Feith met een novelle, Wouter Loeb met een gedicht, Albert Einstein over 'De reconstructie van Palestina', R. Springer met een kort verhaal, H. van Raalte-Simons met haar verhaal 'De Test', K. van Dijk over 'Drama in Spanje' en Stijn Streuvels over Eduard Verkade.

In de *NRC* stonden in die jaren vaak korte anonieme berichten over het toneel in Den Haag die waarschijnlijk door Campert geleverd werden. Veel besprekingen over de acteerprestaties van Willem Royaards, Cor van der Lugt Melsert, Gertie van Raalte of Cor Ruys, de 'allerbekoorlijkste' Annie van Ees en van 'den begaafden auteur' Eduard Veterman die Campert in *De Nieuwsbron* publiceerde, stonden verkort afgedrukt in het Rotterdamse avondblad onder de noemer 'Men schrijft ons uit Den Haag'. De vaste correspondent voor de *NRC* in Den Haag was J.J. van Bolhuis. Campert kende hem als hoofdredacteur van het weekblad *De Vrijheid*. Van Bolhuis schreef onder eigen naam de grote artikelen in de *NRC*, de korte stukjes waren Campert gegund, anoniem. Je zou kunnen denken dat Campert ondanks zijn positie op de redactie van *De Nieuwsgier* een krabbelaar was die alles deed om het hoofd boven water te houden. En dat was ook zo. De journalistiek was een armzalig beroep als je voor een kleine krant schreef.

Ben van Eysselsteijn, Han Hoekstra, Martien Nijkamp en Jan Campert vormden een vriendenclubje, een Gideonsbende die zich nog moest bewijzen. De eerste van dit clubje die elders beter emplooi kon vinden, was Ben van Eysselsteijn. Na een half jaar bij *De*

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 171

Nieuwsgier gewerkt te hebben, werd hij per 1 mei 1928 kunstcriticus bij *Het Avondblad* en drie jaar later bekleedde hij diezelfde functie voor de *Haagsche Courant*. Daar leerde hij zijn tweede vrouw kennen, trouwde in 1935 en bleef tot aan zijn pensioen bij dezelfde krant werken. Ook Campert probeerde weg te komen, want het ideaal bleef toch om voor een grote liberale krant te werken, zoals *Het Vaderland*, de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* of het *Algemeen Handelsblad*. Daarom solliciteerde hij kort na verschijning van zijn vierde dichtbundel *Het Verliefde Lied* in 1928, in Amsterdam bij het *Algemeen Handelsblad*.[6] Hij kon dan wel de erkende minnaar van Enny de Graaff zijn geweest, maar op een en hetzelfde kantoor zitten met haar man Chris, was toch weer wat anders. Het lijkt wel alsof Jan Campert een bord voor zijn kop had. Natuurlijk werd hij niet aangenomen. Zijn sollicitatie illustreert wel hoe hoog de nood was. De geruchten dat de gebroeders Hünd *De Nieuwsgier* moesten verkopen, werden steeds hardnekkiger. Misschien waren de problemen niet alleen aan Arie Meijer te wijten, er moest in elk geval iets gebeuren. Rond de kerstdagen van 1928 nam het krantenconcern Sijthoff *De Nieuwsgier* over. Vanaf begin 1929 werd de titel gewijzigd in *De Nieuwsbron*.

Na het sollicitatiefiasco en de overnameproblemen bij de krant had Campert er toch weer zin in. Campert, die naast zijn werk als columnist, criticus en verslaggever ook chef van de zondagbijlage was gebleven, schreef aan zijn vriend Binnendijk: 'Na een periode van onzekerheid over het voortbestaan van de courant staat de zaak nu op een hechte financiële basis.' En inderdaad, Sijthoff was een solide bedrijf dat al in de negentiende eeuw actief was als uitgever van boeken en tijdschriften, maar ook van kranten. Zo werd van 1860 tot 1905 het *Leidsch Dagblad* uitgegeven.[7] 'Het aantal abonnees groeit snel en het heeft zijn charmes een bedrijf van den eersten dag af met al zijn ups en downs mee te maken,' aldus een enthousiaste Campert. Een van de 'downs' werd ook genoemd: 'We werken met weinig personeel.' Dat had gevolgen voor het privé-leven van de weinige redacteuren. Campert schrijft dat hij maar één avond per week thuis kan zijn, voor de rest is hij in touw voor de krant.[8]

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 172

Literaire Dagbladschrijver

De Nieuwsbron was een van die kranten die veel literaire dagbladschrijvers in dienst had. De journalistiek was voor jonge dichters en romanciers een handig middel om aan geld te komen, en voor een stadskrant was het noodzakelijk om via goede contacten relaties te hebben met uitgeverijen en vriendenkringen, theaters en andere kunstzinnige organisaties. Jan Campert was zo'n literaire dagbladschrijver. Hij stak doorgaans goed in het pak, een beetje *oversized* en altijd donker van stof. In zijn ene colbertzak rookgerei, links in de binnenzak zijn opschrijfboekje met potlood. Er is een mooi leren openklapbaar houdertje van hem bewaard gebleven, met daarin een blocnote. Er staan allerlei krabbels in van persbijeenkomsten of interviews, over een voorlichtingsbijeenkomst van de Rijksacademie, over een gesprekje met een politiecommissaris maar ook – als hij zich verveelde tijdens dergelijke sessies – aanzetjes voor gedichten.[9] De literaire dagbladschrijver was onder alle omstandigheden dichter.

Aandacht voor kunstnieuws gecombineerd met het laten schrijven van dat nieuws door literaire dagbladschrijvers leverde kopij op die moeilijk te rijmen was met de toen net opkomende professionalisering – lees: uniformering – van het journalistiek schrijven. Literaire journalistiek gaat uit de aard der zaak in tegen de aloude journalistieke traditie van tegen beter weten in streven naar neutraal nieuws. Het kunstnieuws in *De Nieuwsbron* was nooit neutraal, altijd van een grote welwillendheid, ook al was de berichtgeving kritisch. Politiek nieuws werd steevast met wantrouwen gebracht, als iets dat onontkoombaar was maar ook ongewenst. De literaire journalistiek in *De Nieuwsbron* en van alle literaire journalistiek in die tijd ging uit van het grote belang van literatuur en van de literaire wereld in het algemeen. Dat had ook consequenties voor de stijl waarin geschreven werd. Literaire journalistiek betekende altijd het kiezen voor vermenselijking van het nieuws, kiezen voor het uitleggen van het nieuws aan ook de eenvoudige abonnee van *De Nieuwsbron*. Schrijven vanuit dit perspectief druiste in tegen de opvatting dat de journalist slechts doorgeefluik was van wat er in de samenle-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 173

ving leefde, waarmee objectiviteit gesuggereerd wordt.

Literaire journalistiek hoeft natuurlijk niet over literatuur te gaan, het is het type journalistiek waarin met de stijl geëxperimenteerd wordt. Als journalist kun je schrijven over de sinterklaasdrukte bij De Bijenkorf, met bezoekersaantallen en omzetcijfers. Jan Campert koos ervoor te solliciteren als magazijnknecht en een vijfdelige reportage te schrijven over het grootwinkelbedrijf, als *undercover*.

Dat was gewaagd en opvallend. Hij solliciteerde als 'kassa-rijder', werd aangenomen en stond al dezelfde dag als expeditieknecht te werken. Zijn reportages van een halve pagina lang geven een verrassend beeld van de wederwaardigheden van een werknemer onder in de hiërarchie. De expeditieknecht krijgt de opdracht sinterklaasbestellingen bij mensen thuis af te leveren. Campert schetst een hilarisch beeld van wat zoal voor het kinderfeest werd gekocht, hoe groot zijn fooien waren en hoe lastig en verwend de Bijenkorfklanten konden zijn. Even krijgt hij ook de kans als verkoper te werken. En zoals Campert dat nog vaak zou doen, zoekt hij zijn stijlfiguren in de misdaad en het theater. Als hij een huisuniform krijgt aangemeten, maakt hij de lezer deelgenoot van de mogelijkheid om in dit pak een rol bij het Rotterdamsch Hofstad Tooneel te verwerven en in zijn vijfde en laatste aflevering gaat hij uitgebreid in op de huisregels van De Bijenkorf in het geval van een 'heterdaadje'. Het luxe warenhuis had een interne rechercheafdeling en die moest in dergelijke gevallen onmiddellijk gewaarschuwd worden. Helaas voor de *undercover*-verkoper die graag een spectaculair diefstalverhaal had verteld: 'M'n hemel, ik wist niet dat wij Hagenaars zulke fatsoenlijke menschen waren, zulke onvoorwaardelijke erkenners van het verschil tusschen mijn en dijn, zulke door-gefourneerde degelijke, eerlijke lieden.'[10] De reportage begon als een journalistieke zoektocht waarin veel onthuld werd over het reilen en zeilen bij De Bijenkorf, maar eindigde als een psychologiserend verhaal over hoe het voelde om een paar dagen als winkelbediende te werken.

Tot eind 1933 heeft Campert dagelijks in *De Nieuwsbron* gepubliceerd. Daarna heeft hij nog wel columns en recensies geschreven, maar het is moeilijk vast te stellen hoeveel. Er bleven overigens onre-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 174

gelmatig ondertekende recensies verschijnen. Het 'Vuurvliegje' als rubriek ging door tot in 1938 maar het werd waarschijnlijk vanaf 1933 of 1934 veelal door anderen geschreven. Simon Carmiggelt vertelde in 1982 in een radioprogramma dat Campert vaak aan zijn latere echtgenote Clara Eggink vroeg of zij aan de leestafel van een café een onderwerp voor zijn 'Vuurvliegje' wilde zoeken. 'Clara Eggink pluisde dan de kranten voor hem door.' Veel eerder, in 1958, schreef Carmiggelt als Kronkel in *Het Parool* ook al eens iets over Camperts werk voor *De Nieuwsbron*: 'Jan Campert, toen verbonden aan *De Nieuwsbron*, waar hij, behalve zijn dagelijkse "Vuurvliegje", ook reportages, toneelrecensies en rechtbankverslagen schreef. Ik geloof dat journalisten in die dagen meer deden dan nu.'[11] Maar een verklaring voor die hoge productie gaf hij er zelf ongewild bij. Hij vertelde namelijk dat hij begin jaren dertig, als jong verslaggever voor de *Vooruit* dagelijks naar de politierechter werd gestuurd. Evenals zijn collega's Ben van Eysselsteijn en Jan Campert, die voor hun kranten met datzelfde karweitje werden opgezadeld. Zij hadden daar geen zin in en langzamerhand ontstond de gewoonte dat Carmiggelt, als jongere verslaggever, dagelijks over drie zaken aantekeningen maakte op de rechtbank. Campert en Van Eysselsteijn wachtten af in het café. Het leukste zaakje hield Carmiggelt voor zichzelf, eentje ging naar Campert en eentje naar Van Eysselsteijn. Ook de anekdote over Clara Eggink op zoek naar Vuurvliegjes is mooi – maar Campert trouwde pas in 1936 en de periode dat zij zich als verloofden in het Haagse uitgaansleven vertoonden was kort. Was Campert toen nog wel columnist voor *De Nieuwsbron*? Of schreef Eggink die door haar gevonden onderwerpen zelf tot een 'Vuurvliegje', terwijl ze bij *De Nieuwsbron* dachten dat die van Campert was. Vanaf 1936 wordt de rubriek regelmatig ondertekend met 'Ouwe Lien'. Eggink heeft zelf het verhaal over het zoeken naar een Vuurvlieg ook wel eens verteld, met daarbij de aantekening dat Campert 100 gulden per maand bij de krant verdiende 'en daarvoor schreef hij dagelijks een z.g. cursiefje'.[12]

In ieder geval is wel duidelijk dat er ook in die periode ongesigneerde stukken van Campert zijn gepubliceerd. In juni 1934 bijvoor-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 175

beeld stond er een ongesigneerde aflevering van de 'Letterkundige Kroniek' waarin een boek van Ben van Eysselsteijn werd besproken. In de recensie van de anonieme bespreker werd een van Van Eysselsteijns vorige boeken aangehaald, *Het Chineesche Mysterie*, dat hij samen met 'een zekeren Campert' had gepubliceerd '(overigens een niet zeer geslaagde story)'. Het is onmiskenbaar de ironische Campert geweest die dit schreef.

Campert signeerde vanaf 1933 zijn bijdragen dus niet altijd. Hij was tenslotte al een uitzondering op de redactie. Misschien had het jaloezie gewekt dat zijn naam wel erg vaak in de krant stond, of vond hij het niet meer bij zijn reputatie passen om voor de 'sensatiekrant', zoals Carmiggelt *De Nieuwsbron* kwalificeerde, te schrijven. Het is allemaal mogelijk. In dat geval heeft hij tot 1938 zijn 'Vuurvliegje' en zijn 'Letterkundige Kroniek' geschreven, en had Carmiggelt dus gelijk met zijn verhaal over de Vuurvliegjes die Clara Eggink moest zoeken. Het doet er ook niet zoveel toe. De verzameling teksten uit *De Nieuwsbron* door hem ondertekend is al zo groot en over zoveel jaren verspreid, dat een duidelijk beeld gegeven kan worden van hoe hij opereerde als columnist, journalist en criticus. De rubrieken 'Vuurvliegje' en 'Letterkundige Kroniek' verschenen na de zomer van 1938 niet meer, precies de periode dat Campert naar die andere Haagse krant vertrok: *De Avondpost*. De 'Letterkundige Kroniek' verscheen vanaf 1935 al niet meer wekelijks, maar onregelmatig en van wisselende lengte. Ook gemakzuchtiger. In een paar maanden tijd werd bijvoorbeeld drie keer de kop gebruikt 'Een merkwaardig boek'. In *De Avondpost* komt Camperts naam niet voor. Dat hij er eind jaren dertig gewerkt heeft, is echter zeker. De journalist Max Nord, in die dagen verslaggever van de *Haagsche Courant*, kwam zijn collega Jan Campert van *De Avondpost* bijna dagelijks tegen, als stadsverslaggever. Zijn recensies plaatste Campert toen, eind jaren dertig, in bekende landelijk verspreide tijdschriften als *Critisch Bulletin* en *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift*. Voor *De Avondpost*, als krant voor Campert een lichte promotie, deed hij het echte journalistieke handwerk, zoals rechtbankverslaggeving, kunstnieuws en stadsredactie. Het werk dat hij tien jaar eerder geleerd had bij *De Nieuwsgier*.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 176

Al uit de eerste aflevering van *De Nieuwsgier* op 19 november 1927 bleek dat cultureel nieuws een belangrijk bestanddeel van de kopij zou worden en dat Jan Campert de spil van de kunstredactie was. Op de voorpagina publiceerde hij een 'Interview met Cor van de Lugt-Melsert, de man die als stoplap tegen zijn acteurs gebruikte: 'Doe maar gewóón.'[13] Net zoals de verwevenheid tussen de krant en de politieke wereld gewenst en noodzakelijk was, gold dit ook voor de kunst en de journalistiek. Goede contacten leverden kopij uit de eerste hand op. Van der Lugt Melsert, directeur van het Rotterdamsch Hofstad Tooneel die samen met zijn vrouw Annie van Ees vaak de hoofdrol in zijn eigen producties speelde, Fie Carelsen en andere acteurs werden bijna wekelijks wel een keer genoemd, gerecenseerd of geïnterviewd. Van der Lugt Melsert werd zelfs zeker vier keer per jaar door Campert geïnterviewd. Maar grapjes over de 'Khunst' en de nuffigheid van de Haagse artiestenwereld werden niet achterwege gelaten: de opschepperige theaterdirecteuren in Den Haag en de vraag of er een relatie was tussen het aantal krankzinnigen dat zich in enkele tientallen jaren verdrievoudigd had en het niveau van het Haagse toneel kwamen aan bod. Toch werd toneel in *De Nieuwsbron* en voor Campert zelf steeds meer een kunstvorm die gesteund en zelfs verdedigd moest worden. De opening van 'De Zondag' was onder Camperts leiding op 13 september 1930 opnieuw een interview met Van der Lugt Melsert over het nieuwe fenomeen sprekende film. De teneur was deprimerend. De leider van het Rotterdamsch Hofstad Tooneel had in Berlijn sprekende films gezien 'zóó perfect, zoo in alle puntjes verzorgd' dat het grote zorgen baarde: 'Wat de sprekende film vermag, kunnen wij den menschen nooit bieden.'

De Nieuwsgier publiceerde onder de kop 'Ons dagelijksch verhaal' feuilletons van vaak buitenlandse auteurs. Doorgaans werden de oorspronkelijk Nederlandse verhalen onder naam gepubliceerd terwijl de buitenlandse kopij anoniem stond afgedrukt. Daarover werd waarschijnlijk geen rechten betaald. In *De Nieuwsbron* van 1929 stonden maandenlang op pagina 11 twee feuilletons, een van Nicolaas Klein en een vervolgverhaal van een anonimicus, onder de titel 'De Witte Saffier'.[14] Campert zag er geen been in ook regelmatig een

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 177

pagina in te ruimen voor een eigen verhaal. Zijn *short stories* in de krant wekken de indruk alsof ze voor toneel geschreven waren, maar ondanks zijn goede contacten in de theaterwereld is nooit een regisseur op het idee gekomen Campert op de planken te brengen. Het verhaal in vijf bedrijven 'Schilders-Tragedie' was zonder twijfel voor het podium geschreven: 'Wild had ze opeens zijn hoofd tusschen haar handen genomen en een langen, heftigen, zoen op zijn mond gedrukt. Dan was ze weg gevlucht. "Daàaag!."' Kerstverhalen waren ook favoriet. Op 24 december 1928 publiceerde Campert er zelfs twee.

Het culturele nieuws in *De Nieuwsbron* was fris en opiniërend, informatief en amuserend. Een serie waarin acteurs paginalang vertellen over hun 'pijnlijkste toneel-herinnering' werd afgewisseld met een doorwrochte analyse over de functie van dode dieren in levend toneel. Een grapje werd ook wel gewaardeerd. Onder het kopje 'Humorhoekje' stond in elke aflevering een cartoon met daaronder een snedige tekst, waarschijnlijk ook uit een buitenlands blad overgenomen. Op 15 maart 1930 stonden vier heren bij elkaar: 'We hebben juist een club opgericht, waar men veel over zal praten. Wat voor club? De club der zwijgzame mannen.' De vier heren waren natuurlijk The Marx Brothers Harpo, Groucho, Chico en Zeppo, zij stonden op dat moment in de belangstelling omdat de succesvolle film *Cocoanuts* (1929) net verschenen was en *Animal Crackers* (1930) was aangekondigd. In een cursiefje van een zekere ZBBHH werd de vraag gesteld: 'Wie is de meest verderfelijke schrijver van Nederland geweest?' Antwoord: Lodewijk van Deyssel want iedereen doet en volgt hem na.[15] *De Nieuwsbron* was ook een praktische krant: de 'vischberichten' uit Scheveningen en IJmuiden stonden naast de rubriek 'gevonden voorwerpen' (met daarin opvallend vaak 'wieldop van auto') en de route van de stoomvaartlijnen en het 'begrafenisnieuws'. Advertenties op redactionele pagina's, in de tweede helft van de twintigste eeuw vaak bron van conflict tussen uitgever en hoofdredacteur, leken nooit aanleiding voor problemen te zijn. Toen de Hema haar éénjarig bestaan vierde, werd dat met een royale advertentie op de voorpagina aangekondigd, omringd met 'kleintjes' waarin 'flinke sla-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 178

gersknechten' of een '2e meisje voor in de huishouding' werd gevraagd.

Campert vulde 'De Zondag' met veel cultureel nieuws. Maar ook met een vaste rubriek die vol stond met 'nouvelles en trois lignes' onder de verzamelkop 'Wat niet Iedereen weet', korte medelingen over de gekste onderwerpen werden zonder toelichting onder elkaar gezet, bijvoorbeeld: 'Cacao en chocolade zijn woorden, die nog van de oude taal der Azteken afstammen.' Je leerde nog eens wat uit de krant. Voor de wat langere anekdotische verhalen was de rubriek 'Van heinde en verre' in het leven geroepen. Sterke verhalen die overal vandaan gesleept werden, zelfs uit geschiedenisboeken, konden daar verteld worden. Maar ook het openingsartikel kon gebaseerd zijn op een oud boek, op de rijkste man ter wereld of op verhalen waarvan de herkomst onduidelijk bleef. Op 28 juni 1930 opende 'De Zondag' met een hilarisch verslag van de 'Merkwaardige Gevallen' onder de boekenverzamelaars. De anonieme auteur zette een aantal anekdotes achter elkaar over negentiende-eeuwse boekendieven, moordende verzamelaars en andere excentriekelingen die hoogstwaarschijnlijk kort daarvoor in een niet genoemd boek beschreven waren. Roemeense dichteressen, Spaanse danseressen en andere voor de Haagse lezer volstrekt onbekende personen werden in 'De Zondag' geïnterviewd of geportretteerd. Kortom, de buitenlandse pers werd goed in de gaten gehouden. Als in Amerika iemand zijn naam in het rugschild van een schildpad graveerde, kwam dat nieuws vroeg of laat in *De Nieuwsbron*, zeker als het beestje na een twintigjarig uitstapje weer in het dorp van de graveur opdook.[16] De opening van 'De Zondag' was doorgaans door Campert zelf geschreven. Soms voluit onder eigen naam, bijvoorbeeld bij de zestigste verjaardag van P.C. Boutens, soms anoniem, waarschijnlijk als het een stuk betrof dat uit een buitenlands tijdschrift gepikt was. De meer journalistieke reportages ondertekende hij met Cpt., op 7 juni 1930 een artikel over de gedenkschriften van Trotzki. Campert schreef een paar inleidende zinnen om vervolgens een halve krantenpagina lang te vullen met 'enkele passages' uit het boek. Korte signalementen van boeken werden ook met Cpt. ondertekend.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 179

'De Zondag' was een vrijplaats voor avontuurlijke journalistiek. Er was behalve ruimte voor plaatselijke of nationale culturele onderwerpen ook aandacht voor internationale onderwerpen. Op 5 juli 1930 stond zomaar een interview met Thomas Mann in 'De Zondag'. Wie het interview aandachtig las, ontdekte halverwege dat het was overgenomen uit *Neue Rundschau*. Waarschijnlijk gewoon gepikt nadat Mann kort daarvoor, in 1929, de Nobelprijs had gekregen. Maar *De Nieuwsbron* pakte royaal uit met 'sensationele' opmerkingen over *Buddenbrooks*, het wereldberoemde boek dat volgens dit interview zowel door Mann als door zijn uitgever zonder 'veel hoop op succes' de wereld in was gestuurd.

Nieuwe zakelijkheid

'Bij de krant kon een groot deel van Camperts wezen tot ontplooiing komen,' schreef zijn voormalige collega bij *De Nieuwsgier* Han Hoekstra.[17] 'Hij was op een alleraardigste manier heel onbetrouwbaar; hij bleef soms weg en dan schold een enorm bullebassende hoofdredakteur – die later bijzonder fout is gegaan – hem de huid vol. Maar hij werd toch weer in genade aangenomen omdat hij zo'n beminnelijke, hartelijke en plezierige man was. Op de krant konden ze hem gewoon niet missen want hij deed verschrikkelijk veel. Hij deed reportages, rechtszaken, hij schreef over toneel en kabaret en hij schreef zijn "Vuurvliegjes", die destijds in Den Haag heel beroemd waren.'[18]

Talloze literaire auteurs hebben als journalist gewerkt; journalistiek en literatuur leken daarom op elkaar. In het geval van Campert is het goed mogelijk zijn stijl in fictie en in journalistiek werk te bestuderen. Zijn roman *Die in het donker...* (1935), een verhaal over de Amsterdamse onderwereld, werd door de toenmalige kritiek alom herkend als een reportageroman. Menno ter Braak schreef over 'deze uit reporterservaringen geboren roman' welwillend, onder meer omdat het erin verwerkte bargoens op onnadrukkelijke wijze in de stijl van de schrijver was opgenomen.[19] Het experimentele aan dit genre was dat de toch altijd lager gewaardeerde journalistieke schrijfstijl als

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 180

inspiratiebron voor 'hogere' literatuur diende. Maar het was toch de journalistiek waarin Campert het meest waagde, waar hij durfde te experimenteren.

Was er verband tussen de manier waarop Campert in *De Nieuwsbron* schreef en zijn werk in literaire tijdschriften? Zijn ideeën voor een nooit tot stand gekomen journalistiek tijdschrift over literatuur, dat hij enkele jaren eerder met enkele Distelvinckers had willen oprichten, zijn uiteindelijk in *De Nieuwsbron* tot uitdrukking gebracht, namelijk als alternatief van de literatuuranalyse en de literatuurkritiek: het brengen van journalistiek nieuws. Maar anderzijds was Campert een journalist die literaire stijlmiddelen gebruikte in de krant.

Journalistiek en een bepaald soort literatuur, namelijk die van de Nieuwe Zakelijkheid, waren rond 1930 naar elkaar toe gegroeid, in de zin dat journalisten en literaire auteurs elkaar merkbaar beïnvloedden. Het duidelijkste was dat te zien in de journalistieke reportage die steeds meer literair werd en aan ettelijke romans die in een reportagestijl waren geschreven. M. Revis (pseudoniem van de journalist Willem Visser) met zijn *Gelakte Hersens; Ford's leven, Ford's auto's* (1934) en Jef Last in *Zuiderzee* (1934) zijn voorbeelden van romans die duidelijk geënt zijn op het journalistieke genre reportage.[20] Ben Stroman was in die tijd een bekend literair auteur die in zijn roman *Stad* (1932) nadrukkelijk van journalistieke vormen gebruikmaakte, evenals Emile Zola sociale naturalistische romans schreef die gelezen konden worden als journalistieke documentaires in boekvorm. De romans *Het Chineesche Mysterie*, geschreven samen met Ben van Eysselsteijn, en *Die in het donker...* zijn volgens Campert 'aan de journalistiek ontsproten'. De twee journalisten 'zaten regelmatig een paar maal in de week voor de krant bij den politie-rechter op het kantongerecht. Op zekeren dag werd er een jong meisje als beklaagde voorgeleid, die zich had uitgegeven voor het nichtje van den hoofdcommissaris van politie! Wel, Van Eysselsteijn en ik keken elkaar eens aan en we waren het er vierkant over eens dat daarin een verhaal stak. Direct na de zitting gingen we naar een café, maakten er een ruwe opzet en, nou ja, zóó is het boek ontstaan.'[21]

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 181

Als criticus heeft Campert zich wel uitgesproken over Stroman en Revis. Opvallend genoeg begint hij beide besprekingen met een lofzang op de 'versoberde uitdrukkingswijze' van deze journalistieke literatuur, maar aan de uitwerking van *Stad* van Stroman en *8.100.000 m³ zand* van Revis schortte volgens Campert nog veel.[22]

De literaire dagbladschrijver Jan Campert maakte andere keuzes voor de krant dan de meer door het politieke nieuws gevormde redacteuren. Campert schreef ook openlijk over deze scheidslijn die door de redactie liep: 'U weet, wij hebben collega's met ooren, die muziek doen, collega's met oogen, die over schilderijen schrijven en collega's-met-bijzondere-neuzen die er op gericht zijn, nieuws te ruiken.'

Door de keuze voor meer columns of reportages was er automatisch meer aandacht voor hetgeen 'gewone mensen' dachten en vonden, en minder institutioneel en minder op de bekende *beats* gericht nieuws zoals het Binnenhof of het plaatselijke politiebureau. Deze keuze betekende automatisch een keuze voor meer dialogen omdat door die vorm minder rekening gehouden hoefde te worden met de dwingende wetten van het objectiverende journalistiek schrijven. In *Die in het donker...* wordt gebruikgemaakt van een stijl die dagelijks in de rechtbankverslagen van *De Nieuwsbron* terug te vinden was. Op de voorpagina stonden artikelen vol dialogen, suggesties en vermeende clous in de gedaante van gevonden manchetknopen, kassabonnen of toegangskaartjes die in de zakken van een dader of slachtoffer waren gevonden. De feiten achter zo'n verhaal werden verwerkt op een manier die later gangbaar zou worden onder de noemer *New Journalism*. Toen op 1 juli 1930 verslag werd gedaan van een vechtpartij als gevolg van drankmisbruik, stond dit als nieuwsartikel op de voorpagina. Maar het experimenteren met de vorm ging verder. Het verhaal over de vechtpartij is in bedrijven opgebouwd. Als eerste tussenkop: 'Het eerste bedrijf' en dat gaat zo door tot 'Het vierde bedrijf'. Zonder terughoudendheid wordt deze vechtpartij, gevolgd door een aanranding, een 'tragi-comedie' genoemd. Dus de lezer moet er eens goed voor gaan zitten. Dat heeft de schrijver van dit verhaal ook gedaan. De alwetende verteller aan het woord: 'Het

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 182

tweede bedrijf speelt zich af tijdens deze wandeling en de hoofdrol hierin wordt vervuld door een op avontuur belusten automobilist, één van de velen, die 's nachts de straten van de Residentie onveilig maken.' Nu deze tragicomedie in vier bedrijven is ingeleid met een goed *gecaste* hoofdrolspeler die een vrouw aanspreekt en vervolgens in zijn auto dwingt, is het niet verwonderlijk dat na een vechtpartij waarbij haar de kleren van het lijf gescheurd worden en de requisieten door deze heftige handeling 'beschadigd' raken. De vrouw weet zich los te rukken en gaat af via de coulissen. In dit nieuwsverhaal is ze verder niet belangrijk meer.

Een ander middel om fictie in de krant respectabel te maken is de buitensporige aandacht voor het bovennatuurlijke, het wonderlijke. Door de hele krant heen is regelmatig ruimte voor spiritisme en waarzeggerij, liefst weer in combinatie met misdaad of met natuurgeweld. Zo wordt groot uitgepakt met het bericht dat een Italiaanse waarzegger de 'Vreeselijke Voorspelling' had gedaan over een aardbeving te Napels die inderdaad had plaatsgegrepen. Over de ramp kwam de lezer in het grote voorpaginastuk nauwelijks iets aan de weet, over de geschiedenis van de waarzeggerij des te meer.[23]

Met zijn dagelijkse column op de voorpagina voegde Jan Campert zich in de traditie van Herman Heijermans met zijn 'Falklandjes' of A.B. Kleerekooper met zijn *Oproerige Krabbels*.[24] Ook zij opereerden als journalisten die zich niet als spreekbuis van de krant opstelden, maar eerder als individuen die dagelijks uitspraken over de actualiteit becommentarieerden. Dat was dus niets nieuws. Integendeel, de columnist is de naneef van de spectator uit de achttiende eeuw die anoniem maar herkenbaar door opmaak en stijl zijn reactie op het nieuws geeft. Net als Justus van Effen in de achttiende eeuw in zijn *Hollandsche Spectator* (1731-1735) was de columnist aan het begin van de twintigste eeuw lichtvoetig en tegelijkertijd moralistisch. De column onttrok zich aan de ontwikkeling van de journalistieke stijl die het fictionele uit de berichtgeving had gebannen. Professionalisering had steeds meer geleid tot uniformering van schrijfstijlen. Eind jaren twintig was dat proces in volle gang. Aan de wijze waarop nieuwsverhalen werden geschreven, was dat duidelijk te merken. De meer opi-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 183

niërende kopij in de krant was niet alleen persoonlijk getint, dat is met recensies en columns nog steeds zo, maar ook in een niet-journalistieke stijl geschreven. Een anoniem gedicht op de voorpagina over het Haagse trambedrijf werd helemaal niet vreemd gevonden. Door de uniformering van de stijlen in de journalistiek werd het sterke verhaal of het mooi geschreven bericht, al dan niet op rijm, steeds meer vervangen door een actueel en controleerbaar feit.

De gangbare hoofdredactionele commentaren stonden altijd in dienst van een geloofsovertuiging, een politieke of commerciële opvatting. In het geval van *De Nieuwsbron* vooral het laatste. De columnist kreeg de vrijheid te opiniëren naar aanleiding van het nieuws in plaats van óver het nieuws. Campert reageerde in zijn 'Vuurvliegjes' veel meer op directe gebeurtenissen, gelezen in buitenlandse tijdschriften of in zijn eigen krant, dan op meningen die her en der vanuit de actualiteit werden geventileerd. De columns van Jan Campert kenmerken zich door het overkoepelende thema 'Modern Leven', alleen al interessant daar nader op in te gaan omdat de columnist zelf deel uitmaakte van het moderne Haagse leven.

Modern Leven

Er zijn diverse argumenten aan te voeren de dagelijkse column 'Vuurvliegje' als journalistiek werk op te vatten. Geheel naar de mode van die tijd stond op de voorpagina vaker een literaire bijdrage met een nieuwsgerichte inhoud. Dat kon een gedicht zijn, maar ook een langlopend feuilleton met een politiek thema. Het is duidelijk dat Campert de pretentie heeft heet van de naald op de actualiteit te reageren. Daarom is zijn betoog voor de huidige lezer vaak niet te volgen zonder dat eerst het nieuwsbericht is gevonden waarop hij zijn commentaar geeft. Als je de cursiefjes van Vuurvlieg leest die over zoveel uiteenlopende onderwerpen gaan, zou je bijna vergeten dat Campert bij aanvang van zijn carrière als columnist een nog maar 25 jarige jongeman was. Het is opvallend dat de altijd energieke Campert zich zo makkelijk de rol van knorrepot en conservatief aanmat, die vooral tégen van alles was.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 184

Met name de gekkigheid van het moderne leven werd over de hekel gehaald. Populair waren de anekdotes over zeeschepen die aan het vergaan waren en nog net voor het zinken via de telefoon een koper vonden, zodat schip inclusief vracht op het laatste nippertje aan de hoogste bieder verkocht werd. Maar het echte sensationele nieuws kwam meestal uit Amerika. Zoals op 13 mei 1930, toen zeven dronken passagiers van een vliegtuig 'onder wie twee vrouwen' geprobeerd hadden de piloot te overmeesteren op een hoogte van 1000 meter. Op 30 april 1930, prinses Juliana op de voorpagina, moppert Campert over Fritz von Opel, die in Duitsland een 'raketten-vliegtuig' heeft uitgevonden waarmee hij in zes uur de wereld rond kon reizen. 'Voor mij is een keuken-vliegtuig snel genoeg.' Voor Jules Verne was in tachtig dagen de wereld rond tenslotte nog toekomstmuziek. En helemaal krankjorum vond Vuurvlieg een ingenieur die beweerde dat je met vliegtuigen het weer kunt beïnvloeden. Metereologische processen zouden technisch geregisseerd kunnen worden. Toen nog een absurde gedachte. Maar ook had Campert iets tegen de 'niets ontziende veel te hard rijdende chauffeurs die voor wielrijders en voetgangers een ware kwelling zijn'.[25]

Op vrijdag 11 oktober 1929 stond geen 'Vuurvliegje' in de krant in verband met de komst van een zeppelin boven Den Haag. De hele voorpagina was eraan gewijd. Persbureau Vaz Diaz seinde de berichten draadloos door via de radiozenders in Hilversum. Campert was zoals vele Hagenaars op het dak gaan zitten om niets te hoeven missen van dit zeppelinschouwspel.

Het vele gepraat over de introductie van de radio en de radio-omroepen, maakt hem wantrouwig. Regelmatig klaagt Vuurvlieg over het lawaai dat radio's maken: 'Die heele radio kan me gestolen worden, met de herrie erbij.' Iedereen in zijn omgeving is er mesjogge van. De oplossing: afschaffen die radio.[26] Keer op keer roept Vuurvlieg op de radio minder hard te laten 'kraaien'. Hard radiogeluid is lelijk, en bovendien houdt het met de dunne muren van tegenwoordig de kinderen af van studeren. En op 12 juni 1928 maakt hij melding van een vinding waar hij helemaal niéts in zag: 'een sprekende, automatische machine die een menselijk wezen nabij komt'. In

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 185

Amerika was een machine uitgevonden waarmee menselijke zinnen 'herhaald' konden worden. Het woord bandrecorder kende Campert nog niet. Twee jaar later kwam Vuurvlieg erop terug. Hij stelt zich voor hoe het is zijn eigen stem te horen op een 'Phonomaton', een toestel waarmee opnames gemaakt kunnen worden. Hij adviseert schuchtere jongemannen zo'n apparaat te kopen en hun liefdesverklaring op te nemen. 'Het meisje zal in aanbidding uren achtereen naar de muziek van uw stem luisteren.'[27]

Campert is een romanticus. Op 6 april 1929 beklaagt hij zich over de verdwijnende briefcultuur. Het raakt gewoon uit de mode. Liefdesbrieven worden getypt, dreigbrieven steeds korter. Alles heeft zijn voordelen: 'Toekomstige geslachten zullen tenminste mijn brieven, uitgegeven in 12 deelen, niet behoeven te lezen.' Naar aanleiding van een bericht over een Arnhemse jongen die een gevaarlijke klimtocht langs gevels en daken had gemaakt om zijn geliefde te zien: dat is tenminste beter dan die moderne jongens die de telefoon pakken en hun vriendin opbellen met de vraag of een afspraak gewenst is.

Campert probeert altijd een pirouette aan zijn betoog te geven. Om tegenovergestelde meningen in één cursiefje aan bod te kunnen laten komen, koestert hij een paar vaste personages. Polly is er voor de vrouwenzaken. En Polly vindt zo'n klimpartij van een verliefde jongen veel te onbezonnen. Zij zou het onmiddellijk uitmaken met zo'n jongen. Prof. dr. Hij-weet-veel komt om de hoek kijken met zijn wetenschappelijke nieuws. Zoals de kwestie: hoe lang mag een zoen duren? De lezer verwacht elk moment dat het bekende Tweede-Kamerlid uit Elst Drs. Mallebrootje zich meldt.

Vanaf 1929 gaat het in *De Nieuwsbron* en in de Vuurvliegjes vaak over de in dat jaar opgerichte Radio-omroep Contrôle Commissie, de Rococo. Na het Zendtijdbesluit van 1930, waarin omroepen van overheidswege zendtijd was toegewezen, maar ook allerlei regels over nieuwsvoorziening opgelegd kregen, werd streng op de naleving ervan gelet door de Rococo. In juli 1930 bijvoorbeeld werd ingegrepen toen enkele zendgemachtigden de beursberichten gingen uitzenden. Dat was verboden. Op 25 augustus verbood de Rococo de uitzending van het lied 'Rendez-Vous' van Frans Léhar, vanwege de 'vreemde ge-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 186

dachten-associaties die het woord rendez-vous kunnen opwekken'. Dat was natuurlijk koren op de molen van Vuurvlieg. Hij haalt een hele serie liedtitels aan waarvan de Rococo dan ook wel vreemde associaties zal krijgen: 'A little kiss each morning', 'Blue is the night', 'Let me dream in your arms again' en 'Herr Lehmann, was macht die Frau Gemahlin in Marienbad'. De gedroomde commentaren van de commissie: 'verboden omdat het bij die ééne kus wel niet zal blijven', 'daar komen de gekste dingen van', 'zoiets zingt men niet, dat dóet men' en 'zooiets vraagt men niet'.

Op 2 september 1930 raakt bekend dat drie strofen uit een gedicht van P.C. Boutens ter ere van de vijftigste verjaardag van Koningin Wilhelmina voor de AVRO-radio door de Rococo gecensureerd waren. 'We laten hier de "verboden" regels volgen:

Gesloten staan de politieke kermiskramen
Waar ieders zure draf smook joeg door schouw aan schouw
Verschald zijn al de kleineerzuchtige ijdle namen.
En zuiver proeft de lucht, en ijdle welft zijn blauw.'

De lezer anno nu begrijpt niet precies niet welk gevaar de Rococo in deze versregels zag, maar dat het iets met censuur op openlijke politieke uitspraken te maken had, lijdt geen twijfel.

Op 11 september 1930 stond op de voorpagina het bericht dat de Rococo inzage eiste in de socialistische redevoeringen die de VARA voornemens was uit te zenden na een congres van de socialistische arbeidersbeweging. Het Zendtijdbesluit schreef namelijk voor dat politiek bedrijven op de radio verboden was. Als Campert vaststelt dat de rechtbankverslaggeving in de krant dreigt te verdwijnen oppert hij dat de radio die journalistieke taak misschien over kan nemen. Dat was een naïeve suggestie want journalistiek is natuurlijk vaak politiek. En poëzie ook. Zo kon Campert niet lang daarna aan den lijve ondervinden. Na de machtsovername van Hitler ging het er meteen fors aan toe in Berlijn. Dat was ook tot Campert doorgedrongen en hij schreef zijn 'Ballade der verbrande boeken', waarin behalve over de 'schennende handen' en het 'brallend woord' van de

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 187

nazi's werd gesproken, ook de namen van de Duitse schrijvers genoemd werden wier boeken op de brandstapel terecht waren gekomen, zoals Thomas Mann, Jakob Wassermann en Arnold Zweig. Het gedicht zou op 12 juli 1933 voor de VARA-microfoons voorgelezen worden, maar de Rococo greep in en verbood uitzending van dit politieke gedicht.[28]

Campert bericht graag over nieuwe vindingen, zoals op 23 januari 1928. In zijn 'Vuurvliegje' maakte hij melding van een Russisch apparaat waarmee de geheimste gedachten van mensen aan het licht gebracht kunnen worden. 'Een wereld zonder geheimen (…) wat blijft er eigenlijk nog over?'

Speciale aandacht heeft Campert voor het nieuwe medium film. Pola Negri, Asta Nielsen, de filmkeuring. Hij schrijft over actrices (over mannelijke filmsterren werd niet gesproken) alsof het buurmeisjes zijn die door een kortzichtig verbod van hun ouders niet elke avond buiten mochten spelen. Campert bracht de mascottes van het witte doek terug tot colloquiale personen die ook maar moesten roeien met de riemen (vaak fatsoensrakkers en commerciële managers) die ze hadden, zoals ieder ander.

Veel columns gaan over schandaaltjes uit de internationale filmwereld, de internationale politiek en net als Louis Paul Boon vanaf het einde van de jaren vijftig in zijn dagelijkse 'Boontje' voor de socialistische krant *Vooruit* Brigitte Bardot reduceerde tot het gezellige buurmeisje dat toevallig in de internationale jetset terecht was gekomen, zo figureerde Josephine Baker doorlopend in de Vuurvliegjes als iemand die niet in de gaten heeft dat ze overal wordt uitgenodigd vanwege haar mooie benen. Filmsterren zijn altijd filmsterretjes, behalve als ze dichterbij kwamen. Zo lijkt het tenminste. Wanneer een redacteur van het Haagse tijdschrift *De Kroniek* een brief had gekregen van Juffrouw Baker, wordt deze door Campert jaloers toegesproken. 'Help, hèlp, sta me bij! Water, water! Ik bezwijm... Bèl de G.G.D.!... Politie! Alarm! Brandweer!... Dit overleef ik niet! O, meneer W.H. ten Hoet Parson, redacteur-uitgever van *De Kroniek*, wat hebt gij mij aangedaan!'[29]

Er zijn talloze aanwijzingen waaruit blijkt dat Campert zich welis-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 188

waar baseert op het dagelijkse nieuws en daarbij autobiografische elementen niet schuwt. Maar blijkbaar is waarheidsgetrouwheid niet zijn belangrijkste prioriteit. Als het op 24 januari 1928 uitkomt om over 'mijn gezin' te schrijven, doet hij dat met enige gretigheid terwijl hij pas op 8 februari zou trouwen en het jaar daarop zijn zoon Remco wordt geboren. Weer een jaar later brengt hij zijn zoon in als hij schrijft over de gewoonte jongeren al vroeg te laten werken: 'Mijn zoon zal intusschen artikelen voor *De Nieuwsbron* schrijven. Misschien niet eens zoo gek!'[30]

Het gaat Vuurvlieg altijd om de originaliteit van zijn meestal ironische commentaar. Op 25 januari 1928, reagerend op een buitenlands congres voor feministen: 'Om u de waarheid te zeggen: ik ben een van de oudste feministen in Nederland. Ik was al overtuigd van de groote eigenschappen der vrouwen voor ze daar zelf erg in hadden. Daarom ben ik ook ongetrouwd gebleven.' Twee weken later trouwde hij met Joekie Broedelet. Een enkele keer maakt hij een toespeling voor insiders als Broedelet ter sprake komt. Een bespreking van een toneelopvoering van *De Legende van een Leven* van Stefan Zweig, waarschijnlijk door Campert geschreven, eindigt met de opmerking dat Joekie Broedelet in haar rol als dochter naar man en kind vluchtte. 'De dichter-in-beeld zag er zelfs helemaal niet aantrekkelijk uit.'[31] Menigeen uit de vriendenkring moet deze opmerking als zelfspot hebben opgevat.

Hoewel Campert in zijn column literaire onderwerpen opvallend genoeg mijdt, komen die via de omweg van de actualiteit toch regelmatig binnen. Zoals op 28 januari, als hij in een Engelse krant heeft gelezen dat een handelaar in de buurt van Charing Cross in Londen boeken per kilo gaat verkopen. Niet zo vreemd, is het commentaar van Vuurvlieg. Als Anna van Gogh–Kaulbach, A.M. de Jong en Jacqueline Reyneke en al die anderen boeken produceren zoals een timmerman kasten maakt, waarom zou een handelaar ze dan niet per kilo mogen verkopen? Als Anthonie Donker een prijs kreeg of Henriëtte Roland Holst in het openbaar gesproken had, wilde Campert er wel iets over zeggen. Een enkele keer noemt hij Kloos, maar nog tijdens zijn leven in de verleden tijd. In een 'Letterkundige Kro-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 189

niek' die helemaal aan de literaire kritiek is gewijd, geeft Campert antwoord op de retorische vraag: Waarom wordt Kloos door de jongeren niet duchtig in de hoek gezet? Antwoord: 'Uit eerbied. (...) Het is niets anders dan een bepaalde mate van wellevendheid. In een sterfhuis scheldt men niet.'[32]

Misdaad

De opiniërende stukjes van Vuurvlieg hebben geen aanhalingstekens nodig. De meer hilarische opvattingen wel. Campert bedenkt allerlei personages om tegenstrijdige meningen te kunnen ventileren. Over de goede gewoonte je belasting te betalen door middel van een gevangenisstraf voert Campert een toneelstukje op, evenals over de talloze keren dat hij een aandachttrekkende moord of roofoverval beschrijft. De dialoog leent zich uitstekend om over criminaliteit te berichten. Het slachtoffer, de dader en de politie spuien hun motieven regelmatig in 'Vuurvliegje'. En het rechercheren van misdaad spreekt Vuurvlieg tot de verbeelding. Moord en doodslag werden op de voet gevolgd. Campert daagt zelfs lezers uit om met mogelijke scenario's op de proppen te komen die helderheid in mysterieuze Haagse moordzaken zouden kunnen brengen. Vuurvlieg kreeg zo veel reactie op zijn oproepen dat hij vaak onder het kopje 'Correspondentie' een paar citaten uit lezersbrieven afdrukte. Soms lijken ze uit de oude moppentrommel te komen: F.J.F. te 's-Gr.: 'Ik ben 29 jaar en gehuwd. M'n vrouw wil me geen zakgeld geven. Wat moet ik doen?' Als een Lieve Mona avant-la-lettre, antwoordt Vuurvlieg: 'Haar geen huishoudgeld geven.'

Op 3 juli 1930 doet Vuurvlieg verslag van zijn collectie curieuze advertenties waarin vacatures voor rechercheurs worden aangeboden. Om rechercheur bij de politie te kunnen worden moet je een gymnasiumdiploma hebben, zo schrijft de columnist teleurgesteld die zelf niet eens de HBS afgemaakt had. Op 8 juli 1930 herdenkt Vuurvlieg de dood van Sir Arthur Conan Doyle een dag eerder. Vier dagen later werd een artikel over Doyle gepubliceerd waarin stond dat hij een wel zeer 'zonderling spiritistisch' geval in zijn laatste boek

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 190

had verwerkt, namelijk over 'een vrouw die man werd'. Het moest toch niet gekker worden met die misdaadboeken. Misdaad en misdaadboeken hadden Camperts speciale interesse. Hij was dan ook zelf (mede)auteur van twee detectives.

De detective werd in die jaren door allerlei mensen half aan de journalistiek en half aan de literatuur gekoppeld. E. du Perron zou later in zijn essay-in-dialoogvorm 'Het sprookje van de misdaad; Dialogen over het detective-verhaal' gesprekspartner A laten zeggen dat een moordproces in de krant even goed beschreven zou moeten worden als in een detective, en B zegt dat de ware detective een reporter is. 'Is de criminele wereld van het detective-verhaal een sprookjeswereld voor volwassenen, iets wat de duizend-en-één-nacht voor Oosterlingen was?'[33] Opvallend is dat de detectiveschrijvers uit die jaren zelf ook vonden dat ze meer op journalisten leken dan op literaire auteurs. In elk interview met een detectiveschrijver van nu komt altijd weer de frustratie naar boven over het niet gerekend worden tot de officiële literatuur. Ben van Eysselsteijn vond dat de misdaadroman meer leek op pornografie: 'van beide genre's bestaan méér lezers dan de kunstkritiek wil toegeven'.[34] En onbedoeld geeft hij hiermee de overeenkomst met de journalistiek aan. Detectiveschrijven was een vorm van broodwinning die graag door literaire dagbladschrijvers aangegrepen werd om er een centje bij te verdienen. Van Eysselsteijn legde ooit aan Rico Bulthuis uit hoe hij samen met Jan Campert *Het Chineese Mysterie* had geschreven: je begint aan het einde en dan 'draai je de hele maquette om, je kijkt vanuit de achterkant naar de voorzijde, naar het begin van het verhaal en zo componeer je het boek, waarvan je de oplossing, tot zo tegen het einde, vanzelfsprekend geheim moet houden'.[35]

Net als de krant is de detective ontstaan uit een behoefte van lezers aan sensatie. Ook in de recensies uit die tijd wordt gerefereerd aan de journalistieke achtergrond van de detectiveschrijvers en aan het journalistieke van het genre. E. Elias bijvoorbeeld schrijft in zijn recensie van *Het Chineesche Mysterie*: 'Jan Campert is wachter aan de bronnen van het Haagsche nieuws, Ben van Eysselsteijn is zijn collega en tweeling-ster in het planetarium der Haagsche journalistiek.'[36] Ook

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 191

Rico Bulthuis schreef nog in de jaren zestig over Van Eysselsteijns detective *Romance in F.-Dur* dat de grote waarde van dit boek was dat de 'structuur van de gehele Haagse sfeer zo voortreffelijk aangevoeld' was.[37]

In de 'Letterkundige Kroniek' van 26 september 1936, waarvan niet helemaal zeker is of Campert er de auteur van was, worden een paar eigenschappen genoemd waaraan een detective dient te voldoen. Als voorbeeld fungeren Willy Corsari's *De Onbekende Medespeler* en Van Eysselsteijns *Romance in F.-Dur*: een goede story, het verhaal moet met mensen te maken hebben en 'het behoeft geen fraaie litteratuur te zijn.' Het lijkt erop dat Nederland zich eindelijk eens eervol kon meten met het grote buitenland, in het bijzonder Engeland en Amerika.[38]

Regelmatig dook in theateraankondigingen of –recensies de term 'detective-stuk' op, synoniem voor een luchtige onpretentieuze productie. Het Vereenigd Rotterdamsch Hofstad Tooneel bracht in 1929 het tooneelstuk *Hokus Pokus* op de planken, 'een vroolijke *rechtzaak*-geschiedenis in drie bedrijven'. Fie Carelsen schitterde volgens *De Nieuwsbron* in deze succesvolle voorstelling. Fie kende de rechtszaal dan ook van binnen. In 1927 werden haar voormalige man J.L. Pisuisse en zijn geliefde Jenny Gilliams op het Amsterdamse Rembrandtplein doodgeschoten door Jenny's afgewezen minnaar Tjakko Kuiper. Een aandachttrekkende rechtszaak was het gevolg.[39]

Campert was een verzamelaar van merkwaardig nieuws. In een van zijn 'Vuurvliegjes' putte hij uit zijn vermeende collectie nieuwsberichten waarin Amerikanen het ene na het andere record braken in het 'boomzitten'. Van heinde en ver werden pubers na dagen zoeken zittend in een boom gevonden. Was het een rage of verzon de columnist deze authentiek lijkende krantenberichtjes?

Het valt op dat Campert weliswaar 'Amerikaansche bladen' leest, maar zich toch vaak negatief over de Verenigde Staten uitlaat. 'De Amerikaan kent geen enkele waarde dan die welke in dollars uitgedrukt kan worden.' Vuurvlieg neemt een bericht uit *De Telegraaf* over waarin melding werd gemaakt van een jongen uit Chicago, die een proces tegen zijn vader was begonnen omdat hij naar zijn me-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 192

ning te vaak was geslagen in zijn jeugd. Campert maakt er een hilarische dialoog van: Vader: 'Ik zal 'm krijgen.' Moeder: '(angst): Niet té hard Henri. Henri!' Dan de tussenkop 'Doek'. Volgende scène: vijftien jaar later wordt Henri veroordeeld tot het betalen van een schadevergoeding. Typisch 'Dollarland' dus.

Amerika is ook het land waar reclame de ruggegraat van de beschaving is. De buitenlandberichten zijn voor Vuurvlieg altijd goed om zijn weerzin tegen de Verenigde Staten de vrije loop te laten en tegelijkertijd zijn voorliefde voor filmsterren en actrices te etaleren. In 'De Zondag' van 25 oktober 1930 staat een cartoon van Charlie Chaplin met als onderschrift: 'Een groot man uit een groot land!' Het openingsartikel gaat overigens vooral over de moeilijkheid in de filmindustrie om 'dansmeisjes voor revuefilms' te vinden, zo weet een 'kauwgummalende pianist' te melden.

In de afdeling gekkigheid is er het bericht 'uit een betrouwbaar blad' waarin melding werd gemaakt van een Amerikaanse ondergoedfabrikant 'die uit liefde voor de litteratuur' een overhemd op de markt had gebracht, dat bestond uit zeven 'zijde-achtige' vellen papier waarvan de achterkant was bedrukt met een halve roman. Het kapitalisme zette dus aan tot het kopen van twee overhemden om de hele roman in bezit te krijgen.

Tegen vernieuwing

Vuurvlieg heeft de behoefte aan de kant van zijn lezers te gaan staan. Samen tegen de 'hoge heren', zo lijkt hij te willen zeggen met observaties als: 'Het is verwonderlijk hoe vlug men iemand te pakken heeft die voor niet al te hooge bedragen oplicht, steelt of valsche munten maakt, maar nog wonderlijker is de grondigheid waarmee men kan verdwijnen als zijn affairetje in de millioenen loopt.' Talloos zijn de berichten in *De Nieuwsbron* waaruit blijkt dat de burger geen vertrouwen had in overheidsdiensten, met name de rechterlijke macht werd doorlopend belachelijk gemaakt. In 1929, vlak voor de grote wereldwijde economische crisis, woedde de zogenaamde kleine crisis: de burger die zijn overheid niet vertrouwde. In 'Vuurvliegje'

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 193

wordt dit wantrouwen veelvuldig geëtaleerd. En hier komt Camperts houding van samen-tegen-de-hoge-heren goed van pas. Politieoptreden, vastlopend treinverkeer en bureaucratische rompslomp worden veelvuldig op de hak genomen.

De overheid maakt er een zooitje van. Dat beeld, bijna dagelijks sterk gecultiveerd door Vuurvlieg, verklaart ook de kritische toon, ongeachte de politieke kleur van deze of gene minister, waar het gaat om overheidsoptreden. De krant als controleur van de democratie werd door de redactie serieus genomen. Op 25 februari 1929 bijvoorbeeld, opende *De Nieuwsbron* met een bijna paginagroot artikel over een geheim militair rapport waarin internationaal was geregeld dat de Nederlandse provincie Limburg in oorlogstijd opengesteld werd voor vreemde mogendheden, om over te steken van België naar Duitsland. De integrale tekst van het verdrag stond afgedrukt en in de onderkop werden alle *credits* voor deze primeur gegund aan het *Utrechtsch Dagblad*. Campert schrijft zijn 'Vuurvliegje' van die dag over de Europese vrede, in ironische dialoogvorm. Wekenlang blijft het Frans-Belgische geheime verdrag voorpaginanieuws en ook Campert blijft er kritische stukjes over schrijven. Verder stond de krant vol berichten over corruptie in de Nederlandse gebiedsdelen. In december 1929 luidde een kop: 'Curaçao drijft op Jenever'. In juni 1930 verscheen een nieuwsbericht in de krant waaruit bleek dat in Den Bosch een politieverordening was uitgegaan die het voortaan onmogelijk maakte late cafébezoekers de deur te wijzen. Campert vond dat belachelijk en liet dat blijken in een gedicht:

EEN ONSTICHTELIJK LIED

De café's in 's-Hertogenbosch
sluiten om half twee.
Als je er nog langer zit,
neemt een agent je mee,
dan slingert hij je op de bon
met alle last van dien,
je baas houdt elke opslag in,
buurman wil je niet zien.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 194

Tenminste... zóó is 't overal,
behalve in Den Bosch.
Aan de politie-verordening
is daar 'n steekje los.
Al krijg je 20 processen-verbaal,
al zit je 'r tot vijf uur,
voor onze arme Justitia
blijven de druiven zuur.

De zaak is niet in orde en
'n vonnis krijg je niet,
want vrijspraak volgt als het refrein
op dit verheffend lied.
'Mijn hart is in Brabant,
mijn hart is niet hier.'
Ga mee, we pikken in Den Bosch
een laatste glaasje bier!

Allemaal:
Dat gaat naar Den Bosch toe,
zoete, lieve Gerritje,
dat gaat naar Den Bosch toe,
zoete, lieve meid.
En wie zal dat betalen,
zoete, lieve Gerritje?
enz. enz.

En dan die vervelende gewoonte alles te moderniseren. Op 25 februari 1930 begint een 'Vuurvliegje' als volgt: 'In dezen tijd van 500 km per uur, van televisie, van Joost-mag-weten-wat-voor-waanzinnigs nog meer.' In de toekomst kijken en daarover filosoferen is ook favoriet. Over de mogelijkheid Jules Verne in praktijk te brengen, schrijft hij als absurd bedoeld: Wellicht een tochtje naar de maan? 'Willen wij naar een betere wereld dan moeten wij niet alleen onze politici en onze diplomaten maar ook onze uitvinders een tikje meer onder controle nemen.'

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 195

Het drukker wordende verkeer – ook al zo'n nieuwigheid – is Vuurvlieg een doorn in het oog. Over de Olympische Spelen, op 24 februai 1928, is hij eerder ironisch. Hij vraagt zich af welke sporten wel en niet geaccepteerd worden: 'Een Mexicaan zou toch kunnen verlangen het nummer lasso-werpen op de lijst te brengen evengoed als een Papoea zou kunnen wenschen voor zijn bekwaamheden in het koppen-snellen een pluimpje te krijgen.' Een paar maanden later bezocht Campert als verslaggever de Olympische Spelen in Amsterdam. Het werd een merkwaardig verhaal, maar ook weer niet zo merkwaardig voor iemand die zich 'geen sport-maniak' noemde. Driekwart van Camperts reportage ging over zijn treinreis naar Amsterdam en over het straatbeeld in de hoofdstad. Eenmaal aangekomen in het Olympisch Stadion verwondert hij zich op de tribune over een voetbalwedstrijd. 'Over een groen veld vermoeien zich elf sigarettenmerken en elf macaroni-slierten.' Niet gehinderd door politieke correctheid sprak Campert vrijelijk – doelend op de Italiaanse ploeg – over 'die snelle donkere Mussolini's'. Ook hier maakt hij er een theaterstuk van. Supporters om hem heen heffen aria's aan en worden bijgevallen door 'een hooge tenor'.

Het fascisme is om reden van 'vernieuwing' afkeurenswaardig. Campert maakte bijna wekelijks wel een raillerende opmerking over Mussolini en zijn platte ideeën over volkscultuur. In zijn confrontatie met Henrik Scholte een paar jaar eerder had Campert zich al cynisch uitgelaten over het fascisme, in *De Nieuwsbron* was hij steeds luchtig maar wel duidelijk negatief, met name over de fascistische regels die het openbare leven beperkten. Campert verkleint de politieke situatie door de brave zwarthemden te noemen die niet eens meer in hun stamkroeg mogen blijven hangen. Het staatstoezicht op het particuliere leven maakt hem 'ziek'.

Het is des Camperts een nieuwsberichtachtige opmerking over politiek te plaatsen en daaronder een toneeldialoog. Nadat hij gelezen had hoe torpedoboten en onderzeeërs oefenen voor een eventuele oorlog, laat hij een dialoog plaatsvinden tussen de kapitein, de matroos en een aangevallen koning van een vreemde mogendheid. Deze vernieuwing kan op hoon van de columnist rekenen, evenals

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 196

het plan een Verenigde Staten van Europa op te richten. Het idee wekt zijn wantrouwen op. Rusland is ook een geweldig onderwerp voor zijn cynisme over politiek. Er kwamen veel en vooral verwarrende berichten over de communistische heilstaat binnen. Campert geeft flink af op de povere levensomstandigheden onder het communistisch regime van Stalin: 'Neen, de Hollandsche arbeider zal zich waarschijnlijk nog wel eens bedenken voor hij zijn kapitalistische bed en zijn kapitalistischen maaltijd wenscht te ruilen voor een soviet-barak en een communistischen maaltijd.'[40]

Vuurvlieg hield een pleidooi om elke week een bad te nemen, gaf in een dialoog zijn negatieve mening over een Amerikaanse vinding verdachten met een bedwelmend middel tot bekentenissen te dwingen. De Dordtsche Synode wordt door Campert 'onze Komintern' genoemd. Uit Rusland was het bericht gekomen dat er niet in het openbaar gezoend mocht worden. Mag ook niet van de Dordtsche Synode, volgens Campert. 'Ik ben blij dat ik geen bolsjewiek ben.' Na de zoen zou ongetwijfeld het verbod op de handdruk volgen. Want ook die kan bacteriën overbrengen. Russische jongens en meisjes mogen elkaar niet meer omhelzen, een hartelijk knikje dat is alles. 'Zou Trotzki dáárom het land verlaten hebben?' Een paar weken later moet Campert melden dat het in Nederland ook raar kan toegaan, tenminste in Maartensdijk. De gemeenteraad daar had een verzoek binnengekregen de politieverordening zo aan te passen dat personen die niet van hetzelfde geslacht zijn niet meer in bermen van wegen of in het gras mochten zitten of liggen, tenzij tussen hen één meter afstand in acht werd genomen. Zijn stukje eindigt met Teun en Miebetje die de één meter tot fictie verklaren en in de berm in elkaars armen vallen. En ook in Engeland, zo blijkt een jaar later uit een 'Vuurvliegje', is men tegen het zoenen. Een man die zijn vrouw vóór het ontbijt zoende, werd veroordeeld. Althans, dat beweerde Campert. In Joegoslavië had de regering meisjes verboden poederdonsjes en lippenstift te gebruiken terwijl Mahatma Ghandi in India wist dat je de macht kon veroveren als je aan de wensen van vrouwen tegemoetkwam. Nadat Vuurvlieg in een Engels blad had gelezen dat Amerikaanse meisjes anti-rimpelmiddelen en 'eieren-maskers' op

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 197

hun gezicht smeren, vindt hij dat een typisch verschijnsel van 'dollarland'. Ja, Campert was breed georiënteerd. In Nederland had een geleerde na onderzoek geconcludeerd dat je kon zien aan de wijze waarop jongens de meisjes het hof maakten dat het geestelijk peil 'op ontstellende wijze aan het dalen' was.[41]

In een ander 'Vuurvliegje' herdenkt Campert de moord op de Russische tsaar en zijn gezin tien jaar daarvoor. Hij toont zich bitter, fel anticommunistisch en een regionalist. Nadat hij in Den Haag een Zeeuws gezin heeft zien lopen in klederdracht, schrijft hij ontroerd: 'Aan de jonge Zeeuwen is het Zeeland te bewaren zoals zij het gekregen hebben en het te behoeden voor internationaliseering.'

Op 23 april 1932 plaatste Campert een samenvatting van een interview dat de Amerikaanse schrijfster Dorothy Thompson hield met 'de toekomstige dictator' Adolf Hitler, dus bijna een jaar voordat Hitler daadwerkelijk aan de macht kwam. De vormgeving van het gesprek was nogal vrijgevochten. De lijfwachten van Hitler leken volgens Thompson op die van Al Capone en verder had de interviewster even tijd nodig 'de onstellende onbeduidendheid' van deze man te constateren. 'Hij is inconsequent en praatziek, onevenwichtig, onzeker. Hij is het volmaakte prototype van den Kleinen Man.' Hitler vertelde dat hij van plan was werklozen gescheiden van vrouw en kinderen in barakken op te sluiten. Hitler werd geïnterviewd, maar evenzogoed besteedde *De Nieuwsbron* aandacht aan de effecten die Hitler op de Nederlandse samenleving had. Sarcastisch wordt gemeld dat de Duitse schrijver Heinz Liepmann in Amsterdam is gearresteerd wegens belediging van een hoofd van een bevriende staat.[42]

Je merkt aan zijn cursiefjes dat Campert voor een arbeiderskrant werkte, zonder aan een socialistische of andere ideologie gebonden te zijn. Hij kan zich opwinden over huisjesmelkers die arme wanbetalers op straat zetten, maar tegelijkertijd veegt hij de vloer aan met de socialistische krant *Het Volk* en de communistische *Tribune* die ook over het kapitalistische worgsysteem schrijven. De socialistische schrijver A.M. de Jong krijgt regelmatig een veeg uit de pan. Als De Jong een proces begint omdat zijn boek *Merijntje Gijzen* niet volgens tevredenheid is omgewerkt tot een toneelstuk, steekt Campert daar

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 198

op 6 juni 1930 de draak mee: 'Wat wil meneer De Jong. De romancier A.M. de Jong had evengoed, béter den tooneelschrijver A.M. de Jong een proces kunnen aandoen wegens de ergerlijke verhaspeling van een aardig, behoorlijk boek.' Nee, door dit proces worden rechters tot critici van kunst gemaakt, en daar is Vuurvlieg huiverig voor.

Curieus is een 'Vuurvliegje' over het nieuwe literaire tijdschrift *Avontuur*, het tijdschrift onder redactie van Paul van Ostaijen en de theosofische, idealistische uitgever W.N. Dinger. Campert publiceert een gedicht, dat nog niet verschenen was, uit het blad 'dat *Avontuur* zal heeten'.[43] Niet alleen de formulering doet vermoeden dat hij de kopij al in handen had voor verschijning van het eerste nummer, ook met het gedicht 'Het Alpejagerslied' is wat bijzonders aan de hand. In het eerste nummer van *Avontuur* staat inderdaad een gedicht met die titel afgedrukt. Maar de versie in *De Nieuwsgier* is anoniem, terwijl in het tijdschrift het gedicht is ondertekend met 'Paul van Ostaijen'. Ook vermeldde Campert niet dat 'Het Alpejagerslied' in *Avontuur* was opgedragen aan E. du Perron.

Een heer die de straat afdaalt
een heer die de straat opklimt
twee heren die dalen en klimmen
dat is de ene heer daalt
en de andere heer klimt

In tegenstelling tot wat Campert in zijn aanhef beweerde, drukte hij niet één maar twee gedichten af. Onder 'Het Alpejagerslied' staat een ander gedicht: 'Het Landsverhuizerslied'. Ook dat is niet gesigneerd. Maar tussen de twee gedichten in schrijft Vuurvlieg dat hij in ontroering voor 'Het Alpejagerslied' zelf ook aan het dichten is geslagen. En dan volgt 'Het Landsverhuizerslied', een prachtige parodie op Van Ostaijens gedicht:

maar de psychiaters halen hen in
en sluiten hen op
dat is hun plicht
dat is de plicht der psychiaters

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 199

Het was duidelijk. Campert vond *Avontuur* maar een raar modernistisch blaadje. Niks voor hem en niks voor de lezers van de 'Vuurvliegjes'. Hij kreeg veel gunstige reacties op zijn parodie. Lezers hadden massaal aan de krant laten weten, zo schrijft Campert tenminste een paar dagen later in zijn column, dat ze meer in dichtvorm wilden lezen. Vuurvlieg is een echte columnist en steekt dus de draak met dergelijke verzoeken. Hij laat een redacteur van de krant naar de zetter lopen met het verzoek:

O, meesterknecht wees toch zoo goed
En zet dat jaarverslag met spoed.

Een jaar later maakte Campert een parodie op 'een Duits gedichtje' dat in het tijdschrift *De Gemeenschap* had gestaan. Ook hier stak hij de draak met het modernisme, deze keer met een Duitstalig gedicht van W. Hulshoff-Pol dat Campert voor de gelegenheid stilzwijgend vertaalde:

De dag
was grauw.
En het
Station
was grauw.
En de oogen
van Grete
waren grauw
maar dat
vermocht men
vanwege de tranen
niet nauw-
keurig te zien, enz.

Campert parodieerde:

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 200

Hij dronk
een glas
en nog
een glas
ging toen
naar bed,
en stond
op met
een kater.
Water!
Water!

Geen kunst aan![44]

Dat Campert niet veel fiducie had in het modernisme blijkt ook uit zijn totale stilzwijgen over Dada in Nederland, terwijl Vilmos Huszár daar toch in Den Haag actief mee was. Campert kende Huszár via de Filmliga, maar over geen enkele dadaïstische manifestatie of publicatie heeft Campert ooit geschreven.

Vuurvlieg schreef meestal naar aanleiding van iets dat hij in zijn eigen of een andere krant had gelezen. Dat kon over een internationale conferentie zijn, een vechtpartij op lijn 5 van de Haagse Tram Maatschappij, een afgeluisterd gesprek in diezelfde tram of een kwestie die op de redactie had gespeeld. Campert schrijft er altijd geestig over. Zoals die keer dat hij een verhaal had geschreven over een slaapverwekkende demonstratie van een 'model-keuken'. Hij maakte er met tegenzin een bericht van en dacht: 'zie-zoo dat's afgeloopen! Mis poes!' Een paar dagen later vraagt iemand hem op de krant te spreken. Het blijkt de meneer van de keuken te zijn, en na wat inleidende scheldwoorden moet Campert een 'pats' op de kaak incasseren, daarna een 'opstopper' in zijn maag en om het af te maken een 'mep' tegen zijn kin. 'Journalistiek is een gevaarlijk vak!' Dat moge zo zijn, maar zijn collega Han Hoekstra kon zich vijftien jaar later dit of een erop lijkend voorval anders herinneren. In zijn versie van het verhaal kwam de boze man weliswaar op hoge poten binnen,

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 201

maar werd hij volledig ingepakt door Camperts charme. Als oude vrienden namen ze afscheid van elkaar.[45]

Actualiteit en oude moppen

Is journalistiek een vak dat je gewoon kunt leren, of is het veeleer een kwestie van aanleg of zelfs van kunst? Anthonie Donker had het over 'de journalistiek als zondeval van het schrijverschap', waarmee hij bedoelde dat echte literatoren zich niet met journalistiek moesten inlaten, of zoals W.F. Hermans zei: met de 'hoernalistiek'.[46] Campert heeft zich expliciet als de literaire dagbladschrijver geprofileerd, al kiest hij voor de vorm een gedistantieerd standpunt: 'Er pleegt zoo in en om en bij en aan de journalistiek een elegant slag jongelieden, dames en heeren, maar vooralsnog meest heeren, te toeven, die, zoo zij al niet kenbaar zijn aan de manchester-kleedij en vergietschoenen, dan door hun coiffure en vooral door de stelligheid en ernst, waarmee zij spreken over kunst en in het bijzonder over litteratuur.' In deze column moet Campert iets kwijt over 'de zich noemende letterkundige journalisten of journalistieke letterkundigen', over zichzelf dus zou je denken. Maar nee, hij isoleert zich van deze groep door op te merken dat niemand van hen een goed verslagje van een vergadering kan schrijven voor de krant. Dan komt er weer zo'n typische Campert-draai. Hij begint over deze 'letterkundige journalisten' omdat zij niet alleen op krantenredacties maar half serieus worden genomen, ook in hun eigen kring, namelijk de literatuur. Johan de Meester en Ina Boudier Bakker hadden namelijk in hun juryrapport bij de novellenprijsvraag van het tijdschrift *Groot Nederland* geconstateerd dat in Nederland geen auteurs van onder de 35 jaar bleken te zijn die in staat geacht werden een kort verhaal te kunnen schrijven.

Soms wekken de 'Vuurvliegjes' de indruk gevuld te worden met oude moppen. Zoals Louis Paul Boon vele jaren later in zijn cursiefje ook wel eens een mop uit een Engels tijdschrift of uit een moppenboek overpende. Campert vertelt op 16 april 1928 over een arbeider die in een café zijn pijp opsteekt en met opzet de rook in het gezicht van een heer blaast. 'Waarom blaast u de rook in mijn gezicht? Waar-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 202

op de arbeider zegt en let wel: dit is de moppigheid van het geval: Noemt u dat een gezicht?'

'Over het algemeen frappeert bij lezing van de cursiefjes de disproportionele relatie tussen het geringe belang van een onderwerp en de omvang van de aandacht die eraan wordt gewijd,' zo is wel over het cursiefje van Louis Paul Boon opgemerkt. Dat geldt ook voor de 'Vuurvliegjes' van Campert. Op spreektaalachtige wijze wordt een naïeve kletstaal gestileerd, met gebruikmaking van 'stilistische maskers'.[47]

Een favoriete stijlfiguur van Campert is enkele verzonnen of overleden figuren naar aanleiding van een nieuwsfeit elkaar te laten ontmoeten en hun commentaar te laten geven. Dat kan een matroos en een kapitein zijn, maar naar aanleiding van een culinair congres in Parijs laat Campert een mr. S.O. Eplepel spreken. Als opstapje voor een column over een kunstveiling geven oud-Hollandse meesters als Pieter de Hoogh, Gerard Terborch en Meindert Hobbema hun mening over de prijzen die voor hun schilderijen gevraagd worden.

Campert doet niet alleen aan Boon denken vanwege zijn stijlfiguren, maar ook omdat hij een procédé toepast dat als vernieuwend werd gekenschetst toen Boon het toepaste in zijn boek *Menuet* (1955). Net als Boon boven aan de pagina's van deze experimentele roman nieuwsberichten uit kranten afdrukte en daar vervolgens min of meer op reageerde, niet altijd direct op dezelfde bladzijde, zo drukte Campert vaak boven in zijn column een nieuwsbericht af. Campert experimenteerde op zijn manier met het genre nieuwsbericht. Soms nam hij een bericht op vanwege de hilarische informatie die het gaf, maar vaak ook vanwege de droge wijze van formuleren. Dit genre nieuwsbericht is aan het eind van de negentiende eeuw in Frankrijk tot kunstvorm verheven door Felix Fénéon, die in het dagblad *Le Matin* op de nieuwspagina berichtjes schreef die het beste omschreven kunnen worden als kleine observaties die meer door de wijze van formuleren dan door de gereleveerde informatie een absurd effect hadden.[48] Deze 'nouvelles en trois lignes' zijn aforistisch geformuleerde berichtjes.

Het nieuwrealistische tijdschrift *Barbarber* (1958-1971) is vanwege

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 203

het isoleren van krantenberichten later als vernieuwend beschouwd. Krantenberichtjes zoals 'Een bakker had aan een klein meisje een diepvriesbrood verkocht. Even later kwam haar moeder dat verontwaardigd terugbrengen met de mededeling, dat ze er wel een koe de hersens mee kon in slaan.' of 'Bij gevonden voorwerpen kan worden opgehaald een grijze muts.' Alles onder het motto van Hugo von Hofmannsthal: 'Die Tiefe muss man verstecken. Wo? An die Oberfläche.'[49] Net als in *Barbarber* waren in *De Nieuwsbron* lijstjes van feiten populair. Wanneer uit een onderzoek was gebleken dat van de 51.000 zelfmoorden in een bepaalde periode in Amerika het grootste percentage zijn oorzaak vond in armoede, met als opvallend gegeven dat vooral families die uit drie tot zes leden bestonden het vaakst de hand aan zichzelf sloegen, dan maakte Campert daar een mooi stukje van. Hij gebruikte dergelijke 'nouvelles en trois lignes' in zijn 'Vuurvliegjes' om er op door te fantaseren, waardoor ongewone feitjes teruggebracht werden tot alledaagse gebeurtenissen. Op die manier kon de lezer de inspiratiebron van een *freiswebende* theorie van Campert volgen. Om misverstand te voorkomen, zette hij erboven dat het een krantenbericht was om zich vervolgens over te geven aan het fictionaliseren van dat bericht.

De *Daily Mail* had een bericht over een 'telepathieverbinding met een vrouwelijke Marsbewoner'. Campert drukt dit nieuwtje af om vervolgens een dialoog met 'Mina van Mars' te presenteren. Het bericht dat in Afghanistan de sluier voor vrouwen was afgeschaft wordt toegejuicht omdat je als man dan voor het huwelijk kunt zien wat voor vlees je in de kuip hebt. Altijd leuk voor een columnist zijn de dingen die niet mochten, zoals in Groningen een aantal burgemeesters het dansen verbood. 'Het daghet in het Noorden'. Campert zelf wilde het breien in het openbaar verbieden, ook al zegt hij niet waarom. Niet dat hij zich tegen het burgerlijke leven verzet. Integendeel, Vuurvlieg roept zijn lezers na heftig gevierde feestdagen op hun gewone leven weer te hervatten, zoals na het nieuwjaarsnachtfeest, ook toen in Den Haag al een berucht evenement:

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 204

Had u ook zoo'n kleine kater
van de rhum, cognac met water
plus een overladen maag
van de vrolijke soupertjes
met z'n allen of met z'n tweetjes,
Oujaarsavond in Den Haag?

Campert speelt de rol van luchtige, milde chroniqueur met verve, hij verbaast zich over de wereld veraf (Amerika en de filmwereld) maar ook dichtbij waar inbrekers, uitbrekers en anderen de dienst uitmaken. Maar nuchter als hij is, ziet Campert wel dat de wereld gewoon doordraait. Een enkele keer maakt hij zich kwaad, bijvoorbeeld wanneer in het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* heeft gestaan dat veel Nederlandse auteurs 'helaas' voor reclametijdschriften schreven. 'Het portret eener bekende schrijfster paradeert in een advertentie van Akker's Abdijstroop, waarin men deze verrukkelijke passage lezen kan: "zij heeft zich een reputatie verschaft van steeds uiterst volledig gedocumenteerd te zijn en het zegt daarom niet weinig, wanneer zij schrijft: De Abdijstroop, mij van vele kanten aangeboden zijnde, wendde ik aan..."' Campert schoot uit zijn slof toen hij dit las. 'De heeren [van het *Nieuwsblad voor den Boekhandel*] die deze opmerking inspireerden, geven blijk van een ergerlijke oppervlakkigheid van denken.' Waarom schreven al die schrijvers voor reclameblaadjes? En zouden die auteurs zelf niet in de gaten kunnen houden of hun mentaliteit daarmee geschaad werd? Nee, zolang schrijvers weinig betaald krijgen voor hun werk, zullen we mee blijven werken aan 'petroleum- en jenever, boter- en speculaas enz. – blaadjes... en waarachtig, ik kan ze geen ongelijk geven.'[50] Het was niet alleen een uiting van een verontwaardiging namens eigen parochie maar ook en vooral namens zichzelf. Campert had namelijk kort daarvoor zelf ook zijn medewerking verleend aan een reclametijdschrift, *Rynbende Blijmoedig Maandblad*.

Eind jaren twintig was de invloed van de geheelonthoudingsbeweging zo sterk – zowel christelijke als sociaal democratische krachten begonnen zich tegen alcoholhoudende dranken te keren –

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 205

dat de Schiedamse jeneverfabriek Rynbende & Zonen het tijd vond voor een tegenoffensief. De romancier en literaire dagbladschrijver Herman de Man werd in 1928 door het bedrijf gevraagd de redactie te gaan voeren van een tijdschrift dat de aandacht op een positieve wijze op jenever moest vestigen.[51] De Man bleef het hoofdredacteurschap van *Rynbende Blijmoedig Maandblad* twaalf jaar uitoefenen. Het werk was niet moeilijk en het betaalde goed. Er was weinig aandrang voor nodig bekende dichters tot medewerking te bewegen, met name de dichters van het katholieke tijdschrift *De Gemeenschap* werkten graag mee, zoals de medewerkerslijst laat zien: Anton van Duinkerken, Jan Engelman, Albert Kuyle, Albert Helman, maar daarnaast ook Barbarossa (pseudoniem van J.C. Schröder), Jan Campert, Hendrik Marsman, A. den Doolaard en C.J. Kelk droegen regelmatig bij tegen een mooie vergoeding en een paar kruiken jenever toe. Tijdschriften zoals *De Geheelonthouder* en het socialistische *De Blauwe Vaan* spraken schande van dit jeneverblad en vooral van de medewerking van gerespecteerde journalisten. Met name de hoofdredacteur van het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* P.H. Ritter werd verweten de letterkunde in dienst van 'het drankkapitaal' te stellen. De communistische krant *De Tribune* noemde Ritter zelfs een 'fascist' vanwege zijn medewerking aan *Rynbende*.[52] Dan was de VARA subtieler. Die liet de schrijver en geheelonthouder Martien Beversluis een anti-alcoholhoorspel schrijven: *Als de poort opengaat* werd op 30 november 1929 uitgezonden. SDAP-kamerlid Wilhelmina Pothuis-Smit had toen al in de Eerste Kamer vragen gesteld over het schandalige tijdschrijft *Rynbende*.[53] Campert schreef onbeschroomd gedichten over de zegeningen van graanjenever, maar literair stelden deze gedichten niet veel voor. Hij heeft ze zelf bij leven nooit gebundeld, maar ze staan wel in zijn postuum gepubliceerde *Verzamelde Gedichten*. Het gedicht 'Loflied op den Hollandsche Genever' is gepubliceerd onder de titel 'Lof van den Bols'. Misschien heeft hij het ook nog aan de concurrent (Bols) van Rynbende verkocht. Bij Rynbende verdiende hij er in elk geval 12,50 gulden mee. Een jaar later was dat bedrag opgelopen tot 16 gulden. In november 1929 beurde hij 22 gulden voor een gedicht en in januari 1930 was het

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 206

al 25 guldens.[54] Geen gek honorarium in een tijd dat literaire tijdschriften vaak helemaal niet betaalden. Lofzangen op de drank schrijven betekende niet alleen een welkome bijverdienste, het leek ook om een principiële strijd tegen blauwkousen te gaan. De ene na de andere bloemlezing waarin het recht om te dichten waarover de dichter wenste, werd gepropageerd én uitgegeven. Als Campert er niet aan meewerkte, dan schreef hij in *De Nieuwsbron* wel een gedicht dat er in gepast had. Zo schreef hij naar aanleiding van de bundel *Hoog het glas! Zangen uit Noord en Zuid* een gedicht in zogenaamd oud-Nederlands waarin de 'Rhijnse wijn' bezongen werd.

De Nieuwsbron was een krant die actualiteit en nieuws serieus nam. Er werd dan wel een dialoog verzonnen of een feitje aangedikt, maar dat gebeurde nadrukkelijk om de belevingswereld van de lezer te raken. Het maakte daarbij niet zoveel verschil of het een politieke kwestie in Nederland of daarbuiten, een belangrijke toneelvoorstelling onder regie van Louis Chrispijn of het weer betrof. Alles kon een opening voor de krant zijn. Op 12 februari 1929 moest Camperts column wijken naar pagina 3 omdat de voorpagina helemaal gewijd was aan het extreem koude weer. Je kon over het ijs van Urk naar Kampen fietsen omdat zelfs de Zuiderzee dichtgevroren was. Ook zijn column ging over de uitzonderlijk strenge vorst en de columnist schreef vanuit zijn bed. De nood was zo hoog dat er een gemeentelijke voedselvoorziening op touw gezet werd. 'Als de nood nijpt!' zo opende *De Nieuwsbron*. Twee dagen later, weer op de voorpagina, volgden nauwkeurige verslagen van de toestand in Den Haag. Die dag verstrekte de gemeente kapucijners met spek en werd een hele kolom gevuld met een aanklacht tegen het ergerniswekkend gedrag van ambtenaren ten aanzien van burgers, tot en met frauduleuze mannen toe die om een fooi vroegen bij de bedeling.

Opvallend is dat de krant het a priori opneemt voor hen die om hulp vragen. Tenminste in het geval van zedendelicten. Onder een bericht over een aanranding in de Scheveningse duinen, staat het redactioneel commentaar: 'Hoe vaak geschiedt het echter niet, dat dames, uit valsche schaamte, van dergelijke aanrandingen bij de politie geen aangifte doen.'[55] Verwarrend of misschien wel liberaal is dat

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 207

Vuurvlieg steeds een Droogstoppelig tegengeluid laat horen. Een dag na dit commentaar over de aanranding vraagt hij zich hoofdschuddend af waar het toch heen moest, nu in Wenen een vader vijf dagen streng arrest had gekregen nadat de man terecht zijn zeventienjarige dochter een pak rammel had gegeven.

De Nieuwsbron had een fijne neus voor sensationeel nieuws. Koppen als 'Mysterieuze Sterfgevallen', 'Afschuwelijke Misdaad', 'Kindermoord te Rotterdam', '4 Krankzinnigen Ontsnapt' of 'Meisje door wolven verscheurd' stonden op de voorpagina naast voetbalverslagen of diplomatiek nieuws. Als het Paleis voor Volksvlijt in Amsterdam afbrandt, in april 1929, is alles ontzagwekkend: het schouwspel, de ramp, de machteloosheid. Dat beeld kregen de lezers van *De Nieuwsbron* dagenlang voorgeschoteld.

Vuurvlieg past alle denkbare stijlfiguren toe. Het meest in het oog lopend is zijn manier om grote kwesties klein te maken en kleine zaken groot. Als het een paar dagen warm is in juni 1929 spoort de columnist de verantwoordelijke op en maakt een interview met Meneer Hittegolf. Iets anders is zijn steeds terugkerende behoefte de lezer, Campert spreekt liever over de abonnee, uit te leggen hoe een krant werkt. De tijd van ombudsmannen en zelfs van correcties in de krant lag nog in een ver verschiet, maar ettelijke 'Vuurvliegjes' maken de indruk te zijn geschreven als spreekbuis van de krant. Zo bijvoorbeeld als Campert weer eens toelicht waarom een kop boven een nieuwsartikel ongelukkig is uitgevallen. Hij doet dit op geestige wijze door een vriend te citeren die toevallig ook koppenmaker bij *De Nieuwsbron* is. Hij schetst het probleem van de redacteur die zelfs buiten zijn werk geobsedeerd is door de ruimte die zijn woorden mogen innemen. Als deze thuiskomt en ruikt dat het avondeten is aangebrand, kan hij niets anders uitbrengen dan: 'Verregaande onachtzaamheid eener vrouw. Verpestende stank in de gang.' Nadat Doe Hans, bekend journalist en voorzitter van de Journalistenkring, tijdens een lezing had betoogd dat er een leerstoel voor journalistiek moest komen, klom Campert in de pen. Hij vond het maar niks. Wat moest zo'n professor vertellen aan zijn studenten? 'Hoe gedraagt men zich tijdens recepties e.a. nare feestelijkheden?' Campert legt de

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 208

lezer vervolgens gelukkig ook nog uit wat 'komkommertijd' in journalistenjargon betekent.

Menig 'Vuurvliegje' zou vandaag nog in de krant kunnen staan. Zoals het stukje over advertenties die onbegrijpelijk zijn door de vele afkortingen, met name de contactadvertenties. Ook de verruwing van het voetballen ontging Campert niet. 'Heidensche offerfeesten zijn af en toe kinderachtige spelletjes bij sommige wedstrijden vergeleken en de scheidsrechters die na afloop een bierflesch op hun hoofd krijgen of onder politie-bewaking naar huis gebracht moeten worden.'[56]

De dag nadat Remco Campert geboren is, op zondag 28 juli 1929, wijdt Campert zijn column aan een internationale diplomatenconferentie in Den Haag. Zijn vaste personage Polly vermaakte de belangrijke journalisten die het congres moesten verslaan. Met andere woorden: zo'n conferentie is overbodig en nieuws is er al helemaal niet te halen.

De Nieuwsbron was een krant die niet terugschrok voor een nadere duiding van het nieuws. Een 27-jarige monteur die geëlektrocuteerd was in de Koninklijke Schouwburg, kon rekenen op een psychologische karakterschets. Een 'Moord op het Bezuidenhout' werd van een sociaal decor voorzien. Een groot artikel over een roeiwedstrijd in Engeland is afgewisseld met een verslag op de 'frontpagina' over een vrouw die bewusteloos was gevonden op het strand nabij Bordeaux. Ze bleek van het Engelse stoomschip *Eagle* af te zijn gevallen en nader onderzoek, dat niet nader wordt aangeduid, had aangetoond dat deze vrouw hoogstwaarschijnlijk de doodgewaande Nederlandse spionne Mata Hari was. Dat de Franse autoriteiten deze suggestie krachtig weersproken hadden, betekende in dit verband niets.

Vuurvlieg haalde vaak een Engels tijdschrift aan. Hij had er vooral lol in wetenschappelijke nieuwtjes te becommentariëren, net als Boon. In Massachussets was bij wet bepaald dat veertien keer trouwen het maximum was. In maart 1930 had hij in een Engels blad gelezen dat elke sigaret die je rookt drie dagen van je leven kost. Dan had ik al lang dood moeten zijn, schreef Campert. De

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 209

columnist nam het nieuws niet helemaal serieus en stak er nog eens eentje op.

Hoewel Campert nog vaak aan *De Nieuwsbron* meewerkte, was rond 1933 zijn vaste dienstverband wel verbroken. Hoekstra wist vijftien jaar later nog dat hij een paar keer terugkwam, nadat hij was ontslagen of ontslag had genomen. Want wat er precies gebeurd was, is niet duidelijk. Als recensent in de 'Letterkundige Kroniek' werkte hij nog onregelmatig mee.

Campert vervulde aan het begin van de jaren dertig kortdurende redacteurschappen voor de jaarlijkse uitgaven ten behoeve van kunstenaars in nood en voor het tweewekelijkse *Tooneelspiegel.* Dat was natuurlijk niet voldoende om van te leven. Literaire kritieken bleef hij voorlopig voor tal van tijdschriften en voor *De Nieuwsbron* schrijven, maar hij zocht ook elders werk. In 1932 bijvoorbeeld vroeg hij aan Jan Engelman, die hij kende uit De Rattenkelder en als redacteur van het katholieke weekblad *De Nieuwe Eeuw*: 'Nu ben ik van plan omstreeks Mei van dit jaar met mijn tegenwoordige vrouw Willy Corsari naar landen met aangenamer klimaat te vertrekken. Bestaat er geen kans om op de een of andere wijze aan jouw weekblad vaste medewerking te verleenen?'[57] Die kans was er wel, maar meer dan een enkele keer heeft Campert niet aan *De Nieuwe Eeuw* meegewerkt en van dat plan om samen met Willy Corsari naar landen 'met aangenamer klimaat' te vertrekken is helemaal niets gekomen. Campert liep altijd hard van stapel. Toen hij al sprak van zijn 'tegenwoordige vrouw' Willy Corsari moest de scheiding met Joekie Broedelet nog uitgesproken worden, en voordat er serieus sprake was van een huwelijk met Corsari, was er alweer een andere geliefde.

Jan Campert was weer even zoekende als tien jaar daarvoor. Toen schreef hij zwaarmoedige gedichten uit een verlangen naar de dingen die hij niet kende. Nu schreef hij een gedicht uit weemoed over wat hij had verloren:

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 210

DE TWEEDE DROOM

Ik ben een-en-dertig jaar. De zomer is volkomen,
de bloemen hangen bloeiend over het balcon.
Met overleg heb ik mij alles zelf ontnomen:
rust, zekerheid, bezit – maar brandend schijnt de zon.

En ook de liefde, die mij jaren hield verankerd,
die mij omwond met hare windselen goed,
werd uitgebrand – onder die pijn heb ik gewankeld,
nu nog jaagt zij met vlagen langs mijn bloed.

De staat, dien ik tenslotte moeizaam heb verworven,
schijnt weinigen begeerlijk, maar zij weten niet
hoezeer een mensch alleen kan zijn en afgestorven
en tot een vreemdeling worden in een bekend gebied.

Om ganschelijk, misschien voorgoed, verloren te geraken
aan dezen tweeden droom van onrust, schroeiend zeer,
neigende naar het verlangen daaruit te ontwaken
en zich schrap zettend tot een doodelijk verweer.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 211

HOOFDSTUK 5

De criticus

De journaliste Emmy J. Belinfante schreef aan het einde van de jaren twintig in *De Hollandsche Revue* regelmatig over de 'Eeregerechtshoven' die overal in Europa opgericht werden nadat eind jaren twintig in Dijon een resolutie was aangenomen om tot een internationaal eregerechtshof te komen. Het ging hier niet om berechting van oorlogsmisdadigers, maar van journalisten. Het eregerechtshof is een van de initiatieven waaruit blijkt dat de noodzaak werd ingezien de beroepsgroep te professionaliseren, van codes te voorzien. De vrijheid van drukpers had geleid tot machtsconcentraties die tegen onrecht konden strijden, maar evenzeer bood de vrijheid van drukpers aan de journalistiek de mogelijkheid mensen te beschadigen. Of zoals Belinfante het nogal dramatisch beschrijft: 'De vrijheid van drukpers beteekent ook, dat een valsch bericht opzettelijk of te goeder trouw verspreid, landen en volken kan ruïneeren, revolutie of oorlog kan maken ….'[1]

Jan Campert ruïneerde dan wel geen landen of volken, maar helemaal te goeder trouw als criticus was hij ook weer niet. Tot de ongeschreven code van de journalistiek hoorde ook toen al dat je niet de boeken bespreekt van diegene met wie je het bed deelt, ook al gebeurt dat laatste illegaal. Er werd daarom flink met de wenkbrauwen gefronst toen Campert op 15 juni 1930 voor de AVRO-radio een lange lofzang hield op een net verschenen roman van Willy Corsari. De tekst over *Gestalten in een Spiegel* werd ook nog eens afgedrukt in *De Hollandsche Revue* van Johan Koning.[2] Maar dat was nog niet alles. Lezers uit Den Haag hadden al op 17 mei eerder dat jaar Camperts

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 212

bijna identieke bespreking van *Gestalten in een Spiegel* kunnen lezen in *De Nieuwsbron*.

De Hollandsche Revue was evenals *De Nieuwsbron* een uitgave van Uitgeverij Sijthoff. In de tweewekelijkse *Revue* vonden veel journalisten en schrijvers uit Camperts vrienden- en kennissenkring publicatieruimte. Zijn schoonvader Johan Broedelet, Jan van Ees, Ben van Eysselsteijn, Ernst Groenevelt, Roel Houwink en Willy Corsari droegen korte verhalen bij. Ook hoofdredacteur Johan Koning behoorde tot de kring van Campert. Hij was behalve in zijn eigen tijdschrift voor tal van andere bladen actief als journalist en schrijver. Koning was ook romanschrijver. In 1929 besprak Jan Campert zijn door de Wereldbibliotheek bekroonde roman *Het verloren land*.[3] De recensent had op zijn minst de schijn tegen toen hij deze nu vergeten roman in het zonnetje zette.

Datzelfde gold voor de bespreking van Corsari. Op zichzelf was niet zoveel mis met Camperts bespreking, maar omdat algemeen bekend was dat de recensent sinds kort een affaire met de besproken schrijfster had, werd zijn lovende recensie met spot gelezen. Ter verdediging van de criticus zij hier opgemerkt dat hij ook al lyrisch over Corsari schreef toen hij haar alleen nog maar kende als schrijfster. In 1929 eindigde hij zijn bespreking van Corsari's roman *Chimaera* met: 'Bravó, Willy Corsari!'[4]

De 'Letterkundige Kroniek' van *De Nieuwsbron* was het domein van Jan Campert, een enkele keer werden deze recensies niet ondertekend of door iemand anders voor zijn rekening genomen. Toen Camperts relatie met Corsari al lang en breed bekend was, moest hij natuurlijk toch enige terughoudendheid betrachten in zijn publieke enthousiasme over haar schrijverschap. In mei 1931 werd Corsari's detective *De onbekende medespeler* besproken door Han Hoekstra, behalve collega ook een goede vriend van Campert. Hij begon zijn bespreking met de mededeling dit boek met belangstelling te zijn gaan lezen, maar algauw was hij verrast en na het lezen van een paar hoofdstukken bleef er enkel bewondering. De argumenten die voor dit oordeel gegeven werden, zijn nogal mager: een detective waarin mensen van vlees en bloed en met een hart figureren.[5] Een halfjaar

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 213

later, Hoekstra recenseerde in de tussentijd geen andere boeken in de 'Letterkundige Kroniek', besprak dezelfde recensent *De zonden van Laurian Ostar* van Corsari. Ook al heeft hij hier en daar een kritiekpuntje op dit boek, waarvoor hij 'diepe bewondering' koestert, Corsari heeft 'een zeldzaam knap en een wonderlijk sterk boek geschreven'.[6]

De terughoudendheid van Campert betrof alleen zijn eigen krant, want hij besprak *De zonden van Laurian Ostar* wel voor *Critisch Bulletin*. Het bleef niet onopgemerkt: 'Ik dacht dat het kiesch was pennevruchten van je bijslaap of andere naaste familie niet te bespreken, dat zou ook de objectiviteit ten goede komen,' aldus een criticaster.[7] In deze recensie roemt ook Campert Corsari's talent om 'echte menschen' te portretteren. Dat was niet helemaal een gelegenheidsargument. A. den Doolaard, Johan Fabricius en Antoon Coolen worden na elk boek door Campert geprezen omdat zij over 'echte menschen' schrijven, 'liefde voor de menschen' uitstralen of de gave van het 'menschen scheppen' bezitten en omdat ze 'vertellers' zijn. Die categorie vertegenwoordigt oude degelijke waarden, zo lijkt Campert te willen zeggen. Vertellers doen niet mee aan de mode van de dag. 'Het is een pertinente leugen, die gelukkig hoe langer hoe meer wordt tegengesproken dat de mensch van vandaag afkeerig is van romantiek,' schreef hij naar aanleiding van Den Doolaards *De Herberg met het Hoefijzer*.[8] De schrijver A.M. de Jong, toch iemand die in dit rijtje thuishoort, houdt hij buiten zijn waardering. Was hij jaloers op De Jong, die vanuit de journalistiek een lucratieve schrijverscarrière had opgebouwd? Ook Herman de Man, bekend streekromanschrijver, kon Campert niet waarderen, maar dat wist hij goed uit te leggen. Hij vond De Man topzwaar van 'onverteerbare Ueberschwenglichkeit', alles 'een beetje te dik-op'.[9] De grootste 'verteller' vond hij Antoon Coolen.[10]

Misschien dat het ook Hoekstra te gek werd om als vaste recensent van alleen de publicaties van Corsari te worden ingezet. Het volgende boek, *De man zonder uniform*, werd in *De Nieuwsbron* lyrischer besproken dan enig ander boek van Corsari daarvoor. De recensent was een week lang bevangen geweest door de kwaliteit van

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 214

dit meesterwerk. Vreemd aan de bespreking van *De man zonder uniform* was dat de ondertekening luidde 'Ad Interim'. Had Hoekstra geweigerd nog langer zijn naam onder stukken van Campert te zetten? Niets is zeker, behalve dat Campert er geen been in zag om vervolgens Hoekstra's dichtbundel *Dubbelspoor* een 'voortreffelijk staaltje poëzie' van een 'waarachtige zuiverheid' te noemen.[11]

Pikant aan *De man zonder uniform* was dat de schrijfster er de lijdensweg van haar overleden echtgenoot en journalist voor *De Telegraaf* H.W.C. Douwens in geboekstaafd heeft. Hij leed aan een nierziekte. In *De man zonder uniform* wordt openlijk over euthanasie gesproken. Campert was in allerlei opzichten de opvolger van Douwens. Corsari publiceerde in 1927 samen met Douwens, onder diens pseudoniem H.W. Cédée, de detective *De misdaad zonder fouten*, in 1933 verscheen het misdaadboek *Klokslag Twaalf*, auteurs: Willy Corsari en Jan Campert. Ook in de liefde was Campert zijn opvolger. Volgens de schrijfster had zij Campert leren kennen tijdens het ziekbed van haar man: 'Toen mijn man zo ziek was en thuis lag, kwam Jan langs en bracht altijd een fles jenever voor zichzelf mee. Hij was erg aardig. Een enkele keer nam hij mij mee uit. Mijn man drong daar ook op aan. Verder was er nog niets. We waren geen van tweeën types om te gaan scharrelen. Die verhouding kwam later.'[12]

De stelligheid waarmee Corsari beweerde dat Campert niet een type was om te gaan scharrelen en de uitspraak over wanneer haar verhouding met hem begon, moeten gerelativeerd worden. Was Campert niet altijd verstrikt in hele en halve relaties met getrouwde en ongetrouwde vrouwen? Gezien de moeite die Campert zich getroostte de boeken van Corsari keer op keer onder de aandacht te brengen én omdat het onwaarschijnlijk is dat hij Douwens kende voordat hij bij het echtpaar over de vloer kwam, is het niet te gewaagd te veronderstellen dat er al voor de dood van Douwens in 1932 sprake was van een relatie. Campert was geen man die veel tijd stak in mensen die niet op de een of andere wijze actief waren in de literaire wereld. Zelfs toen in 1926 Gerard Bruning op zijn sterfbed lag – Campert kende hem vrij goed – zocht hij hem niet op. Douwens had dan wel met Corsari de detective *De misdaad zonder fouten* gepubli-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 215

ceerd, maar verder was hij een onopvallende journalist bij de concurrerende *Telegraaf*. Nee, Campert en Corsari voerden aan het ziekbed van Douwens waarschijnlijk een toneelstukje op. Alles wijst op een liefdesrelatie tussen de twee voordat Douwens in 1932 overleed. Die indruk wordt ongewild ook bevestigd door Corsari zelf. Corsari en Campert woonden aan het Bezuidenhout in Den Haag. 'Daar kwam de vrouw van Jan dan klagen,' vertelde Corsari zeventig jaar later aan de studente vertaalwetenschap Tine van Meurs.[13] Alleen, Campert was al in 1932 officieel gescheiden van Joekie Broedelet en in werkelijkheid liet hij zich al lang voor die scheiding niets gelegen liggen aan zijn huwelijkse gelofte van trouw. Nu kunnen gescheiden vrouwen natuurlijk ook klagen, maar daarvoor was Broedelet veel te trots en bovendien is zij al vóór de scheiding gevlucht in haar toneelwerk. Dat neemt niet weg dat Broedelet één keer bij Corsari aan de deur is geweest, om de pyjama van Jan te brengen. Die wilde zij óók niet meer in huis hebben.[14] Als Campert, in de tijd dat hij met Corsari was, bij Joekie aan de deur kwam, bijvoorbeeld op verjaardagen van Remco, riep zijn ex naar achteren: 'Remmie, er is volk voor je.'[15]

Zestig jaar later vertelde Corsari 'dat ze ontzettend veel van Jan heeft gehouden en hij van haar'.[16] Samen met Camperts moeder probeerden ze 'Jan, zij het niet op het rechte pad te krijgen, maar dan toch wel binnen het aanvaardbare'. Maar Campert bleef veel drinken. Pogingen van Corsari hem daarvan af te helpen, liepen op niets uit. Toen Corsari naar het ziekenhuis moest voor een blindedarmoperatie, kwam Campert haar daar trouw opzoeken, 'maar ondertussen bedroog hij haar in haar eigen huis met de schrijfster Clara Eggink'.[17]

Ook in zijn functie als criticus onderhoudt Campert een ingewikkelde relatie met vrouwen. Vaak begint hij met een raillerend betoog over het verschijnsel 'vrouwelijke schrijfster' en concludeert daaruit dat er 'door té veel dames literatuur bedreven' wordt. In dat opzicht voldoet hij helemaal aan de vooroordelen die in die tijd gangbaar waren.[18] Campert schuwde een rolbevestigende opmerking over vrouwelijke auteurs niet. Steeds weer zijn die vrouwen 'bescheiden', 'lieflijk' en 'gevoelig', maar ook schrijven ze te veel (praatziek) en ge-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 216

bruiken ze geen gespierde taal (week). Jo van Ammers-Küller, Jeanne Reyneke van Stuwe, Cora Westland 'en hoe al die andere schrijvende dames nog meer mogen heeten'.[19]

Zijn recensie van een roman van Alie Smeding begint zo: 'Temidden van de tallooze lieve, knusse, hartelijke boekjes die bij dozijnen tegelijk door onze schrijfsters op de boekenmarkt worden gesmeten, zou men bijna vergeten dat inkt, wanneer het waarachtige kunst aangaat, even kostbaar is als bloed, temidden van de hopelooze prullaria waarin flirt, dans, kleeren en de hemel mag weten wat nog meer, de voornaamste attributen zijn, is toch altijd nog een figuur als Alie Smeding een welkome verschijning.'[20] Het is een deuntje dat Campert alleen afdraait als hij een vrouwelijke auteur bespreekt. Maar het maakt hem niet blind voor vrouwen die volgens hem wél kunnen schrijven of – zoals in het geval van Willy Corsari – die hem anderszins boeiden.

Zijn positieve argumenten zijn niet altijd overtuigend. Over *De Wijdere Wereld* van Augusta de Wit is hij positief vanwege 'de grootheid van visie'. Als hij negatief oordeelt, zoals over *Tantalus* van Jo van Ammers-Küller, weet hij dat beter te motiveren. Campert legt uit waarom de vele tegenstrijdigheden in deze roman (vrij huwelijk of juist niet) niet tot een uitdagend thema van een verhaal hebben geleid maar de lezer op een verwarrend spoor zetten, waarvan nergens duidelijk wordt waarom de schrijfster voor deze vorm heeft gekozen. Haar romanpersonages zijn zozeer in een eigen wereld geplaatst dat ze niet met elkaar te maken krijgen. Campert noemt *Tantalus* een 'grondige mislukking' vanwege deze tweeslachtigheid in de vorm.

Na lezing van de roman *Jij en Ik* van Edith Werkendam kan de recensent zich niet inhouden. Dit dagboekachtige verhaal over een noodlottige liefde wordt tot aan de grond toe afgebroken. 'Men heeft mij wel eens verweten dat ik – zooals men dat uitdrukte – "iets heb tegen schrijvende vrouwen".' Dat wilde Campert toch wel even tegenspreken, maar in dit geval: 'Ik vind dit 'n door en door verderfelijk boek. Het is slecht, voos en verwerpelijk van welk standpunt men het ook bekijkt.' Campert vindt het zelfs een 'schandaal' dat deze roman is uitgegeven.[21]

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 217

Als mannen over vrouwen schrijven, is Campert overigens ook altijd weer bereid een paar clichés over vrouwen in te brengen. P. Roosenburg schreef een roman in briefvorm en dat kwam hem op een schrobbering te staan in *De Nieuwsgier*. De hoofdpersoon in zijn *Dwaling* is een vrouw die voor Campert niet overtuigend is beschreven door haar 'hopeloos-verstandige redeneeringen'. Door de kennismaking met deze 'dwalende juffrouw' is de criticus zelfs 'geneigd anti-feministisch' te worden. En alsof dat een logische stap was, begon Campert in een bespreking van een boek door een man geschreven, weer een algemene theorie over slechtschrijvende vrouwen op te hangen.

Anthonie Donker had het ook al in *Critisch Bulletin* gezegd, zo gaf Campert zichzelf rugdekking: ons land telt circa honderd dames, die met een breipen romans maken. Maar, zo komt de recensent allengs bij zijn onderwerp, er zijn uitzonderingen, zoals Carry van Bruggen, omdat zij zo openlijk over seksualiteit durft te schrijven. Ook uitzonderingen zijn Top Naeff en sinds het verschijnen van *Gestalten in een Spiegel*: Willy Corsari. Zij heeft volgens Campert een geweldig boek geschreven, hoewel niet feilloos. Lezers die Campert wat beter kenden zullen het zeker eens zijn geweest met zijn conclusie: 'laten wij elkaar niets wijs maken, ook de boekbeoordeelaar heeft nog wel eenige menschelijke eigenschappen'. En zo was het maar net.

Campert kon zijn recensie van Corsari's boek in *De Hollandsche Revue* plaatsen omdat Koning hem zojuist had aangetrokken als redacteur. Dat was een goede zet, want Campert wist een keur aan medewerkers binnen te halen. Hij schreef de ene brief na de andere aan zijn vrienden en kennissen uit de schrijverswereld met de vraag of ze iets wilden insturen. Zijn naam stond niet in het colofon, maar toch bleef hij zeker tot halverwege 1932 actief als redacteur, want het meinummer van 1932 was een boekennummer waarvoor Campert correspondentie voerde met medewerkers. Zo vroeg hij in april 1932 Emmy van Lokhorst om een artikel voor *De Hollandsche Revue*.[22] Hij greep zijn redacteurschap ook aan om recensies te plaatsen die te lang waren voor *De Nieuwsbron*, te lang voor elk tijdschrift in feite. Zijn bespreking van *Im Westen nichts Neues* van Erich Maria Remar-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 218

que telde vier pagina's van drie kolommen elk.[23] Aan zijn redacteurschap kwam een einde omdat uitgeverij Sijthoff een wanbetaler bleek te zijn. Campert had 270 gulden tegoed voor zijn redactiewerk. 'Ik heb er schoon genoeg van om me door dien heer uit te laten vreten.' Al vanaf begin 1932 overwoog Campert een advocaat in de arm te nemen, maar hij aarzelde omdat Sijthoff ook de uitgever was van *De Nieuwsbron*. Een rechtszaak 'zal me wel mijn baantje kosten'.[24] Dat was niet zo'n ramp, hij dacht er toch al over om meer voor andere bladen te gaan schrijven, maar het tijdstip kwam hem wel erg ongelegen. Emotioneel en financieel had hij het moeilijk. Zijn oudste zus Wilhelmina Apollonia (Apo) was kort daarvoor op 27-jarige leeftijd aan tuberculose overleden en als oudste zoon van een vaderloos gezin moest Campert veel regelen 'en... véél betalen', zo schreef hij aan Greshoff. In dezelfde brief bood hij desalniettemin Greshoff aan diens honorarium voor kopij in *De Hollandsche Revue* van zijn eigen salaris te betalen. Het kwam er dus op neer dat Campert officieel zijn redacteurschap neerlegde, maar in werkelijkheid nog wel hand- en spandiensten voor Koning verrichtte. Behalve die 270 gulden die hij nog van de uitgever tegoed had, zat hem ook dwars dat het tijdschrift van een tweewekelijkse naar een maandelijkse frequentie was overgegaan 'nadat abonné's den vollen prijs hadden betaald. Ik heb toen hevig geprotesteerd en het een vorm van zwendel genoemd,' zo schreef Campert ook nog aan Greshoff.

Een van die weinige niet ondertekende afleveringen van de 'Letterkundige Kroniek' ging over de dissertatie *Vrouwenspiegel* van Annie Romein-Verschoor. In deze recensie (van Campert of onder zijn verantwoordelijkheid gepubliceerd) werd gretig geciteerd uit dit onderzoek naar vrouwelijke romanschrijvers: 'Zonder bekommernis om stijl en voorbeeld, gebruikt zij, overtuigd zichzelf te zijn, den door mannen geschapen vorm zoo goed mogelijk om haar gedachten en gevoelens te uiten en buit als geen ander den sinds den oorlog toenemenden stijl- en normloosheid uit, zoowel om tot een directer en oprechter uitdrukking van haar wezen te komen.'[25]

Als Campert haast had, sloeg hij wel vaker aan het citeren zonder dat duidelijk werd wat hij wilde zeggen. Met zijn ontzagwekkende

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 219

productie is het niet verwonderlijk dat hij zich dikwijls niet de tijd gunde diep na te denken over een boek. Zittend in een Amsterdams café met Han Hoekstra bedacht Campert tot zijn schrik dat hij nog een recensie moest schrijven, een kritiek over J.H. Leopold. Zou zijn vriend Werumeus Buning het werk van Leopold in de kast hebben staan? Gelukkig was dat het geval en nadat hij zich een halfuurtje teruggetrokken had, was zijn recensie klaar.[26] Hoekstra memoreerde dit huzarenstukje in een herdenkingsboekje na de dood van Campert. In de leggers van *De Nieuwsbron* bevindt zich inderdaad de bespreking waar Hoekstra op doelt. Maar zijn voorbeeld valt niet gunstig uit voor Campert. Goed, voor een halfuurtje werk was het niet slecht, maar deze zogenaamde bespreking was niet meer dan een herinnering aan hoe de middelbare scholier Campert met het werk van Leopold in aanraking was gekomen, en bovendien een herinnering die Campert een paar jaar daarvoor ook al bijna woordelijk in *Ons Zeeland* gepubliceerd had.[27] De criticus van *De Nieuwsbron* had voor zijn 'Letterkundige Kroniek' geen aanleiding, er was geen nieuwe bundel van Leopold. Als nieuwsaanleiding gebruikte hij het vage argument dat 'het hart altijd weer verlangt' naar Leopolds werk. Het voorval illustreert hoe Campert een poseur kon zijn, die door de bravoure waarmee hij zijn vrienden imponeerde als een bohémien de literaire dagbladschrijver uithing.

Partijdig

Een van de eerste recensies die Campert in 1927 in *De Nieuwsgier* publiceerde ging over de bundel *Intermezzo* van zijn vriend Henrik Scholte. Hij refereerde aan een eerdere bundel van Scholte 'in samenwerking met iemand, wiens naam ik te dezer plaatse nu maar verzwijgen zal'. Die eerdere bundel, het in 1922 samen met Campert gepubliceerde bundeltje *Refereinen*, dateerde de criticus abusievelijk op 1921. Scholte wordt door Campert eerst een bijzonder talent genoemd, maar dan krijgt hij toch ook op zijn kop omdat hij 'een volkomen gebrek aan spanning' vertoont. Maar, zo sluit de bespreking af, dat kan in de toekomst nog veranderen. Het is verleidelijk hier

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 220

een beschrijving van Camperts vriendschap met Scholte in te lezen. Na Camperts vlucht naar Brussel om zijn huwelijk met Gien Fenneman op het laatste moment te ontlopen, had Scholte immers de vriendschap opgezegd. Toen Campert twee jaar later zijn kritiek over *Intermezzo* schreef was de kou enigszins uit de lucht.

A.M. de Jong werd door Campert vaak geplaagd in zijn columns, en in zijn boekbesprekingen moest de socialistische schrijver het ook ontgelden, zelfs als Campert andermans werk besprak. In een welwillende bespreking van Dirk Costers *Verzameld Proza* begint Campert plotseling de boeken van De Jong af te kraken. Deze 'handige journalist' diende de literatuur niet (Coster wel) en over de oorzaak daarvan deed Campert er maar 'het zwijgen toe'. Voorlopig, want een jaar later verschijnt een aflevering van de 'Letterkundige Kroniek' over De Jong. De aanleiding is *Kruisende Wegen* uit de romanserie *Merijntje Gijzen's jeugd*, maar Campert maakt er een *review*-artikel van waaruit duidelijk moet worden dat De Jong een schrijver van niks is. Hij zou er goed aan doen een tijdje rust te nemen om zich op zijn talent te bezinnen. 'Dat talent is beperkt.'

Campert verpakte zijn partijdigheid in hoogdravende theorieën, maar het is onmiskenbaar dat hij de krant regelmatig gebruikte ter meerdere glorie van zichzelf en zijn vrienden. Ook zijn recensies van Campert aan te wijzen die een *parti pris* ten aanzien van vijanden doen vermoeden. Kort na zijn aantreden bij *De Nieuwsgier* publiceerde hij een groot artikel over wijn, poëzie en vriendschap naar aanleiding van de bloemlezing *Hoog het glas! Zangen uit Noord en Zuid*. De enige dichter uit deze bloemlezing van August Heyting die hij hekelde was Gustaaf van Elring, vanwege zijn 'onnoozele liederen'. Het stuk was ondertekend met 'Crt.', maar opvallend genoeg werd in dit met veel citaten gelardeerde betoog de naam Jan R.Th. Campert in kapitalen genoemd onder een gedicht dat helemaal niet in de besproken bloemlezing voorkomt.[28] Vier dagen later reageerde Campert in een nieuwsartikel op een 'Critiek-congres' dat in de Haagse Kunstkring gehouden was. Tijdens een van de voordrachten was Campert 'verregaande ijdelheid en arrogantie' verweten in zijn recensiepraktijk. In *De Nieuwsgier* pakte de criticus uit tegen deze

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 221

kwalificatie, maar hij kwam toch niet verder dan de vaststelling dat sommige teksten hem 'poëtisch' konden overtuigen en anderen niet. En August Heyting, van hem was de voordracht waarin Campert werd aangevallen, hoorde tot de laatste categorie: 'een olifant wordt maar niet eenklaps een gazelle'. Toeval of niet: het was dezelfde Heyting die zich achter het pseudoniem Gustaaf van Elring verborg.

Campert liet dus niet met zich sollen, maar ondertussen bevestigde hij met zijn recensie van *Hoog het glas!* de geïncrimeerde kwalificatie ijdel en arrogant. 'Waarachtige kunst behoeft geen verdediging,' schreef Campert, waarmee hij wel erg ondubbelzinnig aangaf dat zijn recensiewerk niet tot het domein der 'waarachtige kunst' gerekend hoefde te worden.

François Pauwels, hij schreef het spottende vers over De Distelvinck, kreeg een zure recensie op zijn dichtbundel *Morgen*. Campert verweet hem 'treinlectuur' te hebben gepubliceerd, zonder uit te leggen waarom dat zo negatief was. Met poëzie zou *Morgen* niets te maken hebben: 'Men glijdt over de woorden heen, er is niets wat dieper in u doordringt, het lijkt alles even lauw en onontroerbaar, ondanks enkele extatische uitroepen, welke meestal – en zeker in dit geval – een teeken van zwakheid zijn.'[29]

In zijn 'Letterkundige Kroniek' lijkt Campert een voorkeur te hebben voor wat hij noemt het 'niet-verwetenschappelijkt' proza. Albert Kuyle kan vanwege zijn 'speelsheid' op Camperts steun rekenen, ook al vindt de recensent deze dichter soms ook een 'rumoerig heerschap', en Jan Greshoff is de moeite waard vanwege zijn eenvoud en eerlijkheid. *De Nieuwsbron* toonde de ambitie om alle Nederlandse literatuur te bespreken, ook detectives en auteurs die niet tot de literaire canon gerekend werden. Zelfs de vertalingen van buitenlandse romans werden met grote regelmaat besproken. En als er een Nederlandse link was, dan was Campert behalve criticus toch ook de journalist die dicht op de actualiteit zat. Carry van Bruggens broer Jacob Israël de Haan, in 1924 in Jeruzalem vermoord, was onderwerp voor *De vriendt kehrt heim* (1932). Deze roman van Arnold Zweig werd daarom door Campert snel, degelijk en positief ('meesterlijk') besproken.[30]

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 222

Vorm of vent

Op de discussie 'vorm of vent', die rond 1930 in de Nederlandse literatuur woedde naar aanleiding van de door Dick Binnendijk samengestelde bloemlezing *Prisma* (1930), ging Campert ook in, en wel in de marge van een bespreking van drie bundels van Jan Greshoff. 'Is het gedicht *an sich* het voornaamste of de mensch die er achter steekt? Mij dunkt dat deze discussies veilig gestaakt kunnen worden. Zij voeren alleen maar tot de gevaarlijkste en onverantwoordelijkste consequenties. Het gaat in de literatuur, nú niet en mórgen niet, om het begrip Vorm óf het begrip Vent, maar alleen om het begrip "Vorm én Vent" of geen van beide.'[31] Campert was door zijn vriend Binnendijk ook geselecteerd voor *Prisma*, net als Chris de Graaff, Henrik Scholte en meer dichters uit het vriendenkringetje, maar hij liet zich niet in het kamp van de 'vorm-aanbidders' dwingen. Ook associeerde hij zich bepaald niet met de 'ventisten'. Werd hij later steeds militanter tegen *Forum* omdat hij er nooit in publiceerde, of er niet in mocht publiceren?

Binnendijk had zijn bloemlezing *Prisma* voorzien van een nogal krakkemikkige inleiding waarin beweerd werd dat creativiteit een objectieve, uit het werk te destilleren norm voor literaire kwaliteit was. Ter Braak en in zijn kielzog Du Perron wonden zich hier nogal over op en introduceerden begrippen als 'oorspronkelijkheid', 'ondogmatisch' en 'originaliteit'. Volgens Ter Braak ontkende Binnendijk met zijn bloemlezing het beslissende aspect van alle kritische activiteit: de persoonlijke keuze.[32] Uit deze steeds meer uitwaaierende discussie is in 1932 het tijdschrift *Forum* voortgekomen, om de 'vent', 'l'honnête homme' te verdedigen natuurlijk.

Camperts standpunt ten aanzien van *Forum* was ambivalent. Keer op keer had hij in zijn recensies beweerd dat de persoonlijkheid van de schrijver geen maatstaf voor de kwaliteit van zijn werk was, alleen de vorm was bepalend. Maar Du Perron werd door hem stelselmatig afgekraakt omdat zijn persoon, te veel op zichzelf gericht, hem niet aanstond. Paradoxaal genoeg was het een typisch *Forum*-jargon waarmee het *Forum*-denken werd gehekeld. In *De Nieuwsbron* van 15

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 223

mei 1937 stond een zeer gunstige recensie van *De Nederlaag*, een dichtbundel van J.C. Bloem. De recensent refereert aan zijn eerdere bespreking van Bloems werk, daarom weten we dat deze bespreking van Campert is. Want de enige keer dat Bloem eerder in *De Nieuwsbron* gerecenseerd werd, was in een door Campert ondertekend stuk van december 1931. Hij greep de bespreking uit 1937 van *De Nederlaag* aan om zijn standpunt te herhalen ten aanzien van het denkgoed van *Forum*. 'Niet de persoonlijkheid van den dichter is het belangrijkst [...], maar de dichter. Niet vorm óf vent, maar vorm én vent of ... niets.' Campert kwam tot deze vinnige uitspraak omdat Jan Greshoff in *Groot Nederland* had gesuggereerd dat Bloem beïnvloed was door voormalig *Forum*-redacteur E. du Perron. Dat kon volgens Campert niet waar zijn, want Du Perron vond hij immers een arrogante poseur. Pikant is wel dat J.C. Bloem in 1937 net gescheiden was van Camperts tweede vrouw Clara Eggink. Niemand had daar *hard feelings* over; niet over het gewezen huwelijk en niet over de ontbinding ervan.

Nadat Campert negatief over *Het land van herkomst* had geoordeeld, schreef Du Perron aan Jan Greshoff: 'Het is een prettig stukje, bulkend van intelligentie en "fair"-heid, – waar zoo'n pissebed zich dan nog op beroept natuurlijk!' Du Perron, dat was de auteur van *Het land van herkomst*, de roman die in *De Nieuwsbron* tot brandhout werd gemaakt. Door Campert. 'De goede romancier zou dit alles herschapen hebben.' Du Perron werd in die recensie weggezet als een narcistisch persoon 'die alles van belang vindt wat er in verband met hem geschiedt' of om een titel van Du Perrons gedicht te citeren: het is 'Décor voor Ikke'.[33]

Campert had al over de eerste publicaties van Du Perron geschreven, over *Poging tot afstand* en *Bij gebrek aan Ernst*. Ook toen al was hij sceptisch. Hij begint zijn bespreking met de vaststelling dat Du Perron een grappenmaker wil zijn. 'Maar het is nu eenmaal niet iedereen gegeven dát te zijn wat hij het meest begeert...'[34] Campert bespreekt de twee boekjes serieus, maar zijn oordeel is onverbiddelijk: 'Ik houd niet van dit werk.' Campert doet nog een raadselachtige mededeling in zijn bespreking, namelijk dat hij 'vroeger' al eens in

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 224

'de gelegenheid' was zijn oordeel over Du Perron te vormen. Deze omslachtige redenering moet verhullen dat hij niet als criticus maar anderszins ooit een uitgave van Du Perrons werk in zeer kleine oplage onder ogen had gehad. In de tijd dat hij samen met Henrik Scholte actief was in de letterkundige vereniging De Distelvinck, was er contact geweest met de Haagse journalist Jack Krul. Deze literaire dagbladschrijver Krul was ook uitgever en in die hoedanigheid was hij een soort distributeur voor de in Vlaanderen gedrukte bibliofiele boekjes van Du Perron. In een brief van 16 juli 1926 aan Scholte noemt Krul zich uitgever van *Het Boozige Boekje* van Du Perron. Deze uitgave was slechts in een oplage van 250 exemplaren gedrukt en niet in de handel, 'doch kan ik u, indien u daar prijs op stelt wel ter inzage doen toekomen'. Vier dagen later vroeg Krul aan Scholte de adressen van enkele Nederlandse letterkundigen, een daarvan was Jan Campert.[35] Campert kreeg *Het Boozige Boekje* van Du Perron dus thuisgestuurd, maar hij vond het kennelijk zo weinig interessant dat hij het niet besproken heeft.

'Ten eeuwigen dage zal ik iets hebben tegen E. du Perron,' zo begint Camperts bespreking van *Voor kleine parochie*. Het is de 'pose' die de criticus tegenstaat. En weer gebruikt Campert een soort *Forum*-jargon avant la lettre om aan te geven dat hij een vent is: 'Ik zou met Du Perron een wapenstilstand willen sluiten.' Die wens was niet wederzijds. Du Perron aan Jan van Nijlen over Campert: 'de lul geheeten Campert'.[36]

Dat over die wapenstilstand klonk nobel, maar Campert moest gewoonweg niets hebben van de 'honnête homme' Du Perron. Soms was de criticus van *De Nieuwsbron* ook hypocriet. Zoals die keer dat hij over zijn collega Ben van Eysselsteijn schreef. Van Eysselsteijn, zijn maatje op de redactie, had een toneelstuk geschreven: *De Duivel op aarde*. Toneelwerk werd nooit in de 'Letterkundige Kroniek' besproken, zo wist ook Campert heel goed. En daarom zoekt hij naar een argument om het toch te bespreken. Hij week af, zo zei hij, van de regel geen toneelwerk te bespreken 'wél, omdat ik nog altijd de meening ben toegedaan, dat men eerst dan zuiver over het talent van den tooneelschrijver kan oordeelen, wanneer men het gezien heeft'.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 225

Dat was een onzinnige stelling hier, want uit de daaropvolgende zin blijkt dat *De Duivel op aarde* nog helemaal niet gespeeld is. Campert heeft 'dit stuk tot aan het bittere en wanhopige einde met bewondering gelezen'.[37] Er zaten wat herhalingen in het stuk, zo zei de criticus, maar Van Eysselsteijn had zijn talent voorgoed bewezen. Dat kwam dan goed uit, want Jan Campert schreef op dat moment samen met hem aan hun gezamenlijke detective *Het Chineesche Mysterie*. Bovendien was Campert samen met Van Eysselsteijn in die periodie de spil van een tijdschrijft.

De Tooneelspiegel

Ook over het werk van andere vrienden schreef hij ongegeneerd. In augustus 1928 was *Fluisteringen van den Avondwind* van Noto Soeroto aan de beurt en in augustus 1931 de *Wayang-liederen* van dezelfde Indische dichter. Campert kende de auteur uit het Haagse uitgaansleven, maar ook als medewerker en daarna als redacteur van het maandblad voor toneel, muziek en dans *De Tooneelspiegel*.

Jan Campert heeft zich in *De Toneelspiegel* tot een 'losser' criticus kunnen ontwikkelen dan in *De Nieuwsbron*. Hij schreef daarin niet over literatuur maar over toneel, traditiegetrouw al een discipline die ruimte laat voor associatieve besprekingen. Maar wat vooral opvalt is dat zijn artikelen in *De Toneelspiegel* veel subjectiever, speelser zijn dan in de krant. Het medium leende er zich voor, maar ongetwijfeld voelde Campert zich ook heer en meester in dit blad dat zonder zijn inspanningen niet bestaan had. Hij speelde er altijd een thuiswedstrijd en dat gaf hem zelfvertrouwen.

De Toneelspiegel begon na de zomer van 1929 te verschijnen en was zogezegd een artistiek overblijfsel van Camperts contacten halverwege de jaren twintig in de sociëteit De Rattenkelder. De redactie bestond aanvankelijk uit Tonny Stevens en Jan van Ees. Vanaf maart 1931 traden Jan Campert, Ben van Eysselsteijn en Eduard Veterman toe tot de redactie. Ook de nieuwe uitgever van het blad – A.J.G. Strengholt – zat aanvankelijk in de redactie. Al snel had *De Toneelspiegel* een medewerkersbestand waar je u tegen zei, en net als de re-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 226

dacteuren kenden de meeste medewerkers elkaar uit De Rattenkelder. Het colofon van de vijfde jaargang, Campert hield er kort daarna mee op, leek wel de gastenlijst van een feestje bij Campert thuis: Johan Broedelet, Willy Corsari (zeer productief), Cor van der Lugt Melsert, Ernst Groenevelt, George Kettmann, Simon Koster (journalist die van 1921 tot 1924 samen met Eduard Veterman het tweewekelijkse tijdschrift voor toneel en opera *Het Masker* uitgaf), Hein von Essen, Raden Mas Noto Soeroto, Hans Martin, Cor Schilp, Top Naeff, E. Elias, mr. J. van Schevichaven (burgernaam van de detectiveschrijver Ivans), Henriëtte van Eyk en vele anderen. Vreemd genoeg stond de productieve medewerker Henrik Scholte niet in het colofon, misschien wel omdat zijn vader daar al stond: prof. dr. J.H. Scholte. Jan Campert kende Jan van Ees en zijn zus Annie van Ees al langer, maar door *De Tooneelspiegel* werd het een hechte vriendschap. Na Annie van Ees' scheiding van Cor van der Lugt Melsert halverwege de jaren dertig zou Campert een relatie met haar krijgen.

Net als in zijn 'Vuurvliegjes' kon Campert in *De Toneelspiegel* zijn anti-Amerikanisme botvieren. In zijn eerste bijdrage pakt hij meteen uit tegen 'de export der misselijke wan-producten die uit Hollywood hun weg naar de Oude Wereld' vinden, de 'geparfumeerde, bête schoonheid der Amerikaansche filmsterren' die almaar 'minderwaardige instincten' tentoonspreiden. Toch wordt hier een pleidooi voor het medium film gehouden als betrekkelijk nieuwe vorm van kunst. Helemaal in de lijn van wat de Filmliga propageerde, begint Campert het Russische filmklimaat van die dagen in de hoogte te steken. Met name de film *Potemkin* van de regisseur Sergej Eisenstein wordt geprezen vanwege de goede 'montages'. Ook in zijn tweede artikel over Russische films steekt Campert een tirade af tegen de 'min of meer perverse avonturen der onuitstaanbare, snoezige Mary's en Gloria's en de even liederlijk-vervelende Ramon's en Eddy's tegenover deze waarachtige menschen.' Met die laatste categorie doelde hij op de Russische acteurs. Die kritische opmerkingen over het mondaine leven wekken verbazing in een *magazine* dat bol stond van de advertenties voor massage-instituten, luxerestaurants en dameskapsalons. Op elke pagina, en ook op het omslag, liet de Haagse en

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 227

ook een beetje de Amsterdamse, middenstand zich gelden.

Dat Campert blaakte van zelfvertrouwen in *De Toneelspiegel*, blijkt ook uit zijn korte verhalen. Het waren moderne *short stories* van eenlingen in de grote stad. Een actrice die haar trein mist in een provinciestadje en dan door een toeval een knappe jongeman ontmoet (ook de trein gemist). Ze gaan uiteten en besluiten de trein van de volgende ochtend te nemen. 'Ze hebben voorloopig aan elkaar genoeg.' Campert publiceerde deze bijdrage als kerstverhaal, maar velen zullen het als een schaamteloos onzedelijk en heidens verhaaltje ervaren hebben. Ook al niet erg bescheiden was het in *De Tooneelspiegel* afgedrukte artikel 'Henri Borel of de vermoorde Onnoozelheid; Treurspel', een door Van Ees en Veterman geschreven reactie op een paar kritische artikelen over *De Tooneelspiegel* van Borel in *Het Vaderland*. Als grap werden in een kader de acteurs van dit treurspel genoemd: de redacteuren Jan Campert, Jan van Ees, Ben van Eysselsteijn en Ed. Veterman als 'de moordenaars' en Borel als 'lijk'. Het was een op de man geschreven stuk waarin Borel 'seniel' werd genoemd, maar overtuigen wil het stuk nergens. Het aangekondigde vervolg dat door Campert en Van Eysselsteijn zou worden geschreven, is dan ook nooit verschenen.

Campert draaide er zijn hand niet voor om een wervend artikel te publiceren over een toneelstuk van zijn vriend Victor van Vriesland. Ze kenden elkaar van De Distelvinck en Campert had in het tijdschrijft 'voor de vrienden van boek en prent' *De Witte Mier* Van Vrieslands roman *Het afscheid van de wereld in drie dagen* in 1926 positief besproken. Van Vriesland had in Antwerpen een stuk van zijn hand gespeeld weten te krijgen onder regie van Charles Gilhuys (vader van Van Vrieslands vriendin Rie Gilhuys en waarschijnlijk voormalige minnares van Campert). Ook in Berlijn werd een tekst van Van Vriesland op het toneel gebracht, dus vreemd was het niet dat er over geschreven werd, maar of dat door Campert moest gebeuren?

In een betoog als 'Wat ons ontroert...' probeert Campert duidelijk te maken wat de toneelbezoeker zoal raakt in het theater. Hij schmierde maar wat in dergelijke stukken: 'Men zal echter zulk een eind-indruk nimmer kunnen splitsen in de oorspronkelijke bestand-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 228

deelen, evenmin als men uit een cocktail de verschillende dranken weer kan halen.'[38] Niets was hem te dol, een bespreking van een toneelstuk op rijm in achttien coupletten tot zijn rubriek 'Van Tusschen de Coulissen' met als ondertitel 'zijnde een reeks oneerbiedige liederen' waarin hij bekende acteurs als Louis van Gasteren en Fien de la Mar in de vorm van poëzie op de korrel nam. Over Louis van Gasteren:

Een pauw met eenen pronk van kostelijke veeren,
glanzend en praalziek tredend in 't zengend zonne-vuur,
met een sonoor geluid dat – o speling der natuur! –
den luister van zijn staart met nog een komt vermeêren.

Over 'Fientje de la Mar':

Wie heeft met ons dit listig spel gespeeld?
God of wellicht de Duivel bracht ons van de wijs;
oude leuzen vielen als koren voor de zeis,
behalve een: eerlijk werd 't niet verdeeld!

Maar ook zijn vriend Eduard Veterman moest eraan geloven:

Ik droomde laatst – het was een misselijk teken! –
dat aan mijn eenzaam bed de God, die wreekt verscheen.
Ik bood 'm Miljoen, dat 'k niet bezat, maar néén
hij is niet naar de Hoornen van de Maan geweken.[39]

Het is een strofe uit een gedicht voor fijnproevers, want behalve dat Veterman in de rest van het gedicht subtiel op zijn ijdelheid werd gewezen, verwerkte Campert in bijna elke regel een titel van een van Vetermans boeken. In deze eerste strofe alleen al: *De wrekende god*, *De Man die geen Miljoen bezat* en *De Hoornen van de Maan*.

Het was goedmoedige en niet altijd even gevatte spot. Ook zijn vaste rubriek 'Vanuit de loge' was topzwaar van zelfgenoegzaamheid. Campert ging naar een of meer voorstellingen en schreef vervolgens

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 229

pagina's vol over het geleverde spel, de decors, de acteurs en alles wat hij van ze wist. Als het zo te pas kwam diste hij ook nog een anekdote op en gaf hij klopjes en aaitjes aan zijn achterban. Een verhandeling over kerstliederen paste net zo goed in *De Toneelspiegel* als een smakelijke roddel over deze of gene Haagse acteur. Als criticus had Campert ongetwijfeld aanzien, maar hij is in het maandblad niet zo analytisch als in de krant. Zijn artikelen in *De Tooneelspiegel* waren te lang, te vrijblijvend en te divers. Campert presenteerde zich als criticus, maar door dat in zovele gedaantes en vormen te doen (als dichter, als ironicus, als mopperaar, als schrijver) kan dat nauwelijks serieus genomen zijn. Het is overigens opvallend hoe vaak deze theaterkritieken van Campert over 'de invloed' of 'de macht' van deze of gene toneelbons gaat. Campert hield dat precies bij en dacht dat hij er onafhankelijk van stond. 'Het publiek – althans het publiek in Holland – is traag, vol gêne en weinig los.'[40] Het publiek dat zich inderdaad zo gedroeg, wilde dat helemaal niet lezen. *De Tooneelspiegel* werd steeds meer een in zichzelf gekeerd tijdschrift waarin veel kritiek werd geuit, maar steeds minder op acteurs en regisseurs.

In februari 1934 stond de laatste bijdrage van Campert in *De Tooneelspiegel*. De namen van de redacteuren verdwenen uit het colofon, het blad zakte weg. Strengholt had eindelijk het rijk alleen. In 1935 verscheen het laatste nummer, dat wil zeggen, de failliete boedel werd overgenomen door het tijdschrijft *Het Tooneel*. Campert werkte nooit meer mee. In 1935 verscheen het nieuwe tijdschrijft *Het Tooneel / De Tooneelspiegel*, een van de nieuwe redacteuren was de jonge Ben Albach, maar ook Camperts oude vriend Han Hoekstra stond in het colofon.

Nieuwe wegen

Campert had het in *De Nieuwsbron*, dat wil zeggen in de 'Letterkundige Kroniek' voor het zeggen, al was hij daar sinds 1933 *free lancer*. Na 1935 signeerde hij zijn recensies niet meer. 'De luchtvaart-literatuur in ons land begint geleidelijk aan een respectabelen omvang aan

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 230

te nemen,' stond op 24 augustus 1935 in *De Nieuwsbron* naar aanleiding van *Alles O.K.!... Draaien!* van Jons Viruly, Camperts jeugdvriend uit Westkapelle. Dat was een merkwaardige observatie, want nog geen twee jaar daarvoor klaagde Campert naar aanleiding van een ander boek van Viruly (*We vlogen naar Indië*) dat 'vliegen tot nu toe geen enkel Hollandsch auteur heeft ge-inspireerd tot een ernstig bedoelden roman'.[41] De bekende Franse roman *Vol de Nuit* (1931) van Antoine de Saint-Exupéry was de inspiratiebron voor Camperts opmerking geweest; deze luchtvaartroman van de bekende piloot-schrijver was in 1932 door Viruly vertaald en ingeleid. Campert besprak het boek enthousiast en eindigde met een oproep aan de vertaler om met zijn eigen luchtvaartroman te komen.[42] Welke luchtvaartromans hadden tussen 1933 en 1935 het licht gezien? Geen. Campert kletste maar wat.

Maar niet altijd. Als Campert er de tijd voor nam was hij een evenwichtig en belezen criticus. Natuurlijk, er zijn vele voorbeelden van recensies te geven die de indruk wekken vooringenomen te zijn. Maar er was ook de serieuze en moedige criticus Campert, die steeds vaker zijn mening over boeken ongecensureerd durfde te spuien. Campert maakte steeds meer deel uit van het literaire circuit. Hij had zogezegd belangen, niet alleen als criticus maar vooral als dichter en als romancier. Het lag daarom voor de hand dat hij sommige uitgevers te vriend wilde houden. Maar naarmate hij langer als criticus, maar ook als schrijver actief was, was hij minder bang een boek te prijzen van een auteur die hij bij een vorig boek streng toegesproken had. De bundeling van kritieken van Hendrik Marsmans *Kort Geding* vond Campert 'niet boeiend', ook niet om Marsmans 'persoonlijkheid' beter te leren kennen, zijn roman *De Dood van Angèle Degroux* vond hij 'vermoeiend en quasi-diepzinnig'. Het publiekelijk maken van deze oordelen getuigde van grote moed. Campert kende Marsman immers al vanaf het begin van de jaren twintig, toen hij samen met Ter Braak, Binnendijk, Scholte en Marsman een nieuw tijdschrijft wilde oprichten. Het resultaat van dit plan was dat Binnendijk, Scholte, Campert én Marsman aan de wieg stonden van het genootschap De Distelvinck. De waardering voor Marsman betrof

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 231

zijn poëzie en daar gaf Campert in zijn kritieken dan ook royaal blijk van. Campert koos hier voor de 'vorm', het werk van Marsman waarin de 'vent' tot uitdrukking kwam, kon hem gestolen worden.

Juist omdat hij kritisch durfde te zijn, werd Campert serieus genomen. Met name als het poëzie betrof, maakte hij er extra werk van als hij er niks aan vond. Poëzie van Margot en Marie Vos of Adolf ter Haghe (pseudoniem van J.A. Koch) worden vakkundig geanalyseerd om de lezer duidelijk te maken waarom Campert er niets aan vindt. Al moet hier voor de zuiverheid bij verteld worden dat Adolf ter Haghe eerder in *Propria Cures* op zijn beurt Camperts poëzie 'mergloos' had genoemd. Op een enkele uitzondering na (Pauwels met zijn 'treinlectuur') zijn de poëziebesprekingen van Campert weldoordachte analyses, of hij nu positief of negatief was. In zijn poëziebesprekingen is hij consistenter dan in romanbesprekingen.

Campert is een criticus die alles bespreekt, zowel poëzie als proza, Nederlandse en buitenlandse auteurs, modern en klassiek. Een enkele keer grijpt hij een herdruk of een bloemlezing aan om een groot artikel te schrijven over Guido Gezelle of Willem Kloos, om zijn positie als dichter te bepalen lijkt het wel. Over Kloos bijvoorbeeld zegt hij dat zijn eerste poëzie het startschot voor de Tachtigers was. Niet Jacques Perk, Albert Verwey of Frederik van Eeden hadden de jonge Campert ooit enthousiast gemaakt voor deze stroming, maar Kloos. Sinds Kloos de dingen om hem heen in poëzie wist om te zetten en daarmee als voertuig van directe emotie wist te gebruiken, was er volgens Campert niet veel aan de poëzie veranderd. Zelfs 'de poëzie in dienst van de gemeenschap' van Henriëtte Roland Holst was waardevol in die gedeeltes die vreemd waren aan gemeenschapskunst. Kloos is inspiratiebron van de moderne poëzie. Het wordt eens tijd, zo schreef Campert, dat 'de dichter van thans' hardop zegt dat hij voortbouwt aan het werk van Kloos, 'aan wiens werk wij zoo volkomen ons hart verloren'.[43] Voor Campert zelf gold dat in elk geval. Keer op keer draaide hij hetzelfde deuntje over Kloos af, waardoor die bejubelde inspiratiebron onbedoeld steeds meer het karakter kreeg van een fossiel dat ooit, lang geleden, wel eens geschitterd had. Voor een publieksblad als *Panorama* was dat misschien mooie

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 232

kopij maar in *Nederland* en *De Nieuwsbron* moet het toen ook al als een verplicht riedeltje hebben geklonken.[44]

Campert was in *De Nieuwsbron* behalve criticus ook opvallend actief als literair journalist. Als de dagkrant niet voldoende ruimte bood om aan de literaire actualiteit aandacht te geven, nam hij de zondagsbijlage erbij. Zoals op 2 februari 1929, toen hij er een pagina voor uittrok om de 350ste sterfdag van Joost van den Vondel te herdenken. Op dezelfde dag schrijft hij ook een pagina over de première van *Paulus onder de Joden* van de Duitse dichter en (toneel)schrijver Franz Werfel in het theater van het Rotterdamsch Hofstad Tooneel.

Jan Campert heeft in zijn korte leven talloze kritieken geschreven, maar de dagbladkritiek als fenomeen op zichzelf was voor hem een steeds terugkerend thema. Hij reflecteerde op zijn eigen recensies, hij reageerde op opmerkingen die her en der over het recenseren in het algemeen werden gemaakt en hij verdedigde zich als hij werd aangevallen op zijn besprekingen. Zijn recensies in literaire tijdschriften, in *De Nieuwsbron* en, na het opzeggen van zijn vaste baan, in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* en enkele artikelen over het schrijven van kritieken, maken duidelijk wat voor criticus Campert was. Al na één jaar boeken bespreken in *De Nieuwsgier* schreef hij een programmatisch artikel over zijn positie als criticus, onder de kop 'Over Critiek'.[45]

De literaire kritiek, zo begint Campert, is bedoeld om 'den schrijver nader tot het publiek te brengen' en niet – 'zeker niet in een dagblad' – om een auteur zonder meer te veroordelen 'omdat den criticus het boek niet bevalt'. Een dagbladkritiek, zo gaat hij verder, moet voor alles eenvoudig zijn. Onderonsjes met bevriende schrijvers moeten maar in het café georganiseerd worden. Als Campert gaat uitleggen wanneer hij als criticus enthousiast is over een boek, wordt het interessanter: hij moest er een stem in horen, een hart in ontwaren en liefst nog 'ontmoet ik iemand, een persoonlijkheid'. En wat in Campert nog meer aan het *Forum*-denken van Du Perron en Ter Braak doet herinneren: 'Het critisch behandelen van een boek is menigmaal niets anders dan een gevecht met den schrijver, een worsteling om de waarheid.' Diezelfde maatstaven houdt Campert aan als

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 233

hij de Nederlandse vertaling van Lion Feuchtwangers roman *Erfolg* (1930) bespreekt, hij is zo enthousiast over *Succes*, in de vertaling van Anthonie Donker, dat hij er twee volle afleveringen van zijn 'Letterkundige Kroniek' aan besteedt. In deze lange bespreking heeft Campert veel kritiek op de vorm, over de manier waarop de roman 'gemonteerd' is, en ook in zijn eigen filmtermen, te 'gefragmenteerd'. Toch is hij onder de indruk omdat het lezen gelijkstond aan 'een lichamelijke worsteling met den auteur, wiens bedoelingen men wel vermoedt, maar welke in zijn werk niet tot uiting vermochten te komen'. Dat tekort op de vorm wilde Campert de 'vent' wel vergeven, hoewel hij die laatste *Forum*-term niet gebruikte.[46]

Overigens moeten we deze principieel klinkende woorden ook weer niet al te serieus nemen. Toen Campert een paar weken later de bundeling kritieken van Hendrik Marsman besprak, beweerde hij het tegenovergestelde: 'Critiseeren staat voor mij niet gelijk met een gevecht, "lijf aan lijf". Critiseeren moet m.i. geen strijden zijn, maar begrijpen.'[47]

Tegen Forum

Campert was weggegaan bij *De Hollandsche Revue* en bij *De Nieuwsbron* was hij freelancer geworden. Dat was een mooie aanleiding de balans op te maken. Hij ging uitgebreid in op de zogenaamde vriendjespolitiek. Recensies, zo schreef hij, moeten 'opbouwend werken' en niet als uitgangspunt hebben: 'Wat kan ik nou 's lelijk en slecht vinden?' Zelfs de goede wil moet gewaardeerd worden.[48] Campert schreef menig artikel over literaire kritiek en vriendjespolitiek. Zijn theorie was eenvoudig. De beste vrienden vindt men onder gelijkgezinden. Wat is er mis als twee mensen uit dezelfde kring eenzelfde opvatting hebben, dat hoeft toch niet 'onmiddellijk gequalificeerd te worden als bedrog, doorgestoken kaart, vriendjes-voorkeur'.[49] Deze cirkelredenering (want misschien werden de schrijvers wel zijn vriend omdat hij positief over hen schreef) wordt tot op de huidige dag door critici in stelling gebracht. Een gevoel voor strategie kon de criticus van *De Nieuwsbron* niet ontzegd worden, want

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 234

ook besprak hij een roman van zijn schoonvader Johan Broedelet, de opa van Remco dus, in één bespreking met *Verloren Geluk* van Alex Frank. Als er thuis al spanningen waren als gevolg van zijn affaire met Willy Corsari, zal dat niet aan zijn oordeel over *Het Late Leven van Johannes Rozeboom* hebben gelegen, Campert vond dat Broedelet een 'zuiver boekje' had geschreven.[50]

Een veel groter probleem van de literaire kritiek vond Campert het alomtegenwoordige amateurisme. In een bespreking van de in 1851 verschenen en in 1929 door Werumeus Buning vertaalde roman *Moby Dick* van Herman Melville trekt hij van leer tegen de critici die zich niet verdiepen in een boek. Campert wil geen namen noemen, maar het is hem opgevallen dat enkele besprekers van deze roman niet de moeite hadden genomen uit te zoeken wie Melville was en in welke traditie deze *Bildungsroman* geplaatst moest worden. 'Er komen boeken binnen en niet zelden gebeurt het dat de oudste redacteur de eerste keuze heeft!' Een verwerpelijke praktijk, zo gaat Campert verder, en hij pleit er daarom voor op de vergadering van de Nederlandsche Uitgeversbond maatregelen te treffen die ervoor zorgen dat de juiste critici een dergelijk boek in handen krijgen. 'Het zou een eerste schrede tot saneering zijn. Amen.'[51] Conservatief was Campert op dit terrein in elk geval niet. Hij was ervoor de hele dagbladkritiek op de schop te nemen teneinde de literatuur vooruit te helpen. Wat blijft hangen na het lezen van een dergelijke tirade is dat Jan Campert, criticus van *De Nieuwsbron*, zich koning in het land der blinden waande. Niet alleen omdat hij zich wél verdiept had in Herman Melville, maar ook omdat hij zich op de hoogte hield van de buitenlandse literatuur. En eerlijk is eerlijk: Campert had oog voor wat er in het buitenland verscheen. Een bespreking van *Borgia* door Klabund (Alfred Henschke) wordt door hem geprezen omdat in dit boek 'een waarachtig beeld van dit tijdperk werd ontworpen'. Een kroniek van het eigentijdse leven is altijd waardevol, volgens Campert. De lezer kon gerust zijn, daarmee doelde hij niet op het modernistische geschrijf van Paul van Ostaijen of E. du Perron. De criticus legde namelijk uit dat het predikaat 'modern' een 'vrij zinlooze kwalificatie' was, maar Klabund was (nuttig) modern omdat

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 235

hij 'van dézen tijd' was, zoals de film ook van 'dézen tijd' was. '*Borgia* is een aaneenschakeling van close-ups.' Campert had ook aandacht voor Arthur Schnitzler en Stefan Zweig, maar vreemd genoeg is de naam Franz Kafka, toch ook iemand die de 'moderne mens' in al zijn lijden portretteerde, nooit uit zijn pen gevloeid. Dat is opvallend omdat Augusta de Wit via de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* in 1922 en Nico Rost in *De Telegraaf* een jaar later Kafka in Nederland introduceerde.[52] Campert las *De Telegraaf* niet, zelfs de kritieken van zijn vriend J.W.F. (Jobs) Werumeus Buning liet hij ongelezen.[53]

Het is niet zo verwonderlijk dat Campert in het kleine Haagse kunstleventje al dan niet vriendelijk werd aangesproken op zijn kritieken, en daar niet alleen. In de eigen (literaire) gelederen, zoals *De Vrije Bladen* wel beschouwd kan worden, was letterlijk, in de vorm van een satirische verlies- en winstrekening, de balans opgemaakt voor de gunstige besprekingen van het werk van zijn vriend Werumeus Buning, die herhaaldelijk verschenen.[54] Die satire heeft niet veel geholpen, Campert bleef doorgaan het werk van Werumeus Buning te bewieroken, ook al was algemeen bekend dat hij een huisvriend was.[55] Voordat hij halverwege de jaren twintig Werumeus Buning geïnterviewd had in *Het Vaderland* en tot tweemaal toe bejubelde in *De Witte Mier*, heeft hij nog zeker vier keer aandacht aan zijn vriend besteed in *De Nieuwsbron*. Om dat niet te laten opvallen, gebeurde zulks zo nu en dan anoniem. Zo is de bespreking van Werumeus Bunings bundel *Negen Balladen* in november 1935 van de hand van Campert, zo blijkt uit een verwijzing naar zijn eerdere bespreking van Werumeus Bunings werk.[56]

Du Perron kon Campert gestolen worden, maar Ter Braak vond hij een groot talent. Ronduit positief was hij over Ter Braaks essaybundel *Het Carnaval der Burgers*, omdat het 'zuiver' en 'gedegen' was maar ook omdat Ter Braak er 'speelsche elementen' in verwerkt zou hebben. Campert oordeelt dat dit boek 'noodwendige natuurlijkheid' verraadt en de schrijver ervan heeft 'feilloos gedacht'. De lezer komt er niet goed achter waarom dat allemaal zo is. Het enige kritiekpunt was dat Ter Braak misschien wat te omslachtig formuleerde.[57] Over *Hampton Court* van Ter Braak was Campert aanzienlijk

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 236

minder enthousiast. Hij roemde weliswaar Ter Braaks 'eruditie' en zijn 'vlijmscherp intellect' maar dat waren eigenschappen waar je met het schrijven van een roman niet zoveel aan had en daarom kon hij 'op het predicaat romancier geen aanspraak maken'.[58] *Hampton Court* heette een roman te zijn, maar volgens Campert was het te veel een beschrijving van het geestelijk leven van personages die niet tot leven komen. Twee jaar later wist Ter Braak zich in de ogen van Campert volledig te rehabiliteren als romancier met *Dr. Dumay verliest*. Een beetje pedant was het wel om zijn woorden naar aanleiding van *Hampton Court* te herhalen, en vervolgens te zeggen: 'Ik trek deze woorden in.' Hij kon dit doen omdat Ter Braak met *Dr. Dumay verliest* 'een acceptabel stuk werk' had geleverd.

Op 7 maart 1938 hield Campert voor het letterkundig genootschap Oefening Kweekt Kunst een lezing over 'de perikelen van een criticus', in het gebouw Diligentia in Den Haag. Hij pleitte hartstochtelijk voor een subjectieve kritiek, omdat 'onpersoonlijke critiek geen zin heeft, is kleurloos, vaal en nietszeggend'. De criticus parasiteert niet, zoals vaak gezegd wordt, hij antwoordt op de kunst. Wie de kritiek aan banden wenst te leggen, is het eens met Joseph Goebbels, die al in 1936 de kunstkritiek eenvoudig verbood, aldus Campert. Na de pauze las hij voor uit zijn roman *Alsem*.[59]

Campert wekt nergens de indruk wakker te liggen over zijn oordelen, of dat de wereld hem later voor de voeten zou werpen dat hij de verkeerde keuzes had gemaakt. Hij schreef op wat hij vond zonder de last van de literatuurgeschiedenis op zijn schouders te voelen. Nu mag je natuurlijk niet zeggen dat een criticus het bij het juiste eind had als hij een auteur prijst die later in de canon wordt opgenomen. Over Slauerhoffs debuutbundel *Archipel* (1923) schreef Campert in 1928 een 'kroniek' in het tijdschrift *Nederland* waarin hij deze poëzie 'klassiek' noemde.[60] De zelfverzekerde wijze waarop *Eldorado* van Slauerhoff wordt aangeprezen, op 16 februari 1929, illustreert hoe feillooos Campert hier het kaf van het koren wist te scheiden. En daarvoor moest je ook kritisch kunnen zijn. Toen hij ruim een jaar later *Schuim en Asch* besprak gaf hij een rake typering van de prozaïst Slauerhoff: 'Hij schrijft om de vreugde van het schrijven zelf. Hij

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 237

schrijft zonder er verder bij na te denken, zooals het hem invalt. Vandaar dan ook dat naast sublieme fragmenten inzinkingen onmiskenbaar zijn.'[61]

Doorgaans zijn de bundels die nu nog bekend zijn, ook indertijd door Jan Campert als belangrijk gewaarmerkt. *Tuin van Eros* van Jan Engelman behoorde volgens Campert 'tot de voornaamste aanwinsten, die de Nederlandsche poëzie in de laatste jaren opleverde'.[62] Campert zal het wel gemeend hebben, maar iets van de glans verliest zo'n compliment toch wel als je weet dat de criticus en Engelman elkaar kenden uit de Haagse Rattenkelder en dat hij Engelman in dezelfde tijd vroeg om zijn poëzie te plaatsen in het weekblad *De Nieuwe Eeuw* en in het tijdschrift *De Gemeenschap*.

Campert was op zoek naar publicatiemogelijkheden. Hij had tenslotte sinds kort 'een regeling getroffen, die mij meer vrijheid geeft' bij *De Nieuwsbron*, maar hij zat daarom wel om geld verlegen. Engelman was als redacteur van *De Nieuwe Eeuw* in de positie hem betaalde publicatieruimte te bieden.[63]

Er is maar één voorbeeld te noemen van een dichter die tot op de dag van vandaag breed gewaardeerd wordt en die door Campert zuinigjes ontvangen werd: Gerrit Achterberg. Diens eerste bundel *Afvaart* vond Campert 'niet bijzonder'.[64] Vooraleerst wachtte Campert bijna twee jaar met het bespreken van deze poëzie. Alsof hij zijn visitekaartje bij de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* wilde afgeven als gevreesd criticus. Gek genoeg wachtte Campert vervolgens nog een halfjaar voordat hij deze bespreking in iets gewijzigde vorm in *De Nieuwsbron* publiceerde. Net als in de *NRC* merkte Campert op dat Achterberg te zwaar leunde op het werk van Henriëtte Roland Holst, ook al is 'een bepaald dichterlijk gevoel zeker aanwezig'.[65] Campert wist niet dat zijn oordeel loodrecht stond op het oordeel dat Achterberg over hém had. Tot 1929 schreef Achterberg poëzie over, die hij de moeite waard vond. Een van die gedichten was 'Aanvang' van Jan Campert, gepubliceerd in *Groot Nederland*.[66]

Als je de kritieken van Campert leest, krijg je een levendig beeld van wat er in die dagen aan nieuwe boeken verscheen. In 1929 en 1930 bijvoorbeeld verschenen 796 en 690 'romans en novellen', oor-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 238

spronkelijk of vertaald, en 45 en 60 dichtbundels bij erkende uitgevers. Het aantal uitgegeven poëziebundels was na 1920 explosief toegenomen.[67] Verreweg het grootste gedeelte van de nieuwe oogst is nu totaal vergeten. De plaats die Campert de vele door hem besproken auteurs toewees, komt overeen met de reputatie die de literatuurgeschiedenis hen later gegund heeft. Over de nu vergeten schrijfster Miek Janssen en haar 'Parijschen roman' *Leven!* bijvoorbeeld, schreef hij: 'Ik zeg niet: Miek Janssen heeft géén talent. Ze heeft het wél. Een klein, beperkt talent.'[68]

Naarmate Campert langer actief was als wekelijkse bespreker, werd hij kritischer en kribbiger. Hij werkte te hard, zijn persoonlijke leven stond onder grote spanning, onder meer omdat zijn huwelijk met Joekie Broedelet in 1932 op de klippen liep, maar ook wekt hij de indruk minder strategisch te werk te gaan. Naarmate hij langer in het literaire wereldje meeliep, kende Campert weliswaar meer schrijvers, maar hijzelf werd ook gekend en erkend, vooral als criticus. Toch werd hij steeds onafhankelijker, minder strategisch. Voor iemand die zoveel las, is het niet vreemd dat zijn maatstaven in de loop der jaren ongemerkt strenger geworden waren. Dat is te merken aan zijn besprekingen.

Waarschijnlijk heeft Campert aan het begin van 1933 zijn ontslag genomen als kunstredacteur van *De Nieuwsbron*, maar bleef hij als criticus aan de krant verbonden. In die tijd probeerde hij ook in andere meer gezaghebbende bladen zijn kritieken onder te brengen. Zo schreef hij vanaf 1933 regelmatig poëzierecensies in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, zijn vriend Victor van Vriesland was daar chef kunst, en voor het maandblad *Critisch Bulletin* was hij al eerder begonnen met recensiewerk.

Zijn lossere verhouding tot *De Nieuwsbron* maakte hem nog onafhankelijker, zo lijkt het. Zelfverzekerd, meer dan daarvoor, durfde Campert zijn negatieve oordeel onder woorden te brengen, alsof hij zich in de Haagse stadskrant onaantastbaar waande door het pantser van aanzien dat de deftige *Nieuwe Rotterdamsche Courant* hem verschafte. *Doctor José droomt vergeefs* van Theun de Vries wordt ongenadig 'een volkomen mislukking' genoemd, een 'gedegen, ouderwet-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 239

sche draak' die bovendien vol stond met 'slordigheden'.[69] Marie van Dessel-Poot werd met haar roman *Afgedwaalden* weggezet als 'pedant', 'zwendelachtig' en Campert eindigt zelfs met een oproep om 'eindelijk eens paal en perk te stellen' aan deze 'Schund-litteratuur'. Wie 'verbiedt het sommigen een pen te voeren'.[70]

Die onafhankelijkheid toont hij ook als hij *Reigersberg* van Emmy van Lokhorst – een gewezen vriendin (?) – bespreekt, 'een pretentieus boekje' waarvan de criticus geen spaan heel laat. Dat is des te opvallender omdat hij in diezelfde tijd hand- en spandiensten aan Van Lokhorst vroeg. 'Ik zit vandaag dringend verlegen om tien gulden. Weliswaar krijg ik nog een en ander van ons aller vriend Victor, maar die krijgt pas overmorgen weer geld. Hij heeft mij beloofd dan het geld terug te geven, maar daar heb ik vandaag niets aan,' zo schreef hij begin 1933 aan Van Lokhorst. Een halfjaar later besprak hij *Reigersberg*.

Steeds minder neemt Campert een blad voor de mond. Over *De Boedjangclub* van Jo Manders: 'Het is mij tenslotte een raadsel hoe een uitgever ertoe komt, een boek als dit te publiceeren; een boek, waarvan de stijl zoo méér dan abominabel is, een boek waarin de karakters op zoo gebrekkige wijze worden beschreven en nooit tot leven komen.'[71]

Een van de felste kritieken die Campert ooit heeft geschreven was die over *Overzicht van de Nederlandsche Letterkunde* van C. de Dood. In dit 'betoog' van De Dood werd de Nederlandse literatuur geïnterpreteerd naar politieke bruikbaarheid, hetgeen vervolgens Campert tot potsierlijke observaties leidde. Zo werd Bredero's *Het daghet uyt den Oosten* als een 'tragisch-revolutionair sentiment' herkend. Campert sluit af met de vaststelling dat De Dood 'een dom, giftig, jaloersch iemand' moet zijn.[72]

Opvallend zijn twee kritieken over Joh. C.P. Alberts, de in 1893 in Amsterdam geboren journalist en schrijver. Alberts kwam uit het milieu van Campert, van de kleine Haagse journalistieke tijdschriftjes, hij richtte in dit genre *De Kroniek* en het weekblad *Comoedia* op. Alberts was oorlogscorrespondent tijdens de Eerste Wereldoorlog voor *Het Vaderland* geweest en werkte voor de kunstredactie van *De Tele-*

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 240

graaf. De eerste keer dat Campert over Alberts schreef was naar aanleiding van zijn vijfdelige autobiografie *Feestelijke Ommegang*. Campert schreef met enige gretigheid over het avontuurlijke leven van Alberts, terwijl hij het autobiografische werk zuinigjes becommentarieerde. 'Waar is het goed voor brieven van en aan uw vrouw hier te bundelen?'[73] Vijf jaar later kwam Alberts met een dichtbundel en vreemd genoeg neemt Campert nu afstand van het interessante bohémienschap van Alberts en ook van zijn poëzie. Alsof de serieuze literatuur, de serieuze *Nieuwe Rotterdamsche Courant* en de grote serieuze wereld van Willy Corsari de wereld van de scharrelende journalisten en de winkelende dichters niet bij elkaar mochten komen. Alberts deed Campert te veel denken aan zijn eigen *Wanderjahren* als literaire dagbladschrijver, een periode die hij met zo veel moeite achter zich gelaten had. Jan Campert had nu dichtbundels en romans bij echte uitgevers op zijn naam staan. Hij had zich een positie in de literaire wereld bevochten. Campert wilde respectabel zijn, en in dat beeld paste geen scharrelaar als Alberts.

Chr. de Graaff, ooit de echtgenoot van Camperts minnares Enny, kon met zijn dichtbundel *Alleenspraak* op een zeer welwillende bespreking rekenen.[74] Campert besprak dezelfde uitgave in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van augustus 1933, anderhalf jaar later dus, maar voegde er nu iets aan toe: 'Het wonder der poëzie is er des te ondoorgrondelijker om wanneer men weet, dat de eerste regel van het gedicht "Boven Amsterdam stijgt de maan", onvoorwaardelijk schoon is, terwijl diezelfde regel belachelijk wordt wanneer er gestaan had: "Boven Leidschendam stijgt de maan". Terwijl Leidschendam toch óók een vriendelijk plaatsje is...' Menno ter Braak reageerde in *Forum*. Hij vond het een belachelijke observatie: 'Wij hebben niets tegen de onverklaarbaarheid van Amsterdam, maar wij eisen dan ook het mysterierecht op voor Leidschendam, Appingedam, Monnikendam, Volendam, Schiedam... ja zelfs voor Rotterdam, en dat zegt wat! "Boven Rotterdam stijgt de maan": is dat "onvoorwaardelijk schoon", Campert, ja of neen? En "Boven Edam...?"' Chris de Graaff reageerde ook weer met een snedig stukje onder de titel 'Dicht bij Zwammerdam'.[75] Maar het was een polemiekje voor fijn-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 241

proevers, want Ter Braak, Campert en De Graaff wisten dat dit ironisch geschrijf terug te voeren was op 'eine alte Geschichte' die niemand noemde: Enny de Graaff-Paauw, daarna Enny Binnendijk-Paauw. En dat laatste huwelijk was ook al weer 'eine alte Geschichte'.

Campert was een serieus criticus, met veel aandacht voor nieuwe literatuur, maar niet voor nieuwigheden. *Forum* wees hij af, Nieuwe Zakelijkheid klonk sympathiek maar leverde geen goede romans op, *Bezette Stad* van Paul van Ostaijen was typografisch interessant, 'maar meer niet' en zoals hij zijn bespreking van *Stad* van Ben Stroman eindigde: 'De oud-vaderlandsche drank wordt nimmer straffeloos verraden!'[76] Een adagium waar hij zich ook als dichter stevig aan vastklampte. Jan Campert was een stevige innemer van klassieke Hollandse graangenever, niet van Amerikaanse whisky of andere nieuwigheden.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 242

HOOFDSTUK 6

De dichter

> 'Alle adel, titels e.d., is eigenlijk, in den grond, onzin. Er is en bestaat alleen Adel van Geest.'[1]

Jan Campert debuteerde in 1920 als dichter in het 'tijdschrift voor praktisch idealisme' *Regeneratie* met een paar stichtelijke 'liederen' die illustreren dat deze Zeeuwse jongen destijds vatbaar was voor esoterische natuurlyriek. Maar welke achttienjarige idealist in die periode was dat niet? Niets in dit debuut wees erop dat hier een dichter aan het woord was die in alle belangrijke poëziebloemlezingen van de twintigste eeuw vertegenwoordigd zou zijn. Na die eerste publicatie verscheen nog een paar keer poëzie van Campert in *Regeneratie*, bovendien wist hij in hetzelfde jaar nog gedichten geplaatst te krijgen in *De Amsterdammer* en in de *Wereldkroniek*. Dat waren podia waarop een jonge dichter zijn werk nogal makkelijk kwijt kon. Samen met de eveneens naar een literaire loopbaan hunkerende dichter Henrik Scholte publiceerde Campert in 1922 zijn eerste poëziebundel: *Refereinen*. Onmiddellijk na verschijnen publiceerde *De Nieuwe Courant* een lange recensie van een zekere Nico Oosterbeek waarin *Refereinen* tot aan de grond toe werd afgekraakt: 'rammelt van holle woorden' en 'gewichtig-doenerij van opzettelijk modern-willen-wezen'. Dat de recensent ook wel 'hoop voor de toekomst' in deze bundel zag, was op dat moment voor de dichters een schrale troost.[2]

Jan Campert publiceerde daarna, tot aan zijn dood twintig jaar later, nog zes gedichtenbundels. Drie jaar na zijn debuut verscheen het

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 243

mooi uitgegeven *Verzen*, ook nu betrof het een uitgave in eigen beheer. Het verschil met *Refereinen* was dat er moeite werd gedaan *Verzen* als een bibliofiel hebbedingetje te lanceren. De toen nog maar dertigjarige, maar al wel bekende drukker Charles Nypels had het boek geproduceerd 'op de eigen persen van Leiter-Nypels te Maastricht met de Erasmus-Mediaeval van S.H. de Roos en een portret van den dichter door Wybo Meijer'. De zo mooi uitgegeven *Verzen* waren nog steeds stichtelijk en cerebraal, maar er had een verschuiving plaatsgevonden in het aanbedene. God had enigszins plaats moeten maken voor meer aardse wezens, zij het met een goddelijke uitstraling. Biografisch gezien is dat interessant, maar literair kreeg Campert er weinig waardering voor. Henri Borel noemde hem in *Het Vaderland* nog talentvol, maar Martinus Nijhoff zag te veel echo's van Boutens, Roland Holst en Gossaert in de 'botanist' Campert. Dus ook die natuurlyriek stuitte op weerstand. Bovendien bemerkte Nijhoff 'een zekere pedanterie' naast toch ook wel 'echte dichterlijkheid'. Een hard gelag voor Campert was dat zijn goede vriend Binnendijk naar aanleiding van *Verzen* over hem schreef dat deze dichter 'geen liefde bezit voor het vormen van werkelijke gedichten, of die daartoe het talent mist'. Ook stoorde het Binnendijk dat steeds in het midden werd gelaten of een geliefde werd aangeroepen of een God. Die laatste ergernis kwam voort uit Binnendijks buitenliteraire waardering voor dezelfde door Campert als goddelijk bezongen wezens.

Drie van de vijf bundels die na *Verzen* nog zouden verschijnen, werden door Sander Stols uitgegeven. Campert had hem al eens ontmoet voordat hij hem beter leerde kennen tijdens zijn verblijf in Schaerbeek, in 1925, toen hij onderdak vond bij Bob Nijkerk.[3] Deze poëzieliefhebber en mecenas steunde Stols financieel met het opbouwen van zijn gereputeerde fonds. De in 1927 verschenen bundel *De Bron* kreeg waarschijnlijk vanwege de reputatie van Stols dan ook een welwillender pers dan Campert gewend was. Maar meer ook niet. Jan Campert werd niet als een groot talent beschouwd. August Defresne zocht een wankel evenwicht tussen welwillendheid en een kritisch oordeel en schreef in *De Groene Amsterdammer*: 'Het is niet

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 244

noodzakelijk, dat een goede dichter tevens een groote dichter is.' De uitleg van deze dubbelzinnige observatie barstte uit zijn voegen van welwillendheid, maar voor de goede verstaander was de boodschap toch negatief. Defresne was een aanhanger van de theorie dat 'goed' aan een gedicht betrekking heeft op de vorm en 'groot' op de inhoud. Welnu, in het werk van Campert was 'goed' en 'groot' in balans omdat hij kundig vorm had gegeven aan zijn 'zwakke gevoelens'. Hij was 'een goede, kleine dichter' omdat zijn 'gevoelens zelden boven de middenmaat der gewone mogelijkheden uitgaan, de differentiatie van zijn weten het heel vaak niet verder gebracht heeft dan banale oppervlakkigheid'. Adolf ter Haghe in *Propria Cures* was het met Defresne eens, al drukte hij zich duidelijker uit. Camperts gedichten waren 'dragelik wat betreft de vorm', maar naar de inhoud 'mergloos, mat en van seniele ontmanning'. *De Bron* moest vluchtig doorgebladerd worden en dan in 'het hoekje der vergetelheid' gelegd worden. Gelukkig voor Campert waren er ook ondubbelzinnig positieve reacties: Johan Koning prees *De Bron* vanwege het 'milde en teedere, soms aandoend als het vrome'. Daarom dwong de dichter, volgens Koning, een 'overtuigende stilte' af.

Campert wist zich als dichter enigszins te vernieuwen. Natuurlyriek en vrome Gods-gedichten maakten gaandeweg plaats voor een meer aards thema. In deze poëzie werd minder de al dan niet goddelijke bedwelming van de aangesprokene geprezen, Campert bracht onder woorden wat die schoonheid bij hemzelf teweegbracht. Dat was een vooruitgang, omdat hij daarmee voorzichtig afstand nam van de te vaak gebruikte clichés uit de mottenballenkist van de Tachtigers. *Verzen* stond nog vol met die clichés. De eerste strofe van zijn gedicht 'Scheiding' is er een goed voorbeeld van:

> Het is de laatste nacht, die aan ons werd gegund,
> vreemd lief, bezin U op dit onherroepelijk-eigen
> maar wreede schoon, en dat, na dit verbijsterd zwijgen,
> gij nimmermeer herwinnen of bereiken kunt.

In *De Bron* was zijn taalgebruik al minder bombastisch.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 245

ALLEEN

Tusschen deze vier wanden heb ik haar bemind.
Buiten vlerkt de nacht over de daken.
Wij zijn de laatsten die nog waken,
ik en de herfstige wind.

De kamer is lijk zij altijd was,
het boek ligt open waar ik ben gebleven,
de klok telt tergend het trage leven,
in de lamp flikkert het gas.

Een doffe pijn weegt in mijn hoofd
– ergens hangt de geur van haar haren –
mijn handen zijn dood: gevallen blaêren,
en het vuur is gedoofd.

'Alleen' was niet bepaald een modern gedicht naar de vorm, maar anders dan in alle vorige gedichten durfde Campert hier een ontmoeting met een geliefde te laten eindigen in het ontnuchterende: 'het vuur is gedoofd'. Misschien niet wereldschokkend, maar in zijn vorige bundels had elke gedachte of aanraking met de aanbedene geleid tot melancholie, heimwee, doodswens, gelukzaligheid en andere verheven gevoelsstemmingen. Nu had de dichter een meisje op zijn kamer te gast gehad en bleek het vuur, 'zijn' vuur, gedoofd.

Toen een jaar later zijn bundel *Het verliefde lied en andere verzen* verscheen, leek Campert zich helemaal niet meer op de liefde, verlangd of verloren, te concentreren. Zijn bundel heette dan wel *Het verliefde lied* en was opgedragen aan zijn vrouw Joekie Broedelet, maar afgezien van een gedicht waarin hij beschrijft hoe een verliefde een brief herleest uit een periode waarin zijn hart voor een vrouw bonsde en nu gelukkig kan uitroepen: 'Zij is bij mij, zij is bij mij', is hier een dichter aan het woord die zich niet laat meeslepen door oppervlakkige romantiek. Niet voor niets gaf hij een gedicht in *Het verliefde lied* het motto van François Porché mee: 'Il n'y a que les pas-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 246

sions qui transforment la vie.' Ook de critici onderkenden een omslag. Defresne vond *Het verliefde lied* 'zeer veel beter' dan de vorige bundel, maar zijn oude bezwaar tegen de 'zwakke gevoelens' van Campert bleef. Hij verbond daar zelfs een theorie aan: iemand met 'zwakke gevoelens' is meer voor invloeden van anderen vatbaar dan een dichter met 'sterkere gevoelens'. En Defresne onderbouwde deze theorie met een voorbeeld. Campert was zo beïnvloed door Werumeus Buning dat 'men bijna van imitatie kan spreken'.

De recensent van de *Tilburgsche Courant* begon ook al over vermeende invloeden die Campert had ondergaan, maar hij voegde daar geruststellend aan toe: 'Waar leven is, is invloed.' En Ernst Groenevelt schreef een bespreking waarin de imitatie in het werk van Campert een centrale rol speelde, om die vervolgens te weerleggen. Groenevelt citeerde enkele critici die over het 'epigonengedrag' van Campert geschreven hadden, en pareerde die aantijging met het argument dat niet 'nieuw' of 'origineel' de norm is. Dichters schrijven nu eenmaal over universele onderwerpen en op die manier lijken alle dichters op elkaar. Waarom wordt dat alleen Campert aangewreven? En dan, Campert cabaretesk toesprekend: 'Je voelt wel: je ligt er naast. Epigoon: Naprater. Copy-jongen. Sleur-mensch. Romanticus.'

Het *Algemeen Handelsblad* was in een anonieme recensie (van Chris de Graaff?) echter vernietigend: 'vlak', 'teveel invloeden van Boutens, Leopold en Werumeus Buning', 'geen rimpel van emotie' en 'opmerkelijk banaal'. En Camperts kompaan bij *De Vrije Bladen*, Hendrik Marsman, was ook niet mals in zijn oordeel: 'Het is lusteloos, wazig en doodelijk eentonig, van melodie, van plastiek (voorzoover zijn neveligheid dat woord verdraagt), van cadans.'

Dat Campert acht jaar wachtte voor hij weer met een bundel op de proppen kwam, zal zeker iets te maken hebben gehad met de negatieve reacties op *Het verliefde lied* en de twee daaraan voorafgaande bundels. Niet dat hij ophield met gedichten schrijven. In tijdschriften zoals *Helikon* en in het jaarboek *Erts* bleef hij publiceren, en ook gaf Campert zich regelmatig over aan het zogenaamde gelegenheidsgedicht. Zijn ode aan Walcheren, nooit bij leven gebundeld, is daar

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 247

een voorbeeld van, evenals 'Geboorte-zang', naar aanleiding van de geboorte van prinses Beatrix in 1938. Nooit elders herdrukt is zijn gedicht in opdracht, dat verscheen ter gelegenheid van een jubileum van de Haagse drukkerij Henri Bronsgeest & Zoon.

LAURENS JANSZ. COSTER

Een achteloos gebaar – de schors viel in het zand,
Een denkbeeld heeft 't vernuftig brein bevlogen,
En welke siddering heeft wel zijn hart bewogen,
Toen hij den lichten vorm wegstreek met zeekre hand?

Dan, in het klein vertrek, heeft hij zich diep gebogen,
Totdat ten langen leste het lamplicht hem verliet,
En buiten 't venster het eerste vogelen-lied,
Aan den nog grauwen ochtend aarzlend werd onttogen.

Wat bleef van dezen mensch? Niets dan een ijdle faam,
Vergankelijk als eens het sterflijk lichaam was,
àl wat de wereld schreef, àl wat de wereld las.
En wat haar lijden deed en somtijds ook genas, –
Het vond zijn oorsprong in dien éénen naam…
Wat bleef? 'n Handvol stof onder het groene gras…[4]

Botanische poëzie

Ook zijn hectische leven als journalist, echtgenoot, echtgenoot-inscheiding en minnaar zal, naast de negatieve kritiek, debet zijn geweest aan de lange tijdspanne tussen het verschijnen van *Het verliefde lied* en de daaropvolgende bundel. Bovendien publiceerde hij in de tussentijd ook enkele detectives en korte verhalen. De gedichtenbundel *Verwilderd Landschap* verscheen bij Leopold, de uitgeverij waar Willy Corsari hem binnengeloodst had. Sinds 1928, toen *Het verliefde lied* uitkwam, was Campert een doorgewinterde poëziecriticus geworden, eerst voor *De Nieuwsbron*, later voor de *Nieuwe Rot-*

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 248

terdamsche Courant en allerlei literaire tijdschriften. Toen hij *Verwilderd Landschap* in 1936 publiceerde, stond er meer dan ooit op het spel. Slechte kritieken op zijn bundel zouden vervelend zijn, zoals altijd. Maar een poëziecriticus die fel van leer kon trekken in de gerenommeerde *NRC* maar er zelf als dichter niets van bakte, was toch nog een graadje erger. En wat hij vreesde, gebeurde. *Verwilderd Landschap* werd gekraakt. Niet door de eerste de beste. Menno ter Braak was het ergste door zijn tergende welwillendheid. 'Ik zou willen, dat Camperts gedichten slechter waren; zij zijn technisch dikwijls van een misleidende volmaaktheid, en voor wie niets vraagt dan dat, dus grotendeels goede gedichten.' Maar de poëzie van Campert miste volgens Ter Braak 'persoonlijkheid'. Helemaal dodelijk was: 'Tegen poëzie als die van Campert richtte zich destijds (het lijkt al weer lang geleden) de critiek van het tijdschrift *Forum*, toen het de "standaardisering" van poëtische termen bestreed, als zijnde een bewijs van verzwakking der poëtische vormkracht.'

Ter Braak had gelijk, maar toch is *Verwilderd Landschap* een interessante bundel in het totale oeuvre van Campert. Het is een zwakke bundel, in die zin dat de dichter op geforceerde wijze een contemplatief standpunt innam. Campert was 34 jaar oud, maar in zijn poëzie leek hij alle levenslust kwijt te zijn. Hij schreef gedichten die koste wat kost 'doorleefdheid', berusting en zelfs doodswens wilden uitstralen. Maar nergens wordt duidelijk waar zijn zo vaardig onder woorden gebrachte doodswens op stoelde. Met behulp van herinneringen uit zijn kindertijd roept hij een sfeer op die onpersoonlijk en maniëristisch aandoet. Wat Nijhoff zo storend vond, het steeds maar weer op het 'botanische' aambeeld hameren, was hier tot vanzelfsprekend decor van sombere gedachten verheven. De titel *Verwilderd Landschap* gaf dat al aan, en het eerste gedicht 'Een Hovenier' bevestigt inderdaad dat het in natuurlyriek kan vriezen of dooien. Als de dichter somber was, dan stak er 'een ijzige wind' op en kleurde 'de hemel' zwart en donker. Dat dergelijke poëzie inwisselbaar was met middelmatig werk van tijdgenoten, werd na de dood van Campert duidelijk toen in zijn *Verzamelde Gedichten* per abuis zo'n gedicht van Anthonie Donker werd opgenomen.[5] Met andere woor-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 249

den: de natuur in dergelijke poëzie voegt zich naar de gevoelens van de dichter, waardoor de natuur als metafoor een wel erg weinig dwingend karakter krijgt:

Een looden lucht des daags en in den nacht
het smachtend jammeren der dieren
langs de verzande bedding der rivieren –
o hart, mijn hart, en wat hebt gij verwacht?

Een in het geval van Campert biografisch wel interessant gedicht omdat hij blijkbaar Westkapelle nog in zijn hoofd had zitten, maar literair gezien toch eerder larmoyant is 'In een klein dorp':

Mijn laatste rustplaats: dicht aan zee
in een klein dorp, opdat ik eeuwig hoore
– indien de eeuwigheid geen lieve fabel is –
het water en den wind, die aan den toren
zijn krachten meet; geen woorden
die vervuld zijn van verdriet
en duizend malen dagelijks gezegd
en duizend malen dagelijks vergeten;
geen bloemen ook – ik wil het niet.

Zelfs de dood van zijn oudste zus Wilhelmina Apollonia (Apo) die enkele jaren eerder op 27-jarige leeftijd aan tuberculose was gestorven, had Campert niet kunnen uitdagen zijn clichétaal te minderen. Hartverscheurend was het wel: 'daar slaapt mijn kleine zuster / tusschen asters en chrysantheem'. Maar de drie gedichten die hij op Apo's dood schreef, voldoen helemaal aan wat Ter Braak noemde de 'standaardisering' die tot verzwakking van poëtische vormen leidt:

Zustertje van mijn hart en zuster van mijn bloed
zoo laat herkend en al te vroeg ontnomen,
de witte rozen zijn in bloed gekomen
en geuren van je graf mij tegemoet.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 250

Die arme Jan Campert. Acht jaar zitten broeden op een nieuwe bundel en dan, hoe terecht ook, werd hij door de mensen die hij hoogachtte zo opzijgezet. Dick Binnendijk publiceerde in *De Groene Amsterdammer* een bespreking onder de omineuze kop: 'Geleend dichterland'. En weer ging het over het vermeende epigonisme van Campert, maar nu ging Binnendijk zelfs een stapje verder. Hij suggereerde plagiaat door gedichten te citeren van Werumeus Buning en Karel van de Woestijne die als inspiratiebron voor regels van Campert hadden gefungeerd. 'In Memoriam Patris' van Werumeus Buning 'vindt zijn weerklank in het slot van Camperts "Een Graf"'. Binnendijk komt met een serie voorbeelden aanzetten die de 'poëtische onoorspronkelijkheid' van Campert moeten onderstrepen. 'Als Verlaine sterft, stoffeert Campert het vers, dat het einde van deze rampzaligen dichter evoceert, met "een kamer, een tafel, een bed", alle de sterk-suggestieve rhythmische eigendommen, die Marsman in "De laatste nacht" eerstehands mocht gebruiken voor: "de kamer, het raam en het licht".'

In de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* werd *Verwilderd Landschap* anoniem gerecenseerd. In een lange bespreking was het weer de welwillendheid die overheerste, maar wervend werd het nergens. Het was allemaal goed gedaan, niet bijzonder en hier en daar met een verrassende wending. Wel werd hem een zekere 'slordigheid en slapheid van vorm' verweten, maar boeiender hier is de uitsmijter: 'Wie zijn hart zoo slordig beheert vindt een nooit meer te delgen schuld.' Een mooie zin, maar wat de recensent er niet bij vertelde is dat die van Campert was, uit zijn gedicht 'Tegen den avond'. Het was een zin die Campert als een last droeg, die hem ervan bewust maakte dat zijn leven in velerlei opzichten mislukt was. Vier jaar later gebruikte hij deze zelf geformuleerde mene-tekel als titel voor zijn autobiografische prozaboek *Slordig beheer*.

In *De Avondpost* werd Campert stevig aangepakt naar aanleiding van *Verwilderd Landschap*. De anonieme recensent vond dat Campert zich veel beter kon concentreren op zijn romans. Kortom: Jan Campert was na zijn vierde bundel als dichter mislukt. Niet voor iedereen trouwens. Ed. Hoornik nam zijn gedicht 'Het klein hotel' in

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 251

1941 op in de bloemlezing *Twee lentes* omdat hij Campert zag als 'overgangsfiguur' tussen J.C. Bloem en het 'romantisch realisme der nieuwere dichters'.[6]

Misschien dat het Campert stimuleerde na vijf jaar weer een bundel uit te brengen. Zoals het tijdschrift *De Vrije Bladen* alleen nog bestond in de vorm van een regelmatig verschijnende dichtbundel, zo was ook *Helikon* in 1939 overgegaan van tijdschrift naar een reeks voor poëziebundels. Als vijftiende aflevering, in mei 1941, verscheen Camperts *Huis en Herberg; Gedichten*. Hij was een 'botanist' gebleven en zijn thematiek was niet plotseling bijzonder origineel geworden, maar *Huis en Herberg* bevat een paar mooie gedichten. Het lange openingsgedicht 'Een Amsterdamsch Lied' en 'De drie vluchtelingen', 'Het klein hotel' en 'Amsterdamsch Raadhuis' had hij niet voor niks voorin gezet. Het zijn gedichten die nog steeds met bewondering gelezen kunnen worden. Daarna volgt een 'poëtisch journaal', geschreven in 1936 en 1937 en vol met oude kwalen, maar in de derde afdeling van deze bundel staan een paar sonnetten die laten zien dat Campert wel degelijk vorderingen had gemaakt als dichter:

> Zoo straks de dood door deze deur mocht treden,
> neerdalen langs de trap of kloppen aan het raam,
> mij wenken zou en daarna noemen zou mijn naam
> en zei: Volg mij, uw leven is verleden –

Cynara

Nog geen twee jaar na verschijnen van dit gedicht, zou Camperts leven inderdaad 'verleden' zijn, en die wetenschap geeft deze regels een dramatische meerwaarde. Maar los daarvan. Campert had het gedurfd Boutens, Leopold en al die andere dichters die hij zo bewonderde, in zijn eigen werk op afstand te houden. Dit sonnet en nog enkele andere in deze bundel vielen op door een eigen toon, een authentiek geluid van een niet meer zo jonge dichter. Ook de critici zagen een omslag. Anton van Duinkerken in *De Tijd* betoogde dat de

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 252

lezer er zich bij moest neerleggen dat Campert 'zijn diepste wezen' nooit in zijn gedichten stopte. Het zijn meer losse, vluchtige momenten die hij beschrijft, en zo wekt hij 'de gevaarlijke gedachte' dat 'een dieper wezen hem ook niet eigen zou zijn'. De criticus verbond deze oppervlakkigheid met Camperts in poëzie beleden 'ontrouw'. Van Duinkerken probeerde daar het positieve van in te zien: 'Een vlinder is trouweloos aan de bloem, maar trouw aan den wiekslag en zoo is Campert wisselvallig van gemoeds-stemming, maar hij blijft zichzelve gelijk in de melancholie.' Ook Han Hoekstra, door Van Duinkerken nog genoemd als iemand waarop Campert al te zwaar leunde, was enthousiast over *Huis en Herberg*. De criticus prees het gedicht op Amsterdam als 'één der prachtigste oden op de hoofdstad, mij bekend' en constateerde met genoegen dat de dichter ervan een proces doormaakte van iemand die 'geen genoegen meer neemt met het ontleende'.

En het is waar, Campert vond zichzelf in 'Een Amsterdamsch Lied'.

Verlaat 't Centraal en zie de stad,
die zich voor 't oog ontvouwt
gelijk een waaier, baan naast baan,
van parelgrijs en goud.
Het parelgrijs der morgenlucht,
die over de Amstel stijgt,
het goud van zon en herfstseizoen,
dat al ten einde neigt.

Volgen zes coupletten over de schoonhied van de hoofdstad, en het gedicht eindigt met:

Nu mij dit beeld niet meer verlaat,
bij dag niet noch bij nacht,
weet ik dat ieder sterveling
wel eens wordt thuisgebracht.
Hij neemt zijn staf, hij schoeit den voet

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 253

en keert vanwaar hij kwam;
hij delgt zijn schuld en dicht een lied
voor haar en Amsterdam.

Hoekstra schreef na de dood van zijn vriend Campert desondanks behoorlijk kritisch over diens gedichten. 'Hij vond het – als u het mij vraagt – een niet zeer gewichtige en nauwluisterende aangelegenheid, dit schrijven van poëzie.'[7] Hoekstra refereert ook aan Camperts slordigheid, een eigenschap die zich niet laat rijmen met het dichterschap. Of zou Campert zich op dit punt met Slauerhoff geassocieerd hebben, over wie hij met een rake typering naar aanleiding van *Schuim en Asch* opmerkte: 'Hij schrijft om de vreugde van het schrijven zelf. Hij schrijft zonder er verder bij na te denken, zooals het hem invalt. Vandaar dan ook dat naast sublieme fragmenten inzinkingen onmiskenbaar zijn.'[8]

Huis en Herberg was een voorbode van Camperts volgroeiing als dichter. Hij was veertig jaar toen zijn laatste bundel in maart 1942 uitkwam: *Sonnetten voor Cynara.* Er is alle reden om aan te nemen dat als het lot geen vroegtijdig einde aan zijn leven had gemaakt, Jan Campert nog belangrijke poëzie op zijn naam zou hebben gezet. Het leek alsof Campert als dichter nu pas echt tot bloei kwam en zijn slordigheid aflegde onder grote druk. Aan vrienden vertelde hij vaak dat hij op zijn best was als hij een meisje had ontmoet, als hij geld had om rustig te schrijven of als er een zekere harmonie in zijn leven was. *Sonnetten voor Cynara* toont aan dat het tegendeel het geval was. Zijn liefdesleven, zo was uit *Slordig beheer* wel duidelijk geworden, was een fiasco. Zijn bewondering voor grote dichters had niet langer een zichtbaar effect op zijn eigen poëzie, sinds hij die bewonderde dichters vertaalde. Shakespeare en de Engelse dichter Ernest Dowson bijvoorbeeld. Verder was er geen regelmaat in zijn leven. Zijn werk als journalist was ten einde gekomen zonder dat er een reguliere betrekking voor in de plaats was gekomen. En rust? Die was er bepaald niet. Campert had van veel in zijn leven spijt. Zijn scheiding met Clara Eggink bijvoorbeeld was een herinnering vol zelfverwijt. Hij realiseerde zich meer en meer dat hij nog steeds van haar hield.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 254

Maar ook, of juist, de oorlogsomstandigheden hadden hem veranderd. Nooit had hij verwacht dat de romanticus die hij was, pas zou excelleren in de rol van politiek dichter.

In 1933 had hij uit verontwaardiging over wat er in nazi-Duitsland gebeurde het indrukwekkende 'Ballade van de boekverbranding' geschreven. Nu het oorlog was, kon Campert zijn hang naar het tragische projecteren op de wereld om hem heen. Niet langer had hij de natuur nodig om de melancholie in zijn ziel tot spreken te brengen. Door zijn journalistieke achtergrond wist hij wat er in de wereld gebeurde, wat de oorlog aanrichtte. De krant leverde al meer stof tot poëzie op dan hem lief was. Ergens zat ook een schuldgevoel bij Jan Campert. Hij – zo heeft Han Hoekstra meer dan eens geschreven – die zo makkelijk, te gemakkelijk, constateerde dat zijn leven vol van 'mislukking en verlorenheid' was, gedroeg zich aan het begin van de oorlog niet altijd even principieel. Niet omdat hij politieke verwantschap met deze of gene voelde, maar omdat hij vanuit een onverschilligheid zijn diensten aanbood waar de altijd in geldnood verkerende dichter een centje kon verdienen. In 1940, 1941 en 1942 bood hij zijn diensten aan bij halve of hele collaborateurs, overigens nooit met compromitterende teksten. Zijn medewerking aan bedenkelijke tijdschrijften als *De Waag*, *Cinema & Theater* en *De Schouw* moeten hem dwars hebben gezeten. Hij heeft daar zonder druk van anderen afstand van genomen, maar het knaagde wel. In die toestand, in twintig jaar gerijpt als dichter, met een vaag schuldgevoel en bevrijd van dubieuze contacten kon Campert eindelijk zichzelf zijn, durfde hij eindelijk een richting aan zijn dichterschap te geven die iets met zijn persoon, zijn onder clichés bedolven emotie, zijn berusting over de wereld te maken had.

In *Sonnetten voor Cynara* maakte hij de balans op van zijn leven, van de wereld om hem heen. Het is indrukwekkende poëzie van iemand die niets meer te verliezen heeft en zich helemaal kan geven. Campert wist natuurlijk niet dat hij snel zou komen te overlijden na verschijning van deze bundel, maar hij was zich er terdege van bewust dat hij als dichter alles te winnen had en ook in ander opzicht had zich een zekere rust van hem meester gemaakt. In *Verwilderd*

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 255

Landschap en elders had hij dit gevoel omgezet in een met de nodige aplomb geformuleerde doodswens, pas in *Sonnetten voor Cynara* begreep hij dat risicovol leven de andere kant van de doodswens is.

In de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* kreeg hij met die bundel een bespreking zoals nooit daarvoor. P.G.J. Korteweg, die over *Huis en Herberg* ook al redelijk positief was, aarzelde niet om Campert nu een plaats toe te kennen 'onder de beste Nederlandsche sonnettendichters van de laatste zestig jaar'. Korteweg legde in zijn lof vooral de nadruk op de vorm van Camperts poëzie, die nu eens heel precies maar toch persoonlijk was. 'Vijfvoetige en zesvoetige sonnetten' wisselen elkaar af, zo schreef Korteweg, waarmee duidelijk was dat hier geen 'slaafsch formalist' aan het woord is. En het is waar, hier kwam eindelijk de echte Jan Campert aan het woord: zelfverzekerd, relativerend en vooral niet dwepend:

> Dat ik van binnen brand, ik ben de eerste niet;
> dat mij dit vuur verslindt, de laatste zal 'k niet zijn;

Een paar van de sterke gedichten uit *Huis en Herberg* werden hier weer herdrukt en de eerder gebruikte motieven (de zee, het vroon) kregen nieuwe glans, zodat samen met het nieuwe werk een dichter tevoorschijn kwam met een eigen geluid. Ter Braak zou trots op hem zijn geweest, want eindelijk toonde Campert zich een dichter met persoonlijkheid. Maar Ter Braak was dood. Behalve de schrijnende liefdesgedichten, schrijnend door het gemis aan de geliefde die Campert 'lafhartig had verzaakt', zijn ook de politieke gedichten indrukwekkend.

De publicatiegeschiedenis van *Sonnetten voor Cynara* is ingewikkeld en uit biografisch oogpunt interessant. Twee van de sonnetten werden uit politieke overweging door het tijdschrift *De Stem* geweigerd en zijn uitgever Stols wilde een van die twee ook niet voor zijn rekening nemen. Ter herdenking van de vijftigste sterfdag van Jan Campert heeft de literatuurhistorica Marijke Stapert-Eggen de complete *Sonnetten voor Cynara* in eigen beheer uitgegeven op de wijze zoals die door de dichter ooit bedoeld was. Zij toont in haar com-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 256

mentaar bij deze bundel aan dat er een fout in de volgorde van de sonnetten is geslopen, volgehouden in de twee herdrukken van *Sonnetten voor Cynara* na Camperts dood, en ook in de *Verzamelde Gedichten*. Door de reconstructie van de ontstaansgeschiedenis van *Sonnetten voor Cynara* kan Camperts apotheose als dichter verduidelijkt worden.

In het septembernummer van *Elsevier's Maandschrift* publiceerde Jan Campert zijn vertaling van een sonnet van de vroeggestorven Ernest Dowson (1867-1900). Het betrof poëzie vol *Weltschmerz*, vol spijt over het verlaten van een geliefde. Dowson gaf zijn sonnet een titel mee die hij ontleende aan de *Oden* van Horatius: 'Non Sum Qualis Eram Bonae Sub Regno Cynarae', hetgeen betekent: Ik ben niet wat ik was toen de goede Cynara over mij heerste.[9] Het is deze titel die Campert als motto aan zijn bundel *Sonnetten voor Cynara* meegaf. Dowson werd in de kring van Campert veel gelezen. De aan zelfhaat lijdende en enigszins verpauperde dichter toont, althans dat was de visie van een van Camperts kennissen, 'een soort Campert-figuur. Ik weet dat hij met die poëzie dweepte. Hij spiegelde zich eraan.'[10] Nu wás er ook veel in Dowson waar Campert zich aan kon spiegelen: zijn rusteloze leven dat zich uitte in het om de haverklap verhuizen, het publiceren van zowel poëzie, proza als vertalingen en vooral een allesvoedend pessimisme naarmate het einde van zijn leven in zicht kwam.[11] Dowson *wist* dat zijn dood snel kwam, Campert moet door de oorlogsomstandigheden vaker aan zijn eigen eind hebben gedacht dan daarvoor.

Ook in *Slordig beheer* verwijst Campert expliciet naar Dowson, de beste uit 'the tragic generation' genoemd, en hij doet dat op het moment waarop hij zich realiseert nog steeds van een door hem verlaten geliefde te houden: 'Ik weet eensklaps dat ik nooit van Helen had weg moeten gaan. Waarschijnlijk heb ik nooit opgehouden haar lief te hebben. Ik weet dat ik, nu ik eindelijk zwart op wit de laatste jaren onder de oogen heb gezien, de gebeurtenissen heb geordend. Het resultaat van mijn slordig beheer moet aanvaarden. Hoe staat het bij Dowson:

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 257

And I am desolate and sick of an old passion
Yea, hungry for the lips of my desire:
I have been faithful to thee, Cynara! in my fashion

In my fashion. Naar mijnen trant.
Die naar bankroet leidt...'

Het publiceren van deze noodkreet was al voldoende om het probleem op te lossen. Kort na verschijning van *Slordig beheer* zou hij Clara Eggink weer voor zich weten te winnen.

Campert liet zich bij de vertaling van Dowson niet uitsluitend leiden door een literaire thematiek. *Slordig beheer* maakt duidelijk dat Campert behoorlijk in de knoop zat vanwege een verbroken relatie. Maar ook zonder die biografische informatie hebben de *Sonnetten voor Cynara* van Campert een dramatische werking op de lezer. Raymond Herreman had het al in 1928 in *Den Gulden Winckel* geschreven: 'De weg van Campert is een steil pad, dat hij noodzakelijk gaan moet om de top te bereiken.' Die weg was hij definitief ingeslagen toen *Sonnetten voor Cynara* verscheen.

Politieke poëzie

Het verhaal van Jan Camperts dichterschap zou moeten beginnen bij het einde, dat wil zeggen: na een aanloop van ruim twintig jaar is het hem gelukt met zijn laatste bundel de sprong naar het hoogste te maken.

Na Camperts dood is een reputatieprobleem gerezen. Hij is de dichter van 'De Achttien Dooden', en de bekendheid daarvan heeft als het ware zijn andere werk volledig in de schaduw gezet. Wanneer er over Jan Campert als dichter geschreven wordt, is het over 'De Achttien Dooden' en gemakshalve wordt de rest van zijn poëzie onder de maat genoemd.[12] Met hoeveel liefde in 1947 zijn *Verzamelde Gedichten* ook zijn uitgegeven, het kloek gebonden boek, de inleider G.H. 's-Gravesande zegt het zelf ook min of meer, fungeert als grafsteen. Hoe groter het succes van 'De Achttien Dooden', hoe minder er naar de rest werd gekeken.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 258

Voor het merendeel van zijn poëzie is dat misschien gerechtvaardigd. Jan Campert is lange tijd een epigoon van zijn bekende tijdgenoten geweest. Boutens, Adama van Scheltema en Willem Kloos zijn makkelijk in zijn werk terug te vinden. E. du Perron vond dat Roland Holst en Buning 'met banale rijmvaardigheid en burgermansgevoeligheid' waren 'nagedicht' tot de 'cocktail Campert'.[13] Dan heeft hij nog in zijn begintijd veel religieuze poëzie geschreven die niet meer de moeite waard is. En literair gezien zijn de autobiografische gedichten ook al niet zo boeiend. In *Verwilderd Landschap* staan daar enkele voorbeelden van. De drie gedichten over zijn zus Apo, hoe gemeend ook, waren op het drakerige af: 'Zustertje van mijn hart en zuster van mijn bloed, / zoo laat herkend en al te vroeg ontnomen, / de witte rozen zijn in bloei gekomen/ en geuren van je graf mij tegemoet.'

Jan Campert leed een lichtzinnig leven, maar tegelijkertijd was hij zwanger van zwaarmoedigheid. Als criticus heeft hij zich afgezet tegen poëzie die zich al te makkelijk naar het alledaagse voegde. Toch hebben tijdgenoten al vrij snel iets anders dan zwaarmoedigheid over het bestaan in zijn gedichten gezien: zijn parlando-achtige stijl. Campert moet daar van hebben opgekeken, want uitgerekend aan de dichter die een bundel publiceerde onder titel *Parlando*, E. du Perron, had hij een hekel. Dat hij een 'epigoon' genoemd werd van Boutens en Kloos zal hem niet verbaasd hebben, maar een navolger van Du Perron!

Clara Eggink merkte al in haar inleiding op de bloemlezing uit het werk van haar ex-man op dat Campert 'langer in zijn voorbeelden verstrikt is gebleven dan noodzakelijk'. Zij verklaart dat uit zijn bescheidenheid die gespeend was van eerzucht. 'Zijn geliefkoosde uitdrukking "Een kinderhand is gauw gevuld" en "We zijn allemaal klein begonnen" bevatten meer betekenis dan men doorgaans aannam.'[14]

Het zou te eenvoudig zijn om biografische wederwaardigheden als duiding van bepaalde versregels aan te wijzen. Een gedicht, zo betoogde ook Eggink, is nooit het resultaat van de ervaring van een mens alleen; het is de ervaring van *de* mens met de dichter als brandpunt.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 259

Jan Campert is onlosmakelijk verbonden met zijn gedicht 'De Achttien Dooden'. Dat is terecht, maar toch vooral omdat binnen zijn oeuvre een rode draad loopt van politieke betrokkenheid. Op 15 maart 1942 hield hij een lezing voor het Haags letterkundig genootschap Oefening Kweekt Kennis (OKK). Uit de titel van deze lezing blijkt al evenzeer dat 'De Achttien Dooden' geen toevalstreffer was: 'Dichterschap en Verantwoordelijkheid'.[15] Campert besteedde een groot deel van zijn voordracht aan het verscheiden van Menno ter Braak, bijna twee jaar eerder. Ter Braak, die zelfmoord had gepleegd omdat hij voor zichzelf geen uitweg meer zag in een door de nazi's gedomineerd Nederland, had grote indruk op Campert gemaakt. Maar hij moet ook geweten hebben dat als Ter Braak nog in leven was geweest, hij zijn *Sonnetten voor Cynara* lof zou hebben toegezwaaid. Eindelijk was Campert de dichter zoals Ter Braak die graag zag. Dat bewustzijn moet zeker een rol hebben gespeeld in Camperts overweging zo uitgebreid over Ter Braak te spreken. Ze hadden elkaar enigszins gekend, en zeker niet vriendschappelijk. Toch werd Campert geïnspireerd door Ter Braaks politieke stellingname in zijn essays over het nationaal-socialisme. De dichter, zo zei Campert, moet trouw blijven aan zijn eigen specifieke taak, maar 'die plicht' mag nooit een vrijbrief zijn voor het ontlopen van maatschappelijke verantwoordelijkheid. Hij had deze woorden kunnen onderstrepen met het voorlezen van enkele gedichten uit het begin van de jaren dertig, zoals zijn in 1933 geschreven 'Ballade der verbrande boeken', het politieke gedicht tegen Hitler-Duitsland dat hij enkele maanden na de machtsovername, na de eerste openbare verbranding van de zogenaamde 'entartete' boeken in *De Nieuwe Eeuw* publiceerde en in datzelfde jaar voor de VARA-radio voorlas:

Zij grepen naar ons met schennende handen,
de lucht was vervuld van hun brallend woord,
zij gingen ons allen tesamen verbranden,
met ieder boek werd een kunst'naar vermoord.
Op smerige karren heeft men ons gesmeten,
die reden door rijen van hoon en gejoel

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 260

naar een plein waar Genosse Hans Heinz Ewers
zat op zijn Heiligen, Zuiveren Stoel.

Het was een politiek ondubbelzinnige ballade waarin Campert protesteert tegen verbranding van de boeken van Thomas Mann, Jakob Wassermann en Arnold Zweig. De sneer naar 'Genosse' Hans Heinz Ewers (1871-1943) gaat terug op de 'bekering' tot het nationaal-socialisme van deze horrorauteur in 1931. Ewers was een internationaal vermaard schrijver, openlijk homoseksueel maar toch een beschermeling van Hitler. Zijn doorbraak kwam met de eerste roman die geslachtsverandering tot onderwerp had: *Der Fundvogel. Die Geschichte einer Wandlung* (1928), ook schreef hij op verzoek van de nazi's een roman over Horst Wessel.[16] De 'Ballade der verbrande boeken' is slechts een van de gedichten van Campert waarin een politieke betrokkenheid met zijn tijd verwoord wordt. Dit gedicht is tevens het eerste in een genre dat naast *Sonnetten voor Cyrana* een hoogtepunt in zijn werk genoemd kan worden. 'De Achttien Dooden' is geen blindganger in het werk van Campert, het is een sluitstuk van een paar prachtige gedichten, die politiek engagement verraden, maar die in de eerste plaats de tijd overleefd hebben vanwege een hoge literaire kwaliteit.

Jan Campert, de krabbelende dichter en journalist die altijd in geldnood zat, heeft er vaak blijk van gegeven dat hij bereid was voor iemand anders in de bres te springen. Dat begon al met zijn inspanningen een bundel uit het werk van J.K. Rensburg samen te stellen, om hem uit de financiële nood te helpen. Begin jaren dertig wierp hij zich op als redacteur van de uitgave *Kunst in nood*, waarvan de opbrengst naar noodlijdende beeldende kunstenaars toe ging. De gedichten in *Kunst in nood* van Boutens, Anthonie Donker, Jan Engelman, Jan Greshoff, Jany Roland Holst, Emmy van Lokhorst en Pom Nijhoff, zijn door Campert binnengehaald.[17]

Zijn inspanning voor *Kunst in nood* kwam voort uit hetzelfde altruïsme dat zijn actie om halverwege de jaren dertig een ondersteuningsfonds op te zetten voor Jacques Bloem bezielde. Het gaat te ver om te beweren, zoals de communistische krant *De Waarheid* na de

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 261

oorlog deed, dat Campert tot 'de symboliek van de volksziel' was gaan behoren, maar een duidelijke lijn van onbaatzuchtigheid ten dienste van de gemeenschap zat zeker in zijn leven en werk.[18]

Het gedicht dat Stols niet in *Sonnetten voor Cyrana* durfde opnemen, getuigt van zo'n onbaatzuchtige politieke houding. Zoals alle sonnetten bedoeld voor deze bundel, heeft het geen titel, maar het is bekend geworden naar de eerste drie woorden: 'Rebel, mijn hart'. Dit gedicht las Campert voor tijdens de OKK-avond. Als kunstredacteur van *Het Vaderland* was G.H. 's-Gravesande erbij aanwezig en schreef erover in zijn krant. In zijn krantenverslag was hij terughoudend over welk gedicht precies ('een vers van zichzelf, behoorende tot den cyclus *Sonnetten voor Cynara*), maar in zijn inleiding van *Verzamelde Gedichten* onthulde hij dat het om 'Rebel, mijn hart' ging. Het ontbreekt in de eerste druk, en in de herdruk en in *Verzamelde Gedichten* staat het als veertiende sonnet. Stapert-Eggen heeft het in 1993 eindelijk in de bedoelde volgorde geplaatst, als nummer 16:

Rebel, mijn hart, gekerkerd en geknecht,
die aan de tralies van den al-dag rukt,
weest om uw tijdelijk lot geenszins bedrukt,
al zijn de kluisters hard, de muren hecht.

Want in den aanvang werd het U voor-zegd,
dat het aan enkelen steeds is gelukt
het juk te breken, dat hun schouders drukt,
laat dus niet af maar vecht en vecht en vecht.

Breekt uit en blaast de doove sintels aan,
die zijn verdoken onder rookend puin;
vaart stormgelijk over den lagen tuin,
die Holland heet; slaat doodelijk toe en snel,
opdat het kwaad schrikk'lijk zal ondergaan,
o hart, mijn hart, o bloedroode rebel.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 262

Stols achtte het te gevaarlijk een dergelijke politiek geladen tekst in de bundel op te nemen, en gooide het gedicht er zonder ruggespraak met de dichter uit. Ook *De Stem*, het tijdschrift waarin Campert de reeks *Sonnetten* voorpubliceerde, had 'Rebel, mijn hart' niet durven afdrukken. Nadat *Sonnetten voor Cynara* in maart 1942 als bundel verscheen, verspreidde Campert dit gedicht op stencil onder vrienden. Een maand later drukte *Den Gulden Winckel* het alsnog af.

'Rebel, mijn hart' is een onvervalst verzetsgedicht. De dichter roept op het 'juk te breken' en te vechten. De 'doove sintels' die aangeblazen moesten worden konden niet anders verstaan worden dan als het al smeulende verzet dat ervoor zou zorgen dat 'het kwaad schrikk'lijk zal ondergaan'. Dit gedicht past in de serie politieke gedichten, zoals er ook al een in *Verwilderd Landschap* stond.

Er is nog een sonnet waarvan Simon Carmiggelt ooit in een radioprogramma beweerd heeft dat het bedoeld was voor *Sonnetten voor Cynara*. In ieder geval kreeg hij het tijdens de bezetting van Campert op stencil.[19] Het was geschreven in de zomer van 1940, naar aanleiding van de bezetting van Parijs. Carmiggelt, werkzaam bij het illegale *Parool*, drukte het af toen Parijs 'ten tweede male' viel: vier jaar later, voor de bevrijders.

Vlerken des snellen doods en schaduw over streken,
die ik eertijds zoo anders heb gekend,
lichter en onbekommerder! de Waal voor Lent,
het Walchersch landschap en de diepe Zeeuwsche kreken,

en o, mijn Amsterdam, het hart gaat allengs breken,
omdat het aan uw vrije pleinen was gewend,
en Schoorl en Bergen, waar een bevolen bent
vlerken des snellen doods slaat door de hemelstreken.

Als ik aan Frankrijk denk, dan denk ik aan Parijs.
Ik voel mijn oogen vol van tranen loopen.
Is er het licht nog licht? Zijn de bistro's nog open
na middernacht? De vrouwen klein en speelsch en wijs?

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 263

Wat valt er voor mijn land en Frankrijk nog te hopen?
Ik zie geen uitkomst meer, ik kan wel jaren loopen.[20]

Campert schreef talloze gedichten over de natuur, maar dit gedicht maakt weer duidelijk dat hij beter in vorm kwam als hij een ode aan de stad, aan het moderne leven bracht. Ook dit gedicht geeft blijk van een sterke politieke betrokkenheid.

Campert had in *De Nieuwsbron* ettelijke keren over de naar Nederland gevluchte Duitse joden geschreven, met name over de schrijvers onder hen. In 'De drie vluchtelingen' gaf hij de naamlozen een gezicht:

Het eerste zag ik de vrouw, dat ligt
nu eenmaal in mijn aard.
Hoe gerimpeld was haar gezicht
(een berglandschap in kaart).
Door welk helsch en aardsch gericht
werd haar geen leed bespaard?

Dit gedicht is halverwege de jaren dertig geschreven. Dus het was meer dan een gelegenheidsopmerking toen Campert in 1942 voor het gezelschap van het kunstgenootschap OKK zei: 'De dichter moet trouw blijven aan zijn eigen specifieke taak (het schrijven van poëzie), maar "die plicht" mag nooit een vrijbrief zijn voor het ontlopen van maatschappelijke verantwoordelijkheid.' In *Sonnetten voor Cynara* bracht Campert die maatschappelijke verantwoordelijkheid op indrukwekkende wijze samen met zijn plicht als dichter. Hij bracht ook een hartverscheurend gemis van zijn geliefde onder woorden, en nu eens zonder larmoyant te worden:

Nu mij weer heugt – o heugnis die ik vloek –
het lichte land, de onbezwaarde jaren
en van haar hand de streelende gebaren
bid ik, gedreven in den versten hoek,
om het verlossende woord, dat 'k vruchtloos zoek

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 264

opdat Herinn'rings tergen thans bedare
en 't hart zijn nederlaag voorgoed beware
in het met zegelen gesloten boek.

Het dichterschap van Campert is bijna ongezien gerijpt, naast zijn zeer zichtbare activiteiten als journalist, veelschrijver en rokkenjager. Na zijn ontslag bij *De Nieuwsbron* bleef Campert voor kranten schrijven, maar hij werd steeds meer gezien als bohémien, als schrijver van proza en als essayist.

De *Sonnetten voor Cynara* vormen het sluitstuk, alhoewel de dichter dat zelf nog niet wist, van een leven lang zoeken. Je hoeft de biografische achtergronden niet precies te kennen om in deze gedichten te lezen dat alle te dik opgelegde thema's in zijn vorige bundels hier samenkomen in een subtiel spel met woorden: zijn cerebrale godsbeleving, het verlangen naar de jeugd, de ideale liefde, de dood, de berusting en zijn maatschappelijke betrokkenheid. Het waren deze thema's die zijn poëzie in die laatste fase bij elkaar hield, en het was een groot vakmanschap, die elke strofe een eigen toon meegaf die onmiskenbaar Jan Campert was. Tot in België, in de Franstalige pers, werden de *Sonnetten* geprezen. Guido Eeckels zag zelfs een parallel met Hölderlin, maar die vergelijking verloor wel iets aan glans omdat de recensent *Verwilderd Landschap* ook al plaatste naast Villon en Verlaine.[21]

In de week dat *Sonnetten voor Cynara* verscheen, zag Campert in de illegale pers een berichtje over de executie van achttien verzetsstrijders.[22] Niet Boutens, Leopold of Kloos, maar een krantenberichtje was de inspiratiebron voor 'De Achttien Dooden'. Het bekendste verzetsgedicht van Nederland, waarmee Jan Campert in zijn *Nachleben* tot een icoon van de Nederlandse samenleving uitgroeide, was niet ontstaan uit een lofzang op de vrijheid, de liefde of het vaderland. Nee, de inspiratiebron van dit indrukwekkende gedicht was de actualiteit, een berichtje in de krant over de executie van achttien verzetsstrijders.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 265

DE ACHTTIEN DOODEN

Een cel is maar twee meter lang
en nauw twee meter breed,
wel kleiner nog is het stuk grond,
dat ik nu nog niet weet,
maar waar ik naamloos rusten zal,
mijn makkers bovendien,
wij waren achttien in getal,
geen zal de avond zien.

O lieflijkheid van licht en land,
van Holland's vrije kust,
eens door den vijand overmand
had ik geen uur meer rust.
Wat kan een man oprecht en trouw,
nog doen in zulk een tijd?
Hij kust zijn kind, hij kust zijn vrouw
en strijdt den ijdlen strijd.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 266

HOOFDSTUK 7

Haagse kringen

Dat bladen kwamen en gingen was altijd al gewoon, maar in Den Haag was er een uitzonderlijke hoeveelheid week- en maandbladen die het midden hielden tussen uitkrantjes, satirische tijdschriftjes met cultuur en politiek en de *outgoing* theaterwereld. Den Haag was een vruchtbare voedingsbodem voor literaire dagbladschrijvers als Jan Campert. Naast de vele landelijke kranten en stadskranten die je in de hofstad kon verkrijgen, verscheen ook een keur aan onregelmatig verschijnende tijdschriften waarin verslag werd gedaan van het plaatselijke culturele leven. Jan Campert was behalve als criticus voor *De Nieuwsbron*, de *NRC* en andere respectabele media ook actief in het journalistiek-literaire circuit van excentriekelingen die het nooit tot een baan bij een echte krant gebracht hadden. Campert stond daarin niet alleen, ettelijke Haagse journalisten en schrijvers uit zijn kring werkten tegelijkertijd voor echte kranten als voor kleine nu vergeten tijdschriften die opereerden op de grens van journalistiek en literatuur. Joh. Broedelet, Jan van Ees, Ben van Eysselsteijn en Eduard Veterman werkten vaak mee aan dezelfde blaadjes als Campert. Campert was niet alleen als dichter een overgangsfiguur, maar ook als journalist en prozaschrijver.

Een van die journalistiek-literaire tijdschriften was *Astra*, 'het eerste Nederlandsche magazine' dat vanuit de Keizersgracht in Amsterdam gemaakt werd, maar toch voor het merendeel dreef op een Haags medewerkersbestand: Hans Martin, Alie Smeding, François Pauwels, Max Blokzijl, Johan Broedelet, Willy Corsari, Ellen Forest (pseudoniem van L.M. Pierson-Franssen), Eduard Veterman en Jan

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 267

Campert. Ook Barbarossa, D. Zijlstra, Jo Spier, Jan H. Eekhout en Jordaan verleenden hun medewerking. *Astra* bood ruimte aan reportages maar evenzeer aan poëzie en aan korte verhalen. In september 1925 publiceerde Jan Campert er zijn eerste bijdrage in, een paginalang gedicht onder de titel 'De Dief'. Dit prominent afgedrukt gedicht paste precies in de redactieformule, die neerkwam op veel aandacht voor snobs, misdaad en oplichterspraktijken.

Camperts eerste korte verhaal in *Astra* past ook goed in deze redactieformule. Bij een illustratie van de bekende tekenaar Hans Moerkerk vertelde hij het verhaal van een vrouw die een brief schrijft aan haar jonggestorven zuster, overleden aan een ongeneeslijke ziekte. In maart 1927 publiceerde Campert een zeven pagina's lang verhaal over een knappe vrouw die 's avonds laat een saaie kantoorklerk aanspreekt en zichzelf uitnodigt bij hem te blijven slapen. Later blijkt het een dievegge te zijn die een 'paarlensnoer' van 25.000 gulden blijkt te hebben gestolen. Als de politie hem komt ondervragen, neemt hij haar in bescherming. Zes jaar later duikt deze intrige weer op in zijn samen met Willy Corsari geschreven detective *Klokslag Twaalf*.

Een jonge bewonderaar van Ter Braak beschreef jaren later hoe hij zich het Haagse culturele leven herinnerde: 'Je kon de Haagse dames en heren in de zaal elkaar zien aanstoten, de collega's van de kunstcritiek gniffelend en snuivend, Ernst Groenevelt, treffend op juffrouw Snip en Snap lijkend, de wat kwabbigie en rozige Ben van Eysselsteijn, Jan Campert, glazig en ietwat afwezig. Ik zie Ter Braak vooral als een geestverschijning opdagen.'[1] In kringen van *Astra* werd anders tegen Campert aangekeken. Daar was hij iemand van hen die toegang had tot hogere culturele kringen. In het door John Alberts opgerichte maandblad *De Kroniek* van januari 1932 werden Campert en Van Eysselsteijn genoemd als schrijvers die niet zo veel alcohol dronken als hun Amsterdamse collega's en 'niet naar boven klauteren op de ruïnes van anderen, maar ernstig en eerlijk werken, en daardoor van groote beteekenis zijn voor Den Haag als centrum van cultuur'. In maart 1932 schreef Campert voor dit maandblad een verhaal over het toneel, een artikel opgebouwd in drie bedrijven: 's morgens,

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 268

's middags en 's avonds. Hij schetst het leven van één dag van Veterman, Annie van Ees en andere Haagse toneelspelers.

Opvallend is dat neutrale weekbladen in die tijd kunst en politiek als onverbrekelijke redactiespeerpunten hanteerden. Dat gold niet alleen voor de Haagse tijdschriftjes, maar ook voor de grote niet zuilgebonden bladen die gretig in Den Haag gelezen werden. Dat kun je althans afleiden uit de omstandigheid dat *Panorama* een redactiekantoor in Den Haag had. En dat was aan de toestroom van Haagse medewerkers te zien, behalve Campert werkte ook Joh. W. Broedelet regelmatig mee. *Panorama* was even een gerenommeerd weekblad: Johan de Meester publiceerde er veel in, de bekende Haagse journalist Doe Hans met een artikel over de familie Van Ees en de familie Speenhoff, L. Simons over Vondel, G.K. Chesterton over 'verwondering', Eduard Verkade over Willem Royaards, Stefan Zweig over Moskou, een novelle van Jan Feith, een gedicht van Wilhelm Loeb (ook publicerend onder de naam G.R. Hijkman), Albert Einstein over 'De reconstructie van Palestina', een verhaal van R. Springer, K. van Dijk over 'Drama in Spanje', Stijn Streuvels, over Eduard Verkade en Oscar Wilde.

Een pikant weekblad was *Lili. Mondain weekblad voor iedereen.* De ondertitel van het laatste nummer is interessant: 'Mondain Humoristisch Satirisch Maandblad'. Er verschenen tien nummers, alle in 1924. *Lili*, onder hoofdredactie van de acteur Jan van Ees, was een erotisch blaadje, met contactadvertenties en zo meer. Hans Borrebach zorgde voor de illustraties. Het in 1925 verschijnende weekblad *Het Mondaine Weekblad*, uitgegeven door C.J. Koster te Amsterdam, bleek een waardige opvolger. Een hele serie auteurs werkte mee, vaak onder pseudoniem. Het wat langer lopende *Mondain Den Haag*, aanvankelijk uitgegeven door NV Drukkerij De Atlas en onder leiding van Willy José, deed zijn naam eer aan. Vijf jaargangen lang, tussen 1927 en 1931, werd de hofstad op journalistieke wijze op de hoogte gehouden over wat er om en in de mondaine theater- en concertzalen gebeurde. De medewerkerslijst was indrukwekkend. Behalve Hans Borrebach prijkten daarop: Joh. W. Broedelet, Jan Campert, Jan van Ees, Ben van Eysselsteijn, Jean Flaneur (waarschijnlijk

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 269

een pseudoniem van Eduard Elias), W. van den Hout, E. Pisuisse en Eduard Veterman. Voor het decembernummer van 1930 leverde Jan Campert een kerstverhaal waarin hij zijn ontmoeting met Joekie Broedelet 'verliteratuurde'. Het was een verhaal over een actrice die na haar voorstelling bezoek krijgt van een mannelijke fan in haar kleedkamer. Het verhaal eindigt maar nauwelijks in het nette. 'Dit mocht geen afscheid zijn. "Weet je… ik vind" ging Vera verder. "ik vind Oud en Nieuw ook van die trieste dagen!" "Je neemt me de woorden uit den mond," lachte Dick, "mag ik je schrijven?" "Já… Dág. Dag Dick!" De deur viel dicht. 'n Kerstnacht… met 'n staartje.'

Bijna het hele clubje van *Mondain Den Haag* is terug te vinden in het tijdschrift van de cacao- en chocoladefabriek Van Houten: *Ons Eigen Tijdschrift* (niet te verwarren met *Mijn eigen tijdschrift* van Wilhelm Loeb). John Kooy was vanaf 1934 hoofdredacteur van dit in 1922 opgerichte blad. De lijst medewerkers van het ongetwijfeld goed betalende *Ons Eigen Tijdschrift* is lang: Hans Borrebach, Joh. W. Broedelet, Jan Campert, H.G. Cannegieter, Emmy van Lokhorst, Wouter Loeb (geboren als Walter Loeb en broer van Wilhelm) en Eduard Veterman. *Ons Eigen Tijdschrift* stond vol met geïllustreerde beschouwingen over kunst, muziek en architectuur. Maar ook kon er over literatuur gepubliceerd worden, zoals geïllustreerd wordt door het artikel 'Over de Dichteres Henriëtte Roland Holst' van Jan Campert in *Ons Eigen Tijdschrift* van februari 1931. Het streven van de uitgever en fabrikant C.J. van Houten en Zoon was om een familietijdschrift te maken voor de 25.000 mensen die het blad thuisgestuurd kregen na inzending van bonnen die in Van Houtenproducten meeverpakt waren.

Jan Campert was een bohémien die zich thuisvoelde in Amsterdam en Den Haag en die, getrouwd of gescheiden, altijd vriendinnen om zich heen had. Het is dus niet zo verwonderlijk dat er na zijn oude vriendschappen met Koos van Elsäcker, Jons Viruly en Henrik Scholte nooit meer zulke intieme vrienden in zijn leven zijn geweest. Natuurlijk, met Ben van Eysselsteijn, Han Hoekstra, Arie Meijer Schwencke, de uitgever Stols en Martien Nijkamp bleef hij zijn leven lang contact houden.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 270

Campert leefde op straat, in het theater en in het café en daar houden vriendschappen nu eenmaal niet lang stand, of ze blijven oppervlakkig. Maar Campert moest het er wel mee doen. Iemand die hij in deze Haagse kringen geregeld tegen het lijf liep en goed gekend moet hebben, is John Kooy. Maar ook de wat bekendere schrijvende excentrieken zoals J.K. Rensburg en John Alberts opereerden in dit circuit. Jan Campert en John Kooy staan in colofons van diverse Haagse tijdschriftjes broederlijk naast elkaar vermeld, soms publiceerden ze in een en dezelfde aflevering, en Campert frequenteerde regelmatig de door Kooy geëxploiteerde sociëteit Vandaag.[2]

Vandaag

In *Vandaag* stonden wekelijks de culturele programma's die Kooy in zijn 'club-aan-huis' organiseerde. Uit *De dagen na donderdag; Aantekeningen uit de crisisjaren* van Rico Bulthuis krijgen we een beeld van Kooy en van sociëteit Vandaag, dat een soort open huis was waar je ook kon eten voor wat je kon 'missen'. Bulthuis kon zich anno 2001 Vandaag en Kooy nog goed herinneren. 'John Kooy was oprichter van de sociëteit Vandaag, gevestigd in de Elandstraat. Ik kwam er vaak. Vandaag was te bereiken door een poort waarachter op een binnenplaats een groot huis stond. De benedenverdieping was uitgebroken tot een zaal met lange tafels aan drie kanten. Er stond een mantelkachel die ook het nevenvertrek verwarmde. In een van de muren was een doorgeefluik naar de keuken.' Een van de vaste gasten was Jan Campert. Een enkele keer, als er via het weekblad *Vandaag* een interessant avondprogramma aangekondigd was, stapte Menno ter Braak of Ben van Eysselsteijn ook wel eens binnen. Bulthuis heeft één voorval in Vandaag nooit vergeten. Op een avond waren zowel Ter Braak als Campert op de Elandstraat, de laatste half dronken. Ter Braak zag dat en toen Campert een beetje stond te hannesen met zijn jas, schoot Ter Braak hem te hulp, hoffelijk als hij altijd was. Campert reageerde daarop met de nogal luid uitgesproken opmerking: 'Ik wist niet dat ze hier zulke goede lakeien hadden.'[3] Als het verhaal apocrief is, illustreert het toch hoe ongemakkelijk Cam-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 271

pert en zijn Vandaag-vrienden met iemand als Ter Braak omgingen, de vertegenwoordiger van de 'hoge' journalistiek en literatuur.

Vandaag. Een vrij weekblad was een podium waarin 'de goeden en de kwaden' schreven. Volgens Bulthuis schreef Campert er regelmatig in. Dat is ook wel aannemelijk, gezien de contacten die Campert met de andere medewerkers had en zijn regelmatige bezoek aan de sociëteit. Maar wat en hoe vaak hij in *Vandaag* publiceerde, is niet meer te achterhalen omdat de meeste nummers de tijd niet overleefd hebben. John Kooy was de drijvende kracht achter het blad. Als drukker trad De Atlas op, de drukkerij die voorheen *Mondain Den Haag* uitgaf. De redactie werd gevormd door Maurice Bernard Coëlho, zo stond in het zesde nummer van de eerste jaargang (6 oktober 1934). Was dat een pseudoniem van Kooy? Een jaar later (misschien ook eerder, maar de tussenliggende nummers ontbreken) stond in het colofon dat Kooy directeur en hoofdredacteur was, en op de Elandstraat op woensdagmiddag een 'redactiespreekuur' hield.

Belangrijke thema's in *Vandaag* waren buitenlands nieuws en economie. De redactie claimde 250 buitenlandse kranten en bladen per week na te lezen op interessante berichten en het had een pagina met leuke cartoons uit buitenlandse bladen. *Vandaag* werd steeds meer een politiek tijdschrift dat van neutraal naar rechts autoritair en antidemocratisch opschoof. Het zesde nummer bijvoorbeeld opent met een lang artikel onder de kop: 'Hoe moet onze houding tegen Duitschland zijn?' Dat was wel een relevante vraag in 1934. Al met al werd er zeer kritisch over Duitsland gesproken in dit artikel. 'In Saarland bijvoorbeeld worden mensen voorbereid een Putsch te plegen. Het land is in verwarring en met de economie ging het ook al anders dan de mensen hoopten. Kortom, er heerst chaos daar. Maar dat is geen reden om Hitler in alles gelijk te geven.' In hetzelfde artikel werd met enige trots aangehaald dat er lezers zijn die *Vandaag* een anti-Duits weekblad vinden en in *De Tribune* had gestaan dat Kooy en de zijnen 'propagandisten van het Mussert-Dinaso-Fascisme' waren. Deze aantijging bood *Vandaag* de ruimte eens duidelijk uit te pakken over de richting van het blad: 'Wie iets van de Fascisten durft te zeggen, wordt direct als "communist" gebrandmerkt. Omgekeerd

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 272

wordt iedereen die iets van de Communisten zegt, onmiddellijk voor Fascist uitgemaakt.' *Vandaag* wilde geen slaaf van welke richting dan ook zijn, maar hield zich het recht voor te zeggen waar het op staat.

Wie zich abonneerde op *Vandaag* kon een premieboekje uitzoeken. De keuze was curieus: *Waar blijven wij na den dood?*, *Het Fascisme. Nationaal-socialisme en de joden*, *Bestaan er 'normale' menschen?* en *De psychopathen in het liefdeleven*. Of er normale mensen bestonden in ogen van de *Vandaag*-redactie blijft onbekend, maar de andere drie titels, ook al werd dat niet vermeld, staan op naam van 'Maurice Bernard Coëlho'. Ze verschenen bij uitgeverij Confidentia, dat een fonds voerde dat vol zat met rassenleer en seksuele vraagstukken. Voor de Centrale Inlichtingendienst (CI), de van 1919 tot 1940 actieve voorloper van organisaties als de huidige Algemene Inlichtingen en Veiligheidsdienst (de voormalige BVD), die in het (gereconstrueerde) archief ook melding maakte van *Vandaag*, was Kooy een communist. Als drijvende kracht achter *Vandaag* vond hij het echter geen probleem aan zijn abonnees als welkomsgeschenk fascistische lectuur te schenken.

Campert maakte deel uit van het Haagse kringetje acteurs, journalisten en schrijvers die al dan niet ooit afgewezen waren door de redactie van *Forum*, en daarom een weerzin tegen Ter Braak en zijn *Forum*-kliek hadden ontwikkeld. Daarbij speelde ongetwijfeld ook een rol dat Ter Braak als kunstredacteur van *Het Vaderland* een machtsfactor in het culturele leven in Den Haag was. Schrijvend over toneel en literatuur, maar zeker ook als redacteur van *Forum*, wekte hij een zekere animositeit op. Al was het alleen maar omdat je pas meetelde als je ooit in *Forum* gepubliceerd had. Het wantrouwen tegen Ter Braak en zijn kliek wordt geïllustreerd door het verhaal dat Bulthuis over de Kunstcirkel vertelde. Dit was een door hem en Will Wemerman opgerichte leesclub die een sterke belangstelling 'in het amoureuze' had. Een van de leden las op een avond voor uit haar manuscript *Sexuele Cor*. Bulthuis en Wemerman raakten dusdanig onder de indruk dat ze de stoute schoenen aantrokken en Ter Braak benaderden met het verzoek een deel uit *Sexuele Cor* op te nemen in *Forum*. Hij weigerde en vanaf die tijd werd Ter Braak 'een torretje van vernuft' genoemd.[4]

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 273

In een themanummer van *Vandaag* oordeelt een anoniem 'critisch collectief' over dr. Menno ter Braak. Mening 1. Er zijn veel boekrecensies in vele bladen, doch de kwaliteit is laag. Ter Braak is een rots in 'deze schuimende en kolkende zee van kritiekasterij. […] Hevig en meedogenloos in zijn wraak op wie hem dorst te kleinereen… De Rots: Dr. Menno ter Braak, die zijn intellectueele geeselriemen kwistig zweept over de kolommen van *Het Vaderland*.'

Mening II is neutraal. De derde commentator van het collectief neemt het op voor Ter Braak, die volgens hem vaak Menno Afbraak wordt genoemd, 'de hoon over Ter Braak [is] angst en kift.' De vierde vindt dat niet Ter Braak zelf zijn recensies schrijft, zij worden gemaakt door zijn 'vernuft'. Hier schemert het verhaal over het torretje van vernuft doorheen. Ter Braak doet het 'critisch collectief' denken aan een chirurg, die – onder narcose – een ingrijpende operatie uitvoert, en tot slot zegt: 'De operatie is gelukt, en de patiënt is niet eens overleden.' Na dit themanummer van *Vandaag* zal Ter Braak zijn gezicht niet meer hebben laten zien in de sociëteit.

Bulthuis heeft nooit goed begrepen waarom Kooy Vandaag heeft opgezet. Het was een idealistische club maar in de persoon Kooy kon hij geen idealist zien. Zelf noemde Kooy zijn initiatief een 'sociologisch laboratorium'. De proef op het wereldgeweten hing in de kleine voorhal tegen een houten schot. 'Het was een bus met een hangslot, en een gleuf waarin de bezoekers voordat ze aan tafel gingen naar eigen goeddunken geld konden laten glijden. Wie niets kon missen, ging aan de bus voorbij en at met de humanisten, communisten, fascisten, denkers en dichters dezelfde soep en stamppot aan de drie lange tafels in het grote lokaal.' Er werd gedebatteerd 'met de schoenen tegen de kachel', zoals Bulthuis het zegt, en 'experimenteel toneel' kreeg er een kans. Maar ook in politiek opzicht was *Vandaag* een eigentijds experiment.

Nummer 14 (1 december 1934) heeft als thema 'Om het geld'. Behalve over geld gaat het over revolutie en oorlog. Schrijvers in dit nummer zijn Julius Vos, J. Schenkhof, dr. P. van Hattem, Sagitarius, J.J.L. van Zuylen, Max Sluizer, Tenebrax (filmrecensent) en P.P. van Veur schreef over sociale romankunst. Twee weken later is het thema

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 274

dienstweigering. John Kooy wijdde er zelf een artikel aan. Nummer 15 (8 december 1934) gaat over oorlog. Lange verhandelingen over Duitsland werden afgewisseld met een verhaal van Johan Gotschalk over 'Marxisme en Vrijheid'. Dit artikel was deel van een serie, een liberale serie mag je wel zeggen, waarin allerlei politieke gezindten voor het voetlicht werden gehaald. De bijdragen van P.A. Kooyman vormen een goed voorbeeld van deze liberale houding. Kooyman, ook in andere nummers actief, was een berucht links-revolutionair arbeider van twaalf ambachten en dertien ongelukken die zes jaar in de gevangenis had doorgebracht vanwege een bomaanslag uit 1921, waarmee hij streed voor de dienstweigeringswet (die inderdaad in 1923 is aangenomen).[5]

In *Vandaag* werd op de voorpagina het programma van de sociëteit Vandaag steeds aangekondigd. Het valt op dat de activiteiten op de Elandstraat, waar ook Campert blijkens een paar bewaard gebleven brieven een tijdje woonde, uitsluitend cultuur betroffen terwijl in het weekblad de nadruk op politiek lag. Het programma voor de laatste week van januari 1935 luidde bijvoorbeeld: voordrachten uit het werk van Rainer Maria Rilke, 'De functie van Kunst en Kunstenaar in dezen tijd' (ingeleid door Bob Demets), en verder veel muziekuitvoeringen. Toegangsbewijs was het laatstverschenen nummer van *Vandaag*. Jan Carmiggelt schreef columnachtige nieuwsstukjes en John Kooy maakte middels lange artikelen bekend hoe de redactieruimte ingericht was en met welk doel, en wie er had meegeholpen de sociëteit mooi te verbouwen. Jack Krul publiceerde poëzie. De journalist Jan Gerhard Toonder beweerde dat God niets met het kapitalisme te maken had, als hij al bestond. D. Valkema stelde het ene na het andere seksuele vraagstuk aan de orde.

Aflevering 12 van *Vandaag* (23 maart 1935) bevat als hoofdverhaal 'Amerikaanse Hitler?'. Nummer 18 van de tweede jaargang (4 mei 1935) bracht een toneelprogramma voor een Vandaag-dag. Piet Krul en John Kooy namen allerlei rollen en voordrachten voor hun rekening. Bob Demets speelde een rolletje in een Entr'acte. In dit nummer valt een duidelijke politieke omslag te constateren. Niet alleen omdat de steeds fascistischer denkende Martien Beversluis (Campert

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 275

kende hem ook al vanaf halverwege de jaren twintig uit de Distelvinckgroep) eraan meewerkte, maar vooral door een bijdrage van Adalbert Smit. Hij stelde het nationaal-socialisme voor als een 'reinen ideëel-gezien "isme"', waarvoor naar het volle leven snakkende jonge kerels heel wat over hadden. Voor de lezer was zijn lange artikel wel wat verwarrend, omdat Smit zich tegelijkertijd uitsprak tegen de 'neo-liberalistischen' Mussert en zijn NSB. In werkelijkheid was er geen misverstand over waar Smits zijn politieke opvattingen bij ingedeeld moesten worden. In 1931 werd de Nationaal-Socialistische Nederlandse Arbeiderspartij (NSNAP) opgericht door Ernst Ridder van Rappard, Albert van Waterland (pseudoniem van Albert de Joode) en Bertus (zich noemde Adalbert) Smit. Het was een volkomen geschift clubje dat de zusterpartij van Hitler in Duitsland maar een softe aangelegenheid vond. Smit kwam van de esperantobeweging via de fascistische Bezem-groep in nationaal-socialistisch vaarwater terecht. Hij kreeg ruzie met Van Rappard en richtte daarom zijn eigen tijdschrift *Het Hakenkruis* op. In 1932 was het Haagse clubje nazi's zo versplinterd dat er zelfs drie concurrerende NSNAP'tjes actief waren. Met financiële ondersteuning van Alfred Haighton bleef Smit in de marge van allerlei nazi-clubjes actief.[6] In Vandaag werd met studentikoze bravoure een nationaal-socialistisch schaduwkabinet geformeerd.

Kooy onderstreepte dat het tijdschrijft *Vandaag* maar één belang had: het 'cultureele belang'. Gezien de vele artikelen over politiek die hij afdrukte, is dat een eenzijdig beeld. Alleen als je naar de tentoonstellingsagenda in het blad kijkt, krijg je dat bevestigd, als een schilderijententoonstelling van Huib Luns in het Gronings Pictura aangekondigd wordt. Toch bood *Vandaag* meer dan cultuur alleen. Op 10 augustus 1935 verscheen een nummer, waarin de redactieformule gekoppeld wordt aan 'de Vandaag-beweging': propaganda maken voor geestelijke vrijheid, rechtsgelijkheid en economische broederschap. 'Als beweging komt zij op voor de vrijheid van meeningsuiting.' Het is een 'vrijen kring van menschen'. Leden van de kring betalen contributie naar draagkracht voor de activiteiten. Het is gastvrij, iedereen is op bijeenkomsten welkom. 'De oorspronkelijke

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 276

kring […] heeft tot dusverre op sociaal gebied het initiatief verwezenlijkt van een open tafel en een arbeidsgemeenschap, op cultureel gebied dat van een tooneel- en concert-zaaltje voor jonge en nieuwe uitingen, een expositieruimte, een cabaret en tooneelgezelschap, verschillende studiegroepen en geregelde lezingen.'

Bulthuis kan zich nog herinneren hoe hijzelf, Jan Campert en Ben van Eysselsteijn in Vandaag naar experimenteel toneel gingen kijken. Tezelfdertijd leerde Bulthuis in Vandaag dat 'verdorven schoften' charmant kunnen zijn. Er verzamelden zich steeds meer 'bruine idealisten' rondom Kooy, zoals Adalbert Smit en Alfred Haighton. Kooy creëerde met zijn weekblad *Vandaag* een schuilplaats voor dit 'sociologisch laboratorium'. Dat moet Campert hebben aangesproken, want zijn hele leven kan wel een 'sociologisch laboratorium' genoemd worden. Zijn ex-schoonvader woonde op kamers bij zijn moeder en sinds mei 1936 woonde Jacques Bloem op de Hooigracht in Den Haag, op kamers bij Joekie Broedelet. Jan Campert was inmiddels getrouwd met Clara Eggink, de ex-vrouw van Bloem. Geen wonder dat de sociëteit van Kooy hem minstens zoveel 'thuis' bood als zijn elkaar snel opvolgende woonadressen.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 277

HOOFDSTUK 8
Verkeerde vrienden

Als het leven van Jan Campert een sonnet zou zijn, lag de caesuur rond het jaar 1938. In dat jaar namelijk werd een scheiding der geesten duidelijker zichtbaar dan ooit daarvoor. Niet alleen omdat het huwelijk met Clara Eggink ontbonden werd en zijn medewerking aan de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* ophield, maar vooral omdat in dat jaar in de kring van Campert – en niet alleen daar – keuzes werden gemaakt die allesbepalend zouden blijken te zijn voor de periode die volgde: die van de Tweede Wereldoorlog. Het zou onheus zijn om Campert aan te rekenen dat zijn oude vrienden en kennissen zoals Martien Beversluis, Ben van Eijsselsteyn, Chris de Graaff, Jan van Rheenen en Henrik Scholte tijdens de bezetting een dubbelzinnige houding ten aanzien van de bezetter hebben aangenomen – ieder op hun eigen wijze. In 1938, na de Oostenrijkse Anschluss en de Kristallnacht, werd het duidelijker dat de nazi's vroeg of laat ook Nederland zouden annexeren. Dat bewustzijn dwong ook journalisten en kunstenaars een politieke keuze te maken. Echter, een politieke keuze blijkt maar al te vaak een uitvloeisel te zijn van de sociaal-maatschappelijke omgeving waarin iemand leeft.

Jan Camperts politieke opvattingen gingen niet erg diep. Al vanaf het begin van de jaren dertig had hij zo nu en dan een politiek getint gedicht geschreven. Veel belangrijker voor zijn houding en levenswijze tijdens de late jaren dertig waren zijn povere financiële omstandigheden en zijn leven als losbandige vrijgezel die zich gaandeweg aan elke sociale controle onttrokken had.

Sinds Campert zijn vaste betrekking bij *De Nieuwsbron* had opge-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 278

zegd, was hij dolende. Hij schreef voor obscure Haagse tijdschriftjes, voor respectabele literaire tijdschriften, voor de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, voor *De Groene Amsterdammer* een paar verhalen en zoals ettelijke andere journalisten hoopte hij rijk te worden met het schrijven van detectives. Volgens collega-journalisten zag Campert eruit als 'een commies aan het departement van financiën'.[1] Foto's van Campert wekken inderdaad eerder associaties op met een keurige ambtenaar – hoewel altijd met een Virginia-sigaret in de mondhoek – dan met een artistiekeling of met het prototype van de wat smoezelige journalist. Maar schijn bedriegt. Dat wil zeggen, Campert wist zich behendig aan zijn omgeving aan te passen.

Ter voorbereiding op een reportage over de Amsterdamse onderwereld dook Campert het criminele milieu in – ongetwijfeld niet met het voorkomen van een commies – en dat intrigeerde hem zo dat hij in 1934 zijn roman *Die in het donker...* over de Zeedijk schreef. Om de losse levenswijze van de hoofdpersoon Joost Verheijde te kunnen beschrijven, hoefde Campert niet veel veldwerk te doen. Hij deed net als Verheijde alles om aan geld te komen, nadat hij zonder vaste betrekking was komen te zitten. Verheijde werd stukje bij beetje in het criminele wereldje getrokken. Zover kwam het bij Campert niet maar dat hij door zijn 'losse' manier van leven rare types aantrok, is zeker. Niemand had nog een volledig zicht op zijn leven en dat gaf Campert de mogelijkheid een verdoken bestaan te leiden. De ene vriendin wist niet van het bestaan van de andere, vrienden uit Den Haag kenden niet Camperts sociale leven in Amsterdam. Zelfs voor zijn vrienden was onduidelijk hoe Campert zijn geld verdiende, ook al dachten sommigen dat wél te weten. Hij werd steeds meer een einzelgänger die, zoals blijkt uit zijn poëzie uit die jaren, de betrekkelijkheid van het leven, van zíjn leven tot zich liet doordringen. Zijn vriendschappen met Victor van Vriesland of Dick Binnendijk waren nooit van invloed op de besluiten die hij moest nemen. Het waren vrienden die altijd aangenaam gezelschap vormden voor een borrel, maar het is ondenkbaar dat Van Vriesland of Binnendijk Campert zouden kapittelen of corrigeren. Zij waren juist vrienden omdat zij ook zo'n chaotisch leven met veel drank en *Weibergeschichte* leidden.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 279

Er was voor Campert steeds minder sociale structuur. Zijn leven als eenling verklaart waarom er zo weinig bekend is over hem, maar ook verklaart het waarom Campert niet zo kritisch was over de contacten die hij nog wel onderhield of aanging. En om in zijn onderhoud te voorzien leek Campert steeds minder eisen te stellen. Praktische de hele jaren dertig door was een strijd om zijn hoofd boven water te houden.

Tijdens het schrijven van *Die in het donker...* logeerde Campert een tijdje bij Jan van Ees, de acteur die hij uit het Haagse kende maar toen in Amsterdam woonde. Van Ees, zo schrijft deze tenminste zelf in zijn memoires, ging in die tijd met een liedtekst van Campert naar het Rembrandtplein, om die daar te verkopen. De jonge cabaretier Wim Kan las het lied en kocht het voor vijfentwintig gulden.[2] Of dit verhaal waar is of niet, het wijst erop dat Campert al aan het begin van de jaren dertig op onorthodoxe wijze in zijn levensonderhoud voorzag. Je geld verdienen op een avontuurlijke manier, dat trok Campert en zijn vriendenkring wel aan. Ook Willy Corsari, die toch een succesvol en goedverdienend schrijfster was, hield van het spannende leven. In 1935 liet zij zich door een inlichtingenofficier van de Nederlandse dienst voor geheime communicatiecodes en censuur GS III inhuren om een Haagse cel van de Russische geheime dienst MKVD te bespioneren. Samen met de bekende tekenares en schrijfster Rie Cramer bemande ze een observatiepost in een huis aan de Celebesstraat om te kijken wie er in het tegenoverliggende pand van 'Stalins helhonden' in en uit liepen.[3] Of Campert van het observatiewerk van zijn vriendin op de hoogte was, is niet met zekerheid te zeggen. Zeker is wel dat menig schimmig spionagewerk zich onder zijn neus afspeelde. Zoals eind jaren dertig, toen Campert op en af bij zijn moeder in de Obrechtstraat woonde terwijl een paar deuren verderop Franz Fischer was neergestreken. Deze Duitse spion speelde korte tijd later een rol in het zogenaamde Venlo-incident: een schietincident aan de Duitse grens waardoor de Nederlandse neutraliteit in het geding kwam.[4]

Camperts contacten waren vaak vluchtig. Met Ed. Hoornik dronk

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 280

hij af en toe een kop koffie en sprak over de 'leuteratuur', hetzelfde deed hij met Anton van Duinkerken, maar vriendschappen werden het niet. Hij onderhield relaties met de ene vrouw en tegelijkertijd met de andere. Maar hij streefde ook naar vastigheid. In 1936 trouwde hij met Clara Eggink, hoewel dat huwelijk slechts twee jaar standhield.[5] Het contact met zijn oude vrienden bleef hij aanhouden, zoals met Vic. van Vriesland, bij wie hij regelmatig diep in de nacht aanbelde voor een afzakkertje. Van Vriesland en zijn vrouw Tonny van der Horst waren geen verkeerde vrienden. 'Hij mag dan ontrouw in de liefde zijn geweest, maar hij was ongelooflijk trouw in de vriendschap. Tenminste tegenover Vic. en mij,' zo zegt Tonny van der Horst.[6] 'Jan Campert heb ik voor het eerst ontmoet op een verjaardag van Vic. Ik was misschien 17 of 18. Vic. gaf altijd grote feesten op zijn verjaardag. Daar kwam heel Nederland om zo te zeggen. Ik ben van 1915, dus dat moet rond 1932 zijn geweest dat ik op zo'n feest Jan voor het eerst zag, samen met Willy Corsari. Jan was humoristisch, hij had een vreemde droge ironie. Hij kon heel geestig zijn, maar op mij maakte hij ook altijd een verlegen indruk.'

Van Vriesland was gedurende de tweede helft van de jaren dertig Camperts beste vriend. Uit de memoires van Tonny van der Horst wordt wel duidelijk dat de twee vrienden beiden een even liederlijk leven leidden. Campert had de gewoonte om het thuisfront gunstig te stemmen als hij gedronken had, en bracht vanuit die intentie eens een 'vaste plant' voor Clara Eggink mee. Later bleek hij dit onverwachte cadeau uit de tuin van de buren te hebben getrokken.[7] Op een willekeurige avond ging het er heftig aan toe: 'Tenslotte was het – afgezien van het pijnlijke incident met Gerard den Brabander, die een van hun vensters had bespat toen hij dronken uit een raam van Vics kamer urineerde – tot een hevige woordenwisseling gekomen nadat Clara Eggink, die overigens uitstekend tegen drank kon, voorafgegaan door Jacques Bloem en ondersteund door Jan Campert, golven van een breiachtige oranje substantie uitbrakend de trappen was afgestrompeld.'[8]

Van Vriesland woonde in Rotterdam en hield ervan om samen met Campert, en eventueel met hun echtgenotes te gaan stappen.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 281

Tonny van der Horst woonde toen nog bij haar ouders en werd rond middernacht thuisgebracht. Maar daarna gingen Van Vriesland en Campert nog naar 'Jans favoriete lokaliteit De Cosmopoliet op de Schiedamschedijk'.[9] En graag kwam het vriendenclubje bij het halfcriminele Alcazar en in het artistieke Pschorr, aan de Coolsingel. Deze moderne dancing was legendarisch om zijn glazen dansvloer met gekleurde lampen eronder. Tot ver buiten Rotterdam was Pschorr een begrip. Louis Armstrong trad er op, evenals het orkest van Jack Hylton en de Ramblers van Theo Uden Masman. Tonny van der Horst zag er Josephine Baker dansen.

Victor van Vriesland vond dat zijn veel jongere verloofde Tonny, ter voorbereiding op hun huwelijk, maar eens een jaartje op kamers moest gaan wonen in Den Haag, 'om afstand van haar oude omgeving te nemen'. Van der Horst gaf gevolg aan dit verzoek en leerde op die manier Jan Campert beter kennen. Campert en Clara Eggink woonden in Kijkduin, in het huis waar Eggink voordien met Jacques Bloem geleefd had, en nodigde Van der Horst uit om elke week te komen eten. Als tegenprestatie paste zij regelmatig op Wim, het zoontje van Clara en Jacques Bloem.

De solidariteit onder kunstenaars was groot, want tijdens zijn korte huwelijk met Clara Eggink liep Campert zich de benen uit het lijf om de inerte Bloem uit zijn financiële zorgen te helpen. Jan Campert, de scharrelaar met eeuwige geldzorgen, schreef talloze mensen aan met het doel geld voor Bloem los te krijgen. In een brief aan Adriaan Roland Holst maakt Campert en passant duidelijk hoe nuchter het er aan toe ging, waar het de scheiding en verhuizing betrof: 'Ik neem hier de zaak over en Wim blijft bij Claartje en mij. Daar is J.[acques] het trouwens zelf volkomen mee eens.'[10] Van jaloezie was bij Bloem inderdaad geen spoor, een exemplaar van zijn in 1937 gepubliceerde bundel *De Nederlaag* droeg hij aan Eggink en Campert op.[11] Nadat Eggink van Campert gescheiden was, trok Bloem weer bij haar in. In de oorlogsjaren trad er een verwijdering tussen Bloem en Eggink in en zou Campert weer bij haar intrekken, en dáárna waren er plannen voor de tweede keer met Bloem te trouwen.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 282

Ook Remco Campert woonde een halfjaar bij zijn vader en Clara Eggink, omdat zijn moeder voor het Residentie Toneel naar Suriname ging. Ze speelde er onder meer een stuk van grootvader Broedelet: *Komediespelen*. Johanna Campert, Jans moeder, kwam regelmatig langs met een pan hutspot voor Remco, ze had wel in de gaten dat het bohémienechtpaar niet veel tijd nam om te koken. Na zijn scheiding van Clara huurde Jacques Bloem op zijn beurt een etage in het huis van Joekie Broedelet. De kleine Remco was er altijd gauw achter als Wim bij 'oom Jacques' op visite was.

Oom Jacques Bloem
die woonde in Kijkduin
hij had daar veel plezier
hij droeg een grote muts
en deed van tierelier
hij voedde zich met zand
en was ook altijd blij
wij jongens zeiden vaak
konden we maar worden
zoals hij
zo rustig en ook dik
nooit aardig, toch een mens
dit was van Wim en mij
de hartewens.[12]

Jan Campert was in oktober 1938 getuige bij het huwelijk tussen Vic. van Vriesland en Tonny van der Horst. Er heerste 'een nerveuze stemming om het uitblijven van een van mijn beide getuigen, Jan Campert'. Bijna gelijktijdig met het voorrijden van de bruidsauto kwam Camperts telegram binnen, met de volgens Van der Horst 'profetische' woorden: 'Begeven ons rechtstreeks naar executieterrein stop Jan'.[13] Campert en Clara Eggink hadden hun trein gemist en wilden met het telegram aangeven dat ze na aankomst in Amsterdam direct naar het stadhuis zouden gaan. Dat Van der Horst een gang naar het executieterrein 'profetisch' noemt, komt voort uit de ook

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 283

door haar geloofde misvatting dat Campert in de oorlogsjaren gefusilleerd werd.

Van Vriesland, die in 1938 zijn baan bij de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* verruilde voor een kunstredacteurschap bij *De Groene Amsterdammer* (jammer voor Campert want Van Vriesland was zijn vaste contact bij de *NRC*) en daarom in Amsterdam woonde, bleef ook daar feestjes voor zijn schrijvende vrienden houden. Campert was daar altijd bij. Op een van de feestjes van Van Vriesland, zo schreef Campert aan een vriendin, ontmoette hij een keer de schrijfster Mary Dorna: 'Ze is volkomen krankzinnig. Leelijk als de nacht, verslaafd aan verdoovende middelen en aan de drank.'[14] Van der Horst schreef dat de nog zeer jonge W.F. Hermans en Jan Campert elkaar een keer bij Van Vriesland thuis ontmoet hebben. Het was vlak na de capitulatie en kort na de dood van Menno ter Braak en Eddy du Perron, mei 1940. Hermans bleef de hele avond tegen de boekenkast aanleunen. Campert arriveerde met een kruik Bols, die in de loop van de avond bij het zwakke schijnsel van twee waxinelichtjes geleegd werd. Campert was al enigszins aangeschoten toen hij Tonny's arm greep en haar op gedempte toon toevoegde: 'Wat er ook gebeurt, wat je ook doet en op wie je ook verliefd wordt, laat Vic. nooit in de steek.'[15] Een merkwaardig advies van iemand die de ene vrouw na de andere verliet. Van der Horst was dan ook niet onder de indruk, want kort daarna verliet ze haar man voor de jonge dichter H.J. Scheepmaker. Campert was toen allang gescheiden van Clara Eggink. Zijn zoon Remco woonde tijdelijk bij zijn oma, de weduwe dr. Campert-van Hall. De aanleiding tot de breuk was nogal prozaïsch. Eggink ging met haar zoon Wim vanuit Kijkduin een paar dagen op bezoek bij Jacques Bloem, die zo zijn vaderlijke rol bij tijd en wijle kon spelen. Het gebroken gezinnetje was op die wijze een paar dagen herenigd. Toen Eggink de volgende dag terugkeerde naar Kijkduin, zo schreef ze in haar memoires, 'niets vermoedend, troffen wij het huis in wat verwarde staat en niemand thuis. Later op de dag kwam Jacques en vertelde, niet zonder voldoening in zijn stem, dat zijn zuster Ini en Jan er samen vandoor waren.' De twee zijn nog even 'verloofd' geweest, maar de liefde was snel over.[16]

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 284

In *Slordig beheer* gaf Campert openlijk toe dat zijn leven op een fiasco was uitgelopen. Die beoordeling leunde vooral op zijn gedesillusioneerde liefdesleven. Hij verweet het niemand anders dan zichzelf, maar vrouwen hadden hem geen geluk gebracht. En de mannen? De vrienden? Het mag typerend heten voor zijn steeds schimmiger wordende bestaan dat zelfs de meest nabije kennissen niet meer wisten waar hij woonde of werkte.[17] Volgens de een was Campert geregeld te vinden in het Amsterdamse journalistencafé Scheltema, samen met Bertus Aafjes, Gerard den Brabander, Pierre Dubois, Han Hoekstra, Adriaan Morriën en Jacques Gans.[18] Anderen zagen hem een paar keer per week in de Haagse journalistencafés. Op het terras van Het Wachtje, bij de Bosbrug, zag Rico Bulthuis hoe Slauerhoff en Jan Campert een experiment aangingen door onderling van jas, hoed, das én sleutelring te ruilen. De twee vertrokken huiswaarts, ieder naar elkaars huis, maar keerden nadat de wijn was uitgewerkt toch weer terug naar Het Wachtje om de ruil ongedaan te maken. Of de wederzijdse geliefdes nog druk hadden uitgeoefend, vertelt Bulthuis niet.[19] Maar ook na Slauerhoffs dood in 1936 werd Campert vaak in Het Wachtje gesignaleerd. Eduard Veterman, Ben van Eysselsteijn en Henri Borel, de toneelcriticus van *Het Vaderland* die tevens sinoloog was en daarom Hang Wang Kwak genoemd werd, frequenteerden samen met Campert tot aan het begin van de bezetting Het Wachtje. Maar dit café was ook een trefpunt voor beeldend kunstenaars, zoals de schilder Jan van Herwijnen en de schilder/illustrator Jan Roede.[20] Ook Truus Gerhardt, zus van de dichteres Ida Gerhardt, zag Campert regelmatig in café Het Wachtje, waar ze andere letterkundigen trof, zoals Jacques Bloem en Clara Eggink, Martinus Nijhoff, Adriaan Roland Holst, de actrice Caro van Eyk (pseudoniem van Gerda Everdina Taytelbaum) en de dichter en schilder Willem Hussem.[21] Die laatste zou nog een belangrijke rol gaan spelen in Camperts leven.

Iemand zoals Campert, die een rafelig leven leidde, was makkelijk te paaien. Dat verklaart Camperts contact met allerlei schimmige figuren. Een van die moeilijk te plaatsen kennissen is Arie Meijer Schwencke, oudere broer van de socialistisch geörienteerde Jan

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 285

Meijer die later een van de oprichters van het illegale dagblad *Het Parool* was. Het eerste contact tussen Campert en Meijer Schwencke dateert van 1927. Meijer Schwencke bood toen bij *De Nieuwsgier* zijn stukjes aan over radioprogramma's, evenals vertaalde buitenlandse kopij via zijn eigen persbureau. Jan Campert, als chef van de zondagbijlage ging daar op in. De samenwerking ging in de jaren dertig door, ook na Camperts vertrek bij de krant. Meijer Schwencke kan met recht een verkeerde vriend genoemd worden. Hij was een handige opportunist die met zijn Vereenigde Pers Bureaux (VPB) een keur aan activiteiten ontplooide waar hij Campert tot ver in de oorlog bij wist te betrekken, terwijl hij steeds meer betrokken raakte bij de nationaal-socialistische uitgeefpolitiek. Campert zelf had ook zijn twijfels over dit contact. Hoewel daar geen bewijs voor is, lijkt het erop dat hij op allerlei manieren heeft geprobeerd te verdoezelen dat hij Meijer Schwencke kende. Toch is zeker dat hij voor hem en zijn persbureau gewerkt heeft.

In een rapport van de Commissie voor de Perszuivering van het ministerie van Justitie over Jan Campert, opgemaakt in 1950, wordt melding gemaakt van Camperts contact met Meijer Schwencke: 'Campert verkeert regelmatig in het merkwaardige "half goede half foute" milieu, dat zich ontwikkelt rondom de bedrijven van A. Meijer Schwencke.' De opsteller van het rapport, de RIOD-functionaris A.J. van der Leeuw, meldt dat Meijer Schwencke sinds 1939 vertegenwoordiger voor Nederland en België was van de propaganda-afdeling van het Oberkommando der Wehrmacht. Dezelfde Commissie voor de Perszuivering tekende uit de mond van Meijer Schwencke op dat Jan Campert 'medewerker was aan de VPB' en als zodanig heeft 'deelgenomen aan de bewerking en vertaling' van propagandaboekjes die via het Duitse nationaal-socialistische Scherl-verlag door uitgeverij Ort werden uitgegeven. 'Campert werkte mee in het bewustzijn daarmee een goede zaak te dienen,' beweerde Meijer Schwencke.[22] Dat was een paradoxale bewering, die haaks stond op zijn uitspraak dat Campert medewerking had verleend aan nationaal-socialistische propagandaboekjes.

In een ander rapport van de Commissie voor de Perszuivering, de

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 286

weerslag van het verhoor van een van de *Parool*-oprichters A.J. Noordam, wordt verteld dat Jan Campert 'adviseur' was van Meijer Schwenckes NSB-uitgeverij De Schouw en de lay-out heeft ontwikkeld en als 'deskundige op kunstgebied' verantwoordelijk was voor de productie van enkele dummy's voor het gelijknamige nationaalsocialistische tijdschrift *De Schouw*. De verklaring van Noordam is interessant, want hij is van oktober 1940 tot oktober 1942 'secretaris' van Meijer Schwencke geweest. Tevens was Campert, volgens Meijer Schwencke, adviseur geweest van de afdeling uitgeverij van de VPB 'voor de uitgave van algemeene, niet politieke romans'.

Jan Campert werkte tot kort voor zijn dood 'in vast verband' voor de VPB, had daarom een perskaart 'en diverse andere papieren in zijn bezit, die hem aanvankelijk konden vrijwaren tegen moeilijkheden'. Meijer Schwencke lichtte deze opmerking toe met het noemen van een voorbeeld van die 'papieren' die Campert bij zich droeg: een 'Grenzpassierscheine' die Meijer Schwencke in opdracht van de Duitsers in zijn drukkerijen vervaardigde. Meijer Schwencke lukte het om zijn gearresteerde broer Jan Meijer en Wim van Norden vrij te krijgen. Max Nord waarschuwde hij voor een op handen zijnde arrestatie. [23] Waarom hij zijn invloed niet aanwendde toen Campert gearresteerd was, blijft duister.

De in 1906 geboren Meijer Schwencke heette gewoon Arie Meijer, maar halverwege de jaren dertig voegde hij de meisjesnaam van zijn moeder 'Schwencke' toe aan zijn eigen naam omdat zulks zo Duits klonk. Daar had hij belang bij. In de tijd dat hij Campert bij *De Nieuwsgier* zijn diensten aanbood, leidde Meijer twee persbureautjes: Internationaal Radio Press Agency en Internationaal Funk Presse. In 1930 voegde hij ze samen onder de naam Vereenigde Pers Bureaux. Maar deze bureautjes liet hij aan het begin van de jaren dertig ook in het handelsregister van Den Haag inschrijven als Vereinigte Pressbüros en United Pressbureaux.[24] Meijer concurreerde met andere persbureaus zoals Vaz Dias en Matla en vanaf 1935 kwam daar het Algemeen Nederlandsch Persbureau nog bij. Ondanks zijn fel gevoerde concurrentiestrijd met het ANP, sloot Meijer Schwencke een overeenkomst met dit snelgroeiende persbureau waarin geregeld werd

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 287

dat ze samen – om de kosten te delen – een telexmachine zouden gebruiken. Nadat hij zich de Duitsklinkende naam Meijer Schwencke had aangemeten, lukte het hem dankzij de bemiddeling van Adalbart Smit, de leider van de Nationaal Socialistische Nederlandse Arbeiderspartij, in Berlijn een contract af te sluiten met de persdienst van de NSDAP, waarin voorzien werd dat de VPB het alleenrecht voor publicatie in Nederland kreeg van persberichten van de nazi's. Om zijn positie nog meer te verstevigen, richtte Meijer Schwencke naast de VPB zijn Vereenigde Grafische Bedrijven (VGB) op. Het persbureau voerde de kopij aan voor de uitgaven van boeken, tijdschriften en Duits propagandamateriaal. Om helemaal verzekerd te zijn van zijn sterke positie ten opzichte van Duitsland sloot Meijer Schwencke een contract met Scherl-Verlag, om het alleenrecht van publicatie van deze gelijkgeschakelde uitgeverij in Nederland, België en Frankrijk te verzekeren. Meijer Schwencke stichtte voor dat doel het persbureau Unipress in België en Publipress in Frankrijk. Op die manier kon de VGB als onderhandelaar optreden tussen ettelijke Nederlandse tijdschriften en Scherl-Verlag. De zaken waren zo lucratief dat de VGB een eigen man in Berlijn kon stationeren, L. van Heyningen. Naar eigen zeggen van Meijer Schwencke werd Van Heyningen ook in Berlijn geplaatst omdat daar het hoofdkantoor voor Europa van het Amerikaanse persbureau United Press International gevestigd was, en de VPB zouden vanaf 1935 de rechten op United Press voor Nederland verworven hebben. Dat is interessant, want Jan Campert heeft meermalen gezegd dat hij eind jaren dertig als journalist voor United Press werkte. Dat wil zeggen, hij zei dat tegen zijn vriendinnen, ex-vriendinnen en ex-echtgenoten. Nooit tegen collega's uit de journalistiek.

Een van de vriendinnen die hij kon imponeren met zijn functie bij UP was Leentje Gast. Zij was geen verkeerde vriend. Het was Camperts treurige lot dat hijzelf in deze relatie als een verkeerde vriend werd beschouwd. Onder druk van haar familie dumpte ze Campert. Leentje Gast was een knap meisje van vijfentwintig jaar. 'Ze was en bleef een kind. In alles,' zo schreef Campert over haar in *Slordig beheer*. 'Op een gegeven moment vond zij het noodzakelijk

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 288

dat ze ging werken. Ze wilde een baan hebben, "werkende vrouw" spelen. Terwijl ze eigenlijk alleen maar in de wieg gelegd was gelegd voor het huwelijk.' Campert kon het weten, zo zal hij gedacht hebben, want na twee huwelijken wist hij wel zo'n beetje wat dat inhield. 'Zij was handig, sprak vijf talen vloeiend, bovendien zag zij er aardig uit. Allemaal eigenschappen die in de verkoopafdeeling van een groot magazijn hun voordeelen afwerpen.' Leentje vond inderdaad een baan op de 'Kunstafdeling' van de De Bijenkorf in Amsterdam. Campert moet haar begin 1938 hebben leren kennen, tien jaar nadat hij als *undercover* zelf even in het warenhuis had gewerkt. In december van dat jaar schreef hij haar een aanminnige brief. Leentje moest klaar gaan zitten zodat Jan haar 'lieve oogen' kon kussen. Er was echter een probleem: 'Ik zit echter – schrik niet – in een cel van 2 bij 4 en wanneer ik daaruit kom weet ik niet.'

Campert zat in een Haagse politiecel omdat een vrouw van 'een vroegere liaison' hem beschuldigd had van diefstal. Hij zei niet welke 'vroegere liaison', maar het was een alte Geschichte die hem achtervolgde. De eeuwige vrouwenjager Campert had het met Clara Eggink aangelegd voordat hij definitief met Corsari gebroken had. 'Even is ze niet beschikbaar (blindedarmoperatie) en hij duikt de koffer in met Clara Eggink.'[25] Voordat hij het huis van Willy Corsari definitief verlaten had en met Clara Eggink trouwde, had Campert een greep in het tafelzilverkastje gedaan.[26] Het duurde een tijdje voordat Corsari er werk van maakte omdat haar voormalige geliefde keer op keer beloofde de gestolen waar terug te brengen. Toen dat na twee jaar nog niet gebeurd was, gaf ze hem aan bij de Haagse politie. Het tafelzilver was inmiddels door Campert verkocht. Corsari kon niks bewijzen, en dus werd Campert na een week weer vrijgelaten.

Of het was omdat Leentje Gast het zoontje van haar vriend wel eens wilde zien, of omdat Jan Campert de druk van Joekie Broedelet of van zijn moeder voelde iets met zijn kind te ondernemen, hij nam in elk geval de kleine Remco mee naar Amsterdam. Eerst gingen vader en zoon naar de Cineac in de Reguliersbreestraat en zagen daar de film *Sneeuwwitje en de zeven dwergen*. Het was een stralende dag en na afloop liepen ze naar een huis op de bloemenmarkt aan het

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 289

Singel, Remco likkend aan een ijsje.[27] 'We gaan een trap op,' zo herinnert Remco Campert zich, 'een deur gaat open en in de deuropening staat de mooiste vrouw die ik ooit heb gezien – veel mooier dan Sneeuwwitje. Ze heeft kastanjebruin haar, donkerbruine ogen, rode lippen. Ze draagt een rode jurk. Ze is jonger dan mijn vader. Halverwege de zonovergoten kamer gekomen slaat mijn vader zijn armen om haar heen en begint haar te kussen. Over zijn schouder kijkt ze naar mij.'

Leentje Gast was mondain op een gedistingeerde wijze. 'Ze was mooi en deftig. Ze had een prachtige donkere krullenbos en droeg mooie sieraden.'[28] Campert was tot over zijn oren verliefd op haar. Hij schreef haar lange brieven, toen hij weer eens enkele weken in Westkapelle verbleef om te schrijven. Behalve de gebruikelijke liefkozende woorden die geliefden elkaar in brieven toevoegen, vertelde hij haar wat het hem deed om weer in het dorp van zijn jeugd te zijn. Welke mensen hij daar nog van vroeger kende.

Leentje was meer dan een scharreltje. Hier en daar klinkt in de brieven Camperts angst door dat zij hem zou verlaten. Zij was bijna vijftien jaar jonger dan hij, maar Campert voelde zich moreel ook de mindere van haar. Zelfs toen zij een affaire bleek te hebben gehad met een zekere Theo bleef hij haar op een bezwerende toon zijn liefde verklaren: 'Ik hou van je lieve schat. Zul je nooit van mij weggaan. Gek – eigenlijk kan ik die heele episode-Theo achteraf niet eens zien als een weggaan van mij.' Toen zij haar kamer aan de bloemenmarkt verliet om eind jaren dertig een etage te huren in het huis van de familie Sternheim aan de Stadhouderskade, leerde ze daar Elisabeth Sternheim kennen. Elisabeth was tien jaar jonger dan Leentje. Als vakantiebaantje heeft Elisabeth een paar weken aan de 'paktafel' van De Bijenkorf gewerkt, op voorspraak van Leentje. Hoewel het leeftijdsverschil te groot was om een echte vriendin te worden, kreeg Elisabeth wel wat zicht op de relatie van Leentje en Jan.

De twee geliefden waren dol op elkaar maar er rezen moeilijkheden. Campert dronk vaak te veel. Voor het gezin Sternheim was dat een bekend probleem, want vader Sternheim was alcoholist. Toch begon Leentje het steeds moeilijker te krijgen met het nachte-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 290

lijk gelal van haar geliefde, temeer omdat Campert min of meer bij haar inwoonde.

Elisabeth Sternheim herinnert zich dat Campert op een gegeven moment stomdronken voor een gesloten deur op de trap zat, brallend en dan weer flemend om binnen te mogen. Zijn jas lag naast hem op de grond. Leentje hield de deur op slot. 'Daarna heb ik hem nooit meer gezien.' Maar het was niet Leentje die een einde maakte aan de relatie, het waren haar ouders. Dat wil zeggen, Campert kreeg van Leentje te horen dat haar ouders hem geen goede partij vonden. In plaats van een strijdbare houding aan te nemen om haar te behouden, legde Campert zich bijna gretig neer bij de breuk: 'Mijn lieve Leentje – dit wordt dus – hoe vreemd en om-niet-te-gelooven ik het ook vind – een afscheidsbrief. Vreemd en om-niet-te-gelooven omdat ik meer van je houd dan ik zeggen kan, omdat jij werkelijk de eenigste in m'n leven bent.' Toch mag betwijfeld worden of dat laatste wel waar was. Leentjes ouders hadden bezwaren tegen een vriend voor hun dochter die een alcoholprobleem had. Was het niet logischer dat Campert op dit bezwaar reageerde met de belofte het drinken eraan te geven? Dat was logisch als hij nog tot over zijn oren verliefd was op Leentje. Maar dat was niet meer het geval. Sterker, Campert had ondertussen een andere vrouw ontmoet en daarom zal het hem niet zo'n grote moeite hebben gekost zich ten opzichte van Leentje als de opofferende partij op te stellen.

In *Slordig beheer*, het boek dat ondanks Camperts hekel aan Du Perron toch sterk doet denken aan het kritisch zelfonderzoek van Arthur Ducroo in *Het land van herkomst* – zelfs in zijn trouw aan het verleden en aan de uiteindelijk toch gevonden 'Ene' lijken deze twee gefictionaliseerde autobiografische boeken sterk op elkaar – wijdt hij een paar passages aan Leentje, onder de naam Anka: 'Voor Anka heb ik altijd nog wel ergens een klein zwak. Een jaar lang woonden we samen. Een vreemd, rumoerig jaar. Kees zal een prettige vrouw aan haar hebben.' Met Kees bedoelde Campert zijn vriend en latere echtgenoot van Leentje: Jan van Ees.

In zijn afscheidsbrief aan Leentje beschreef hij hoe moeilijk de breuk hem viel. 'Maar het is misschien beter zoo. Voor jou althans.'

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 291

Campert profileerde zich als de romanticus die 'er uitermate elementaire denkbeelden' op na hield: 'Ik ben nog altijd van meening dat twee menschen die van elkaar houden onder alle omstandigheden bij elkaar moeten hooren en achter elkaar moeten staan.' Hij eindigt zijn brief met de van drama doordrenkte opmerking dat hij altijd aan haar zou blijven denken 'als aan het liefste wat mij gegund is geweest'. Dit chevalereske betoog doet toch een beetje hypocriet aan wanneer hij in één adem door voorstelt om samen nog een weekend door te brengen. Dat zal zo'n weekend zijn geweest dat Ester Steffensen voor Campert niet beschikbaar was omdat ze dan bij haar man Jacques Gans verbleef.

Het duel

Campert en Gans waren beiden scharrelaars in de journalistieke en literaire wereld. Gans had met de Deense Ester een tijdje onder armoedige maar romantische omstandigheden in Parijs gewoond. Toen de twee, niet uit romantische overwegingen maar uit geldgebrek, in Amsterdam gingen wonen, begon Ester een beetje genoeg te krijgen van haar vriend, en verliet hem. Zijn bohémienachtige gedrag werd zielig vertoon om indruk op zijn voormalige geliefde te maken. Om Ester terug te krijgen ging hij dingen doen of aankondigen die haar tegenstonden: als vrijwilliger toetreden tot het Finse leger of het hijsen van de Finse vlag op een Russische boot die in de Amsterdamse haven lag.[29] Maar nog het allerergste was dat hij ten prooi viel aan een allesverziekende jaloezie en die jaloezie laaide op, werkelijk tot moorddadige hoogte, toen Ester begon te flirten met Jan Campert. Ester was de drankzucht en het bohémienleven van Gans beu en zocht daarom haar heil bij uitgerekend Jan Campert! Hij zou haar helpen met een paar juridische adviezen, dat wil zeggen hij kende een advocaat die haar scheiding wel zou regelen. Nu de zaken er toch zo voorstonden, konden ze wel wat afspreken. 'Hoe het zij, er kwam een amoureuze inslag in onze relatie.'[30] Hiermee was voor Gans een grens overschreden. Gans daagde Campert uit voor een duel in het Vondelpark. Gelukkig voor de literatuur(geschiede-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 292

nis) is deze confrontatie door drie schrijvers te boek gesteld: door Menno ter Braak, die er niet bij was, Jacques Gans en Jan Campert. Ter Braak schreef in een brief aan Jan Greshoff wat hij over het duel had gehoord van zijn vriend Cola Debrot. De kern van dit verslag was dat Jan Campert zijn bril tijdens het gevecht verloor en dat beiden toen naar het 'onmisbare gebruiksvoorwerp zijn gaan zoeken'.[31]

Jacques Gans heeft zijn verhouding en vooral zijn verdriet over het verbreken daarvan beschreven in de roman *Liefde en goudvissen*. Het is een larmoyant boek, maar toch ook een dappere poging van de schrijver zichzelf in existentiële nood te beschrijven. *Liefde en goudvissen* kan met recht een sleutelroman genoemd worden. Gans is de ik-figuur, Ester is Mette en Jan Campert is te herkennen in het personage onder de naam Lemstra. Mette is het huis uit gevlucht. Drie weken later komt ze even terug om een bad te nemen: 'Ik blijf in de kamer bij haar kleren. Haar tas steekt er onderuit. Ik pak de tas en open hem. Een vrouw is praktisch in de liefde, maar zij maakt fouten! De foto van een mij bekend scribent, Lemstra, glimlacht mij tegemoet.' Een paar brieven met zijn handschrift. 'Kus achter je linkeroor,' is een passage die Gans ergert. En dan wist hij nog niet dat Campert ook in zijn brieven aan Leentje en aan andere vriendinnen een sterke voorkeur had voor linkeroren, linkerogen en linker knieholtes. Mette komt uit de badkamer terug en Gans leest haar notities voor die hij kort daarvoor geschreven heeft. 'Ik hecht enige waarde aan haar oordeel. Een in het Deens vertaalde roman van Lemstra vond zij slecht.' Het samenzijn van Gans en Mette loopt een beetje uit de hand: 'Ik stel me voor Lemstra's "kus achter het linkeroor" met een slag op zijn rechteroog te honoreren.' In *Slordig beheer* laat Campert Ester onder de naam Helga met een zwaar Deens accent zeggen: 'Hij zal het doen, Jaaán. – Hij is chék.' En inderdaad, Gans gaat op zoek naar Lemstra. Hij vindt hem in een café en zegt: 'Trek je jas aan en kom mee naar buiten!' Lemstra: 'Ik wil eerst mijn borrel opdrinken.' Het blijkt een truc om de politie erbij te halen. Gans schrijft op de achterkant van de foto die in Mettes tas zat: 'Men vecht niet rustig onder de ogen van de politie. Morgenmiddag halfvijf, ingang Vondelpark?' Lemstra arriveert op het afgesproken tijdstip, maar stelt

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 293

voor 'de zaak' met een borrel erbij te bespreken. Daar wil Gans niets van weten. Hij zet zijn bril af, doet zijn jas uit, adviseert Lemstra hetzelfde te doen en begint erop los te slaan. 'Doch mijn wijsvinger klapt dubbel en ik breng het niet verder dan een blauw oog plus een winkelhaak op zijn gezicht. Het is met intellectuelen altijd ergens namaak, zelfs als zij naar de staat der primitieven terugkeren. "Je ligt op mijn bril!" zegt Lemstra plotseling. Dit ontnuchtert mij volkomen. Een bril is een bril en zonder bril staat men hulpeloos in de wereld.'[32]

Camperts relaas over dit duel, in *Slordig beheer*, komt in grote lijnen overeen met het verslag van zijn tegenstander. Campert laat het gevecht om half vier plaatsvinden in plaats van om half vijf en hij preciseerde nog dat de hele act in totaal twee minuten duurde. Campert relativeert een en ander meer dan Gans: 'Stom dat ik dat pakje sigaretten in mijn zak heb gehouden. Die zijn natuurlijk naar de bliksem.' De bril komt bij Campert niet voor. 'En even plotseling was het voorbij. We stonden op, klopten de sneeuw van onze pakken, ik stak een sigaret op, bood hem er een aan, samen liepen we in de richting van de stad. Ik maakte hem er op opmerkzaam dat hij vocht als een meid.' Bij Campert heet Ester Helga en wordt Gans 'de echtgenoot' genoemd. Het duel loopt met een sisser af, maar Mette doet kort daarna een mislukte zelfmoordpoging omdat zij erachter komt dat Lemstra er ook andere vriendinnen op na houdt.

Leentje kreeg ondertussen een relatie met Camperts vriend Jan van Ees. De vriendschap met Jan Campert werd genormaliseerd. Zoals Jacques Bloem bevriend gebleven was met Jan Campert en Clara Eggink, zo ondernamen Leentje Gast en Jan van Ees gezamenlijke zeiltochten met hun vriend. Leentje trouwde met Van Ees, maar ze is later gescheiden en naar Zuid-Afrika geëmigreerd.[33]

Ondertussen moest er natuurlijk ook geld verdiend worden, en daarvoor viel Campert weer terug op Meijer Schwencke. Die zat als een spin in het web van de mediawereld. Een maand na de bezetting van Nederland nam hij zitting in de door de Duitsers ingestelde Raad van Voorlichting der Nederlandsche Pers. Het doel van deze raad was om in 'volkschen zin' leiding te geven aan een corporatis-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 294

tisch georganiseerde Nederlandse informatievoorziening.[34] De leden van de raad waren Tobi Goedewaagen (voorzitter), Meijer Schwencke (vice-voorzitter), W. Goedhuys (secretaris), P.J. van Megchelen, J.E.A. van de Poel en M.M. Rost van Tonningen.

Clara Eggink schrijft in haar memoires dat haar voormalige echtgenoot haar vanaf zijn bureaustoel bij United Press opbelde in de nacht dat de Duitsers Nederland binnenvielen. 'In de nacht van de negende op de tiende mei werd ik uit mijn slaap gebeld om een uur of twee. Het was Jan Campert, die toen in Amsterdam bij een van de beide persdiensten A.P. of U.P. – dat weet ik niet meer – werkte.'[35] Op 15 april 1940 solliciteerde Campert in Den Haag, tevergeefs, bij de bibliograaf Dirk de Jong. Die stelde in opdracht van Stols een overigens nooit verschenen letterkundige encyclopedie samen, onder de titel *Onze Letterkundigen*. Als afzender op zijn sollicitatieformulier schreef hij Leidsekade 86 huis.[36] Ook Victor van Vriesland herinnerde zich dat Jan Campert bij het uitbreken van de oorlog in Amsterdam verbleef: 'De vijf oorlogsdagen heb ik voornamelijk met mensen gesproken die in mijn buurt woonden, Emmy van Lokhorst en haar toenmalige man Paul Hugenholtz, Jantje Campert, en Jean de Nève, die zich als schrijver Edouard de Nève noemde, en die getrouwd was met Henriëtte van Eyk. Hij was correspondent van een Engelse krant en vertelefoneerde tot op de dag van de inval ontzaglijke bedragen om de nieuwste nieuwtjes uit Nederland door te geven. Omdat hij zo goed geïnformeerd was en zulke heerlijke dranken had, zaten Jan Campert en ik in die oorlogsdagen vaak bij hem thuis.'[37]

Het vreemde is dat Max Nord zeker meent te weten dat Campert in die dagen regelmatig voor de Haagse krant *De Avondpost* schreef, als stadsverslaggever en rechtbankcorrespondent. Lang kan Camperts werk voor *De Avondpost* niet geduurd hebben, want de krant werd half mei 1940 opgeheven. 'Toen ik Jan Campert leerde kennen, deed Campert hetzelfde voor *De Avondpost* als ik voor *Het Vaderland*, Simon Carmiggelt schreef voor de *Vooruit*, de Haagse editie van *Het Volk*, wat Ben van Eysselsteijn voor de *Haagsche Courant* deed. Wij trokken met zijn vieren vrijwel elke avond gezamenlijk op.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 295

Daar heb ik de gekste herinneringen aan. Zo moesten wij een keer verslag doen van een geheelonthoudersvereniging, en in de pauze bestelde Jan Campert, die pesterig was aangelegd: "een glas jenever". Toen zei de kastelein: "Dat kan niet op een avond van geheelonthouders." Jan: "Daar horen wij niet bij." Die man werd een beetje bang en gaf ons jenever in een groot glas, we moesten het voordat de pauze afgelopen was opdrinken.'[38]

Nord en Campert kwamen elkaar bijna dagelijks tegen in café Het Wachtje, in de loop van 1939 steeds vaker in De Posthoorn aan het Smidswater of in een van de andere Haagse journalistenuitspanningen. In café Riche zaten 's avonds vaak Simon Carmiggelt, Jan Campert, Eduard Elias, Ben van Eysselsteijn en Max Nord hun stukjes voor de krant van de volgende dag te schrijven.[39]

'Met Jan Campert heb ik veel geborreld,' zegt Max Nord. 'Hij dronk en rookte veel. Ik herinner me een feestje in de kelder van Wim van Norden in de Hartogstraat. Campert was daar ook. Het was 4 of 5 augustus 1941. We gingen om een uur of vijf 's ochtends op de fiets naar het atelier van Jan Roede (die zich na de oorlog Jan Roëde is gaan noemen). Plotseling bleek Campert zoek te zijn. Twee mensen dachten dat hij bij hen achterop had gezeten. We zijn met drie mensen door Den Haag gaan zoeken of hij van de fiets was gevallen. We kwamen in de Hartogstraat in de kelder terug en zagen hem daar op handen en voeten kruipen, zoekend naar zijn bril. Jan heeft minstens een uur lang met zijn dronken kop rondgekropen om zijn bril te zoeken.'

Ook Wim van Norden, kort daarop een van de oprichters van het illegale *Parool* is verbaasd te horen over Camperts werk voor United Press. Van Norden woonde na zijn afgebroken studie aan de Rotterdamse Economische Hogeschool in Den Haag. Hij kende Campert vrij goed, maakte regelmatig nachtelijke kroegentochten met een vriendenclubje waar Campert zijdelings bij hoorde. In zijn dagboek schreef hij over zo'n kroegentocht: 'Dan gaan we naar het café en daar komen we dan Campert tegen [die eerder weggaat], later lopen we met A.J. Noordam door de straat waar Campert woont. Wij bellen aan en Jan komt naar buiten en gaat met ons mee. Ongewone te-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 296

genstelling: wij vieren beschonken en luid naast Jan Campert die in een keurig blauw pak loopt, een pijp rookt en nuchter is.'[40] Van Norden herinnert zich dat hij regelmatig een centje bijverdiende door Campert te helpen met het uit het Engels vertalen van 'flutromannetjes'.

Dat Jan Campert bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in Den Haag woonde en werkte en niet in dienst was bij United Press in Amsterdam, lijdt geen twijfel. Zijn bewering dat hij voor United Press werkte, was met andere woorden een halve leugen. Campert schreef voor de Vereenigde Persbureaux, ook ingeschreven als United Pressbureaux, van Meijer Schwencke, en omdat die op zijn beurt via Berlijn zei te werken voor United Press, vertelde Campert strikt genomen de waarheid over zijn werkgevers. Maar dat hij een baan had bij het Amerikaanse persbureau United Press is klinkklare onzin. Zowel Max Nord, Wim van Norden als Frans Goedhart, de initiatiefnemer tot oprichting van *Het Parool*, herinnerden zich jaren later dat Campert in Den Haag zijn medewerking verleende aan een weekblad dat als broeinest voor het latere *Parool* heeft gefungeerd.

Deze Week in Den Haag

De kern van het groepje journalisten dat op 10 februari 1941 het eerste nummer van het illegale *Parool* deed verschijnen, woonde kort daarvoor in Den Haag. Jan Meijer, Max Nord, A.J. Noordam en Simon Carmiggelt. Noordam had wat geld geërfd en kocht het al voor de oorlog verschenen weekblad ten behoeve van het Haagse uitgaans- en kunstleven *Deze Week in Den Haag*. Simon Carmiggelt en zijn broer Jan behoorden tot de zes journalisten die in juli 1940, na de overname van De Arbeiderspers door Rost van Tonningen, ontslag hadden genomen.[41] Noordam voorzag Simon Carmiggelt van een bescheiden broodwinning door hem hoofdredacteur van *Deze Week* te maken. Deze functie bood na het eerste oorlogsjaar ook een goede dekmantel voor zijn illegale activiteiten ten behoeve van *Het Parool*. Nu wil het geval dat Meijer Schwencke in de Muzenstraat

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 297

over een zetterij beschikte, schuin tegenover het woonadres van Carmiggelt. Meijer Schwencke genoot door zijn werk voor de bezetter als drukker van formulieren allerlei vrijheden die hem in staat stelde informatie te vergaren, onder meer via zijn correspondent in Berlijn.[42] Ook *Het Parool* liet hij meeprofiteren van die informatie. En nadat *Het Parool* eind 1941 zonder drukker kwam te zitten, nam Meijer Schwencke tot juni 1942 ook het zetwerk van de illegale krant voor zijn rekening.

Carmiggelt en Meijer Schwencke kenden elkaar overigens niet alleen als buurtgenoten. In de loop van 1931 had Carmiggelt bij de Vereenigde Persbureaux gewerkt als 'assistent-redacteur'.[43] Vanuit die functie moest hij goed in de gaten houden wat de diverse Haagse kranten eventueel aan kopij van de Vereenigde Persbureaux afdrukten. Als Carmiggelt later refereerde aan Campert als collega-journalist die zo hard werkte, leek het alsof hij het over Campert had als journalist voor *De Nieuwsbron* of *Deze week in Den Haag* maar in werkelijkheid moet Carmiggelt geweten hebben dat Campert voor Meijer Schwencke werkte.[44]

Het ingewikkelde van deze situatie was dat Meijer Schwencke dus niet alleen actief was voor de bezetter, voor labbekakkerige kranten zoals Camperts voormalige werkgever *De Nieuwsbron* maar ook diensten verleende aan de illegaliteit. Een illustratie van deze dubbele houding zien we terug in de verklaring die Barend Bloklander, de chauffeur van Meijer Schwencke, na de oorlog aflegde. 'Meijer Schwencke verkeerde wel degelijk in zwarte kringen, maar op weg naar uitgeverij Volk en Staat in Antwerpen moest ik soms wel een jood in de aanhanger meenemen. Mijn baas dekte zich in naar twee kanten.'[45] In zijn kielzog was ook zijn werknemer Jan Campert op alle fronten actief. Door diverse betrokkenen is bevestigd dat Campert onder de schuilnaam B. Camphuis meewerkte aan *Het Parool* en anoniem aan *Deze Week in Den Haag*.[46] Campert publiceerde in april en mei 1941 vier keer onder het pseudoniem B. Camphuis in het illegale *Parool*.[47] Het waren traditionele verzetsgedichten:

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 298

Denk ich an Deutschland in der Nacht,
So bin ich um den Schlaf gebracht –
Schreef eenmaal Heinrich Heine.
Dat geldt voor deze tijden, maar...
Die Heine is verboden waar
Vom Ostmark bis zum Rheine.

Deze Week in Den Haag werd behalve door Campert en Carmiggelt ook van kopij voorzien door Jacques Bloem, Willem Hussem, Jan Meijer, Max Nord, Wim van Norden en J.M. Prange. Nord had er zijn vaste rubriek 'Literaire Entrefilets', Willem Hussem recenseerde Camperts bundel *Huis en Herberg* en merkte terloops op dat in het tijdschrift *De Stem* de 'prachtige' *Sonnetten voor Cynara* stonden, Jan Carmiggelt schreef over muziek, J.M. Prange over beeldende kunst en Stols plaatste een advertentie voor het tijdschrift *Helikon* waarin de naam van de medewerker Jan Campert werd genoemd. Maar ook Clara Eggink, Ernst Groenevelt, Klaas Voskuil (onder de naam Klaas ter Zij) en Hein 's-Gravensande schreven regelmatig in *Deze Week*. Carmiggelt liet zijn geliefde Tiny de Goey stukjes schrijven. En L.Th. Lehmann droeg een gedicht bij, Wim van Norden, die ook regelmatig een advertentie plaatste waarin hij 'romans, wetenschappelijke werken enz. in iedere hoeveelheid te koop' vroeg, een kort verhaal en Simon Carmiggelt een column onder de naam P.A. Resseux (paresseux is Frans voor lui en gemakzuchtig). Max Nord schreef onder de naam S. Carmiggelt over beeldende kunst.[48] Jan Roede tekende het omslag. In juni 1942 verscheen het laatste nummer: 'Op last van de overheid moeten wij de uitgave van *Deze Week in Den Haag* staken.'

'Ik had de vertegenwoordiging van United Press vanaf 1935 tot de capitulatie in 1940,' beweerde Meijer Schwencke na de oorlog. Toch werd in het huisorgaan van de VPB dat maandelijks naar de klanten werd gestuurd, nooit gewag gemaakt van een overeenkomst met United Press. Integendeel. In een ongedateerd nummer waarin de Toonder-serie 'Bram's avonturen' als feuilleton aan kranten te koop

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 299

werd aangeboden, stond de nadrukkelijke verklaring: 'Iets over ons zelf. Het is tegenwoordig noodzakelijk duidelijke taal en vooral Nederlandsche taal te spreken. Vele van onze groote "nationale" ondernemingen staan onder invloed van buitenlandsch kapitaal en in vele van die ondernemingen nemen vreemdelingen het werk uit handen van Nederlanders, die thans werkloos rondloopen. De "Vereenigde Pers-Bureaux" daarentegen stellen er een eer in te verklaren dat zij op generlei wijze in relatie staan met eenige buitenlandsche persorganisatie. Behalve een vaste redactiestaf en eigen kantoor- en expeditiepersoneel, ten getale van vijf en twintig personen, allen Nederlanders, zijn aan ons bureau vaste medewerkers verbonden, die er mede voor zorg dragen, dat onze diensten en onze pagina's op het gewenschte, goede peil blijven. Om het tenslotte nog eens kort en bondig te zeggen: De Vereenigde Pers-Bureaux zijn een zuiver Nederlandsche onderneming, door en door Nationaal.'

Eduard Veterman, Busy, J. Cats, Marten Toonder, Guus Betlem en Annie Toirkens werkten aan het huisorgaan mee. Als rubrieken werden aangeboden en via het huisorgaan gepropageerd: 'Humor in beeld', 'Weekpraatje', 'Lied van de Week', 'romanfeuilletons van eerste auteurs', 'Voor den Zondag' of 'Buitenlandsche correspondentie', en nog veel meer.

Na de oorlog verklaarde de Nederlandse vertegenwoordiger van het Amerikaanse United Press op verzoek van de autoriteiten die moesten onderzoeken of nabestaanden van verzetsmensen in aanmerking kwamen voor een uitkering, dat Campert inderdaad in 1939 en tot de dag dat de oorlog uitbrak in volledige dienstbetrekking tegen een fors salaris bij UP had gewerkt. Dan is het wel raar dat Campert juist in die periode een chronisch geldgebrek kende. In juni 1939 bijvoorbeeld schreef hij een brief aan uitgever Nico van Suchtelen, waarin hem een klemmend verzoek om werk wordt gedaan: 'Zou ik voor het volgende plan eens uw aandacht mogen vragen? Ik sprak er ongeveer een jaar geleden al eens over met mijn vriend Bloem, maar Jacques' enthousiasme is meestentijds grooter dan zijn ijver. Ik wilde n.l. een serie vertalingen bijeenbrengen in een reeks, welke een aantal zeer goede romans bevatte om den een of andere onnaspeurbare re-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 300

den min of meer vergeten en nooit in ons land gepubliceerd. Deze reeks zou dan onder een verzameltitel moeten verschijnen b.v. *Vergeten Meesterwerken*.'[49]

In een volgende brief aan Van Suchtelen was zijn financiële nood nog hoger: 'Ik schreef op verzoek van Van Vriesland voor een bij u uit te geven verzamelbundel van levende auteurs een novelle, die evenals mijn vorigen roman *Wier* op Walcheren speelt. De novelle heet "De Open Deur" en Van Vriesland meende deze het best te kunnen laten illustreren door Karel van Veen, die Walcheren en zijn menschen sinds jaar en dag kent. De lengte bedraagt ± 5000 woorden. Van Vriesland heeft deze bijdrage in zijn bezit. Het vervelende is nu dat ik sinds kort weer – zulks in verband met een nieuwen roman – in Westkapelle op Walcheren verblijf. Ik moest echter voor enkele dagen onverwacht terug naar Amsterdam en ik zit hier nu min of meer gestrand. Zoudt u nu niet zoo vriendelijk willen zijn mij het honorarium voor deze novelle (als ik mij wel herinner zou dit *f* 3,- per pagina bedragen) dezen ochtend ter hand te stellen. Ik moet hier enkele dingen betalen en zit practisch zonder een sou. U zoudt mij daarmee uit een lastig parket helpen en voor uw uitgeverij zal het vermoedelijk niet zoo veel uitmaken. Ik breng er dit schrijven even. Misschien zoudt ge het geld – zoo ge mij van dienst wilt zijn – op uw administratie gereed willen laten leggen.'

Overigens kon ook op herhaald verzoek van de stichting die zich na de oorlog bezighield met het toekennen van verzetsuitkeringen geen enkel document ter staving van dit vermeende werkverleden bij United Press overgelegd worden. Het heeft er alle schijn van dat UP tegen beter weten in meewerkte aan een fictief dossier dat als doel had de nabestaanden van Jan Campert van een uitkering te voorzien. Dat ook de Stichting 1940-1945 in de eerste naoorlogse jaren wist dat het arbeidsverleden van Campert bij United Press allerminst vaststond, blijkt uit documenten die de belastingdienst verstrekte waarin stond dat in 1939/1940 geen inkomstenbelasting was betaald door Campert. Toch stelde de stichting een overzicht samen van vermeende inkomsten van Jan Campert, dat als uitgangspunt diende voor de uitkering aan Remco Campert, waarin letterlijk staat: 'Opgaven

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 301

United Press of America' met daaronder de mededeling: '1939/1940. *f*1.560.- à *f*1.800.– (12 x *f*130.– à *f*150.–).' Resultaat van deze berekening was dat als Jan Campert nog geleefd zou hebben in 1947 en nog in dienst was van United Press, hij *f*4.200.– (12 x *f*350.–) zou hebben verdiend. Samen met de royalty-opgave van De Bezige Bij en van uitgeverij Stols werd dit bedrag als uitgangspunt genomen voor het besluit door de Pensioenraad Remco Campert een 'buitengewoon (wezen)pensioen' toe te kennen van 900 gulden per jaar.[50]

Dat de huidige archiefbeheerder van UP in Amerika geen helderheid in deze zaak kan verschaffen, is niet zo vreemd.[51] Volgens een schrijven van de Nederlandse afdeling vlak na de oorlog, hadden de verantwoordelijken in Amsterdam meteen na de Duitse inval hun papieren vernietigd. Dat werd tenminste opgegeven als argument voor de mededeling dat het arbeidsverleden met Campert niet met documenten gestaafd kon worden.

Johannes Hünd, een van de oprichters van *De Nieuwsgier* en in die hoedanigheid een oude bekende van Campert én van Meijer Schwencke wist in het zuiveringsproces tegen Meijer Schwencke al de oplossing van het raadsel over Camperts vermeende arbeidsverleden bij UP: 'In het buitenland gebruikte Meyer Schwencke een typisch briefhoofd waarop in groote letters UNITED PRESS en dan met minimaal kleine lettertjes eronder "Bureaux", daarmede suggereerend, dat men te doen had met de echte United Press – een der grootste persbureaux van Amerika.'

Naarmate Hitler en zijn NSDAP zich meer richtten op het buitenland en de komende oorlog, werd er meer werk gemaakt van propaganda in de landen die aan het zogenoemde duizendjarig rijk moesten worden toegevoegd. Voor dit doel leenden de bedrijven van Meijer Schwencke zich uitstekend. Behalve met journalistieke indoctrinatie begon hij zich ook actief te tonen met het onderbrengen van boektitels bij diverse Nederlandse uitgeverijen. Voor Meijer Schwencke was dit commercieel interessant, en de nazi's konden op deze manier op het eerste oog onschuldige boeken bij neutrale Nederlandse uitgeverijen onderbrengen die de publieke opinie beetje bij beetje zouden gaan beïnvloeden. Bij deze activiteiten raakte Jan

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 302

Campert betrokken, omdat hij een structueel geldgebrek had. Campert worstelde ook met een imagoprobleem. Vijftien jaar lang was hij dichter, romancier en recensent. Hij kende tout literair Nederland en toch wist hij in de kringen waar hij zo vaak en graag over schreef niet door te dringen. 'Men hield hem als dichter voor een epigoon en als mens voor een beminnenswaardig zwakkeling.'[52] Als dichter werd hij niet helemaal serieus genomen, maar ook als literair journalist gingen alle banen op kunstredacties aan zijn neus voorbij. Hij zal niet precies geweten hebben hoe men over hem dacht, maar hij moet gevoeld hebben dat men hem geen belangrijke plek in het literaire circuit gunde.

Toen het tijdschrift *Groot Nederland* halverwege de jaren dertig een nieuwe redacteur zocht, was Campert daar wel voor in. Nadat Frans Coenen, de spil van *Groot Nederland* aan Jan Greshoff vroeg of Campert wellicht een geschikte kandidaat voor dat redacteurschap was, luidde het vonnis: 'Jan Campert is een alleraardigste jongen, maar zonder genoeg prestige.'[53] Een jaar later stelde Simon Vestdijk een lijst met *Groot Nederland*-medewerkers op. Hij schreef erachter waar deze critici en schrijvers het beste voor gevraagd konden worden. Voor Campert zag Vestdijk een rol weggelegd als bespreker van 'betere ontspanningsliteratuur, vooral sport, reportage en natuur'. Als toevoeging bij deze kwalificaties schreef Vestdijk: 'zonder politiek'.[54] Dat was dus het beeld van Jan Campert: iemand die in de marge van de kunst gesitueerd kon worden en bovendien iemand waar je politiek gezien niet mee voor den dag kon komen. Toen Victor van Vriesland in januari 1938 ontslag nam als kunstredacteur van de *NRC*, solliciteerden Anthonie Donker, Martinus Nijhoff, E. du Perron, Simon Vestdijk en Jan Campert. Menno ter Braak had er bij Du Perron op aangedrongen te solliciteren, omdat hij gehoord had dat Campert de enige was die kans maakte; 'maar eerlijk gezegd, dat zou toch een onmogelijke man zijn op die plaats!' Ook Du Perron op zijn beurt had een niet al te hoge dunk van Campert. Toen hij aan Ter Braak een beschrijving gaf van iemand die een ongunstige indruk op hem gemaakt had, ging dat als volgt: 'Een mannetje à la Campert, bleekscheeterig, mager, een brilletje en sprietig haar, een

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 303

beetje bedorven tandjes en net genoeg finesse om in de vrije avonduren af en toe een slap versje te schrijven.'[55] Vestdijk werd uiteindelijk kunstredacteur bij de *NRC*.[56] De concurrentie was van dien aard dat Campert zich niet voor deze afwijzing hoefde te schamen. Toch was het een hard gelag.

De Waag

Wat nu? Campert wist natuurlijk niets van Vestdijks lijst voor *Groot Nederland* en hij was al helemaal onkundig gelaten van diens advies Campert niet over politiek te laten schrijven. Maar het bleek een opmerking met voorspellende waarde, want Campert bood in 1938 zijn medewerking aan bij het weekblad *De Waag*. Dit weekblad verscheen van 1936 tot 1945. *De Waag* was eigendom van sir Henry Deterding, zwager van Meijer Schwencke en schatrijk petroleummagnaat, overtuigd antisemiet en anticommunist die grote behoefte voelde om de export naar Duitsland te bevorderen met behulp van een propagandablad. Van die doelstelling kwam niets terecht maar Deterding bleef het blad wel financieren. Het was niet uitsluitend door de familiebanden dat Meyer Schwencke goed op de hoogte was van wat er zich achter de schermen van *De Waag* afspeelde, ook werkten nogal wat werknemers van de Vereenigde Persbureaux voor het weekblad. Willem Goedhuys, hoofdredacteur van 1941 tot 1945 bijvoorbeeld, schreef de buitenlandse weekoverzichten voor de VPB die aan talloze kranten werden doorverkocht. Goedhuys zou na de oorlog zijn contact met Jan Campert aangrijpen om het eigen blazoen wat schoner te wassen: 'Jan Campert heb ik financieel en anderszins gesteund.'[57] Het mocht niet baten. Hij werd twintig jaar uit zijn beroep gezet.

De historicus A.A. de Jonge noemt *De Waag* vanaf het begin op 16 januari 1937 een illustratie van het 'herlevende intellectuele anti-democratisme der late jaren '30'.[58] De hoofdredactie werd gevoerd door Th.B.F. Hoyer en de economieredacteur was M.D. Dijt, vriend van Deterding. Al bij de wisseling van de redactie een jaar later begonnen de fascistische denkbeelden zich duidelijk in *De Waag* af te tekenen, maar vanuit journalistiek oogpunt was het 'verrreweg het beste van

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 304

alle heel- of half-fascistische bladen uit de door ons behandelde periode,' schrijft De Jonge. Tot 1938 waren de artikelen over kunst en literatuur, van A. van Domburg, Simon Koster, Jan Campert en Jan Engelman van een behoorlijk niveau. Vanaf april 1938 moet het voor iedereen duidelijk zijn geweest dat een groep 'anti-democratische hegelianen' die pro-Duits en pro-fascistisch waren de macht binnen *De Waag* openlijk hadden overgenomen. Een van hen was Tobi Goedewaagen. Op 22 juni 1938 werd in het redactioneel de vraag gesteld: 'Wat *De Waag* wil?' Antwoord: 'Een autoritaire (gezaghebbende) *regeering* gesteund door een *adviseerende volksvertegenwoordiging* van *bekwame* mannen.'

Campert had *De Waag* al in april 1938 verlaten. Hij heeft nooit over iets anders dan toneel geschreven in *De Waag*, en van een politieke stellingname is in geen van zijn zestien bijdragen sprake.[59] Achteraf gezien had hij zijn medewerking beter wat eerder kunnen staken, want de nummers voordat zijn laatste stuk verscheen waren wel erg Deutschfreundlich. In januari 1938 bijvoorbeeld was in *De Waag* te lezen hoe Hitler op zijn nieuwsjaarsreceptie bij wijze van uitzondering 'in rok met witte das en hoogen hoed' te zien was. Die zeldzame gelegenheid wilde de correspondent in Berlijn niet onvermeld laten, hoewel deze burgerkleding 'hem eerlijk gezegd niet flatteert'. Drie afleveringen later, half februari 1938, werd door dezelfde correspondent eens duidelijk gezegd dat de informatie over het nationaalsocialisme in Nederland onterecht negatief in de pers werd gebracht, behalve in *De Waag*. Het zou toch beter zijn, zo schrijft hij in allerlei varianten, dat Nederland 'met zijn buurman, met wie ons land zoo uitgebreide handelsbetrekkingen onderhoudt' in vriendschap leeft. De correspondent is goed op de hoogte van de situatie in Duitsland. Nadat hij heeft uitgelegd dat het bestaan van een Hitlerjeugd en een Bond der Duitsche Meisjes logisch is, weet hij ook nog te melden: 'Men denke niet, dat de strijd tegen de Joden geliquideerd is. Deze werd tijdelijk achter de schermen verder gestreden. Sinds weken is hij weer zichtbaar geworden.' Op 26 maart stond in *De Waag* dat Hitler 'geen gevaar, maar een krachtige waarborg is voor een werkelijk-mogelijken vrede tusschen de Westersche cultuurnaties'. In 1939

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 305

werd Goedewaagen redacteur van *De Waag* en per 9 mei 1940 hoofdredacteur. *De Waag* was ondertussen een *hard boiled* nationaal-socialistisch tijdschrift en Goedewaagen accepteerde twee jaar later de functie van secretaris-generaal van het gelijkgeschakelde Departement van Volksvoorlichting en Kunsten. Met Goedewaagen zou Campert nog te maken krijgen in diens functie van secretaris-generaal.

Anders dan Meijer Schwencke, die geld genoeg had en bovendien precies wist met wie hij zaken deed, pakte Campert alles aan dat hem financieel uit de brand kon helpen. De nood was hoog. Jan Campert was uit de journalistiek, uit de literatuur ook goeddeels. In januari 1940 werd hij zelfs door de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde als lid geroyeerd, nadat hij herhaaldelijk was gemaand zijn contributie te betalen. Hij wist wel uit zijn tijd bij *De Nieuwsgier* dat Meijer Schwencke een rommelaar was, een handige jongen die de eerste uitgevers van die krant benadeeld had door zich valselijk uit te geven als nieuwe eigenaar van The Intermediairy Press Service (TIPS). Dit persbureau van de gebroeders Hünd gaf *De Nieuwsgier* uit maar verkocht ook aan tal van kranten en tijdschriften meestal uit het Engels vertaalde rubrieken. Meijer Schwencke had geprobeerd, en Campert wist dat, uitgeverij Wegener van de *Nieuwe Apeldoornsche Courant* te misleiden door te zeggen dat TIPS in handen was gekomen van de VPB. Op die manier hoopte hij Wegener als klant van zijn oude werkgever af te pakken.

Campert wist dus al jarenlang wat voor vlees hij in de kuip had, als het over Meijer Schwencke ging. Maar hij wist misschien niet altijd dat Meijer Schwencke in zijn buurt was. Door zijn relatie met Willy Corsari was Campert in contact gekomen met uitgeverij Leopold. In 1934 verscheen daar zijn roman *Die in het donker...*, een jaar later volgde zijn roman *Wier*, het daaropvolgende jaar gaf Leopold zijn dichtbundel *Verwilderd Landschap* uit en dankzij Leopold verscheen in 1937, nadat een Duitse vertaling bij Eugen Diederichs was afgeketst, zelfs een Deense vertaling van zijn roman *Wier*.[60] Het contact met Leopold was dus intensief, en dat bleef ook zo, want in 1941

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 306

gaf deze uitgeverij *Slordig beheer* uit. Maar er is een andere uitgave van Leopold waar Campert nauw bij betrokken was: *Trouweloos Vaderland* van Martin Haller.

Dit boek is in geen enkele openbare collectie aanwezig. Het is een bloedeloze roman over een decadente aristocratische graaf die zich op een bekrompen wijze verheven voelt boven de aloude 'Germaanse gebruiken', oorspronkelijk in 1936 verschenen bij de Zwitserse uitgeverij Europa Verlag onder de titel *Ein Mann sucht seine Heimat*. Het laten vertalen van dit boek maakte deel uit van de Duitse strategie om de openbare meningsvorming in Nederland te beïnvloeden. Van deze titel kan niet met zekerheid vastgesteld worden dat Meijer Schwencke er bemoeienis mee had, van andere wel, maar zeer waarschijnlijk heeft hij *Trouweloos Vaderland* tegen gunstige condities ondergebracht bij Leopold. Er was alle ruimte voor uitgever en vertaler om de politieke strekking van *Trouweloos Vaderland* over het hoofd te zien, en misschien waren uitgever en vertaler wel echt zo naïef. In 1937 kwam het boek in een mooie linnen band op de markt, met op de titelpagina de vermelding: 'geautoriseerde vertaling van Jan Campert'. Dat Meijer Schwencke als intermediair was opgetreden, is aannemelijk omdat Haller tot een cluster van schrijvers behoorde dat voor en tijdens de oorlog in onder meer Duitsland, Frankrijk en Nederland gepubliceerd werd dankzij de inspanningen van Meijer Schwencke. Enkele van die auteurs zijn Robert Briffault, Martin Haller en Jean de La Hire. Voor de Nederlandse edities van de boeken van Briffault en De La Hire is Meijer Schwencke zeker verantwoordelijk. Deze schrijvers, maar ook Nederlandse auteurs als Willem Waterman (pseudoniem van W. van den Hout) hamerden in de jaren dertig op het in bepaalde kringen gevoelde gekwetst nationalisme, en in de oorlogsjaren zouden ze allemaal collaboreren. In 1939 publiceerde Waterman zijn eerste boek: *Een woestijn raakt zoek*. Een jaar later verscheen zijn satirische roman *Amerika Filmt; Een visie op Hollywood en op Hollywood's wonderlijke werkwijzen*.

Toen *Amerika Filmt* in 1939 verscheen, was Waterman inmiddels gemobiliseerd en ondergebracht als korporaal bij het Corps Motordienst in Bilthoven, hetgeen in 1941 resulteerde in zijn roman *De*

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 307

kruistocht van generaal Taillehaeck, twee jaar later gevolgd door *Een strijd om Nederland*. Die twee laatste boeken behandelen een thema dat ook door mr. A. Roothaert met zijn populaire roman *De vlam in de pan* met verve geëxploiteerd werd. Zowel Waterman als Roothaert hekelden in hun roman het Nederlandse defaitisme van voor de oorlog, dat uitmondde in een slap militair beleid. Nee, dan de goed geoutilleerde Duitsers, die lieten hun eigen soldaten niet met aftandse geweren creperen. Dit gekrenkte nationalisme dat via het Duitse nazidom een stem kreeg, was een Europees fenomeen.[61]

Ook Martin Haller, met zijn *Ein Mann sucht seine Heimat*, gaf uiting aan dit gevoel. Haller draaide later volop mee in de publiciteitsmachine van de nazi's. In 1943 bijvoorbeeld verscheen bij de collaborerende Franse uitgeverij Balzac zijn boek *Les Grandes époques de l'histoire allemande*, ongeveer tegelijkertijd verscheen bij dezelfde uitgeverij van Robert Briffault *La Fable anglaise*. Briffault publiceerde in 1940 bij de Haagse uitgeverij W.J. Ort het boek *De ondergang van een imperium*. Meijer Schwencke betaalde de eigenaar om van zijn imprint gebruik te mogen maken. In feite diende de oude uitgeverij W.J. Ort als dekmantel van de nieuwe activiteiten van Meijer Schwencke.

In *De ondergang van een imperium* betoogde Briffault dat Nederland zich af moest keren van 'de tanende Britse suprematie'. Tobi Goedewaagen leidde de vertaling, die bij W.J. Ort verscheen, in en oordeelde dat de lectuur van Briffault 'bevrijdend en blikverruimend' was. Jean de La Hire publiceerde in 1941 bij de gelijkgeschakelde uitgeverij Éditions du Livre Moderne: *Le Travail, Les Travailleurs et la Nouvelle Europe*.[62]

Adolphe d'Espie de La Hire, pseudoniem van Jean de La Hire gaf in 1940 zijn *Le Crime des Évacuations. Les Horreurs que nous avons vues* in het licht bij uitgeverij Éditions Tallandier. Dit boek was deels voorgepubliceerd in *Le Matin*, een collaborende krant die in de vrije Franse zone verboden was. Ook later verborg De La Hire zijn sympathie voor de bezetter niet.[63] De Nederlandse vertaling van *Le Crime des Évacuations* verscheen in 1941 bij N.V. van Ditmar's Boekenimport te Amsterdam. Ook dit boek is een zeldzaam *collectors item*

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 308

geworden. Maar belangrijker: aan de hand van deze uitgave is zonder twijfel de zakelijke relatie tussen Jan Campert en Arie Meijer Schwencke aan te tonen.

Van Ditmar's Boekenimport was een in Nederland en België opererend bedrijf dat boeken importeerde en distribueerde, maar dat ook zelf boeken uitgaf. De meeste van die eigen uitgaven betroffen vertalingen van buitenlandse kunstboeken. Maar de uitgever zag ook handel in nationaal-socialistische titels. In 1939 importeerde de Antwerpse vestiging een groot aantal exemplaren van Hitlers *Mein Kampf*, dat wil zeggen van de Nederlandse vertaling die door de uitgeverij De Amsterdamsche Keurkamer was uitgebracht. Van Ditmar's Boekenimport verkocht deze editie in Vlaanderen. In juni 1940 werd de directeur van Van Ditmar's Boekenimport, M.L. Bodlaender, uit zijn functie gezet door de *Sonderbeauftragte der Reichspressekammer* E.A. Bredow. Hij werd de Duitse Verwalter van Van Ditmar's Boekenimport. En Bredow vervulde deze functie met verve, want Van Ditmar's ontpopte zich tot de belangrijkste Nederlandse importeur van Duitse propaganda, met een kantoor in Antwerpen en gelieerd aan de nazi-uitgeverij Volk en Staat. Maar ook was Bredow verantwoordelijk voor de vierenvijftig pulpromannetjes in de Jan Stavast-reeks die in 1942 en 1943 verschenen.[64] De hoofdfiguren in de reeks appelleerden aan de avontuurlijke geest van 'flinke jongens' met bloedstollende verhalen over zeevaart, vreemde landen, bergbeklimmers of avontuurlijke onderwerpen uit de geschiedenis. Pas in deel 24 kwam de oorlog in beeld. Hierin arresteert een vijftienjarige jongen met hulp van Duitse soldaten enkele ondergedoken Engelse piloten.[65] De deeltjes verschenen allemaal zonder auteursnaam en waren op een enkele uitzondering na van buitenlandse afkomst. Ze moesten dus vertaald worden en aangezien er elke twee weken een aflevering gepland stond, werd er naarstig aan de vertalingen gewerkt. Ook Jan Campert werd hierbij ingeschakeld. Op zijn beurt riep hij de hulp in van zijn vriendenkring: 'Wij vertaalden inderdaad pulpboekjes voor Jan Campert, die bij Meijer Schwencke verschenen. We verdienden daar allemaal aan,' herinnert Wim van Norden zich.[66]

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 309

In het bedrijfsarchief van Van Ditmar's Boekenimport is geen enkele uitgave uit 1941 bewaard gebleven. Zeker is wel dat *De misdaad der evacuatie; tragische episoden uit de groote vlucht in Frankrijk* halverwege 1941 is verschenen, 'in het Nederlandsch vertaald door Jan R.Th. Campert'. Hiermee is onomstotelijk bewezen dat Jan Campert zijn diensten aanbood bij een gelijkgeschakelde uitgeverij. In dit geval is het onmogelijk dat hij niet op de hoogte was van de politieke houding van Van Ditmar. Zo gaat bijvoorbeeld het argument niet op dat er al aan de vertaling werd gewerkt terwijl het bedrijf van signatuur veranderde. Aan de vertaling is Campert gaan werken toen Nederland al lang bezet was. *Les Horreurs* verscheen in Frankrijk na 10 juli 1940, zoals in de Franse editie staat. Bij Van Ditmar's Boeken Import bestond ook geen twijfel over de strekking van *Les Horreurs*. In een brief aan het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten van november 1941 vroeg Van Ditmar's of *Les Horreurs* en enkele andere van hun uitgaven ingezet konden worden voor propagandadoeleinden. 'Wij achten deze brochures bijzonder geschikt voor die Hollanders, die bij de Duitsche Weermacht resp. in Duitsland werkzaam zijn.'[67]

Pas in 1950, toen de perszuiveringscommissie probeerde duidelijkheid te krijgen over de activiteiten van Meijer Schwencke tijdens de oorlog, kon met zekerheid vastgesteld worden dat *De misdaad der evacuatie* bij Van Ditmar's Boekenimport op initiatief van Meijer Schwencke tot stand was gekomen. Dankzij een bewaard gebleven rekening van de binder kan zelfs bewezen worden dat deze uitgave door Meijer Schwencke en zijn VGB gefinancierd was.[68]

Meijer Schwencke heeft tijdens zijn proces na de oorlog vaak gezegd dat hij goed bevriend was met Jan Campert, dat Campert tot aan zijn dood voor de VPB en de VGB gewerkt heeft. Hij noemde in een proces-verbaal zelfs titels van boeken die de VPB voor Scherl-Verlag of rechtsstreeks voor de Duitse Wehrmacht op de Nederlandse markt bracht, en die door Jan Campert bewerkt en vertaald werden. Meijer Schwencke gaf er na de oorlog een moeilijk te controleren draai aan die door de Commissie voor de Perszuivering overigens niet geloofd werd. 'Soms werd een boekje zo omgewerkt

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 310

(de heer Campert zorgde hier altijd voor) dat het propaganda-element zich juist tegen de Duitsers zelve richtte.' Dit geschiedde met het boekje *Kunnen slagschepen beslissen?* verschenen bij Ort. Van geen van die genoemde boeken kan overigens gezegd worden dat 'het propaganda-element zich juist tegen de Duitsers' richtte, maar evenmin is met zekerheid te zeggen of Campert er inderdaad iets mee te maken had.[69] Ook is niet meer na te gaan of het waar is, zoals Meijer Schwencke beweerde, dat Jan Campert de lay-out voor zijn rekening had genomen van het eerste nummer van *De Schouw*, het tijdschrift van de Kultuurkamer. Maar het verhaal over *De Misdaad der evacuatie* maakt wel duidelijk dat Campert samenwerkte met Meijer Schwencke bij het op de markt brengen van nationaal-socialistische propaganda.[70] Tegelijkertijd kwam Campert in 1941 halve dagen boekhouden op het kantoor van uitgever Stols in de Haagse Nobelstraat. Ook Clara Eggink en Max Nord werkten tijdens de bezetting voor Stols.[71] Fiep Westendorp illustreerde *De vrouw en de cormarant* van Clara Eggink, in 1941 bij Stols verschenen. Stols zelf was ondergedoken. Jan Campert raakte zeer bevriend met zijn vrouw Greetje.

Vanwege financiële malversaties met zijn uitgeverij De Schouw werd Meijer Schwencke in 1942 door de Duitsers aan de kant gezet. Alle onderdelen van zijn ingewikkelde netwerk van persbureaus, drukkerijen en uitgeverijen zijn in de lente van 1942 onder *Verwaltung* geplaatst. Vanaf 1943 zette hij zich in voor het illegale *Parool*. Max Nord en Wim van Norden zijn ervan overtuigd dat Meijer Schwencke vanaf dat moment de goede zaak diende. Meijer Schwencke werd na de oorlog tot twintig jaar gevangenisstraf veroordeeld. De commissie die de perszuivering ter hand nam, veroordeelde hem tot 'definitieve uitsluiting' van de beroepsgroep.

RIOD-medewerker Van der Leeuw heeft in 1950 met de rechercheurs van de Commissie voor de Perszuivering en met zijn directeur Loe de Jong afgesproken zoveel mogelijk over de bekend geworden feiten rondom Jan Campert te zwijgen. 'Dit uit overweging, dat ieder "roeren" in deze zaak aanleiding zou kunnen geven tot een publieke

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 311

rel.'[72] Het is deze goedbedoelde verdoezeling van feiten die als onzichtbare veenbrand de reputatie van Jan Campert meer schade dan goeds heeft gebracht.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 312

HOOFDSTUK 9

Fatale grensoverschrijding

'Wanneer dit tijdlijk leven endt, begint het endelooze leven.'[1]

In 1941 verscheen Camperts dichtbundel *Huis en Herberg*. In de *Verzamelde Gedichten 1922-1943*, die Hein 's-Gravesande in 1947 samenstelde, is een gedicht opgenomen dat volgens de samenstellers in *Huis en Herberg* zou hebben gestaan.

XVI

Nu mij niets aan dit alles meer bindt
ga ik ook maar liever heen.
Op het pad dat ik voor mij vind
zie ik enkel distels en steen.

Maar in haar liefde heb ik geloofd,
merg en bloed van mijn bestaan.
Heb ik die nu mijzelve ontroofd
of ontdeed ik mij van een waan?

Te erkennen te hebben gefaald,
niet eens meeslepend en groot,
is alle winst die ik heb behaald.
Wie weet slaag ik in den dood.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 313

Campert voltooide dit gedicht volgens eigen aantekening op het manuscript op 17 oktober 1936 in Kijkduin. In een brief aan Victor van Vriesland oordeelde hij dat het 'tot het beste behoorde dat hij ooit schreef' en stuurde het daarom onder de titel 'In Mineur' naar *De Gids*, waarin het ook gepubliceerd werd. Maar in *Huis en Herberg* heeft het niet gestaan. Het is merkwaardig dat de samensteller van zijn *Verzamelde Gedichten* net deed alsof het er wél in stond.

Door weglating van de titel 'In Mineur' wordt in dit gedicht het heroïsche beeld van Campert onderstreept dat onmiddellijk na zijn dood gecultiveerd werd. Elke lezer van nu zal 'In Mineur' als een auto-In memoriam van Jan Campert lezen, ook wel door de hoofdletters IM in de titel.

De vraag blijft waarom Campert het in 1941 niet in zijn bundel opnam. We kunnen er alleen maar naar gissen, maar dezelfde woorden die hem ervan af zullen hebben gehouden, waren voor 's-Gravesande waarschijnlijk het argument ze postuum toch in *Huis en Herberg* te plaatsen: 'Te erkennen te hebben gefaald, / niet eens meeslepend en groot'. Campert, die in de jaren dertig zulke indrukwekkende geëngageerde gedichten had geschreven over politieke vluchtelingen en over de boekverbranding in Duitsland, voelde zich nu karakterloos en kwetsbaar. Er waren natuurlijk mensen in zijn omgeving die op de hoogte waren van zijn opportunisme, zijn medewerking aan *De Waag* en zijn werk voor Meijer Schwencke. Gingen die niet kletsen en roddelen als ze deze in politiek opzicht dubbelzinnige versregels zouden lezen? Ironisch genoeg is de afsluitende regel 'Wie weet slaag ik in den dood', bewaarheid geworden als het over Jan Campert als icoon van het verzet gaat. Hij is de Anne Frank onder de verzetsdichters.

Dat Campert als icoon voor het verzet is gaan fungeren, heeft alles te maken met zijn beroemde gedicht 'De Achttien Dooden'. Begin 1943 bracht de studente Anne Maclaine Pont tijdens een van de regelmatige bijeenkomsten van het Utrechtse Kindercomité in het restaurantje Kortenbach (betrouwbaar omdat je er moest reserveren en voor nazi's was het altijd 'vol') aan het Janskerkhof in Utrecht het ge-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 314

dicht 'De Achttien Dooden' mee, getypt op een geel of vergeeld doorslagvelletje. Maclaine Pont vroeg aan de fondsenwerver van het comité en latere directeur van uitgeverij De Bezige Bij Geert Lubberhuizen of hij misschien iets kon met het gedicht. Hij zou het proberen.

Er was nooit direct contact geweest tussen Jan Campert en een van de leden van het Kindercomité. Iedereen had kort daarvoor wel gehoord dat de bekende dichter in Neuengamme was omgekomen. Hoewel diverse naoorlogse publicaties reppen van het clandestien circuleren in 1942 van 'De Achttien Dooden' op doorslagpapiertjes, is daarvoor geen bron te vinden.[2] Wel was het gedicht al eerder verschenen, op 10 februari 1943 anoniem in *Het Parool* ('een Nederlandsch dichter, wiens naam wij de wraakgierigheid der Duitschen kennen, verzwijgen en die onlangs in een concentratiekamp is omgekomen') en op 21 februari 1943 in het ondergrondse *Vrij Nederland*.

Waarschijnlijk had Anne Maclaine Pont het doorslagvelletje met daarop 'De Achttien Dooden' gekregen van haar aangetrouwde oom Harro Bouman in Zwolle. Maclaine Pont woonde voor de oorlog een tijdje in huis bij de familie Bouman. Ze bleef er komen en voelde zich aangetrokken tot de artistieke sfeer die in huize Bouman heerste. Zo was zij bevriend geraakt met Victor van Vriesland. Dat Van Vriesland een doorslag van 'De Achttien Dooden' van Campert heeft gekregen is zeer wel mogelijk. Maar het gedicht is niet via hem bij Bouman terechtgekomen, want Van Vriesland werd pas als onderduiker bij Bouman ondergebracht nadat de rijmprent verschenen was, namelijk in augustus 1943.[3] De route kan ook directer zijn geweest. Harro Bouman ontving graag kunstenaars in zijn royale huis, die ook bleven logeren. Op die manier had hij misschien Van Vriesland leren kennen en zo kan ook Jan Campert in Zwolle terecht zijn gekomen. Het dagboek van Bouman geeft geen uitsluitsel, en bovendien was de auteur ervan voorzichtig over illegale activiteiten uit vrees dat het in verkeerde handen zou vallen. In het dagboek komt de naam Campert maar één keer voor, op 25 januari 1943, enkele maanden voordat 'De Achttien Dooden' als rijmprent verscheen. Bouman had over de dood van Campert gehoord: 'een mooi gedicht

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 315

liet hij na'. Kende Bouman het van een circulerend stencil, of profileerde hij zich hier meer onwetend dan hij in werkelijkheid was en had hij 'De Achttien Dooden' illegaal in bezit, als manuscript? We weten alleen zeker dat Campert halverwege de jaren dertig een paar dagen in Zwolle verbleef, want van daaruit ontving zijn zevenjarige zoontje Remco de enige briefkaart die zijn vader hem ooit stuurde.[4]

In het verhaal 'Een reisje naar Zwolle' beschrijft Remco Campert de reis van meneer Grimberg en zijn zoon van bijna dertien die naar Zwolle gaan en daar in een hotel blijven logeren. 'Zijn vader, die van zijn moeder was gescheiden toen Peter zes jaar was, woonde in Antwerpen en Peter zag hem zelden.' De reis werd per Studebaker gemaakt en tussen Apeldoorn en Zwolle, bij Epe 'remde meneer Grimberg plotseling af en sloeg een zijweg in'.[5]

In dit verhaal lopen autobiografie en fantasie door elkaar. Jan Campert woonde niet in Antwerpen, reed ook geen auto, en had een Studebaker nooit kunnen betalen, maar het verhaal is ook doortrokken van details die wel degelijk autobiografisch zijn. De 'zijweg' leidde namelijk naar Epe, naar een familie waar Remco Campert inderdaad tijdens de bezetting heeft gewoond. Ook fantaseerde de schrijver Remco Campert in dit verhaal over de reis die Jan Campert naar Zwolle maakte, en waarvan hij wist dankzij de briefkaart. 'Meneer Grimberg waste zich en trok een schoon overhemd aan en sprak met Peter af dat ze elkaar om halfzes weer in de kamer zouden ontmoeten om daarna samen te gaan eten en misschien wel naar de bioscoop, Peter moest maar eens gaan kijken of er iets aardigs draaide, een showfilm of zo.' Vader, zo suggereert de schrijver hier, had ondertussen een rendez-vous.

Nog los van de vraag hoe het manuscript van 'De Achttien Dooden' in handen viel van het Kindercomité, bestaan er veel misverstanden over de totstandkoming van dit gedicht. Zelfs in een jubileumuitgave van De Bezige Bij onder redactie van Lubberhuizen stond in 1984 dat Campert 'De Achttien Dooden' in maart 1941 schreef in gevangenschap.[6] Dit is onjuist. De ingeving tot het schrijven van een gedicht over de executie van achttien verzetsstrijders kreeg Campert waarschijnlijk op 9 april 1941, toen hij in het illegale

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 316

Parool over de dood van 15 leden van de Geuzengroep en drie Februaristakers las: 'De achttien mannen, die in de strijd vielen, zijn hiervoor het bewijs. Voor ons allen zullen zij zijn een lichtend voorbeeld. Het beste deel der natie zal er door hun voorbeeld van doordrongen worden, dat geen offer te groot is voor de strijd om de vrijheid.'[7] Campert kende de mannen geen van allen, maar als dichter met grote verbeeldingskracht raakte hij onder de indruk van dit bericht en schreef er een gedicht over, niet wetende dat hij ruim een jaar later zelf ook in een cel zou belanden.

Vijftien van de achttien doden maakten deel uit van de Geuzen, de verzetsgroep van de restaurateur van gobelins Bernard Yzerdraat, die met het *Geuzenbericht* tevens verantwoordelijk was voor de eerste illegale persuitgave. Dit met de hand geschreven politieke pamflet was al direct na de capitulatie verschenen. In november 1940 werden de Geuzen gearresteerd en op 13 maart 1941 zijn ze terechtgesteld, doodgeschoten op de Waalsdorpervlakte bij Scheveningen. Drie communisten die op 25 en 26 februari in staking waren gegaan tegen de anti-joodse maatregelen van de bezetter, en tegen de arrestatie van vierhonderd joodse mannen in Amsterdam in het bijzonder, werden ook geëxecuteerd.

In de lente van 1943 verscheen 'De Achttien Dooden' als rijmprent, en als allereerste uitgave van een nieuwe uitgeverij: De Bezige Bij. De prent werd gedrukt, herdrukt, nagedrukt, geroofdrukt en verscheen in bloemlezingen. Geen wonder dat talloze Nederlanders deze tekst uit hun hoofd kenden. Het was een mooi gedicht, bovendien met een duidelijke politieke stellingname tegen de bezetter. Omdat Campert dood was, kon zonder risico zijn naam voluit onder deze tekst gedrukt worden. Als gevolg van het misverstand dat Campert een van de achttien zou zijn geweest, is in talloze publicaties vermeld dat Campert gefusilleerd is. Dit alles, samen met het gegeven dat hij relatief vroeg in de oorlog aan zijn einde was gekomen waardoor hij als het ware nog tweeënhalf jaar lang in bezettingstijd een grote postume reputatie kon opbouwen, is de verklaring voor het ongekende succes van dit gedicht. Zeker kort na de oorlog, maar ook vandaag de dag nog, zullen weinig Nederlanders nooit van 'De Acht-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 317

tien Dooden' gehoord hebben. Tijdens de oorlogsjaren werden 15.000 exemplaren van de rijmprent met *De Achttien Dooden* door De Bezige Bij verkocht. De tekst is geheel of gedeeltelijk ook door anderen verspreid, in duizendtallen. Ook na de bevrijding bleef de afzet fenomenaal. Tussen 1 januari 1955 en 30 juni 1956, om een voorbeeld te noemen, werden 45.831 exemplaren verkocht.[8]

Een cel is maar twee meter lang
en nauw twee meter breed,
wel kleiner nog is het stuk grond
dat ik nu nog niet weet,
maar waar ik naamloos rusten zal,
mijn makkers bovendien,
wij waren achttien in getal,
geen zal de avond zien.

Heeft Campert aan zijn eigen korte opsluiting in 1938 gedacht, toen hij schreef: Een cel is maar twee meter lang / en nauw twee meter breed? Toen hij door toedoen van Willy Corsari een paar dagen in een politiecel zat en aan Leentje Gast schreef: 'Ik zit echter – schrik niet – in een cel van 2 bij 4 en wanneer ik daaruit kom weet ik niet.'

Campert had, ook al was het wat laat gezien de rechts-autoritaire koers die het blad al was gaan varen, in 1938 afstand genomen van *De Waag*. Wel raakte hij in 1941 betrokken bij *Het Weekblad Cinema & Theater*. Vanaf april 1941 tot maart 1942 publiceerde hij in dit genazificeerde tijdschrift vijf 'Oud-Hollandsche' verhalen. Deze kopij was op zichzelf niet politiek geladen, maar de hoofdredacteur J.T. Hulsekamp was een notoire nazi die als mededirecteur van uitgeverij Opbouw allerlei pro-Duitse tijdschriften uitgaf, en het was duidelijk dat *Cinema & Theater* al direct na de inval van de Duitsers in nationaalsocialistisch vaarwater was gekomen. Campert schreef echter over onschuldige personages, degelijke bonkige schippers en jongens van Stavast die met oerhollandse heldenmoed het ene avontuur na het andere beleefden. Maar daarnaast stond het blad vol met hakenkruisen en oproepen voor 'de strijd tegen het bolsjewisme'. Zo werd op

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 318

12 juli 1941 een fotoreportage over 'de massa-bijeenkomst op het ijsclubterrein te Amsterdam' afgedrukt. Alleen al op de eerste pagina van deze reportage stonden vier foto's waarop vijftien vlaggen met hakenkruisen fier in de wind waaien. De vijf verhalen van Campert zijn geïllustreerd door Fiep Westendorp. Ook talloze andere bijdragen in het blad werden door haar van een tekening voorzien. Zij was een actief medewerkster van alle tijdschrijften die Opbouw uitgaf: *Cinema & Theater*, *Rijk der Vrouw* en *Unicum*. Chris de Graaff, in een ver verleden Camperts concurrent in de liefde, werkte eveneens voor *Cinema & Theater*. Han Hoekstra leverde kopij voor *Unicum*. Net als Willem van den Hout, beter bekend onder zijn pseudoniem Willem Waterman. En Marten Toonder stond op de medewerkerslijst voor *Cinema & Theater*, *Rijk der Vrouw* en *Unicum*. Ook Camperts voormalige schoonvader Johan Broedelet verleende zijn diensten aan *Cinema & Theater* en *Unicum*.

Het resultaat van Camperts 'slordige beheer' over zijn leven en werk in die dagen vond hij verwoord bij de Engelse dichter Ernest Dowson:

> And I am desolate and sick of an old passion
> Yea, hungry for the lips of my desire:
> I have been faithful to thee, Cynara! in my fashion

Campert voegde daaraan toe:

> In my fashion. Naar mijnen trant.
> Die naar bankroet leidt...'

Even zag het ernaar uit dat het met dat bankroet wel mee zou vallen. Op een lijst van medewerkers van uitgeverij Opbouw wordt als adres van Westendorp gegeven: Amalia van Solmsstraat 91 Den Haag. Preciezer gezegd: het adres van Jan Campert en Clara Eggink. 'Jan Campert, die een tijd bij zijn moeder inwoonde en later ook nog in de Van Solmsstraat is gekomen,' aldus Clara Eggink.[9] Campert was dus bij zijn ex-vrouw ingetrokken, die samenwoonde met Fiep Westen-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 319

dorp. De tekenares had een tijdje in huis gewoond bij de NSB-er Jan van Rheenen, 'de man die mogelijk Campert [...] aan zijn eind heeft geholpen', zo schreef Eggink zonder toelichting in haar memoires. Ze kregen ruzie en Westendorp trok ook bij Eggink in. Eggink en Westendorp werden vriendinnen, en bovendien kwam deze woonsituatie, toen Campert zich bij hen voegde, goed uit. Clara's zoontje Wim woonde eveneens op de Van Solmsstraat. Aangezien Campert en Eggink uithuizige types waren en Westendorp niet zo van uitgaan hield, werd zij allengs de inwonende oppas.[10] De brieven die Campert in die tijd schreef zijn bijna allemaal geschreven vanaf dit adres. 'In het huis aan de Amalia van Solmsstraat schreef Jan Campert zijn beroemde gedicht "De Achttien Dooden". Op een dag riep Jan naar boven: "Fiep kom je even boven?" En hij droeg dit gedicht aan mij voor.'[11]

Geldgebrek

Twee jaar na zijn officiële scheiding van Clara Eggink – in werkelijkheid leefden ze al bijna vier jaar niet meer samen – en zijn vele relaties die erop volgden, was hij dus weer in de armen gelopen van zijn ex-vrouw. In *Slordig beheer* schrijft hij spijt te hebben van de scheiding. Het waren de eerste oorlogsdagen, 'vijf dagen zwart van kommer' in mei 1940.[12] Campert zocht Clara Eggink op en ervoer zijn verblijf bij haar als 'koele handen op een koortsig voorhoofd'. Hij had nooit van haar weg moeten gaan. 'Waarschijnlijk heb ik nooit opgehouden haar lief te hebben.'

Campert, Eggink en Westendorp leefden van wat elk van hen inbracht voor de huishoudpot. Ze voerden een ménage à trois, maar waarschijnlijk toch alleen in de letterlijke zin. Een dag per week werkte Westendorp in Amsterdam, op de burelen van Opbouw en maakte daar illustraties bij de binnengekomen kopij voor onder meer *Cinema & Theater*. Even dreigde zij haar activiteiten voor Opbouw te moeten staken, toen het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten aan de uitgeverij liet weten een tekenares in dienst te hebben die tevens in het verzet zat. Maar in een gesprek met de di-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 320

rectie van Opbouw wist Westendorp deze aantijging als laster te ontzenuwen.[13]

Campert en Eggink werkten samen aan een roman in briefvorm. Het was een autobiografisch experiment waarin een schrijver zijn ziel blootlegt aan een vriendin: De schrijver 'had n.l. B. verlaten, eenvoudig omdat ik het uitzicht op dat kreng van een schrijftafel niet langer kon verdragen'. Uit dezelfde brief: 'En dan van die rumoerige en meestal quasi-artistieke avonden en nachten, die mij altijd de keel hebben uitgehangen. De sfeer dier festijnen was echter na korten tijd voldoende om mij weer spoorslags te doen terugkeren naar mijn dorp. En het gevolg was dat ik een maand later *Zeevlam* afhad.' Maar de hernieuwde relatie met Clara Eggink liep spaak en de briefroman is nooit afgemaakt.[14] Campert vertrok naar zijn moeder aan de Eerste Jacob Obrechtstraat in Den Haag.

Dat adres van zijn moeder gebruikte hij al lange tijd als postadres, waardoor er bij anderen steeds verwarring was over waar Campert nu woonde. Zelfs zijn uitgever Stols wist in maart 1941 pas na herhaaldelijk informeren waar zijn auteur te bereiken was.[15] En dat is niet alleen uit Camperts grillige levenswijze of de oorlogsomstandigheden te verklaren. Er waren ook vrienden die weinig op hadden met Camperts labiele gedrag. Han Hoekstra liet dat duidelijk blijken toen hij halverwege 1941 *Slordig beheer* recenseerde onder de kop 'Campert op zoek naar zichzelf'. Over de ingewikkelde relaties met vriendinnen die in dit boek aan bod komen, zegt de recensent: 'Ik geloof graag, dat het schrijven van een overzicht als dit een verhelderende bezigheid kan zijn, dat men tot op zekere hoogte er zichzelf een dienst mee bewijst.' Maar Hoekstra betwijfelde of dit autobiografische geschrijf een 'nieuwe werkelijkheid' opleverde die de gevoelswereld van de schrijver ervan verrijkt. Nee, Hoekstra wist het zeker: 'Die wereld bleef hier gesloten, of zij is zoo leeg als men uit dit boekje op zou maken.'[16] Hoekstra's moeder, Poetje, was de overbuurvrouw van Camperts moeder (en dus in zekere zin ook van Campert) in de Eerste Jacob Obrechtstraat. Hoekstra zal op die manier nog wel het een en ander over zijn vriend Campert gehoord hebben dat niet in *Slordig beheer* stond, maar wel zijn opinie over dat boek beïnvloed had.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 321

Wat had er voor Campert anders opgezeten dan weer naar zijn moeder in de Obrechtstraat te gaan? Hij was niet alleen arm. Nee, Campert had zoveel schulden dat hij officieel onder curatele was gesteld. Alle inkomsten moesten op het banknummer van een incassobureau worden gestort. En omdat Campert geen inkomsten had, schreef hij maar een briefje aan Stols dat het toekomstig honorarium voor de nooit voltooide briefroman van Eggink en hemzelf op dat rekeningnummer gezet moest worden. 'Zou je – wanneer Claartje's en mijn roman af is – van het mij toekomende honorarium *honderd gulden* willen storten op rekening van de N.V. Vereenigde Incassobureaux.'[17] Het was een van de vele verzoeken om geld aan Stols.

Altijd maar weer dat geldgebrek. Het heeft Campert in de oorlogsjaren gedwongen tot een leven op het randje. 'Jan Campert heeft – dat lijdt geen twijfel – in de tweede wereldoorlog zijn leven veil gehad voor de goede zaak,' schreef Clara Eggink na de bevrijding.[18] Toch is er reden voor twijfel. Er zijn allerlei aanwijzingen dat Campert op zijn minst van twee walletjes at. In 1941 publiceerde hij zijn vertaling van de collaborerende Jean de la Hire bij de gelijkgeschakelde N.V. van Ditmar's Boekenimport. Campert hield er een keur aan dubieuze vrienden aan over, onder wie A. Meijer Schwencke. Maar er was meer. Campert solliciteerde in 1940 bij het genazificeerde Algemeen Nederlandsch Persbureau, nadat de joodse redacteuren daar ontslagen waren. Hij schreef een bedelbrief aan de fascist Alfred Haighton toen die functionaris bij het Nationaal Front was.[19] In deze brief, waarin gerefereerd werd aan 'een vriendschappelijke borrel' die de twee dronken ter nagedachtenis aan de 'onvergetelijke Kloos', verzocht Campert om een lening. Hij kreeg niet eens antwoord. Begin 1941 wendde Campert zich tot de 'door Rost van Tonningen aangestelde' hoofdredacteur van *Het Volk* Willem Goedhuys. Hij vroeg te mogen schrijven voor deze foute krant. Enkele artikelen zijn, anoniem, geplaatst.[20]

Op het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten circuleerde een lijst met 'Leden der NSB' die in aanmerking kwamen voor medewerking aan de Nationale Omroep. Op die lijst staat Jan Campert. 'Dit moet een vergissing zijn,' schreef radiohistoricus Dick Ver-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 322

kijk, 'veroorzaakt door het feit, dat Jan Campert naar een functie bij de afdeling gesproken woord bij de NO heeft gesolliciteerd en via een omweg op de lijst van NSB-sollicitanten is terechtgekomen. Die sollicitatie stamt hoogstwaarschijnlijk nog uit de periode Dubois [A.], want die stuurt Camperts brief op 3 mei 1941 door naar Kolff [A.Q.]. Wel moet worden aangenomen dat Camperts brief dateert van *na* de nazificatie van 13 maart.'[21] Ook Ben van Eijsselsteyn had zich bij de Nationale Omroep gemeld, maar net als Campert heeft hij waarschijnlijk nooit zijn daadwerkelijke medewerking verleend aan enig programma. Campert heeft zich niet aangemeld bij de NSB, zoals Verkijk al suggereerde, maar wel solliciteerde hij bij de genazificeerde Nationale Omroep.

In het najaar verzorgde Campert de lay-out van *De Schouw*, het nieuw te verschijnen blad van de Kultuurkamer. En wat in geen enkel naoorlogs rapport vermeld stond, was dat Campert correspondeerde met Tobias Goedewagen, Jan van Ham en Henri Bruning, functionarissen van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten. Aan Van Ham vroeg hij een maandelijkse toelage om zijn roman *Alsem* te kunnen afmaken, voor acht maanden tachtig gulden 'zou ik uit de zorgen zijn'. Het leverde hem een Rijkssubsidie op van 480 gulden.[22] In een brief aan Bruning vroeg Campert of hij het geld 'morgen' op het departement in ontvangst zou mogen nemen. 'Waarschijnlijk betekent dat voor jullie alleen een kleine administratieve beslommering, terwijl het voor mij zoo heel veel meer betekent.' Jan Campert verkeerde in ernstige financiële nood. Dat bleek wel weer.

De subsidie was hem toegekend op voorwaarde dat hij elke twee maanden verslag van zijn vorderingen zou uitbrengen. Na een aanmaning dat eindelijk te doen, reageerde Campert in september 1941 diplomatiek: 'De opzet veranderde, zoodat ik wel opnieuw moest beginnen.' Hij dankte nog eens voor de subsidie en eindigde 'met beleefde groet, hoogachtend Jan Campert.' Kort daarop kreeg hij van de mecenas Frans Mijnssen een subsidie; in de jaren twintig had Mijnssen hem ook al eens de helpende hand toegestoken, maar het geld ging nu rechtstreeks naar het incassobureau.[23]

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 323

Het geld was op. Wat nu? Moest hij, net als Van Eijsselsteyn een romanfeuilleton in *Die Deutsche Zeitung für die Niederlanden* gaan schrijven? Die wilde wel een bekende Nederlandse schrijver publiceren, maar dan wel met zijn naam erbij. Liever niet. Campert had nog steeds veel contacten waar zoiets absoluut niet gewaardeerd werd, en misschien ging het hem zélf te ver. Hij vertaalde, gewoon voor de lol tijdens een wekelijkse bijeenkomst, samen met Nico Donkersloot, Willem Hussem, Max Nord, Wim van Norden en Nes Tergast Engelse poëzie.[24] Shakespeare en Dowson waren populair in die tijd. Jan Engelman publiceerde in zijn dichtbundel *Tuin van Eros* ook vertalingen van Dowson en Shakespeare.

Maar van Shakespeare en Dowson vertalen kon je niet leven. Overal waar maar iets te verdienen viel, bood Campert zich aan. Voor de ANWB organiseerde hij een expositie Nederland in Boek en Band. 'Ik wilde daaraan ook een kleine expositie verbinden van manuscripten en dat van verzen die iets te maken hebben met ons Hollandsch landschap,' schreef hij aan Willem Hussem.[25] Of zijn vriend iets kon afstaan 'over het strand of zoo'. Het maakte niet zoveel uit, als die tentoonstelling er maar kwam. 'Daar verdien ik een paar centen aan maar deze kan ik nu nog niet krijgen en het is wat bezwaarlijk om al dadelijk – nu ik pas met deze lieden in contact ben – voorschot te gaan vragen. Ik moet echter morgen (Zaterdag) vijf-entwintig piek hebben, die ik dan terug kan betalen als ik mijn duiten beur. Zie jij kans, die ergens voor mij los te peuteren?' En de Jan Campert die zijn leven lang zo aan cafés verknocht was, moest nu aan Hussem schrijven: 'Vanwege centen-gemis kan ik niet in een etablissement afspreken.'

In september 1941 vroeg Campert daarom aan Charles Nypels – hij had in 1925 Camperts bundel *Verzen* gedrukt en was nu als redacteur aan uitgeverij Het Spectrum gelieerd – of hij misschien aan het Dickensproject kon deelnemen waarover in vertalerskringen al lang gesproken werd. Een maand later kreeg hij van de directeur van Het Spectrum, Piet Bogaard, een uitnodiging om te komen praten. Uitgeverij Het Spectrum was van zins het complete oeuvre van Charles Dickens na de oorlog in een luxe-editie uit te geven. Een keur aan

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 324

vertalers werd aangetrokken door de redactie, bestaande uit A.G. van Kranenburg, J.W.F. Werumeus Buning en Godfried Bomans. Op 21 oktober 1941 kwamen J.C. Bloem, Jan Campert en Clara Eggink en andere vertalers in het Parkhotel in Amsterdam samen met de medewerkers van Het Spectrum. Een voorlopige werkverdeling werd gemaakt: J.C. Bloem nam *Little Dorrit* voor zijn rekening, Clara Eggink *Sketches by Boz*, Gabriël Smit *Hard Times* en Jan Campert *Our mutual friend*.[26] Na deze bijeenkomst werd de werkverdeling nog een keer gewijzigd: Campert zou toch niet *Our mutual friend* vertalen, maar *Dombey and son*. Het boek werd hem door Gabriël Smit toegestuurd. Dat was tenminste wat concreter dan het plan, eind 1940 in de bar van Americain gesmeed, om voor Het Spectrum samen met Anton van Duinkerken 'een naoorlogs boek over De 11 provinciën door hun beste vertellers' samen te stellen.[27] Ook had Campert een afspraak met uitgeverij Contact om in de serie van semi-klassieke roman 'De Onsterfelijken' enkele titels te vertalen.[28]

Op 15 maart 1942, ter gelegenheid van het verschijnen van zijn bundel *Sonnetten voor Cynara*, verzorgde Jan Campert voor het letterkundig genootschap Oefening Kweekt Kennis (OKK) een middag over 'Dichterschap en Verantwoordelijkheid'. Hij refereerde aan zijn lezing van een paar jaar eerder over de taak van de criticus en vroeg in dit verband Menno ter Braak te herdenken, die in de meidagen van 1940 zijn verantwoordelijkheid genomen had als criticus, en als burger die reageerde op de maatschappelijke omstandigheden. Een dichter, zo vervolgde Campert, heeft behalve de verantwoordelijkheid voor zijn talent ook een verantwoording af te leggen over het lot van de mensen in de tijd waarin hij leeft. 'Wat doe je als je al die ellende om je heen ziet en eindelijk in staat bent min of meer te helpen.'

Als voorbeelden van dichters die zich politiek verantwoord opstelden, noemde hij Henriëtte Roland Holst en Herman Gorter. Ook Adriaan Roland Holst 'staat geenszins onverschillig tegenover het menschelijk drama, dat zich nu afspeelt [...] dan men oogenschijnlijk wel zou vermoeden'.[29] En zo noemde Campert nog een keur aan dichters die zich wel degelijk 'het lot der menschheid' aantrokken,

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 325

zoals Clara Eggink, Jan Engelman, Willem Hussem, Han Hoekstra en J.W.F. Werumeus Buning. Deze dichters hadden, anders dan Bertus Aafjes met zijn 'anecdotische poëzie' een engagement met hun tijd. Hij sloot af met een gedicht van zichzelf, een gedicht dat natuurlijk tot de eerste categorie hoorde:

Rebel, mijn hart, gekerkerd en geknecht,
die aan de tralies van den al-dag rukt,
weest om uw tijdlijk lot geenszins bedrukt,
al zijn de kluisters hard, de muren hecht.

Hier was een principieel dichter aan het woord. Ook in 'De Achttien Dooden' gaf Campert er blijk van zich terdege bewust te zijn van 'het lot der menschheid':

O lieflijkheid van licht en land,
van Holland's vrije kust,
eens door den vijand overmand
had ik geen uur meer rust.
Wat kan een man oprecht en trouw,
nog doen in zulk een tijd?
Hij kust zijn kind, hij kust zijn vrouw
en strijdt den ijdlen strijd.

Een dag na zijn optreden voor Oefening Kweekt Kennis schreef hij aan de secretaris van deze kunstvereniging: 'Hopelijk heb je geen onrustigen nacht gehad door mijn nogal gematigde "loslippigheden". Ik heb een verzoek aan je als secretaris van OKK. Zou je mij als lid willen schrappen van OKK? Dat gaat mij wel aan het hart, maar weet dat dit niets met het genootschap zelve heeft uit te staan. De zaak is dat mij blijkt dat OKK "ingeschakeld" wordt (artikel Goedewaagen *De Schouw*). Zoo ver is het echter nog niet, aangezien de uitvoerende bepalingen der gilde-verordening nog niet zijn verschenen. En waar ik niets, maar dan ook niets voor dit alles voel, hoop ik zoo nog door de mazen van het net heen te glippen.'[30] Campert sloot zich niet aan

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 326

bij de NSB en had ook geen zin zich als lid van de Kultuurkamer te melden. Op 1 april 1942 trad de Kultuurkamer in werking en een van 'de uitvoerende bepalingen' waar Campert in zijn brief aan refereerde, schreef voor dat schrijvers zich aangemeld moesten hebben om te mogen blijven publiceren. Zij die lid waren van organisaties, zoals het OKK, die door de Kultuurkamer geïncorporeerd werden, moesten zich ook melden.

Campert kwam regelmatig de redactie van *Het Vaderland* op lopen, op bezoek bij de chef kunst Hein 's-Gravesande.[31] Op 1 maart 1942 wist hij via 's-Gravesande nog een van zijn gedichten uit *Sonnetten voor Cynara* in *Het Vaderland* geplaatst te krijgen.[32] In *Den Gulden Winckel* van april / mei 1942 publiceerde hij het gedicht dat Stols niet in zijn bundel durfde opnemen: 'Rebel, mijn hart'. Die drie woorden vormen het begin van de eerste regel van dit titelloze gedicht. Campert liet erboven zetten 'Uit *Sonnetten voor Cynara*'. Elk misverstand over de geadresseerde werd zo voorkomen, Clara Eggink moest goed begrijpen dat dit aangrijpende gedicht ook uit de cyclus kwam die voor haar geschreven was. En dat zij het in *Den Gulden Winckel* las, staat vast want op dezelfde pagina als waar 'Rebel, mijn hart' stond, werd haar gedicht 'Saevo tranquillus in mundo' gepubliceerd.

De verhouding met Eggink was dan wel voorbij, het bericht dat hij kort na de breuk hoorde, moet hem in verwarring hebben gebracht: Clara ging weer trouwen met Jacques Bloem. Max Nord herinnert zich dat Eggink en Bloem op het punt stonden om voor de tweede keer met elkaar te trouwen. 'Ik stond me in een jacquet te hijsen, want ik was als getuige gevraagd, toen de telefoon ging en er werd doorgegeven dat het huwelijk was afgeblazen.'[33]

Campert had geldgebrek. En net Zoals 'De Achttien Dooden' een voorspellende waarde over zijn levenslot bleek te hebben, zo droeg de laatste strofe van 'In Mineur' een visionaire waarheid in zich, het bewustzijn over 'het lot der menschheid' was ver te zoeken:

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 327

Te erkennen te hebben gefaald,
niet eens meeslepend en groot,
is alle winst die ik heb behaald.
Wie weet slaag ik in den dood.

Zo moet Campert zich gevoeld hebben toen hij samen met zijn voormalige collega van *De Nieuwsbron* Martien Nijkamp een afspraak maakte met Piet Donker, een kennis uit de journalistiek over wie hij gehoord had dat die zich soepel had aangepast aan de nieuwe tijdgeest. Zij wilden met Donker een plan bespreken. Donker was een echte meeloper. Voor de oorlog nog sociaal-democraat en werkzaam voor *Het Volk*, was hij tijdens de bezetting een sfeermaker op de journalistenkampen die door het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten in kasteel de Cannenburgh te Apeldoorn georganiseerd werden om verslaggevers in nationaal-socialistische geest op te voeden.[34] De diensten die Donker aan de Nieuwe Orde bewees waren voor de perszuiveringscommissie reden genoeg hem na de oorlog voor drie jaar uit de journalistiek te zetten. Ook al beweerde hij in een proces-verbaal, opgemaakt door de Commissie voor de Perszuivering, dat zijn kopij voor het onder zijn naam gepubliceerd boekje *Winter '44-45* oorspronkelijk een protest tegen de bezetter bevatte. Maar de tekst zou door de redactie van De Arbeiderspers dusdanig veranderd zijn dat het tegendeel werd bewerkstelligd. De zuiveringscommissie was niet onder de indruk van dit verhaal. Wel werd waarde gehecht aan zijn verklaring over Jan Campert. Donker vertelde dat hij door twee mannen – journalisten – was benaderd die hem geld boden voor het over de grens smokkelen van joden.

A.J. van der Leeuw, hoofd van de 'vroegere recherche-afdeling bij de Commissie voor de Perszuivering', nam Donkers verklaring uit het rapport van de Politieke Opsporingsdienst van net na de bevrijding als uitgangspunt voor zijn 'Rapport inzake Jan Th.R. Campert' en oordeelde vernietigend: 'De Amsterdamse journalist P.A. Donker, eveneens een oude kennis van Campert uit de Haagse journalistiek, werd door Campert omstreeks Pinksteren 1941 uitgenodigd voor een bespreking in Breda, waarbij hem werd medegedeeld, dat het ging

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 328

over illegale transporten van joden over de zuidgrens. Hierbij bleek aan Donker, dat – geheel tegen zijn verwachting in – deze onderneming niet op idealistische, doch op commerciële leest geschoeid was. Hem werd medegedeeld dat er aan deze zaak goed te verdienen was. Het lag in de bedoeling, dat Donker het rayon Amsterdam zou bewerken, Campert zou Den Haag voor zijn rekening nemen. Voorts bleek, dat geen inlichtingen konden worden gegeven omtrent het verdere lot der vluchtelingen, als zij eenmaal in België waren aangekomen.'[35] Donker gooide er in zijn verklaring nog een schepje bovenop door Campert in de mond te leggen: 'Deze mensen zijn toch ten dode opgeschreven, waarom zouden wij dan niet van hun bezit profiteren, zolang dat nog mogelijk is.' Donker weigerde medewerking.

Ook al werd Donker door de zuiveringscommissie veroordeeld, toch wordt hij in diverse publicaties opgevoerd als een verzetsstrijder. Hij zou zelfs, met behulp van de voormalige fascistenagitator Jan Baars, geprobeerd hebben de liquidatie te voorkomen van de socialistische schrijver A.M. de Jong, op 19 oktober 1943.[36] Donkers verhaal dat Jan Campert joden zou hebben 'verkocht', werd in het rapport van Van der Leeuw opgenomen, waarmee op zijn minst de suggestie werd gewekt dat de naoorlogse zuiveringsinstanties er geloof aan hechtten. Toch doet zich hier een complicatie voor. Omdat Campert dood was en dus niet gezuiverd hoefde te worden, had het rapport over hem geen enkele officiële status en is het dus ook niet door een commissie getoetst.

De laatste tocht

De hele of halve waarheden van Donker ten spijt: de teerling was geworpen. Er is geen twijfel over Camperts geldgebrek en hij had al zo veel stappen op het grijze en zelfs zwarte terrein van de collaboratie gezet, dat er van een 'ijdlen strijd' allang geen sprake meer was, en zijn 'winst' was al helemaal niet meer 'meeslepend en groot'. Niets wijst erop dat hij joden 'verkocht' heeft aan de nazi's en vermoedelijk heeft hij ook werkelijk gedacht, of zichzelf wijsgemaakt, dat hij in

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 329

staat was de levens van een paar mensen te redden. Maar dat geld verdienen een belangrijk motief was voor zijn plan staat ook buiten kijf. De gelegenheid deed zich voor toen hem ter ore kwam dat zijn voormalige (joodse) collega Max Nitzowitsch van *De Nieuwsbron*, en zoon van een Haagse kleermaker waar Campert wel eens kwam toen hij in betere doen was, met zijn vriendin E.L. (Ina) Katan de grens over wilde vluchten.[37] Martien Nijkamp, ooit werkzaam als Haags journalist, kende Nitzowitsch waarschijnlijk ook. Wat zíjn motivatie is geweest zijn hulp aan te bieden, blijft onduidelijk, maar het is zeer wel mogelijk dat idealisme zijn belangrijkste drijfveer was. Katan en Nitzowitsch zijn begin juli 1942 bij Baarle-Nassau met hulp van Campert en Nijkamp over de grens geholpen.[38] 'Alles ging goed maar twintig kilometer voor de Zwitserse grens zijn ze gearresteerd.'[39] Er is nooit meer iets van hen vernomen. Jan Campert wist of wilde dat laatste niet weten.

A.J. van der Leeuw nam het verhaal van Piet Donker grotendeels over in zijn rapport. Campert zou joden de grens over hebben gezet, niet als verzetsdaad om ze te helpen, evenmin zou hij deze mensen in ruil voor een geldelijke beloning hebben aangegeven bij de SD. Campert had volgens het rapport uit winstbejag een eigen variant bedacht: bemiddelde joden overhalen zich voor een fors geldbedrag door Campert en Nijkamp het land uit te laten smokkelen. Het argument voor het gevraagde geld zou zijn dat de vluchtroute ook na de grensoversteek tot in de puntjes was geregeld, terwijl ze in werkelijkheid regelrecht in de armen van de SD liepen. In het rapport werd nog vermeld dat een en ander in scène was gezet, 'met medewerking van een Duitse grenswacht, die in het complot zat'.

Het relaas over die Duitse grenswacht had een kern van waarheid door de toevoeging die Van der Leeuw maakte: 'de militair moet zijn doodgeschoten'. Nel van Loon, de zus van Carolus en Adriaan van Loon uit Baarle-Nassau die Campert en Nijkamp hadden geholpen, wist zich in 2002 nog te herinneren dat een Duitse grenswacht met de naam Nico door de SD voor de kerk van Baarle was doodgeschoten. Toch werd Nico in geen van de processen-verbaal genoemd door de SD-ers die Campert gearresteerd en ondervraagd hadden toen zij

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 330

zelf in 1946 in het Rotterdamse Huis van Bewaring werden verhoord over hun werk aan de grenspost. Zij hadden geen enkel belang om Nico uit hun nauwkeurige relaas van Camperts arrestatie weg te laten. En als een gevluchte jood in België door de SD opgepakt werd en verhoord, was het toch aannemelijk dat hij de namen van zijn helpers prijsgaf, ongeacht of zo iemand zou geloven dat zijn helpers te goeder trouw waren of niet.

'Het viel aan bekenden in deze tijd op,' zo vertelde Donker aan Van der Leeuw, 'dat Campert niet meer aan de grond zat, doch voor zijn doen over veel geld beschikte (mededelingen van P.A. Donker, geverifieerd aan destijds door deze gemaakte aantekeningen).' Hoe moeten we ons dat voorstellen? Dat Donker een dagboek bijhield over iedereen in zijn omgeving? En waarom wilde Van der Leeuw geen afschrift hebben van de aantekeningen die Donker over de financiële situatie van Jan Campert maakte?

'Omtrent de aantallen door Campert getransporteerde Joden heb ik geen gegevens, een enkele naam is bekend. Geen namen zijn mij bekend van de door hem getransporteerde personen, die zijn teruggekeerd. Uit een onderzoek door een rechercheur van de P.O.D.-Hilversum ingesteld in 1945/46 in een verwante zaak, wordt waarschijnlijk, dat alle slachtoffers op een bepaald adres in België aan de grens onmiddellijk gearresteerd zijn,' zo noteerde Van der Leeuw in zijn rapport.

In een document van de Stichting 1940-1945 worden drie transporten genoemd waarbij Campert en Nijkamp betrokken waren. Het eerste met 'M. Michowitz' en 'Mej. Katan', waarmee Marcus Nitzowitsch en Ina Katan bedoeld werden. Van het tweede transport is enkel iets uit de brieven, oftewel de brieffragmenten bekend, die vlak na de oorlog in Han Hoekstra's boekje *Over Campert* werden afgedrukt. Campert schreef op 16 en 19 juli 1942 aan Hoekstra en sprak van twee expedities die 'volledig geslaagd' zijn. Het derde transport is Campert, Nijkamp en de 21-jarige 'onbekende jood' Frans van Raalte noodlottig geworden.

Van der Leeuw beschikte ook over deze informatie, misschien wel over de complete brieven van Campert aan Hoekstra (die nu nergens

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 331

meer te vinden zijn) en eindigde zijn rapport, dat hij zelf 'niet een normaal recherche-rapport' noemde, met: 'Omtrent de gezindheid van Campert is de algemene overtuiging der zegslieden, dat hij niet pro-Duits was, maar zonder veel scrupules om aan geld te komen, daarbij echter steeds bohémien blijvend.'

Tonny van der Horst zat in de tram vanaf het Leidseplein. Het was in de zomer van 1942. 'Toen de tram op de Overtoom was, zag ik Jan Campert op het trottoir lopen. Met een verstarde blik en hij holde. Dat is een beeld dat ik nooit heb vergeten. Ik denk dat er toen iemand op zijn hielen zat of dat hij voor iemand of iets heeft moeten vluchten. Ik zat in de tram. Ik kon dus niets doen. Ik kende die blik van hem. Die had ik eerder gezien, toen kwam ik met de bus naar Kijkduin en Jan zat op de fiets. Met precies datzelfde gezicht. Wat bleek, Remco was gestruikeld en had een stuk glas in zijn enkel. Dus Jan ging onmiddellijk naar een dokter. Toen had hij precies hetzelfde gezicht als wat hij had toen hij vluchtte: angst en bezorgdheid. Vooral angst. Ik zie het als een film voor me. Dat heeft zo'n diepe indruk op me gemaakt! Ik wist natuurlijk niet dat het de laatste keer was dat ik hem zou zien. Waarschijnlijk is hij vlak daarop opgepakt.'[40]

Op 16 juli 1942 schreef Campert, zittend in café-restaurant Den Engel in Baarle-Nassau, aan Han Hoekstra: 'Ik heb het plotseling druk gekregen. Zit nu […] hier voor de tweede keer. Ga vanmiddag – als alles verloopt zooals ik het me voorstel – even naar Den Haag, vertrek echter morgen weer naar deze streken. Als alles goed gaat, kom ik echter begin volgende week uitblazen van een paar spannende tochten. De eerste is volkomen geslaagd. Ik kan je niet precies schrijven hoe en wat, maar je zult het wel begrijpen als ik je zeg, dat een vriend en vriendin, die binnenkort elders hun waarschijnlijk onverwarmde tenten zouden moeten opslaan, thans een aanzienlijk stuk dichter bij hun vrijheid zijn. Je weet niet welk een pak van mijn hart het is, dat het mij gelukt is hen daarin te helpen. En bovendien een niet geringe voldoening.'[41]

Drie dagen later was Campert weer terug in Den Haag en kon hij aan Hoekstra melden dat ook een tweede expeditie was geslaagd. 'Het enige gevolg is dat ik er nu weer drie voor de boeg heb, zoodat

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 332

ik morgen weer afreis. Daar komt nog bij een griep, die alleen met ladingen kinine te temmen valt. Ik zal dus ook deze week nog wel niet verschijnen, maar wat doe je als je al die narigheid om je heen ziet en eindelijk in staat bent min of meer te helpen?'

Campert kondigt aan dat hij zondag weer naar het zuiden toe gaat en dinsdag weer. 'Kom daarna woensdag vroeg weer terug.' Maar Campert heeft Den Haag nooit meer gezien. Die dinsdag is hij gearresteerd. Waarschijnlijk is er van een tocht op zondag niets gekomen, en is op dinsdag geprobeerd Frans van Raalte de grens over te zetten.

Ruim vijfendertig jaar later, begin 1979, stapte de 36-jarige Dicky Nijkamp in Breda in een taxi. Tijdens de rit begint taxichauffeur Cor Brugel met haar te praten. Hij weet wie ze is, en praat met haar over de oorlog. Er zat hem iets dwars. Hij had haar vader en twee voor hem onbekende mannen in juli 1942 naar Baarle-Nassau gereden. Dicky was door dit gesprek behoorlijk van slag, zeker toen bleek dat Brugel zijn verhaal in bedekte termen ook had laten publiceren in een gestencild boek waarvan hij aan het einde van de rit een exemplaar uit de kofferbak pakte en aan haar gaf.

'Zo stapten eens drie heren bij me in de wagen, die de grens over wilden. "Als het kan niet al te opvallend....".'[42] Iemand heeft op die 21ste juli 1942 aan de SD-ers Stöwsand en zijn assistent Rosener verteld dat diezelfde avond aan de grens bij Baarle-Nassau, bij de doorlaatpost op de weg naar Turnhout een zogenaamd 'jodentransport' zou plaatsvinden.

Clara Eggink ging er, zoals gezegd, van uit dat Jan van Rheenen Jan Campert verraden heeft. Hadden Van Rheenen en Fiep Westendorp misschien over de verborgen activiteiten van Jan Campert gesproken en daarom ruzie met elkaar gekregen? Van Rheenen was NSB-er genoeg om iets dat Fiep hem in vertrouwen verteld had te verraden. Maar het verraad kwam waarschijnlijk toch uit een andere hoek. Dat de SS-er Van Rheenen na de oorlog verklaarde dat hij zich juist als vriend van Campert beschouwde, is hier overigens geen argument.[43] De in 1906 geboren Jan van Rheenen was lid van de NSB, de NSDAP en de Germaanse SS, als begunstigd lid, dat wil zeggen: hij had de eed van trouw op Hitler gezworen. Op 1 januari 1942 werd hij

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 333

vanuit Den Haag naar Hengelo overgeplaatst door de Technische Noodhulp, omdat hij de Hitlergroet had gebracht zonder 'Heil Hitler' te zeggen. Hij was betrokken bij Uitgeverij Storm en het gelijknamige weekblad der Germaanse SS. Helemaal duidelijk is het contact tussen Van Rheenen en Campert niet. Maar het is onwaarschijnlijk dat Van Rheenen vanuit Hengelo naar Breda is gereisd om zijn judasrol te vervullen. Dat iemand op het kantoor van de plaatselijke SD is komen klikken, wordt duidelijk uit alle naoorlogse verhoren van de nazi's die Campert arresteerden.

Was Meijer Schwencke de verrader? Wist Campert te veel van hem? Meijer Schwencke begaf zich vanaf 1942 steeds meer als steun en toeverlaat op het illegale pad van *Het Parool*. Campert kende bijna iedereen bij deze verzetskrant, Carmiggelt, Nord, Van Norden. Die situatie moet Meijer Schwencke in een ongemakkelijke positie hebben gebracht.

Meest waarschijnlijk is dat Chris Burgers, een chocoladebewerker van de Kwattafabriek, tevens krantenbezorger van de *Nieuwe Rotterdamse Courant* in Breda, op de ochtend van 20 juli 1942 het kantoor van de SD binnenstapte. De man meldde aan de Sichterheitsdienst dat binnen enkele dagen bij de grenspost Baarle-Nassau een jodentransport onderschept kon worden. *Scharführer* Rosener heeft deze naam van de krantenbezorger wel in zijn getuigenverklaringen genoemd, maar hij was omzichtig in zijn formulering omdat hij zich de naam van zijn informant niet precies herinnerde: 'heb hem later horen noemen als vermoedelijke tipgever'. Deze krantenbezorger van de *NRC* is over deze zaak verhoord, maar zijn schuld is nooit bewezen. Volgens Rosener was de verrader een NSB-er. Toch komt de bedoelde krantenbezorger niet voor op de in 1940 door de politie opgestelde lijst van leden en sympathisanten van de NSB, en ook niet in de na de bevrijding buitgemaakte cartotheek van de NSB in Breda.[44]

Tot op de dag van vandaag weet de dochter van Nijkamp zich te herinneren dat zij nooit met de kinderen van Chris Burgers mocht spelen, volgens haar moeder omdat ze 'een vuile verrader' als vader hadden.[45] Maar Maria Nijkamp kan dit oordeel ook hebben gevestigd op de wetenschap dat de bezorger verhoord en dus verdacht was.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 334

Martien Nijkamp zelf had Burgers wel gekend, hij sprak ook met hem als hij exemplaren van de *NRC* kwam ophalen in het gebouw waar Nijkamp chef nieuwsdienst van de *Bredasche Courant* was.[46]

Dat Nijkamps echtgenote Maria meer informatie heeft gehad dan ze later ooit heeft willen vertellen, blijkt uit het Persilverhaal dat de kinderen Nijkamp zich zo goed weten te herinneren uit hun jeugd. Het noemen van het woord Persil, het zeeppoeder of de naam van de vertegenwoordiger ervan die in Breda woonde, was vaak aanleiding voor een driftbui van moeder Nijkamp. De archieven geven een antwoord op dit merkwaardige gedrag. Jan Visser was tolk en chauffeur van de SD in Breda, zo staat in een proces-verbaal. Stöwsand was zijn chef. Als chauffeur en tolk van de SD hoorde Visser tijdens een dienstbespreking van de SD Dienststelle in Den Bosch van eind 1942 dat werd besloten: 'Als we personen arresteren of gearresteerd hebben die in een of andere zaak verwikkeld zijn en wij de overtuiging hebben dat zij gevaarlijk geacht kunnen worden, doch geen bewijs kan worden verkregen voldoende voor het gerecht, dan moeten zij naar een concentratiekamp gebracht worden. Deze menschen moeten vervolgens in Duitschland in kampen terecht komen en daar zal men wel zorgen dat ze verdwijnen.'[47] In hetzelfde proces-verbaal werd melding gemaakt van een zekere Bultens, 'reiziger der Persilfabrieken'. Uit de gesprekken die Visser afluisterde tussen Stöwsand en Rosener bleek hem dat Bultens reeds voor mei 1940 gegevens over fabrieken, levensmiddelenbedrijven, water-, gas- en elektriciteitsbedrijven aan de nazi's doorgaf. De NSB-er Bultens werkte later voor de Grüne Polizei en haalde mensen op voor de SD.

Vanaf het moment dat de tipgever, Burgers of Bultens, met de SD had gesproken, was het lot van Campert, Nijkamp en van Van Raalte bezegeld. Jan Campert was bijna twintig jaar ouder dan Frans van Raalte. Kende hij Frans via een andere oud-leerling van het Nederlands Lyceum? Ina Katan had met Frans van Raalte op die school gezeten. Is zij de trait-d'union met Frans van Raalte geweest?

Remco Campert was door zijn moeder ondergebracht bij Mary Moody, een Haagse gescheiden vriendin met vijf opgroeiende kinderen. Joekie Broedelet leidde het onregelmatige leven van een actrice

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 335

bij het Residentie Toneel die het hele land door moest reizen om aan de kost te komen. Kortom, het leven waarin geen plaats was voor een kind.[48] Kees, een van de kinderen Moody, is een leeftijdgenoot van Remco. 'In 1942 zijn mijn toen al gescheiden vader en moeder gaan zoeken naar andere huisvesting omdat ze uit de Haagse Anemoonstraat moesten vertrekken vanwege de aangekondigde bouw van de Atlantik-Wall. Ze huurden in de bossen van Tongeren, nabij Epe, twee huisjes. Na drie maanden vonden ze een ander huis, veel beter en daar is Remco ook bijgekomen.'[49]

Op een houten balk boven de overkapte entree van het huisje waren de woorden 'Zon en Zomer' gekalkt. Op een steenworp afstand, aan de Nunspeterweg A 269 XXII, tegenwoordig de Soerelseweg, bezat de Frits van Raalte een vakantiehuisje.[50] Jan Campert is Remco nooit in Epe komen opzoeken, laat staan dat ze samen in een Studebaker naar de familie Moody zijn gegaan. De laatste keer dat Remco hem had gezien was halverwege 1941, in het huis van zijn oma. 'De spanning in huis was tastbaar. "Vanavond komt pappie eten, Remmie." Pappie heette hij, die vreemdeling.'[51]

Remco Campert schreef in *Een ellendige nietsnut en andere verhalen* (1960): 'Misschien ben je wel dood, dacht hij, waarom laat je niets van je horen als je niet dood bent. Natuurlijk Wessel wist het antwoord wel, zijn moeder moest voor haar werk in de stad zijn en voor hem was het beter hier in de bossen, gezonder en meer eten, maar naar al die redelijke antwoorden wilde hij niet luisteren omdat hij huilen wilde. Het was een genot om te huilen en je triest en verlaten te voelen, alleen op de wereld, sans famille.'

En veel later, in 1994, schreef Remco Campert:

(Epe)
Moeizaam gaan m'n gedachten terug
naar een jeugd waarvan ik niet weet
of hij ongelukkig was
of gewoon maar een jeugd[52]

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 336

Gevangenschap

Frans van Raalte had na de scheiding van zijn ouders in 1934 ook weinig contact met zijn vader, hoewel hij wel overwogen heeft in diens vakantiehuisje onder te duiken. Frans had daar al gewoond, van 30 september 1939 tot 28 mei 1940, daarna was hij weer bij zijn moeder in Den Haag ingetrokken. De bosrijke omgeving tussen Epe en Nunspeet leende zich uitstekend om onder te duiken. De vele schuurtjes en vakantiehuisjes aan de vaak onverharde bospaadjes waren moeilijk te controleren. Zelfs als gevluchte joden er ontdekt werden, kon altijd nog net gedaan worden alsof ze wederrechtelijk in zo'n huisje waren getrokken.[53]

Een week nadat Campert gearresteerd was en samen met Nijkamp in het Huis van Bewaring in Breda gevangen was gezet, mocht hij een brief schrijven. De gevangenisleiding meldde de detentie van een nieuwe arrestant bij de familie doorgaans enkele dagen na inschrijving. Campert had de Jacob Obrechtstraat als adres opgegeven, dus zijn moeder is rechtstreeks ingelicht. Die eerste brief ging naar zijn vriend Willem Hussem. 'Je weet of weet misschien ook niet dat ik gearresteerd ben door de Sicherheitspolizei. Zou jij het een en ander voor mij willen verzorgen?' Campert had geld nodig, alweer. Gevangenen moesten hun eigen voedsel bestellen bij de gevangeniskantine. Ook wat 'overhemden en boorden (ondergoed hoeft niet)'. Het vertalen waar hij samen met zijn vriendenclubje zo dol op was, zette hij in de gevangenis voort. Hij had toestemming voor het vertalen van sonnetten van Shakespeare. Of zijn vriend daarom het verzameld werk van Shakespeare thuis uit zijn kamer wilde halen en die met zijn Engels-Nederlands woordenboek en zijn 'kleine Oxford-dictionnaire' naar Breda wilde sturen.

Ten slotte, 'dat is eigenlijk wel het belangrijkste' vroeg hij of Hussem zijn 'veele vrienden en vriendinnen' op de hoogte wilde stellen van zijn arrestatie. Hij mocht maar een brief per week sturen maar op de ontvangst van post, die overigens wel gecensureerd werd, zat geen restrictie. Al in de eerste week stuurde Sander Stols aan Campert een boek uit zijn eigen fonds: *Vie de Jésus*.[54] 'Ik vergeet nog iets,

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 337

Wim, zou je een briefje willen zenden aan mevr. Nijkamp, Bavelschelaan, Huize Hei Klaverblad, Ginneken met het verzoek om mijn koffertje, waar wat toiletgerei in zit, aan het Huis van Bewaring te laten afgeven?' Het was al met al een hele waslijst. 'Misschien ook wil je Wim van Norden even opbellen? Hij schreef mij onlangs een briefkaart, waar ik hem niet op antwoordde.

Ben je al met vacantie geweest?' En alleen helemaal aan het einde van zijn schrijven kwam op luchtige toon een opmerking over iets dat hem pijn deed: 'Ik zóu naar Hoorn gaan… helaas!'

Laat niemand een 'vergeefsche reis maken naar Breda', zo liet hij aan Hussem weten. Bezoek was verboden, tenminste voor hem. Maria Nijkamp mocht haar man wél opzoeken.

Twee dagen later kreeg Campert in het Huis van Bewaring een brief. Niet van zijn moeder, niet van Joekie Broedelet, Clara Eggink of een van de andere vrouwen waar hij in *Slordig beheer* over had geschreven, maar van Greet Kroesen, de echtgenote van Stols. Afgezien van een postwissel die Wim Hussem hem had gestuurd, was dit 'het eerste schriftelijk teken van leven der buitenwereld', schreef Campert diezelfde dag terug aan Greet.[55] Dat was niet helemaal waar, want haar man had immers een paar dagen eerder al *Vie de Jésus* gestuurd. Campert mocht, na die eerste brief aan Hussem, maar één brief per week schrijven, en die ging naar Greet Stols. 'Ik ben altijd een trage brievenschrijver geweest en juist nu ik lust en vooral gelegenheid heb een uitvoerige correspondentie op touw te zetten, word ik gerantsoeneerd wat papier betreft. Je ziet het: jij bent deze week het beklagenswaardig schepsel dat mijn wekelijksche encycliek ontvangt.' Het was een warme en ook optimistische brief, 'ik ben nog steed in een goed humeur'. Het is niet helemaal duidelijk wat voor soort contact Campert met Greet onderhield. Maar bijzonder was het wel dat de vrouw van de uitgever met auteurs uit het fonds van haar man correspondeerde. Dat deed zij met andere auteurs nooit.

Campert had al in zijn brief aan Hussem expliciet gevraagd of Greet hem kon schrijven. Misschien dat Campert haar het meest vertrouwde waar het ging om het uitvoeren van zijn vele praktische opdrachten: 'Ik moet scheermesjes hebben maar niet met ronde ga-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 338

ten in het midden.' Voor de zekerheid maakte hij een schetsje van een scheermesje waar de gaten niet in het midden zaten. Omdat Campert die eerste week aan Greet Stols schreef, en niet meer mocht corresponderen, vroeg hij haar zijn moeder gerust te blijven stellen. 'Ik vind het vervloekt lief van je dat je haar hebt opgezocht. Ik zat echt een beetje in de knoei over haar.' Greet deed alles om Campert te ondersteunen. 'Greetlief – Je bent een engel, maar sigaretten mogen *niet* gezonden worden; het eenige wat ik mag ontvangen aan buitenissigs is geld voor cantine.'[56]

'Schrijf maar wat je uitvoert, af en toe mag je ook iets liefs zeggen. Dat vind ik best aardig. Zoo ijdel benneme, dame. Overigens, hoe staat het met jouw ijdelheid?' Niet bepaald het schrijven van een man in zak en as. 'Je zou je doodlachen als je de lectuur zag, die ik verslind. Laatst stopte men mij *Thelma* toe (Marie Corelli).' Gelukkig kreeg hij ook in handen *Almayer's Folly*, zijn geliefde (debuut)roman van Joseph Conrad (pseudoniem van Teodor Jozef Konrad Korzeniowski). En zolang de sonnetten van Shakespeare nog niet gearriveerd waren, ging hij dat dan maar vertalen. 'Bijna een derde is gereed. Het houdt me in elk geval bezig. En ik heb het altijd een mooi boek gevonden.' Op zijn veertigste verjaardag, op 15 augustus, had Campert al 200 van de 260 pagina's vertaald.[57]

Aanvankelijk is het niet tot Campert doorgedrongen hoe ernstig zijn situatie was en het is niet zeker of hij geweten heeft dat Frans van Raalte dezelfde avond van zijn arrestatie zelfmoord pleegde. Maar het is ondenkbaar dat zo'n gebeurtenis, een of twee cellen van hem verwijderd, voor hem verborgen is gebleven. Zijn correspondentie werd gecontroleerd en daarom zal hij er niet over geschreven hebben. Aan zijn moeder liet hij weten hoe een dag er in de gevangenis uitzag: 'half zeven op; half acht ontbijten; 2 x een kwartier 's morgens luchten; half één eten; half zes brood; half negen naar bed. Een sigaret per dag rooken wat hij maar na laat, omdat één sigaret erger is dan geen. *Bezoek*, *pakjes* echt *niet* toegestaan.' Wel mocht hij aan zijn vertalingen werken, zich tweemaal per week scheren. Met zijn celgenoot Martien Nijkamp speelde hij zo nu en dan een partijtje domino.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 339

'M'n lieve Greetje – Het was niet eens zoo moeilijk om te beslissen wie ik deze week zou schrijven. Bovendien is het, om met wijlen het drankorgel Kloos te spreken, ook zooiets als een daad van eenvoudige rechtvaardigheid, want je brieven komen trouw en gelukkig dikwijls. En tenslotte: wie zou ik liever schrijven? Als je dat niet begrijpt zal ik je dat t.z.t. nog wel eens kort en bondig uitleggen. Maar dat gaat beter mondeling.'[58] Afgezien van een ironische opmerking: 'Ik kan niet zeggen dat ik met m'n verjaardag veel aanloop heb gehad,' leek deze brief aan Greet wel een liefdesverklaring: 'Goed, allerliefste, *volgaarne naar St. Tropez* of waarheen je maar wil. Ik zal voor de tomaten zorgen, jij voor de bouillabaisse. Maar ik wil t.z.t. ook wel doodgewoon onder vliegdennen liggen en jou pesten, daar stel ik me erg veel van voor.' Jan Campert was altijd al een charmeur geweest. Hij correspondeerde jarenlang met zijn uitgever Alexander Stols, maar uit die correspondentie blijkt niets van een speciale band met Greet. Toch moet die er geweest zijn, getuige de bijna verliefderige brieven die Campert vanuit Breda stuurde.

Op 19 september was de vertaling van *Almayer's folly* klaar en begon hij aan *Dombey and Son* van Charles Dickens. 'Ik ga nu aan Dickens beginnen als ik de kans krijg, dat was tenslotte een opdracht. Met m'n celgenoot kan ik best overweg, hij is snurk-vrij en als ik dagelijks twee partijen domino met hem speel heb ik geen kind aan hem. Jammer, dat hij noch ik den aard hebben…' Nee, wie heeft dat wel in de gevangenis.

Campert en Nijkamp zaten een maand in het Huis van Bewaring. De stemming was naar omstandigheden goed. Alleen, Nijkamp mocht bezoek ontvangen en Campert niet. Dat was een hard gelag, maar nadat Campert had gehoord hoe zo'n bezoek verliep, deed hij er relativerend over in een brief aan Greet. 'Eerlijk gezegd kan ik geen mensch die tocht aanbevelen, want je krijgt *een kwartier, bent niet alleen* en schijnt elkander op een afstand te moeten toespreken. Ik denk veel aan je. Gek, ik zie je dan meestal zooals je toen daar den regennamiddag stond op het perron. We kwamen uit Terminus. Je had een grijze mantel en blauwe broek aan. Je was erg lief.'

Ondertussen was er intensief contact tussen Johanna Campert,

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 340

Jans moeder, en Greet Stols. Ze hielden elkaar op de hoogte van wat Jan hun en anderen schreef en zochten troost bij elkaar. Ook de vrouw van Martien Nijkamp kwam naar Den Haag om steun te zoeken in deze moeilijke tijden. Na elk bezoek aan haar man schreef ze daarover aan mevrouw Campert-van Hall dat het eten en de behandeling 'goed' waren. Johanna Campert briefde dat weer door aan Greet: 'Verder moeten we maar geduld hebben en het beste er van hopen. Ik voor mij, ben bang, dat uwe wensch Jan spoedig weer in ons midden te zien, wel niet in vervulling zal gaan; of er moest een wonder gebeuren. Indien het lang mocht duren hoop ik maar, dat hij blijft waar hij is,' schreef Camperts moeder.[59] Grootmoedig en met realiteitszin liet ze aan Greet weten: 'Jan mag maar eens per week schrijven en ik zal hem zeggen, dat hij mij niet dikwijls behoeft te schrijven, maar dat alle vrienden eene beurt moeten hebben. Jan en ik voelen toch wel, hoeveel we van elkaar houden en hoe onze gedachten bij elkaar zijn.'

Het leek alsof iedereen in zijn omgeving begreep hoe ernstig zijn situatie was, behalve Campert zelf. Zijn brieven bleven opgewekt, misschien tegen beter weten in. Aan Greet vroeg hij enigszins dubbelzinnig: 'Hebben jullie over 'n jaar geen huisknecht noodig? Daar voel ik voor.' In het Huis van Bewaring had hij 'eindelijk eens een voordeeltje van de literatuur'. Hij was gevraagd om in de gevangenisbibliotheek te assisteren. Maar niet voor lang.

Vanuit Breda werden Campert en Nijkamp op 21 oktober met een auto van de BdS-Aussenstelle Herzogenbusch 'voor Unterzuchung' overgebracht naar het Groot-Seminarie in Haaren, nabij St.-Michielsgestel te Noord Brabant, omgedoopt tot de 'Polizeigefängnis'. Om tien uur 's morgens werden ze opgesloten in cel 62 1, in het 'tweede blok' afdeling III.[60] Ook Chat van Loon, de kippenhandelaar uit Bavels, werd met hetzelfde transport naar Haaren gebracht.[61] De dichter en latere journalist Jan Spierdijk, Campert kende hem vagelijk, zat daar al vanaf juli, als gijzelaar. Gijzelaars en gevangenen waren strikt gescheiden. De gevangenen zaten in een aparte vleugel opgesloten en werden alleen door de gijzelaars gezien als ze op de binnenplaats gelucht werden. Campert zat met vijf anderen in een

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 341

gevangeniscel, de meesten waren 'grensgangers', mannen en vrouwen die ongezien de Nederlands-Belgische grens hadden willen passeren. Enkelen, communisten of zogenaamde communisten, waren uit het kamp in Amersfoort gehaald om zogenaamde 'herendiensten' voor de bewakers te verrichten, bijvoorbeeld het timmeren van meubels voor het SS-hoofd Güthe.[62]

Behalve Campert, Nijkamp en Van Loon, zaten een oud-zeeofficier, een Belgische afdelingschef van Ford (waarschijnlijk J. Renaters de Meulenmeester) en een jeugdige maar toch belezen Fransman uit de Provence in één cel. Die laatste, zelf een dichter, maakte 'een salto mortale van plezier' toen Hussem een bundel van Rimbaud naar Haaren stuurde.[63]

Campert bleef optimisch, hoewel geforceerd optimistisch. 'Een mensch kan aardig wat hebben als het er op aankomt. En er zijn waarachtig wel erger dingen.' Hij mocht nog steeds geen bezoek ontvangen, zelfs geen advocaat, terwijl Maria Nijkamp toestemming kreeg haar man om de twee weken te bezoeken. Op die manier kwam er ook wat informatie over Campert bij zijn vrienden terecht. Zijn moeder schreef hartelijke brieven aan Maria Nijkamp: 'Ik kan mij zoo indenken, hoe u uwen man mist in alle opzichten en al houdt u zich kranig en zoekt uw troost maar in de verzorging van uw lief viertal, dat u eene groote afleiding is, er zullen toch wel oogenblikken zijn, vooral 's avonds wanneer de kleine handenbindertjes naar bed zijn en u alleen de verdere eenzame avond doorbrengt, dat alles u heel moeilijk valt en dat dan het verlangen naar uwen besten man het sterkst gevoeld wordt. Doch ook daar komt eenmaal een einde aan dus houdt u zich maar dapper en flink, zooals u tot nu toe deed. [...] Wat vreeselijk aardig, dat u nog steeds het overhemd van Jan medewascht, hartelijk dank.'[64]

Iets uit de verhoren van Campert en Nijkamp was aanleiding geweest om de twee onder een verschillend regime te stellen. Zelfs een advocaat, op verzoek van zijn moeder naar Haaren gereisd in een poging Campert te spreken, werd afgepoeierd. Campert was een ernstig geval. 'Misschien heeft Jan meer op zijn kerfstok en de Duitschers hebben altijd eene voorliefde voor groote gezinnen. U met uw vijf

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 342

kleuters hebt misschien een streepje voor,' schreef mevrouw Campert aan Maria Nijkamp. Toch luidde de aanklacht tegen beiden hetzelfde: 'U', wat een code was voor 'Grenzüberschreitung'. Maar het is zeer wel mogelijk dat uit de verhoren was geïnterpreteerd dat Campert de initiator van het geheel was. 'Eenmaal hoop ik mijn jongen weer vrij en gelukkig voor mij te zien. Zegt u hem via uw man hartelijk goeden dag en hij moet de tanden maar flink op elkaar zetten en altijd eerlijk voor zijne meening uitkomen. Eerlijk duurt het langst en hij zal deze ongelukstijd ook wel doorkomen.'

Spierdijk zag op 27 oktober, op een mistige herfstmorgen, vanuit zijn raam Jan Campert onder de geluchte gevangenen. 'Plotseling viel mijn oog op een lange, magere gestalte in een witte regenjas, die aan de overzijde van het plein liep. Zijn passen waren lang, zijn figuur enigszins gebogen. Ik aarzelde. Was dit niet Jan Campert?' Spierdijk had hem een halfjaar daarvoor nog in Amsterdam gezien. Campert was veranderd. 'Hij was mager en bleek, maar hij maakte geen ontmoedigde indruk. Zijn manier van lopen was sterk en veerkrachtig.' Zonder dat zijn bewakers het zagen, lachtte Campert verrast naar zijn bespieder. Ander contact was moeilijk, maar op een morgen stond hij plotseling in een van de gangen van het seminarie, wachtend op doktershulp. In zijn cel stonden twee stellages van drie bedden hoog en een daarvan was op zijn hoofd gevallen. Hoewel de wond niet ernstig was, zag het er vervaarlijk uit omdat een vuil verband om zijn hoofd gewikkeld was. Spierdijk en een medegevangene zagen kans met Campert te spreken, de bewaking kon het niet zoveel schelen. Ze stopten Campert nog 'iets versterkends' toe en gaven hem tabak. Campert was met zijn Franse celgenoot, met wie hij druk converseerde. Hij vroeg aan Spierdijk of die niet een Frans boek zou kunnen regelen. Campert wilde een Frans boek vertalen. Wat hij er niet bij vertelde was dat hij al eerder *Le Crime des Evacuations; Les Horreurs que nous avons* van Jean de La Hire vertaald had. Ook kwam een ander boek ter spraken: *Seven gothic tales* van de schrijfster Isak Dinesen, hij raadde het Spierdijk aan en vertelde dat hij het na de oorlog wilde vertalen.[65] Er werden herinneringen opgehaald aan Amsterdam, aan Americain en aan een kroeg op de Zeedijk. De op-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 343

gewektheid van Campert was eerder naïef dan realistisch, zoals blijkt uit zijn opmerking niet met Spierdijk te willen ruilen omdat het gijzelaarschap riskanter zou zijn dan de positie waarin hij zich zelf bevond. Na dit gesprekje op de gang voor de spreekkamer van de dokter was er nog een ontmoeting, 'vol hoop, moedig en sterk'. Dankzij een gijzelaar uit Zeeland die tevens arts was en in die hoedanigheid soms met de gevangenen mocht spreken, dokter Tellegen, bleef Campert sterk en optimistisch.

Spierdijk schreef na de oorlog een gedicht over zijn ontmoeting met Campert:

IN MEMORIAM JAN CAMPERT

Ik heb je in mijn droom teruggezien,
Een vuil verband om het vermagerd hoofd,
Van vrijheid maar niet van je moed veroverd.
Je stap was hoopvoller dan ooit misschien.

Gebroken met het leven van voordien
En afgerekend met het liefste hoofd,
Heb je toch zeker geen moment geloofd
Het oude leven nimmer weer te zien.

Zo ging je in de morgen over 't plein,
Waar honderden de kleine ruimte deelden
En zag hoe in de herfst'ge zonneschijn
De mussen met de laatste kruimels speelden.
Misschien ging door je hoofd een klein refrein,
Schonk een gedicht zijn laatste kleine weelde.[66]

Het einde

Op 26 november 1942 kreeg Greet Stols haar een dag eerder geschreven brief retour, nadat die in Haaren eerst 'geöffnet' was. In deze brief van Greet wordt voor het eerst gesproken over Joyo. Op de een

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 344

of andere manier was Joyo Bouvy gelukt wat niemand anders ooit voor elkaar had gekregen: ze had Jan Campert in de gevangenis mogen bezoeken. In de hartelijke brief van Greet, waarin ze klaagt dat haar man 'het altijd maar druk heeft' wordt Campert troostend toegesproken. Greet kondigt aan dat met hulp van Joyo een pakketdienst op touw gezet zal worden. Maar haar brief is Campert nooit onder ogen gekomen. Hij, Van Loon en Nijkamp waren al op 24 november, 's morgens om negen uur, overgebracht naar Kamp Amersfoort.

Johanna Jolande Bouvy, voor vrienden Joyo, geboren op 26 augustus 1904, was directrice van de huishoudschool in Hoorn. Zij onderhield contact over Campert met zijn moeder, Willem Hussem en met Greet Stols. Met haar werd afgesproken dat ze elke derde week van de maand een pakje voor Campert zou verzorgen. Johan van der Woude schreef in december 1943 aan Ans Koster (de vrouw van Simon Vestdijk) dat hij een brief had ontvangen van een vrouw die Jan Campert in de gevangenis had opgezocht.[67] Bouvy organiseerde culturele activiteiten in Hoorn, waaronder clandestiene literaire avonden met Adriaan Roland Holst, Johan van der Woude en Ed. Hoornik. Roland Holst had haar in het voorjaar van 1942 gevraagd Campert te helpen door hem uit te nodigen, tegen betaling, zijn lezing van 15 maart, voor het OKK, in Hoorn te komen geven.[68]

Joyo Bouvy schreef op 4 december 1942 een brief aan Greet Stols. 'Wat aardig, dat U mij nog terug schreef. Ja, ik ben ook heel erg geschrokken van het bericht van Amersfoort. Je hoort er de vreselijkste verhalen over, en het gekke is dat je vroeger bij die verhalen dacht: ooh wat vreselijk – maar doordat er iemand bij is die je na aan het hart ligt, wordt het alles anders.' In haar brief refereerde ze ook aan haar bezoek aan Campert: 'Het was helemaal niet moeilijk om in Haaren door te dringen, heusch niet. Het liep allemaal erg mee. Ik vond het eenig Jan te zien en te spreken, hij deed erg opgewekt natuurlijk en moest van allerlei weten.' Joyo schreef er niet bij waarom het 'niet moeilijk' was om in Haaren door te dringen. Toen Han Hoekstra na de oorlog aan de Stichting 1940-1945 schreef dat Joyo Bouvy het beste op de hoogte was van Camperts laatste levensfase,

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 345

verklaarde zij desgevraagd: 'Toen ik betrokkene opzocht in St.- Michielsgestel en hem mededeelde dat ik door middel van een zeer bekende NSB-er misschien iets voor hem kon doen, weigerde hij deze hulp.' Waarschijnlijk doelde ze op een niet nader geïdentificeerde oom van haar die ze om advies over een advocaat had gevraagd en die zijn contacten had aangewend om zijn nicht de kans te geven Campert te bezoeken in de gevangenis.

Joyo is de laatste uit de vriendenkring die met Jan Campert heeft gesproken. Uit haar verklaring aan de Stichting 1940-1945 blijkt dat ze goed op de hoogte was van Camperts reilen en zeilen. Ze wist dat hij regelmatig gevraagd werd om hoorspelen voor de gelijkgeschakelde radio te schrijven, maar dat hij dit ondanks het verleidelijke honorarium van duizend gulden per opdracht weigerde. Volgens Bouvy leefde Campert van lezingen en van een kleine toelage die hij van zijn moeder beurde. Op de vraag of zij iets wist van onderduiken, schreef ze: 'betrokkene heeft af en toe bij mij geslapen – wanneer en waarom is mij niet bekend'. Eind 1945 of begin 1946 schreef ze in een brief aan Victor van Vriesland wat openhartiger over haar band met Campert: 'Ik heb zelf niet geweten dat de dood van iemand waar je van hield zoo'n schok kon zijn. Ik heb het nooit aan iemand gezegd en jij zwijgt er natuurlijk over; maar na Jan's dood heb ik zoo sterk gevoeld dat een belangrijk deel van mijn leven voorbij was. [...] Ik ben Jan ongelooflijk dankbaar voor wat hij voor me geweest is – zoo vanzelfsprekend stond hij voor je klaar, begreep altijd alles en zei altijd díe dingen die je noodig had. We hebben elkaar 4 maal ontmoet waarvan één maal in de gevangenis, alleen schreven we elkaar heel veel. Ik heb nooit iemand zóó alles van me zelf kunnen schrijven als aan hem.'[69] Joyo Bouvy is altijd ongehuwd gebleven. In november 1961 kwam ze op 56-jarige leeftijd bij een verkeersongeluk om het leven.[70]

Joyo kende door de avondjes die zij organiseerde ook Ed. Hoornik. Hij dook bij haar onder, in haar appartement in de Hoofdtoren in Hoorn, nadat hij bij het *Algemeen Handelsblad* was weggegaan. Hoornik publiceerde bij Stols. Joyo schreef aan Greet dat er een advocaat voor Jan was ingehuurd. 'Die oom van mij deed niets.' Van

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 346

diezelfde oom had ze overigens wel gehoord dat Jan er 'met drie maanden Amersfoort wel vanaf zou komen'. Maar dan moest er wel een goede advocaat komen. Han Hoekstra zamelde daarvoor geld in. Tweehonderd gulden was nodig. 'Zou U er ook iets van willen gireeren?' vroeg ze aan Greet. 'En misschien weet U meerdere vrienden van Jan die er iets voor over hebben? We kunnen nu geen pakjes sturen, en op deze manier wél helpen!'

De grootste groep gevangenen in Kamp Amersfoort vormden de 'politieken'. Dit waren de mensen wier delicten op de een of andere manier geassocieerd kon worden met verzet tegen de nazi's. Zij waren te herkennen aan een stoffen rood driehoekje op hun kampuniform.[71] Campert, die werd ingeschreven als 'Schriftsteller', werd samen met Van Loon en Nijkamp opgesloten in barak 62 1, en droeg ook zo'n driehoekje. Zij werden verdacht van 'jodenhulp'. De buitenwacht kon geen informatie over gevangenen inwinnen. Elke vorm van contact tussen gevangene en thuisfront was verboden, zogenaamd omdat hun zaak nog voor een rechter moest komen. Wie in Amersfoort zat, wachtte meestal de doodstraf of deportatie naar een Duits concentratiekamp. In de tijd dat Campert in Amersfoort zat, verbleven ook nogal wat mensen in het kamp die met *Het Parool* in verband waren gebracht. Ook de oprichter Frans Goedhart. Het is niet bekend of Campert contact met een van hen heeft gehad. Ontbijt werd er niet verstrekt, de gevangenen werden afgebeuld in de diverse naaiateliers en meubelwerkplaatsen. Het is niet bekend waar Campert en Nijkamp te werk werden gesteld.

Het zwaarst was het avondappèl, dat soms uit pure pesterij urenlang duurde. Campert heeft maar zeven dagen in Amersfoort gezeten, dus de kans dat hij met de beruchte Schutzhaftlagerführer J.J. Kotälla kennis heeft gemaakt is klein.

'Ga zoo voort en bedenk dat overal een eind aan komt. En dat we veel aan je denken. Dag lieverd. Hou je taai.' Greet wist niet hoe waar haar woorden waren, in haar brief die Campert nooit las. Er zou inderdaad snel een einde komen aan de situatie waarin Campert zich bevond. Na een week Amersfoort, op 1 december 1942, werden Campert en Nijkamp gedeporteerd naar het Duitse concentratie-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 347

kamp Neuengamme. Greet kreeg als reactie op haar brief aan Jan een voorbedrukt kaartje met de tekst 'Zurück an Absender!'. Met de hand stond eronder geschreven: 'Jan Remko Th. Campert, Konzentrationslager nr. 12192, Bloch 7, Neuengamme.' Er werd nog veel aan hem gedacht. En veel gespeculeerd, want over zijn verblijf in Neuengamme is hoegenaamd niets bekend. Het archief is vlak voor het einde van de oorlog door de SS grotendeels vernietigd.[72]

'Lieve Mevrouw Nijkamp,' schreef Johanna Campert bij de jaarwisseling 1942-43: 'Van harte hoop ik, dat 1943 voor u een goed jaar moge worden en uw man weer bij u en de kinderen terug zal keren. Voor het eerst van mijn leven heb ik aan niemand, behalve aan Jan geschreven en hem een pakket gezonden. Ik denk, dat ik een beetje down was, ik kon in elk geval niet tot schrijven komen.' Veel nieuws over Jan was er niet, behalve dan dat doorgesijpeld was dat hij nog steeds samen met Martien Nijkamp was. De advocaat, die er dankzij Joyo voor Campert was, maar weinig kon doen, had wel het dossier over deze zaak in mogen zien. Op basis van wat Camperts moeder daarover had gehoord ging ze ervan uit dat Nijkamp eerder vrijkwam dan haar zoon, 'die de hoofdschuldige was geweest die het zaakje op touw had gezet'.

Maar het speculeren over wie er het eerst zou vrijkomen maakte plaats voor berusting. 'We moeten maar rustig afwachten, ik denk wel niet, dat de Hollandsche advocaten veel kunnen doen, nu hij in Duitschland zit. Er zijn voor Jan twee advocaten aan de gang. Eén van de vrienden en één van iemand hier in den Haag, die onbekend wenscht te blijven en het resultaat is tot nu toe nihil geloof ik. Ik zelf heb nog geschreven naar den Duitschen (niet Hollandschen) Directeur van het Polizeilager, Amersfoort en hem verzocht mijn brief, welke ik Jan met Christmas schreef te willen doorzenden.'

Het concentratiekamp Neuengamme, twintig kilometer ten oosten van Hamburg, was tussen 1938 en 1945 het onderkomen van ongeveer honderdduizend gevangenen, waarvan de helft de oorlog niet overleefde. Ze moesten klei afgraven en stenen bakken, 'Vernichtung durch Arbeit'. De SS-bewakers hadden een reputatie hoog te houden van sadistische nazi's. Bij binnenkomst werd van elke gevangene een

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 348

foto gemaakt, zijn personalia opgenomen, alle lichaamshaar afgeschoren en vervolgens moest hij zich douchen. Daarna kwam het uitdelen van de blauw-witte gestreepte gevangeniskleding.[73] Stukjes gekleurde stof (Campert en Nijkamp weer rood, de kleur van de 'politieke' gevangenen) met de gevangenisnummers moesten door de gevangenen zelf op hun vale kleding genaaid worden. De nummers moesten zowel op buis als broek duidelijk zichtbaar zijn. De dag begon om half vijf 's morgens; na het karige ontbijt en de strenge controle van de slaapzaal begon om zes uur een lange werkdag, tot zeven uur 's avonds. Daarna was er een sobere maaltijd, vaak echter pas na een urenlang appèl om te controleren of iedereen was teruggekomen uit de steenfabriek.

Op stapelbedden, soms drie man in één bed, sliepen zo'n 240 gevangenen in een blok. Ter afschrikking werd bijna dagelijks wel iemand opgehangen voor het oog van de gevangenen. Als er geen gegadigden waren die gearresteerd waren na een vluchtpoging, werd meestal een Pool of Tsjech naar voren gehaald. 'En alsof het een ceremonie betrof die gefilmd ging worden, was er vóór de eerste rangen van de aangetreden "Block-Belegungen" veel komen en gaan van SS-personen die niets van dat gruwelijke schouwspel wilden missen.'[74]

In Neuengamme zaten maar weinig joden. De meeste arrestanten, veel van Poolse, Russische en Tsjechische afkomst, waren communisten, homoseksuelen en Jehova-getuigen. In 1942 en 1943 stierven ruim driehonderd gevangen per dag. In de tijd dat Campert in Neuengamme aankwam, had SS Hauptsturmführer Martin Weisz er de leiding, vanaf 1 januari 1943 werd hij vervangen door Hauptsturmführer Max Pauly.

Camperts laatste teken van leven, aan zijn moeder, dateert van Driekoningendag 1943. Per briefkaart vroeg hij om zware schoenen en warm ondergoed, omdat het koud was en omdat hij pijn voelde in zijn borst. Het was het enige bericht dat uit Neuengamme was gekomen. Hoe vaak had Campert niet in bijzijn van zijn vrienden twee dichtregels van Boutens geciteerd? Als levensdevies:

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 349

Wandelen in wolken en witte neev'len
Schoonheid de zuivere maatgang Uwer voeten

Zes dagen later was hij dood.[75] In het 'Totenbuch' van het concentratiekamp werd vermeld dat 'der Schrifsteller' Jan Remco Campert, nummer H 12192, op 12 januari 1943 om 13:30 gestorven was aan 'Versagen von Herz und Kreislauf bei eitriger Rippenfellentzündung' (het niet meer functioneren van hart- en bloedsomloop in combinatie met middenrifontsteking). De werkelijke doodsoorzaak: de verschrikkelijke leef- en arbeidsomstandigheden in het kamp.[76]

Martien Nijkamp, nummer H 12194, overleed op 23 januari om tien voor zeven 's morgens, doodsoorzaak: 'Versagen von Herz und Kreislauf bei Lungenentzündung'. Er werd keurig een 'sterbeurkunde' naar de gemeente Breda gestuurd, de woonplaats van Nijkamp. Zowel Campert als Nijkamp zijn in Neuengamme gecremeerd. Remco Campert zag jaren later een foto van een herdenkingsvaan met namen van oorlogsslachtoffers in Neuengamme. 'Ik vind het wel mooi dat mijn vader is opgenomen tussen al die Fransen, Polen en Russen. Een echte Europeaan.'

Jan Campert schreef, als vrij man, in zijn gedicht 'In een klein dorp' dat hij graag in Westkapelle begraven wilde worden en: 'geef mij een zerk, een grauwen steen'.[77] Maar dat was hem niet vergund.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 350

HOOFDSTUK 10

Nachleben van een symbool

Op 14 januari 1943 schreef Greet, verplicht in het Duits, een brief aan Jan Campert in Neuengamme. Maar hij was twee dagen eerder in het kamp bezweken. 'Jan lief. So sonderbar die in eine fremde sprache zu schreiben. Unnötig dich zu sagen, wie wir uns nach ein lebenszeiche sehen. Und ob der den Paketen erhältest?' De optimistische toon in haar vorige brieven was verdwenen. Ze somde de namen op van mensen die ze de laatste weken had gesproken en die veel aan Campert dachten: zijn moeder, Jacques Bloem, Clara Eggink en Willem Hussem. Alsof het een overzicht van zijn leven betrof, werden in dit korte briefje ook Han en Bob Nijkerk genoemd. Bob Nijkerk die hij tijdens de Eerste Wereldoorlog in Westkapelle had leren kennen en die hem samen met zijn vrouw Han in Brussel zo genereus onderdak had geboden toen hij in 1925 het huwelijk met Gien was ontvlucht. Alleen de naam Joyo ontbrak in de brief van Greet.

Nadat Johanna Campert op 16 januari te horen had gekregen dat haar zoon was overleden, werd Maria Nijkamp op 29 januari 1943 door de SD-er Rosener op de hoogte gebracht van de dood van haar man, zes dagen eerder. De Nederlandssprekende Rosener was een halfjaar eerder aanwezig geweest bij de arrestatie van Campert en Nijkamp. Op verzoek van de gemeente Breda is in mei 1945 een schriftelijke bevestiging van zijn mondelinge mededeling nagestuurd door het Rode Kruis.

Remco Campert heeft het bericht over zijn vaders dood in een verhaal verwerkt: '"Je moeder is er," zei Erik die in de keuken zijn

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 351

handen stond te wassen. "Nou, en wat dan nog," zei Wessel onverschillig. Hij ging de huiskamer in, waar zijn moeder stond, bepakt en bezakt, omringd door de Kameroens, die hem verheugd en afwachtend aankeken, alsof de komst van zijn moeder iets was, waar zij bij wijze van kerstverrassing voor gezorgd hadden. Wessel kuste haar op beide wangen en zei: "Dag mam, hoe gaat het met je?" De gezichten van de Kameroens betrokken zienderogen. Ze hadden snikken verwacht en enthousiaste kreten van welkom en blijdschap.'[1] Dat zijn vader in de gevangenis of in het concentratiekamp zat, wist hij niet. 'Ook dit gezin deed het zonder vader. Het leek een normale toestand.'

Moeder Moody kreeg het bericht van Camperts dood van Johanna Campert-van Hall, met het verzoek dit vreselijke nieuws voorzichtig aan Remco te vertellen. Nog diezelfde dag werd Remco ingelicht. Kees Moody was erbij en die heeft zijn leven lang onthouden wat de reactie van zijn vriendje was: 'Nou ja, ik zag hem toch al niet zo vaak.'[2]

Misschien heeft Remco een latere herinnering aan zijn moeder in Epe verwerkt toen hij in 1983 een ontroerend gedicht schreef over het moment dat hij hoorde dat zijn vader dood was.

JANUARI 1943
voor Joekie Broedelet

Ik liep over het karrespoor
op een krakende winterdag

mijn moeder kwam me tegemoet
figuurtje in de verte

de nacht ervoor droomde ik
dat ik een scheepje zeilen deed

mijn hand streelde het kroos
in de blikkerende sloot

het scheepje zeilde naar de overkant
en raakte klem in het oevergras

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 352

ik keek op en zag mijn vader staan
hij stak zijn arm door prikkeldraad

hij keek me smekend aan
mijn vader vroeg aan mij om brood.

Op die landweg moeder
hield je me minuten vast

je ogen waren rood
je jas die rook naar stad

de Duitser had per kaart gemeld
mijn vader hij was dood

in Neuengamme bitter oord
daar hadden ze hem vermoord.

Ik voelde niets
maar wist dat ik iets voelen moest

keek langs mijn moeders mouw
naar het lokkend bos

pas toen het kon vertelde ik honderduit
over wat me werkelijk bezighield

de strik die ik had gezet
voor het konijnehol

de hut die ik aan het bouwen was
in de boom die niemand kende

eerst later voelde ik de pijn
die niet meer overging

die nog mijn lijf doortrekt
nu ik dit schrijf

lang geleden toch dichtbij
de tijd duurt één mens lang.[3]

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 353

In 1999 schreef Remco Campert op hoe het nieuws van zijn vaders dood hem werd verteld. 'Op een morgen kwam ik de keuken in. Tante Mary stond bij het raam en staarde naar buiten. Toen ze zich omdraaide zag ik dat ze gehuild had. Er was iets gebeurd, maar wat er gebeurd was vertelde ze me niet. Ze zei dat mijn moeder in het begin van de middag met de trein in Epe zou aankomen en dat ik haar maar een eindje tegemoet moest lopen als het zover was. Naar Epe waar we ook op school gingen, was het ongeveer drie kwartier lopen. Vervoer was er niet. Soms kon je meeliften met een boerenkar, of op de bagagedrager van een fietsende leeftijdgenoot.' Ook in interviews heeft Remco Campert het moment gememoreerd over hoe hem zijn vaders dood ter ore kwam: 'Mijn moeder kwam over uit Amsterdam om het mij te vertellen.'[4]

Joekie Broedelet hoorde over de dood van haar voormalige echtgenoot, terwijl ze een stuk speelde met Johan Kaart. 'Ik raakte vreselijk in de war. Hij was de vader van mijn kind, een vriend. Johan Kaart zei verbaasd: "Maar Joekie, jullie zijn toch gescheiden."'[5]

Nadat Remco het nieuws gehoord had, van zijn moeder of van Mary Moody, gaf hij zich over aan iets 'wat me werkelijk bezig hield: de lectuur van Theo Thijssens *Kees de jongen*.' De dertienjarige Remco 'voelde niets' maar wist dat hij 'iets voelen moest'.

'Jan Campert is dood,' schreef Willy Corsari in haar dagboek toen ze hoorde dat haar voormalige minnaar gestorven was. 'Er waren toch mooie herinneringen. Verbonden aan het eenige huisje waar ik ooit van gehouden heb, met mijn tuintje vol rozen en een der gelukkigste maanden van mijn leven. [...] Arme jongen, met al zijn fouten had hij zooveel goede eigenschappen, zooveel charme. Vic. zal het zich ook erg aantrekken. Eigenaardig dat van de twee vrienden de Jood, die zoo bang was, misschien het zal overleven, en de niet-Jood, die nooit voor iets bang was, zoo ellendig moest omkomen. Men mag zooiets misschien niet wenschen, maar ik hoop dat hij zelfmoord heeft gepleegd.'[6]

Vier dagen na Camperts dood schreef Gabriël Smit van Het Spectrum een brief aan mevrouw Campert: 'Het is ons een behoefte U van harte te condoleeren met het overlijden van Uw zoon, wiens on-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 354

verwachte dood wij met ontsteltenis hebben vernomen.'[7] Drie maanden later volgde Smits verzoek het exemplaar van *Dombey and son* van Charles Dickens terug te sturen, het boek dat Campert voor Het Spectrum zou vertalen. Mevrouw Campert antwoordde: 'Hartelijk zeg ik U dank voor uw blijk van medeleven bij het heengaan van mijn armen besten jongen! Het is alles zoo vreeselijk, men komt zoo iets nooit te boven en steeds weer opnieuw mis ik zijne hulpvaardige, beminnelijke persoonlijkheid. Hij is voor mij oneindig veel geweest en ik ben dankbaar, dat hij als goed Vaderlander en vriend is heengegaan. Ik herinner mij nog zoo goed, hoe blij hij was, toen hij van U de opdracht kreeg *Dombey and son* te vertalen; hij had zulke moeilijke jaren, nadat hij door de oorlog zijne betrekking bij United Press op had moeten geven en ik had hem, die zich Goddank niet door schoone beloften heeft laten omkoopen, zoo gaarne nog na den oorlog een beter leven gegund. Het heeft niet zo mogen zijn en ik moet er in berusten, zooals duizenden andere arme Moeders en vrouwen in hun groot leed moeten berusten. Morgen verzend ik *Dombey and son.*'

'Remco weet hoe zijn vader voelde en rook, ik niet,' zegt Dicky Nijkamp een beetje bitter. Zij was immers nog maar een baby toen haar vader stierf en bovendien heeft haar vader haar nooit aan kunnen raken. Hij heeft haar alleen van een afstand gezien, nadat ze pas geboren was, vanuit zijn cel in Breda. Het commentaar van Remco bij een foto waarop hij als peuter met zijn vader staat: 'Bij die foto van dat kleine kind en die grote man laten de zintuigen het afweten.' Maar het zijn wel bepaalde geuren die hem aan zijn vader doen denken: 'Ik herinner me de veilige geur van alcohol en Virginia-sigaretten. Een geur kun je je niet herinneren maar een geur kan wel herinneringen oproepen.'[8]

In memoriam

Op 18 januari 1943 ontvingen de redacties van de Nederlandse dagbladen 'noot' 0880 / cc fw 16.08: ''s-gravenhage, 18 januari. – het departement van volksvoorlichting en kunsten deelt mede, dat geen

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 355

berichten gepubliceerd mogen worden betreffende den dood van den schrijver jan campert. – niet voor publicatie.' Deze zogenaamde 'noten' werden door het genazificeerde departement bij duizenden naar krantenredacties gestuurd als dwingende richtlijnen over wat wel en niet gepubliceerd mocht worden. De dood van Jan Campert mocht niet in de legale krant. Zijn dood in een concentratiekamp kon vanuit het perspectief van de nazi's maar beter stilgezwegen worden. Het zou Campert tot een verzetsheld maken. Aan dat stilzwijgen hield men zich keurig. Dat *De Telegraaf* toch melding maakte van Camperts dood, was geen ongehoorzame daad, omdat de 'noot' van het departement op 18 januari uitgevaardigd werd terwijl *De Telegraaf* er twee dagen eerder over berichtte. Op dezelfde dag plaatste de 'Wed. Dr. P.R. Campert-van Hall' in *Het Vaderland* de 'Eenige en algemeene kennisgeving' van Jan Camperts dood. In plaats van Jan Remco Theodoor, werd hij 'Jan Remeo Theodoor' genoemd. Zijn zoon Remco, heette in deze advertentie ook 'Remeo'. De legale pers waagde zich na 18 januari niet meer aan publicaties over Jan Campert, ook al werd er wel kopij over hem aangeboden.[9] Dat was een reden te meer voor de illegale pers aandacht te schenken aan de dichter van de 'Ballade der verbrande boeken' en 'Rebel, mijn hart'.

Meteen al in het januarinummer van 1943 verscheen onder het kopje 'Letterkunde' in het verzetsblad *De Vrije Kunstenaar* een uitgebreid maar vooral fel artikel over de dood van Campert. 'De fascistische beulen' hadden een einde gemaakt aan deze talentvolle schrijver, zo stond te lezen. In een paar zinnen werd ingegaan, overigens vol feitelijke onjuistheden, op Camperts arrestatie en zijn overbrenging naar 'een berucht martelkamp in Duitschland' en vervolgens kreeg zijn werk aandacht. Het anonieme stuk eindigt met een strofe uit Camperts gedicht 'Stervende Soldaat', uit zijn bundel *De Bron* (1927).

> Aarde, moeder en liefste, o bij deze namen
> noem ik u voor 't laatst – wij hebben samen
> veel ondergaan – een zingen, ruischend en goed,
> begint, stillend het kreunen van mijn mond.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 356

Dit is het einde: ons eeuwiglijk verbond,
dat ik bezegel met mijn heilig bloed!

Campert werd nog twee keer genoemd als verzetsman in *De Vrije Kunstenaar*, ook met de mededeling dat hij gefusilleerd was. 'Mijne arme, lieve Mevrouw Nijkamp,' zo moest Johanna Campert op 2 februari 1943 schrijven: 'Wat ik zoo vurig gehoopt had, heeft niet mogen zijn; ook uw beste man is gevallen als een slachtoffer van deze ontzettende oorlog. Wat het voor u en uw vijf kleine kinderen moet zijn, kan ik zoo begrijpen. Mijn beste man ging ook op 47 jarigen leeftijd van mij heen en liet mij met vijf kinderen achter, waarvan Jan juist achttien jaar was geworden; de jongste was tien. Maar daar was ik bij; ik heb hem zelf de oogen gesloten; maar dit heengaan van die beiden, ons zoo dierbare jonge levens, daar alleen in den vreemden en op welke wijze, is zoo vreeselijk, om nooit te vergeten.

Troostwoorden heb ik niet, misschien kan het volgende u een weinig helpen: Niemand heeft meer liefde, dan deze, dat iemand zijn leven zette voor zijn vrienden. Verder zullen de liefde van allen die u omringen en uw predikant, die nog voor hun vertrek met uw man en Jan gebeden heeft alles doen om u in deze droeve uren bij te staan en dan vooral die vijf kleine kinderen, zijne dierbare nalatenschap. U zult eens zien hoe die voor u de grootste troost zullen zijn en hoe u telkens weer uw man in hen terug zult vinden. Ik weet door ondervinding, wanneer het grootste leed over ons komt, worden wij gesterkt en behoeven wij die moeilijkste uren niet alleen te gaan en daar moet u ook op vertrouwen. Laat het voor u en mij eene troostrijke gedachte zijn, dat uw man en Jan, die het laatste half jaar zooveel leed samen hebben doorgemaakt, ook samen hunne laatste rustplaats in het vreemde land hebben gevonden en nu uit hun lijden verlost zijn. God geve u sterkte en kracht, niemand anders kan dat doen en geloof mij, dat ik innig met u en uw kinderen *nu* en *altijd* zal medeleven. Eene hartelijke omhelzing van uwe u zeer toegenegene

Wed. Dr. Campert-van Hall.'

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 357

J.C. Bloem schreef een gedicht over zijn overleden vriend Jan Campert.[10] Het gedicht dat pas anderhalf jaar later gereed was, is niet eerder dan na zijn dood in de historisch-kritische uitgave van zijn werk gepubliceerd. Het is een gedicht vol schuldgevoel over Bloems dadenloosheid terwijl zijn vriend het leven had gegeven voor verzetswerk.[11]

DE GEVALLENEN

Terwijl zij vielen was ik ongedeerd.
Ik ben het nog. Ik zal nog wel wat blijven
Op de aarde, die geleidelijk de lijven,
Die voor haar stierven, tot zichzelf verteert.

Toch heb ik mij met geen verraad onteerd,
En hoop ik, dat mijn vastheid zal beklijven,
Wanneer de dreiging mijwaarts ook zou drijven,
Die raaklings thans langs ieders leven scheert.

Maar wat is wat ik dééd bij wat zij deden?
Wat heb ik eigenlijk tot nu toe geleden?
Wat is voorzichtig nog, en wat reeds laf?

Moet ik mij niet bekennen aan hun graf
Als een dier lauwen, waarvan Dante zei:
Spreekt niet van hen, aanziet ze en gaat voorbij?

In maart 1943 schreef Camperts moeder in een brief : 'Het lijkt wel of Jan alles geweten heeft.' en 'Ik hield zoo zielsveel van hem en had alles willen doen, om zijn leven gelukkig te maken maar het heeft niet zoo mogen zijn; hij rust nu ver van ons allen in het land dat hij door de omstandigheden niet kon liefhebben en dat maakt alles zoo bitter en wreed voor ons die achtergebleven zijn.'[12]

Begin april 1943 verscheen in het ondergrondse literaire tijdschrijft *Lichting* 'Rebel, mijn hart', het gedicht uit de Cynara-cyclus

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 358

dat van Stols niet in de bundel mocht, maar wel een jaar eerder in *Den Gulden Winckel* was gepubliceerd.[13] In datzelfde nummer van *Lichting* stond een gedicht van A. Landsdorp (pseudoniem van Govert Meerburg), het was opgedragen aan Jan Campert:

DE RAMP

Geslagen en geboeid doch even waardig
Op 't ochtendgrauwe plein – een korte stoet.
Reeds viel zijn naam: een glimlach werd reisvaardig
Over de mond die blonk van pijn en bloed.

Dit is een van de vele gedichten die als in memoriam Jan Campert werden geschreven. Ze werden in 1947 door Stols in een bibliofiel boekje herdrukt en ingeleid door Clara Eggink. 'De ramp' werd opgenomen met als ondertekening 'dichter onbekend'.

Ruim een halfjaar na Camperts dood had Stols al het plan opgevat Camperts gedichten te bundelen. Omdat niet helemaal duidelijk was bij wie de auteursrechten berustten zolang Remco minderjarig was, stortte de uitgever een bedrag op de rekening van mevrouw Campert. Hoe hoog het bedrag was, is niet meer te achterhalen, maar Camperts moeder was geroerd door zijn generositeit.[14] Ze gaf het geld door aan Joekie Broedelet. In 1947, vier jaar later, verschenen de door 's-Gravesande samengestelde *Verzamelde Gedichten 1922-1943*. Zijn inleiding op dit dikke boekwerk, waarvan behalve een 'gewone' uitgave ook een half- en een heel perkamenten uitgave verscheen, eindigde hij met: 'Geen steen zal waarschijnlijk zijn gebeente dekken, maar met de uitgave van deze *Verzamelde Gedichten* willen zijn vrienden hem een monument oprichten dat zijn geest zal doen voortleven in de harten van velen.' Een paar weken na verschijnen van het boek moest de uitgever een persbericht doen uitgaan over het gedicht 'Een Doode', dat begon met de regels:

In de onafzienbare vlakte,
In den witten kring van de aarde,

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 359

Onder den zwarten kring van den hemel,
Is hij blijven liggen.
In de eindlooze vlakte
Onder den ijzigen wind

Het gedicht, hoe toepasselijk ook op de dood van Campert, was van Anthony Donker. Campert had het vlak voor zijn arrestatie uit het literaire tijdschrift *Criterium* overgeschreven en zijn moeder trof het aan, geroerd door de voorspellende waarde ervan, tussen de papieren van haar zoon.

Campert had in zijn bundel *Het verliefde lied en andere verzen* uit 1928 al 'het klein geluk' bezongen. Tijdens de bezetting, zo merkt ook Piet Calis in *Het ondergronds verwachten* op, kwam deze poëzie waarin geen grootse idealen of kosmische visies werden verbeeld, maar waarin de dichter in de eerste plaats geïnspireerd werd door zijn persoonlijke gevoelens en ervaringen, in het middelpunt van de belangstelling te staan. Enerzijds omdat veel jongeren tijdens de bezetting dergelijke gedichten schreven, de jonge dichter Jan Praas tikte zelfs een eigen bundel onder de titel *Het klein geluk*, maar ook werd veel gediscussieerd over de vraag of 'klein geluk' wel voldoende inzet was voor belangrijke poëzie. Campert had inderdaad veel gedicht over 'het klein geluk', maar zijn verzetspoëzie had toch het meeste indruk gemaakt.

Kort na de oorlog bracht koningin Wilhelmina een bezoek aan de voormalige verzetsuitgeverij De Bezige Bij. Remco Campert, als zoon van de in de oorlog vermoorde Jan Campert werd aan de koningin voorgesteld. Hij was 17 jaar en de koningin vroeg hem: 'Jongeman, jij gaat zeker in het voetspoor van je vader treden.' Remco dacht: in de dood. En antwoordde: 'Liever niet majesteit.'[15]

De schuchtere Campert heeft vooral die eerste naoorlogse jaren geprobeerd niet aan zijn vader te denken. Tien jaar na de bevrijding trof hij op een avond Han Hoekstra aan de bar van het Amsterdamse café Eylders. Er was verder niemand in het café en Hoekstra, van een oudere generatie waarmee Remco geen contact had en voormalig collega en vriend van zijn vader, nipte aan zijn kelkje toen Campert

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 360

de stoute schoenen aantrok en op hem afstapte. Zichzelf vermannend hees hij zich op de kruk naast Hoekstra en vroeg hem, eindelijk: 'Wilt u me eens over mijn vader vertellen?' Hoekstra keek hem aan en zei bars: 'Nee' en draaide zich van hem af.[16] De beduusde Campert is er nooit meer op teruggekomen. 'Mijn vaders vrienden waren kennelijk mijn vrienden niet.' Het moet deze herinnering zijn die Remco Campert in 1970 de dichtregels ingaf:

mijn vader een verhaal
van zijn vrienden[17]

Het verhaal van Jan Campert heeft inderdaad schrijnend weinig met zijn zoon Remco Campert te maken. Ook al doen sommige passages in 'De Achttien Dooden' anders vermoeden.

O lieflijkheid van licht en land,
van Holland's vrije kust,
eens door den vijand overmand
had ik geen uur meer rust.
Wat kan een man oprecht en trouw,
nog doen in zulk een tijd?
Hij kust zijn kind, hij kust zijn vrouw
en strijdt den ijdlen strijd.

Het kind hoopt nog altijd dat zijn vader toen hij die woorden opschreef even aan hem heeft gedacht. Maar hij heeft er weinig fiducie in.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 361

Naschrift

Jan Campert ging onmiddellijk na zijn dood de geschiedenis in als een held. Tegelijkertijd waren nogal wat mensen op de hoogte van zijn opportunistische gedrag, zonder dat zijn oorlogsverhaal in brede kring precies bekend was. Tijdens mijn onderzoek voor het schrijven van deze biografie heb ik me herhaaldelijk afgevraagd hoe die verzetsreputatie van Campert zo diep heeft kunnen wortelen. In de loop van de zestig jaar na zijn dood zijn er steeds kleine kwesties geweest die zijn reputatie als onderwerp hadden, ook al werd dat er niet altijd bij verteld. Als biograaf is het nooit mijn bedoeling geweest Campert bij te zetten als 'goed' of 'fout' in de oorlog. Het is veel interessanter om op basis van feitelijke gebeurtenissen te achterhalen en te verklaren waarom Campert de keuzes maakte die hij maakte. Campert was als dichter, criticus en journalist niet altijd even succesvol. Hij was de serieuze jongen uit een dorpje in Zeeland, die in Amsterdam en Den Haag het joie de vivre ontdekte. Maar zijn levensomstandigheden gaven steeds minder aanleiding voor een losbandig leven. Een chronisch geldgebrek, een chaotisch liefdesleven en een sociaal steeds meer geïsoleerd bestaan zorgden ervoor dat hij langzamerhand veranderde van bohémien in een gefrustreerde kunstenaar. Jan Campert zag dat proces in zijn eigen leven ook zelf steeds duidelijker plaatsgrijpen en dat versterkte zijn gevoel van eenzaamheid, met als gevolg dat hij steeds minder de corrigerende werking van sociale controle onderging. Of zoals hij het zelf schreef in zijn 'Vlerken des snellen doods', het gedicht dat Simon Carmiggelt na Camperts dood in het illegale *Parool* afdrukte: 'Ik zie geen uitkomst meer, ik kan wel jaren loopen.'

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 362

De verantwoording van elke biografie schuilt in de vraag in hoeverre inzicht in het leven meer begrip verschaft over het werk. De biografie van Jan Campert is op die regel geen uitzondering. Veel aandacht heb ik besteed aan de verduidelijking van het journalistieke werk van Campert, met behulp van biografische informatie. Omdat Campert gezien kan worden als een representant van een uitgesproken persoonlijke journalistiek, een type dat nu verdwenen is, was de biografie als genre daarvoor het middel bij uitstek. Maar Jan Campert is nu eenmaal bekend gebleven als de dichter van 'De Achttien Dooden', en daarom heb ik het ook als mijn taak opgevat dit gedicht en veel van zijn andere poëzie te plaatsen tegen een biografische achtergrond. In dit geval betekent dat vooral: tegen een maatschappelijke, politieke achtergrond. En ik was daarin niet de eerste.

In 1945 werd 'Rebel, mijn hart' genomineerd voor de Poëzieprijs van de gemeente Amsterdam, samen met 'De ballade van de waarheid' van Jan Engelman.[1] De gemeente bepaalde echter dat de prijs niet postuum mocht worden toegekend. Misschien was dat geen gelegenheidsargument. Misschien ook wel, want her en der werd flink getwijfeld aan de reputatie van Jan Campert als verzetsheld. Ineke Mol, de in 1935 geboren dochter van Jakoba (Koos) van Mill en Jan Mol uit Westkapelle, zegt dat haar vader in 1947 een dik pak dichtbeschreven velletjes papier verbrandde. Het waren dagboekaantekeningen van Campert uit de tijd dat hij, woonachtig in Amsterdam, in Westkapelle aan zijn nooit gepubliceerde roman *Alsem* zat te werken. Hij had ze ooit van Jan Campert gekregen. Toen Mol hoorde dat Campert als verzetsheld werd beschouwd, wilde hij niet dat de ongepubliceerde teksten in zijn bezit ooit gepubliceerd zouden worden, 'want de inhoud zou wel eens een smet op hem kunnen werpen'.[2] De smet waar Jan Mol bang voor was, had waarschijnlijk weinig met politiek te maken, eerder met Camperts reputatie als rokkenjager.

A.J. van der Leeuw van de commissie perszuivering had andere motieven toen hij in 1947 bezwaar maakte tegen het plan van de zojuist opgerichte Jan Campert-Stichting een literaire prijs te vernoemen naar Jan Campert. Van der Leeuw vond het ongepast om juist die naam te verbinden aan een eerbetoon voor schrijvers 'die zich door hun houding in het verzet hadden onderscheiden'.[3]

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 363

Nadat Van der Leeuw over deze kwestie met de Jan Campert-Stichting gecorrespondeerd had, zonder het door hem gewenste resultaat, presenteerde hij op 2 mei 1950 een onthullend en tegelijkertijd versluierend rapport. 'Wat thans volgt is n.l. niet een normaal recherche-rapport in dien zin, dat een onderzoek is ingesteld, stukken verzameld, getuigen gehoord etc.' Van der Leeuw schreef namelijk dat 'in volledige overeenstemming' met de rechercheurs die het onderzoek naar het oorlogsverleden van Jan Campert hadden uitgevoerd en naar we mogen aannemen ook na overleg met zijn baas Loe de Jong, 'dat over de bekend geworden feiten zoveel mogelijk gezwegen zou worden'. Het rapport van Van der Leeuw, ruim een halve eeuw oud en opgesteld zo kort na de dood van Campert, geeft al aan dat het levensverhaal van Jan Campert niet gemakkelijk te vertellen is, en zeker niet het einde ervan.

Onbedoeld daagde Van der Leeuw de toekomstige biograaf van Jan Campert echter uit, met zijn toevoeging dat geen 'onnodig' onderzoek was gedaan bij de 'niet onmiddellijk betrokkenen'. Deze geheimzinnigheid werd verantwoord met een beroep op het algemeen belang: 'dit uit overweging, dat ieder "roeren" in deze zaak aanleiding zou kunnen geven tot een publieke rel'. Aangezien de afgelopen zestig jaar ettelijke journalisten en (literatuur)historici aandacht aan Jan Campert hebben besteed, zou je verwachten dat die 'niet onmiddellijk betrokkenen' waarvan Van der Leeuw zelfs in het midden had gelaten waarbij zij 'niet onmiddellijk' betrokken waren, na afsluiting van het rapport wel benaderd zouden zijn. Dat is niet gebeurd. Sterker, Van der Leeuw bleek een trend te hebben ingezet om elke interesse in Jan Campert in te perken tot een naam die onder een beroemd geworden gedicht staat. Omdat 'De Achttien Dooden' in grote aantallen als rijmprent door uitgeverij De Bezige Bij op de markt was gebracht, kon dat gedicht niet stilgezwegen worden. En dat zou nog vaak tot ergernis leiden.

Nog jaren na zijn dood werd er over Jan Campert geroddeld. Arnold Meijer, voormalig leider van het Zwart respectievelijk Nationaal Front verzocht in 1951 aan Jan Baars hem nu eindelijk 'die brieven van Jan Campert' terug te geven.[4] Baars had die brieven in zijn

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 364

bezit. We kunnen alleen maar gissen naar het waarom. Voor Meijer was de aanleiding ze terug te vragen een verzoek van Hein Tempelman, een vage kennis van Campert uit het Haagse uitgaansleven. Meijer had Tempelman 'lekker' gemaakt met de toezegging dat er schokkende dingen in die brieven zouden staan. Tempelman antwoordde: 'Natuurlijk interesseer ik me zeer voor de brieven van Jan Campert en ben ik blij, dat ze bewaard zijn gebleven. De publicatie er tezijnertijd van zou een storm kunnen doen opsteken en een legende verbrijzelen.'[5]

In 1961 werd duidelijk dat Jan Baars de brieven van Jan Campert, eerder geleend uit het archief van Nationaal Front en nog steeds in zijn bezit, op een slinkse wijze had ingezet in een manipulatiespel. Naar aanleiding van een televisieprogramma over de februaristaking van Loe de Jong, in de bekende serie *De bezetting* onder regie van Milo Anstadt, had hij contact gezocht met A.J. van der Leeuw 'welke ik reeds jaren ken'. Baars, een van de eerste fascisten van Nederland die later toch vanwege zijn 'goede' gedrag tijdens de bezetting als verzetsman is erkend en zelfs werd aangesteld bij de Politieke Opsporingsdienst, had een belastende verklaring over Jan Campert van de journalist Piet Donker in zijn rapport opgenomen dat hij direct na de bevrijding opstelde als medewerker van die Politieke Opsporingsdienst. En Van der Leeuw zocht tijdens het schrijven van zíjn rapport in 1950 weer contact met Baars.

Diezelfde Jan Baars sprak er in 1961 zijn verontwaardiging over uit dat 'waar die Februari-staking toch was bedoeld als een fel verzet tegen de anti-Joodsche maatregelen, het een schandaal was om, toen hij het had over mensen die bij dat verzet betrokken waren, gelijk met de eerste Geuzen werden gefusilleerd, het gedicht de 18 doden van Jan Campert aan te halen. Zij, dus Oorlogsdocumentatie, wist toch immers dat Jan Campert zo slecht was geweest in de Oorlogsjaren en zelf Joden voor de gaskamers had geleverd. Welnu, mr. v.d. Leeuw vertelde mij dat hij, bij het samenstellen van materiaal door dr. De Jong en Milo Anstadt, fel geprotesteerd had tegen het daarin aanhalen van dat gedicht van Campert. De Heren konden daarop alleen maar zeggen dat Jan Campert zoiets als een heilige voor het Ne-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 365

derlandsche Volk was geworden, zij durfden daar – al wisten zij dat het een schooier was – niet tegen ingaan!'[6]

Van der Leeuw antwoordde, na ruggespraak met Loe de Jong: 'Ik vereer, en heb als zodanig Jan Campert niet aangehaald, hem niet als mens, doch alleen als groot dichter, de enigste, welke in Nederland was, welke een beroemd verzetsgedicht heeft gemaakt.' Dat was een sofisme dat Baars de kans gaf zijn retorische talenten uit de kast te halen: 'Nu is het toch verduveld jammer dat Eichmann niet een goed gedicht heeft geschreven over Joden-vernietiging, anders hadden zij dat nu ook kunnen aanhalen en de "Dichter" daarmee geëerd met passering van zijn uitroeiingsmethoden van de Joden.'[7]

De Jong wilde zijn vingers niet branden aan het verhaal dat Campert betrokken was geweest bij het over de grens zetten van joden, zo bleek toen hij bij publicatie van het zesde deel van zijn bekende *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* zijn relaas over deze zaak vergezeld liet gaan van het 'gerucht' dat Camperts verzetsdaden ingegeven waren door de zucht naar financieel gewin. Maar, zo schreef hij: 'Er is overigens geen reden om aan te nemen dat Campert deze en dergelijke werkzaamheden met voldoening verrichtte: zijn hart was bij het verzet.'[8]

Tijdens mijn pogingen om iets meer te weten te komen over 'dit gerucht', stuitte ik op onwil. Soms was het meer dan dat. De Stichting 1940-1945 bijvoorbeeld heeft na lang aandringen toegezegd onderzoek te gaan doen in haar archieven, maar deed dat pas nadat ik precies had opgegeven wat ik reeds wist van Campert, op één document na dat ooit door de stichting aan een oorlogsslachtoffer was toegestuurd. Na weer lang aandringen bleek zich in de archieven van de stichting aanvankelijk precies dat te bevinden wat ik al wist – minus dat ene document. Dat er iets te verbergen viel, merkte ik tijdens een telefoongesprek waarin ik refereerde aan de naam van de vrouw die volgens dat ene document door Campert over de grens is gezet. Even won de achteloosheid van de betreffende medewerker het van zijn missie het verleden van Campert te laten rusten en vulde hij de genoemde naam Katan terloops aan met haar voornaam Ina. Ten slotte kwam ik bij een andere medewerker terecht. Voordat zij mij

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 366

stukken ter inzage gaf, liet ze me een verklaring tekenen waarin ik beloofde de door haar opengestelde documenten nooit als bron te noemen. Dat was ook niet nodig, want ook deze keer bleek het materiaal niet volledig te zijn.

Op de flappen van een dossier, bewaard in het NIOD, uit het archief van het Departement voor Kunsten en Voorlichting staan enkele nummers genoteerd van documenten die vernietigd zijn of ontbreken.[9] Het verschil tussen 'vernietigd' en 'ontbreekt' roept intrigerende vragen op. De overeenkomst is echter belangrijker: de papieren zijn niet meer beschikbaar. Van der Leeuw kon zich desgevraagd niets meer herinneren van het door hem behandelde dossier Jan Campert. Nadat ik Loe de Jong de 'zaak-Campert' had voorgelegd, gaf hij een reactie die in elk geval ruimte laat voor de stelling dat documentenvernietiging over het oorlogsverleden van Jan Campert van hoger hand geregisseerd werd: 'Ik kan mij niet herinneren dat wij zelf bij Oorlogsdocumentatie gegevens vernietigd hebben over Campert. Dat deden wij in het algemeen nooit.'[10]

Het verzetssymbool Jan Campert is door allerlei goedbedoelende mensen in bescherming genomen. Het resultaat van deze houding is nogal paradoxaal. Om de paar jaar refereert deze of gene aan het 'taboe' Jan Campert. Na zo'n inleidende opmerking komen dan de meest verschrikkelijke verhalen over Campert los. Over hoe fout Campert wel niet is geweest tijdens de bezetting en dat hij willens en wetens joden aan de nazi's verkocht heeft. Met andere woorden: door de krampachtige houding van diegenen die meenden informatie te moeten verzwijgen en zelfs vernietigen, uit angst voor de door Van der Leeuw voorspelde 'publieke rel' is de mogelijkheid geschapen Jan Campert zo lang na zijn dood ongestraft te kunnen belasteren. En van die mogelijkheid is royaal gebruikgemaakt.

Het *Nachleben* van Campert ging niet over rozen. De kwestie rondom Camperts oorlogsverleden kwam eind jaren tachtig in de volle belangstelling te staan toen Adriaan Venema in het eerste deel van zijn boekenreeks *Schrijvers, uitgevers & hun collaboratie* aandacht aan de 'geruchten' rond Jan Campert besteedde. Henk van Gelre, pseudoniem van de Nietzsche-vertaler H.Th.M. Jansen, ooit be-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 367

vriend met Jan Baars, vond dat Venema te mild was over Campert en stuurde een 'Open Brief' aan Martin Ros van De Arbeiderspers, met de bedoeling dat die als reactie in het laatste deel van Venema's reeks zou worden opgenomen. Van Gelre haalde, net als Venema, min of meer dezelfde kwesties aan en concludeerde dat het een schande was om Jan Campert 'opnieuw als verzetsheld' te presenteren. Van Gelre beweerde dat De Jong hem nog op 1 september 1970 verklaard had 'dat Campert nu eenmaal het symbool van het Nederlands verzet was geworden en dat daarom aan dat beeld niet mocht worden getornd'. Van Gelre, die net als Venema het rapport van Van der Leeuw blijkbaar niet achterhaald had, herhaalt tot op de huidige dag dat De Jong gezegd zou hebben: 'Campert smokkelde mensen de grens over waarvan hij wist dat ze pal over de grens werden opgepakt, daarover heb ik brieven gezien bij Jan Baars. Jan Campert is een tragisch geval. Laten we hem zijn verzetsaureool maar niet afnemen. Wie is daarmee gebaat?'[11]

Venema had geen zin de 'Open Brief' van Van Gelre in zijn reeks op te nemen, maar publiceerde er wel een fel artikel tegen in het literaire tijdschrift *Sic*. Hierop volgde een polemiek die oversloeg naar *NRC Handelsblad* en waar van alles bijgehaald werd.[12] De kwestie vertroebelde omdat een van de meest belastende verklaringen tegen Jan Campert uit de mond van Jan Baars was gekomen, een voormalige fascist tenslotte.[13]

In 1995 was de tijd kennelijk rijp om de draak te steken met dit beladen en verholen onderwerp. Bij het afscheid van RIOD-directeur C.M. Schulten verscheen een bundel artikelen, waarvan er een geschreven is door J.Th.M. Houwink ten Cate, medewerker van het instituut. Houwink ten Cate schreef een bijdrage die zogenaamd tot stand was gekomen op basis van een nieuw verworven dossier dat door een 'bouwvakker achter een verwarmingsketel gevonden was'. Dat het hier om een grap ging, werd duidelijk toen Houwink ten Cate de tekst citeerde die 'de zoon van deze werknemer van de bouwmaatschappij' voor een schrijfwedstrijd van het Nationaal Comité 4-5 Mei had ingestuurd:

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 368

DE ACHTTIENHONDERD DOODEN

Een cel is maar twee meter lang
O God, ik ben ontzetend bang
Een cel is maar twee meter breed
De mof die is ontzettend wreed

Een cel is maar twee meter breed
ik schrijf dit op voordat ik het vergeet
Zo doodgaan is ontzettend zuur
morgenochtend zetten ze ons tegen de muur

De directeur van het RIOD, in dit artikel van Houwink ten Cate, 'begreep dat hij bovenop een bom zat'. Er volgt een onderzoek naar deze 'plagiaatkwestie'. In de parodie van Houwink ten Cate vielen voor de medewerkers van het RIOD de referenties op aan allerlei vage geruchten over Campert, en dat wekte waarschijnlijk op de lachspieren van de lezers van een bundel die alleen voor intern gebruik was.[14]

Jan Campert had al voor de oorlog een serie verkeerde vrienden om zich heen verzameld. Hij toonde zich niet altijd even karaktervol. Hij werkte voor collaborerende uitgevers en tijdschriften, bedelde om een subsidie bij een gelijkgeschakeld departement en het is waarschijnlijk dat hij flink wat geld vroeg voor het over de grens zetten van joden.

Hem welgezinde personen durfden hun hand niet voor hem in het vuur te steken en daarom is er meer dan eens documentatie over Campert vernietigd. De opmerking over het 'gerucht' van Loe de Jong en de acties van A.J. van der Leeuw zullen er ongetwijfeld toe hebben bijgedragen dat er nog veertig jaar na de dood van Campert en Nijkamp in een concentratiekamp, iets merkwaardigs gebeurde. Nijkamp kreeg in 1985 door het Nationaal Comité Verzetsherdenkingskruis postuum het verzetsherdenkingskruis toegekend. Dat was vreemd. Niet alleen omdat op basis van dezelfde feiten Nijkamp wel een dergelijk eerbetoon kreeg terwijl Jan Campert, inmiddels uitge-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 369

groeid als symbool van verzet, weliswaar steeds genoemd wordt in dat rapport, kennelijk niet zo'n blijk van publieke waardering ten deel viel.[15] Daarmee werd voedsel gegeven aan de geruchten dat op Jan Campert een en ander was aan te merken.

Het is aannemelijk dat Campert de expedities naar de Belgische grens onvoldoende voorbereid heeft, want voor zover bekend heeft geen van de door hem 'geredden' het overleefd. Maar voor de aantijging dat hij willens en wetens Ina Katan, Max Nitzowitsch en Frans van Raalte veel geld heeft laten betalen terwijl hij wist dat ze direct over de grens in handen van de SD zouden lopen, is geen enkele grond. In de hiërarchie der feiten waar het Jan Camperts wat dubbelzinnige leven tijdens de bezetting betreft, staat bovenaan dat hij op 12 januari 1943 in een concentratiekamp is bezweken.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 370

Noten

Inleiding

1 Lou Vleugelhof, *PZC* 2-9-1998.

Prelude

1 Brief in Archief Carli Beijerman.
2 Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging, Nationaal Archief, Den Haag. Proces Verbaal 30 van de Koninklijke Marechaussee van het Districtsbureau Breda, groep Baarle-Nassau, no. 966, d.d. 13-12-1945 en Proces Verbaal no. 29, District Breda, d.d. 7-1-1946 en een Proces Verbaal van hetzelfde district d.d. 11-1-1946. Commissie tot Opsporing van Oorlogsmisdrijven, Inv. nr. 3716.
3 Proces Verbaal, in het dossier Willy Stöwsand, Afd. Oorlogsmisdrijven, MvJ, in dossier CABR 73474 opgesteld door Politie te Den Bosch, politieke recherche afdeling Pro Justitia, Typ. LL, No. 434 P. Ond G.
4 Proces Verbaal, in het dossier Stöwsand, Afd. Oorlogsmisdrijven, MvJ, in dossier CABR 73474.
5 Gesprek Jaap Schoon (1924), secreataris van de hoofdredacteur van *Het Vaderland*, 13-12- 2002.
6 Gesprek 17 oktober 2002 Constance van Raalte en haar schoonzoon Dick van Zuilen.
7 Gegevens Dienst Burgerzaken Gemeente Den Haag, aangevuld met informatie uit brief 22-8-2004 van Victorine van den Broek d'Obrenan, dochter van F.H.C. van den Broek d'Obrenan en Cons, en haar man Dick van Zuilen.
8 Deze tekst, evenals een uit 1970, bevindt zich in het archief van Dicky Nijkamp.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 371

9 Martijn Jas, *Breda bevalt!: herinneringen van 28 bekende Nederlanders aan hun geboortestad*, 2001, p. 55.
10 Diverse gesprekken met Dicky Nijkamp in 2001, 2002 en 2003. Gesprek Marga Minco, 3-2-2002.
11 Johan P. Snapper, *De wegen van Marga Minco*, 1999, p. 30.
12 F.A. Brekelmans, *Twee eeuwen Broese; Gedenkboek bij het 200-jarig bestaan van de Koninklijke Drukkerij Broese & Peereboom BV te Breda 1784-1984*, 1992, p. 136.
13 Marga Minco in: Martijn Jas, p. 55.
14 Nijkamp publiceerde vóór 1927 in de *Nieuwe Haagsche Courant*. Aanbevelingsbrief van K. Vink, Chef-Redacteur van *De Rotterdammer* en de *Nieuwe Haagsche Courant* [aan directie *De Nieuwsgier*], d.d. 25-11-1927. Archief Dicky Nijkamp.
15 Mededeling Rudy Nijkamp, april 2002.
16 Zo blijkt uit de aanbevelingsbrief van mr E.G.S. Bourlier aan de Directie van de *Bredasche Courant*, d.d. 3-12-1932. Archief Dicky Nijkamp.
17 *Twee eeuwen Broese*, p. 117-138.
18 Gesprek met Hans Santbergen, directeur van Continental Breda bv, Peutax is een onderdeel van zijn bedrijf. Santbergen heeft Brugel nog lang na diens pensioen aan het werk gehad.
19 G.J.M. de Hoogh, *Taxi, Meneer?; Herinneringen van C. Brugel*, [z.j.].
20 *Taxi, meneer?*, p. 137-139.
21 *Taxi, meneer?*, p. 137-138.
22 De eerste vier drukken van deze door Broese & Peereboom luxe uitgevoerde wandelgids waren verzorgd door C.A. Smeulders, de vijfde druk door G.H. Fraser. M.J.G. Nijkamp sloot de kopij van deze ongedateerde zesde druk in april 1934 af.
23 Proces Verbaal Petrus van Oorput die verhoorde Jan Visser, chauffeur en tolk van SD die een gesprek op de Ausenstelle recapituleert. MvJ, CABR, inv. nr. 73474.
24 Gevangenisarchief De Koepel, met dank aan Hans Goossens.
25 Proces Verbaal Het bijzonder Gerechtshof te 's Hertogenbosch, Rol no. 2149/2205 A/2314, CABR.
26 Gesprek Nel van Loon (1918) zus van Carolus van Loon, genoemd Chat, (1902-1970) en Adriaan van Loon, genoemd Jaan, (1906-1983), 23-2-2002.
27 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* 1939-1945, 1969, *Deel 1 Voorspel*, p. 659-662. De Gier werd door De Jong in dit verband niet genoemd. Zijn rol in 'De zaak Oss' is belicht door Martin Schouten, *De Zaak Oss*, 1982. De zaak werd in perspectief gezet in het proefschrift van Jos Smeets, *De affaire-Oss; Van lokaal conflict tot nationale rel*, 2001, p. 147-162.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 372

28 Getuigenverhoor C.J. de Gier, 13 december 1945. CABR, inv.nr. 7374, p. 54.
29 Getuigenverklaring Adrianus van Loon, 16 november 1945. CABR, inv. nr. 73474, p. 47.
30 Gesprek Fons Cornelissen, 24-4-2002.
31 Gesprek Wim Frijters, 22-2-2002. Bij dit gesprek was Peter de Leeuw aanwezig. Hij publiceerde in dagblad *BN/De Stem* d.d. 4-5-2002 twee artikelen: 'Hans Renders, biograaf van Jan Campert' en 'Dichter in verzet, Baarle in actie'.
32 Getuigschrift voor Wim Frijters waarop vermeld staat dat J. Beem uit Bilthoven een boom voor hem geplant heeft in het 'vredeswoud'. De weduwe Van Beem bevestigde dit verhaal in maart 2002. Yad Vashem is het Israëlische instituut dat niet-joden eert die vaak met gevaar voor eigen leven joden gered hebben. Sinds 1953 zijn een kleine 20.000 mensen geëerd, waaronder 4500 Nederlanders.
33 Het 'gestichtsregister van de strafgevangenis Breda', onderdeel bevolkingsadministratie en het Archief Gemeentepolitie Breda 1937-1974, inv. nr. 853A bevatten niet eens de namen van Campert of Nijkamp, laat staan dat er van de door hen geholpen vluchtelingen sprake zou zijn. Ook het Museum van de Nederlandse Marechaussee in Buren (Gld.) bood geen uitkomst.
34 Commissie tot opsporing van oorlogsmisdrijven, Inv. nr. 3736, p. 11. Het echtpaar werd naar kamp Vught gestuurd en overleefde de oorlog.
35 Informatie van J. Bader, hij beheert de nalatenschap van de voorzitter van de Joodse Raad voor Breda Henry Samuel.
36 Gesprek Carli Beijerman, november 2002.
37 Lydia van den Bergh werd half augustus opgepakt, begin september werd haar huis gepulst. Na de oorlog werd Constance opgebeld door een familie uit Apeldoorn die spullen had van de familie Van Raalte – Van den Bergh. Daar zaten ook enkele filmpjes van Frans bij.
38 Gesprek 31 oktober 2002 met Heske Hurts-Levisson, Bob Bernicke en Bart Henny. Het gesprek vond plaats in het huis van Heske en als toehoorder was Dick van Zuilen aanwezig.
39 Campert publiceerde zelf ook in *De Vrijheid*.
40 Mr. Polak, lid van de raad van beheer van Unilever en familie van Frans, zat in Londen en verleende onder meer Loe de Jong en zijn vrouw Liesbeth gastvrijheid. L. de Jong, *Herinneringen I*, 1993, p. 93.
41 Bibeb, 'Joekie Broedelet "Ik heb zoveel levens geleefd, ik heb weinig overgeslagen"', in: *Vrij Nederland* 4-2-1984 en Gemeentearchief Den Haag, Remco uitgeschreven op 27-3-1943 naar Epe.
42 Hans Hoets, *Lijst omgekomen oud-lyceïsten 1940-1949 en lijst van Engelandvaarders*, 1991. Hans Hoets, (zelf oud-leerling van het Nederlands Lyceum,

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 373

Gymnasium A), nam de informatie over Van Raalte in 1999 niet op in zijn *Vrijheid achter de horizon*, een uitgebreidere studie over Engelandvaarders.

43 Inschrijvingsboeken begrafenissen. Archief Oud Eik en Duinen.

1 Een Zeeuwse jongen

1 'Lof van Walcheren', *De Gemeenschap* 11(1935)6, juni, p. 433-434. Ook hier wordt 'omarmd' gebruikt.

2 Jan Campert, 'Lof van Walcheren' en 'Ik heb zooveel herinneringen', in: *Het Landschap; De schoonheid van ons land; land en volk*, Jan Campert e.a., p. 79-81. Voor volledige titelbeschrijving van in noten genoemde boeken, zie 'Literatuuropgave' of 'Publicaties van Jan R.TH. Campert' achter in deze biografie.

3 'Jan Campert, kantoorbediende, van Middelburg op 18-7-1920 naar Amsterdam', Gemeente Archief Amsterdam. Zie 'Haven 1, 11', in: *De Amsterdammer*, 26-6-1921, gebundeld in *Refereinen*, p. 28-29, ook in *Verzamelde Gedichten 1922-1943*, p. 8-9.

4 G.H. Wallagh, 'Jan Campert, het eiland en de letterkunde', *Weekrevue De Prins* 4(1940)9, p. 9.

5 *Slordig beheer*, p. 44. Zie ook Campert (vanuit Westkapelle) aan Nico van Suchtelen, 3-5-1939.

6 Nico J. Brederoo, *Charley Toorop; Leven en werken*, 1982, p. 81 en 106.

7 Ans Dingemanse heeft haar oma talloze keren horen vertellen dat Toorop een hele serie mannen in De Valk ontving. Hammacher kende ze al vanaf 1919 toen deze criticus was voor het *Utrechtsch Dagblad*. Ivens en Lehning staan op foto's met Toorop, afgedrukt in Brederoo, 1982, p. 80 en 106.

8 Mededeling Eva Besnyö, 8-5-2003.

9 K. Baart, *Westkapelle: Hare bevolking, Westkapelsche Dijk, Geschiedkundig en karakteriseerend beschreven, Met twee kaarten,* 1889, *reprint* 1972, p. 15.

10 Kees Cijsouw, tekst, Wim Riemens, foto's, *westkaap, westkappel*, 1973, p. 31.

11 Met dank aan Bob Benschop, Streekarchief Voorne-Putten en Rozenburg en aan Cor van Wijngaarden, P.A. Troost was een oom van zijn vader, van moederskant. Voor de familiegeschiedenis van Campert is dank verschuldigd aan Henk Kampers.

12 K. d'Angremond en G.J. Schiereck, *Het Verjaagde Water; Roman* van A. den Doolaard, 2001, p. 35.

13 *Het Verjaagde Water*, editie D'Angremond en Schiereck, p. 78.

14 Gesprek Remco Leyh, zoon van Jan Camperts zus Annemarie, 21-11-2003.

15 Willem Gabrielse, *'T oude Westkappelse leefpatroon; Een terugblik*, [z.p.], p. 15.

16 *Het Verjaagde Water*, editie K. d'Angremond en G.J. Schiereck, p. 15.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 374

17 Gesprek Ans Dingemanse en Toos van der Male, dochter van Pitronella Minderhoud, november 2002.
18 Gesprek Marie Slakker-van Rooyen, 1-7-2003.
19 Zo vertelde Pitronella Minderhoud, de vrouw van Kees Brasser aan haar zoon Jaap. Hij stelde deze korte herinneringen op schrift en liet die mij toekomen.
20 Zie ook: Gabriëlse, p. 79.
21 Piet van Rooyen, *Oude liedjes van toen*, Westkapelle, [z.j.].
22 Wanne Scherre staat op een foto van een bewaarschoolklas, afgedrukt in: *Groeten uit Westkapelle; 365 Prentbriefkaarten en fotokaarten van Westkapelle*, 1994, p. 25.
23 Jan R. Th. Campert, 'Ons Zeeland Verhalen; De Saxophonist', in: *Ons Zeeland* 4 (1929) 34.
24 In Westkapelle woonden in die tijd twee zeer christelijke families met de naam Van Sighem, geen directe familie van elkaar. Beide gezinshoofden van de Van Sighems waren smid en beiden hadden een zoon die Piet heette. Toch wordt het onwaarschijnlijk geacht dat een van de twee lid was van het openbare OKK en dat een van twee ooit in het wufte Parijs is geweest, wordt simpelweg uitgesloten. Brief Ans Dingemanse, 11-4-2003.
25 Advertentie in *Deze Week in Den Haag*, in elk geval in de editie van 4 (1941) 35, 27 juni-4 juli, p. 14.
26 In het *Jaarboek voor het Nederlandsche Boek 1937*, 1936, p. 36 werd het boek, voor *f* 4,50, al aangekondigd.
27 Jan Campert aan Nico van Suchtelen, 6-5-1939 en Jan Campert aan J.B. Tielrooy, juli 1940. Documenten waarnaar wordt verwezen zonder vermelding van een archief bevinden zich in het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, Den Haag.
28 De karakterisering is door Justine Borkes in haar kandidaatsscriptie over Jan Campert in 1964 geciteerd uit de mond van Henrik Scholte. Die haalde het citaat overigens uit W.L.M.E. van Leeuwen, *Schrijvers en Schilders*, [links van] p. 176.
29 Jan Campert, *Sonnetten voor Cynara*, 1942, III.
30 Gabriëlse, p. 152.
31 Mondelinge mededeling van A. Viruly aan Justine Borkes, 4-3-1964, en de kandidaatsscriptie KUN van Justine Borkes, 1964, p. 5 en 17.
32 Jan R. Th. Campert, 'Uit een jeugd; Herinneringen aan Zeeland', aflevering V, *Ons Zeeland* 3 (1929) 54.
33 Paul Arnoldussen en Hans Renders, *Jong in de jaren dertig*, 1999, p. 113. Van der Wolk werkte ook als leraar op de Handelsschool van Middelburg. Zie archief Handelsschool, inventaris personen en middelen, Zeeuws Archief, Middelburg.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 375

34 A. Viruly, 'Dames en vrouwen', in: *Vrouwen spelen een rol*, 1971, p. 28.
35 H.E. Nijkerk-van den Bergh, *Brussel 1921-1939* [Herinneringen van H.E. Nijkerk-van den Bergh (1901-1979), [ongepubliceerd 1978-1979], collectie Karel Nijkerk. Gesprek Karel Nijkerk, 19-3-2002.
36 Nathalie Korsman, *M.B.B. Nijkerk (1894-1987) en zijn contacten binnen de boekenwereld*, eindscriptie Boekwetenschap, UvA, oktober 1999, p. 11.
37 Gabriëlse, p. 119/130.
38 Nijkerk in: Hans Olink, 'Rites de passage; Greshoffs literaire enclave in Brussel', in: *De Parelduiker* 4 (1999) 5, p. 14-27 en Karel J. Nijkerk, '"Geef mij maar Schaerbeek"; Herinneringen aan Jan Greshoff en mijn vader', in: *De Parelduiker* 6 (2001) 2, p. 54-66.
39 Het betreft nummer 166 van deze uitgave, in bezit van Karel Nijkerk. In de Provinciaalse Bibliotheek van Middelburg bevindt zich een exemplaar dat op naam van Martinus Nijhoff is gedrukt.
40 Mevrouw Nijkerk schreef ten onrechte dat de bundel aan haar en haar man werd opgedragen, al leek dat misschien door die gedrukte vriendschapsbetonen zo. Campert droeg deze bundel op 'Aan E.' [Enny].
41 *Programma van het onderwijs in het jaar 1916-1917; Rijks Hogere Burgerschool met vijfjarigen cursus te Middelburg*, Middelburg 1916. A. Viruly herinnert zich deze leraar Nederlands veertig jaar later ook in: *1865 100 jaar 1965, Rijkshogerburgerschool Middelburg*, [1965], p. 19.
42 Jan R.Th. Campert, 'Zwervende door Walcheren; Middelburg', *Ons Nederland* oktober 1930, p. 14-15.
43 A. de Bruijne, *Scheldemond weerspiegeld; Vlissingen 1908-1992*, 1992, p. 12-13.
44 A. Viruly, *Rotterdams Jaarboekje 1973*, geciteerd in: K. Faase (de sampetter), *Dorp aan de zeedijk; Herinneringen aan Westkapelle*, 1984, p. 198-200.
45 Niet de Zeeuwse schrijfster Marie Boddaert (1844-1914).
46 Onder meer in: *Het Handelsblad* 17-6-1917 en *Eigen Haard* 23-6-1917.
47 A. Boone, *Van 'Wèskappel' naar Westkapelle*, [z.d.], p. 15.
48 Frederik van Eeden, *Dagboek 1878-1923; Deel IV/1919-1923*, 1971, p. 1919.
49 Gegevens vriendelijk ter beschikking gesteld door H.G. Cannegieter te Veendam. Met dank aan Willem Bierman, die informatie inwon bij de kleinzoon J.P. Cannegieter.
50 De gegevens over het 'vrijzinnig kerkje' in Westkapelle komen grotendeels uit een typoscript dat mevrouw T. van de Male uit Westkapelle mij bezorgde. Dit typoscript ligt aan de basis van een publicatie van C. Boogaard in *Kerkblad Hervormde Gemeente Gereformeerde Kerk Westkapelle; Samen op weg* 5(2000)1, januari. Het typoscript is later door Boogaard aangevuld. Veel informatie in artikel en aanvulling is gebaseerd op een gesprek met Marie Slakker-van Rooyen, geboren 17 april 1903. Deze dochter van de aannemer die het kerkje bouwde, heeft Campert nog gekend maar zij had niet veel

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 376

herinneringen aan iemand 'die zich niet meer kan verdedigen'. Gesprek, 3-7-2003.

51 *Middelburgsche Courant*, 13-10-1921.

52 Remco Campert, *Over mijn vader*, 2004, p. 20-21.

53 Borkes, p. 5.

54 A. Viruly, 'Avond aan zee', in: *Wereldkroniek* 26 (1919) 31, p. 496.

55 Gé Vaartjes, *Herman de Man; Een biografie*, 1999, p. 72 en 84.

56 'Aan onze Abonné's!', *Wereldkroniek* 25 (1919) 52, p. 621.

57 'Mijn hart is een oude viool', in: *Wereldkroniek* 27 (1920) 25, p. 395. Ook in *Verzamelde Gedichten*, p. 257.

58 Gesprek, 8-2- 2003. Mevrouw Ans Dingemanse was zo vriendelijk het gesprek met de 99-jarige mevrouw Marie Joziasse-Theune in Domburg te organiseren. Zij was er ook bij aanwezig, evenals de dochter van Mevrouw Joziasse-Theune.

59 Jan R.Th. Campert, 'Fragmenten I-IV', in: *Regeneratie* 2 (1921) 2, p. 46-50.

60 C.J. Kelk, 'De Documentaire Roman', in: *Rondom tien gestalten; Kritisch overzicht van de Nederlandsche romanliteratuur der laatste vijf jaren*, 1938, p. 202-220.

61 Han G. Hoekstra, *Over Jan Campert*, 1946, p. 27. Eerder merkte Hoekstra dit op in zijn recensie 'Wier', in: *Den Gulden Winckel* 35 (1936) 2, p. 13-14.

62 Inleiding op *Wie weet slaag ik in de dood*, p. 15.

63 Jan Campert, 'Open Brief aan Dr. P.H. Ritter Jr.', in: *Den Gulden Winckel* 35 (1936) 2, p. 3-4.

64 [anoniem] 'Letterkundige Kroniek; Wier', *De Nieuwsbron* 14-12-1935.

65 Deze familiegegevens komen uit gesprekken die ik voerde met Ans Dingemanse, dochter van Mientje van Mill, in 2002 en 2003, ook brief van Ans Dingemanse aan mij, 11-4-2003.

66 Westkappeler Jaap Lieverse herinnert zich dat Campert in De Valk logeerde. Brief Ans Dingemanse aan mij, 28-8-2003.

67 *Het Verjaagde Water*, editie D'Angremond en Schiereck, p. 205.

68 Mededeling Ans Dingemanse, die bij de opnames voor deze film aanwezig was. Volgens haar zeggen werd dit fragment eruit geknipt omdat een van de cameramannen met Remco Campert bevriend was.

69 M[enno] t[er] B[raak], 'Een Zeeuwse roman, Wier', in: *Het Vaderland* 14-1-1936 (avondeditie).

70 Victor van Vriesland, 'Jan Campert's eenvoud', in: *Onderzoek en vertoog; verzameld critisch en essayistisch proza*, 1958, p. 46-56.

71 'Een Roman uit het land van Walcheren', in: *Provinciale Zeeuwse Middelburgsche Courant* 11-12-1935. 'Om de eere der Westkappelaars', in: *PZC* 6-3-1936 en 7-3-1936.

72 M[artin] B[eversluis], 'Het volk oordeelt', in: *Elckerlyc* 1 (1937) 9, p. 281-286.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 377

73 M. Wolters, 'Boeren, burgers en buitenlui als literaire critici', in: *Het Volk* 29-9-1937.
74 *Wier. Een Zeeuwse roman* [vierde druk], 1961. De bespreking van Hans Warren, onder de weidse titel 'Roman *Wier* van Jan Campert nu in een pocketuitgave: een Walcherse dorpsgemeenschap: "Zeeuws boek" steekt uit boven het gros van de streekromans', in: *Provinciale Zeeuwse Courant* 25-11-1961.
75 Jan Campert, *Havet Tier. Roman*, 1937.
76 Emile Buysse, 'Jan Camperts Proza; Heimwee naar Zeeland', in: *Zondagspost* 2 (1946) 6, p. [1]-2.
77 Egbert Eewijck, Jan Campert, M. Vasalis, *Drie novellen.* 'De getuige', 'Deez' kleine hand', 'Onweer', 1940.
78 In Gemeentearchief Amsterdam: 'Jan Campert, kantoorbediende, van Middelburg op 18-7-1920 naar Amsterdam.'
79 *Middelburgsche Courant* 13-10-1921, ongesigneerd verslagje, zonder kop of *dateline.*

2 Eenzaam maar niet alleen

1 Brief Jhr.Mr. M. van der Goes van Naters, 28-4-2002. En: Hans Renders, 'Het slordige leven van Jan Campert; Wereldverbeteraar, rokkenjager en ambitieus journalist', in: *Historisch Nieuwsblad*, 2002, p. 36-39.
2 A. Viruly, *Vrouwen nemen de tijd*, 1957, p. 7.
3 Hanneke Eggels, 'De sluier van Marie Boddaert', in: *Bzzlletin* 14 (1985) 129, p. 83-88.
4 Jannes Houkes, 'Felix Louis Ortt', in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland*, 1992, deel V, p. 208-213.
5 M. van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd; Een tocht door de twintigste eeuw*, 1980, p. 21 en Johan S. Wijne, *Stuuf Wiardi Beckman; patriciër en sociaal-democraat*, 1987, p. 14-16, 26-27 en 36-42. Hans Renders, *Historisch Nieuwsblad* 11 (2002) 5, p. 36-39.
6 *Met en tegen de tijd*, p. 30.
7 Campert en Scholte aan de Kampleiding, ongedateerd. Brief van Kalff aan Scholte, 9-8-1921. IISG. Kalffs bemoeienis met de PIA staat niet in L.H. Maas, *Pro Patria. Werken, leven en streven van Gerrit Kalff 1856-1923*, 1998.
8 Henrik Scholte, 'Na een halve eeuw; Herinneringen aan Menno ter Braak als student', in: *Bzzlletin* (1978) 54, p. 20-31.
9 *Rostra Gymnasiorvm* 17-4-1920, p. 108-109.
10 Dat ook Anthonie Donker, Henrik Scholte en W.A.P. Smit in *Regeneratie* debuteerden, volgens Van der Goes van Naters, p. 36, is niet waar. Zij schreven allemaal eerder in *Rostra.*
11 Geciteerd naar Jan van der Vegt, *A. Roland Holst; Biografie*, 2000, p. 189.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 378

12 Henk de Jager, Hendrik G. Matthes, M.H.J. Schoenmaekers, *Het beeldende denken; Leven en werk van Mathieu Schoenmaekers*, 1992. In de bibliografie werden de talloze artikelen in *Regeneratie* over het hoofd gezien. Hans Renders, 'M.H.J. Schoenmaekers (1875-1944)', in: *Aarts' Letterkundige Almanak; na het Anne Frank-herdenkingsjaar 1995*, 1996, p. 95-96 en Jan Fontijn, *Trots Verbrijzeld; Het leven van Frederik van Eeden vanaf 1901*, 1996, p. 96-97.

13 *Trots Verbrijzeld*, p. 478. *Desiderium* werd gepubliceerd in *Regeneratie* 1 (1920) 8/9.

14 De angst om voor een meisje gehouden te worden was gegrond. Een brief met weigering van gedichten voor het weekblad *De Amsterdammer* van 7-1-1921 had als aanhef 'Geachte mejuffrouw'. Distelvinckarchief.

15 Zo klaagde Scholte nog in 1964 tegen de student Nederlands Justine Borkes.

16 In Archief Henri Pilger bevindt zich een ledenlijst van de Praktische Idealisten Associatie waarop staan, onder meer: Jons Viruly, Dr. S. Wiardi Beckman, Dr. G. Kalff, Mr. Henrik Scholte, Jan Campert, De Sillestraat 22II, Den Haag en Nico Donkersloot. Ook was er kritiek. In een brief van Jan Dinger, algemeen kampleider van Kamp Eerde / Ommen, aan Scholte, 12-2-1922, wordt het verlaten van de PIA gekapitteld 'vanwege gebrek aan verantwoordelijksheidsgevoel'. IISG.

17 Marinus van der Goes van Naters aan Henrik Scholte, [herfst 1922]. IISG.

18 Van Goes van Naters aan Scholte, 6-2-1925. IISG.

19 J. Apeldoorn van *Negentien Februari* aan DVS, 18-9-1918. Schoolarchief Barlaeus, met dank aan Roeland Smeets.

20 Gerda M. Mulder aan het Bestuur van DVS Letterkunde, 8-10-1919. Schoolarchief Barlaeus-Gymnasium.

21 Gesprek Gerda Hardenberg-Mulder, 28-2-2002.

22 *Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan der letterkundige Gymnasiasten-Vereeniging Disciplina Vitae Scipio, opgericht 17 september 1881*, 1931, p. 85. Brief 22-9-1918 van DVS, met mededeling dat Scholte tot het bestuur is toegelaten.

23 Notulen, [p. 19], in: *Archief No I (A). Notulen Deel 20, 15 mei 1920-26 sept. 1925.*

24 Meta ter Laan aan DVS, 13-10-1921.

25 Meta ter Laan aan Scholte, 30-4-1926, namens GLV.

26 In de afdeling 'Ongebundelde Gedichten' in de *Verzamelde Gedichten* is deze bundel opgenomen, met daarbij de aantekening dat het manuscript zich in het bezit van mevrouw De Zoete-Polak bevond. *Den Luiden lach en andere verzen* werd, met een nawoord van Hans Renders, in facsimile uitgegeven ter gelegenheid van de jaarwisseling 2003-2004 door De Bezige Bij.

27 Brief van een zekere Catrien aan Scholte en aan Fifi, 11-4-1921, over een GLV-avond.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 379

28 Manuscript *De luiden lach en andere verzen* door Jan Campert, 'Voor Fifi van Jan', gedateerd 2-11-1921. Zie ook met lint bijeengebonden manuscript *De Luiden Lach I* Winter 1920.
29 Ongedateerde brief Nel Marcus aan Fifi, Henny en Jan.
30 Brief met briefhoofd Bond van Religieus Anarcho-Communisten, 7-1-1921 aan Scholte. IISG.
31 Gerda Mulder schonk het boekje aan Remco Campert na verschijning van het boekenweekgeschenk over zijn vader, in 1999.
32 *Verzamelde Gedichten*, p. 262.
33 Jan R. TH. Campert, 'Droom', in: *De Amsterdammer* 26-6-1920.
34 *De Amsterdammer*, 'De Groene' genoemd heette vanaf 1925 *De Groene Amsterdammer*. Rob Hartmans, *De Groene van 1877. Geschiedenis van een dwars weekblad*, 2002, p. 65.
35 *Trots Verbrijzeld; het leven van Frederik van Eeden vanaf 1901*, 1996, p. 413.
36 *Trots Verbrijzeld*, p. 405.
37 Dirk van Dalen, *L.E.J. Brouwer; Een Biografie*, 2001, p. 164-165.
38 *L.E.J. Brouwer; Een Biografie*, p. 248.
39 Zoals blijkt uit een ongedateerde brief aan C.S. Adama van Scheltema.
40 Van Kampen aan Scholte, 20-2-1922. De gespecificeerde rekening kwam op 8-3-1922.
41 Henrik Scholte aan Van Kampen, 1-11-1922. Ook ongepubliceerd Dagboek Scholte, deel I, p. 49. Gemeentearchief Amsterdam.
42 Dagboek, over incassobureau op 18-3-1922, p. 175 en 194.
43 Remco Campert, *De gedichten*, 2004, p. 587.
44 Nico Oosterbeek, 'Onze Dichters', *De Nieuwe Courant* [ongedateerd knipsel]. En N.A.D., 'Refereinen. Verzen van Henne Scholte en Jan R.Th. Campert', *Rostra Gymnasiorvm* 14 (1922) 12, p. 82-83. J.C.S.W., 'Refereinen. Verzen van Henne Scholte en Jan R.Th. Campert', *Propria Cures* 11-3-1922, p. 253-254.
45 Vierde en laatste strofe van 'Aanvang', ongepubliceerd. Niet te verwarren met 'Aanvang' in *Verzamelde Gedichten*, p. 306.
46 Zie Salma Chen, 'Orpheus, Maandschrift voor Dichterlijke Letterkunde, november 1923-juni 1924', in: *Jaarboek Letterkundig Museum 3*, 1994, p. 23-69.
47 L. Adama van Scheltema-Klijstra aan Scholte, 6-7-1924. En Salma Chen, p. 28.
48 Lucas Ligtenberg en Bob Polak, *Een geschiedenis van Propria Cures 1890-1990*, 1990, p. 85-87.
49 H. Scholte, 'Ter Intree', in: *Propria Cures* 4-3-1922, p. 230-231.
50 W. Blok, *P.C. Boutens en de nalatenschap van Andries de Hoghe*, 1983, p. 62.
51 Henrik Scholte, 'Boutens. Dec. 1897-Dec. 1922.', in: *Propria Cures* 34 (1922) 13, p. 164-166.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 380

52 Justine Borkes, kandidaatsscriptie over Jan Campert, KUN 1964.
53 Jan Fontijn, 'Levensleed of anders zijn dan anderen. Twee vroege Nederlandse romans over homosexualiteit', *Engelbewaarder Winterboek*, 1979, p. 145-167.
54 Justine Borkes, 'Een die er buiten valt; Jan Campert herdacht', *Zeeuws Tijdschrift* 43 (1993) 3, p. 107-111.
55 Jan Campert, 'P.C. Boutens: Bezonnen verzen; P.C. Boutens: Hollandse kwatrijnen', *Nieuwe Rotterdamse Courant* 4-4-1934.
56 Jan R.Th. Campert, 'Verzen: Na een nacht, Aandachtig lied, Sonnet, Maria van Magdalena', *De Nieuwe Gids* 40 (1925) 1, p. 290-294.
57 Jan Campert, ' Bibliographie', in: *De Nieuwe Gids* 40(1925)12, dec., p. 788-794. Jan Campert, 'Uit "De Heilige", in: *De Nieuwe Gids*, 41 (1926) 6, juni, p. 675 'Praeludium', p. 676 'Maria 1', p. 677 'Maria 11', p. 678 'De Geboorte 1', p. 689 'De Geboorte 11' en p. 680 'De aanbidding'.
58 *Een geschiedenis van Propria Cures 1890-1990*, p. 81.
59 Henrik Scholte, 'Zwarthemden voor!', in: *Propria Cures* 24 (1922) 14, 16-12-1922, p. 171-172.
60 *Een geschiedenis van Propria Cures 1890-1990*, p. 90.
61 Rood opschrijfboekje met handgeschreven bundel *Verzen* van Jan R.Th. Campert 'voor Koos van Elsäcker, voorjaar 1923'. Zwartleren boekje *Verzen* van Jan R.Th. Campert, 'voor Koos van Elsäcker'.

3 Vlucht naar Brussel

1 Henk Prakke, 'Bernard van Eysselsteijn', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1974-1975*, 1976, p. 38-57. *Opwaartsche Wegen, Schrijversprentenboek 28*, 1989, p. 50.
2 H. Nijkeuter, *Ben van Eysselsteijn, Drent uit heimwee en verlangen*, 1996, p. 14 en Prakke, p. 43. In dit levensbericht van Prakke wordt de naam Campert overigens niet genoemd, behalve in de bibliografie.
3 Gé Vaartjes, *Herman de Man; Een biografie*, 1999, p. 128, H. Nijkeuter, *Ben van Eysselsteijn*, p. 14 en Prakke, p. 43.
4 G.J.G. de Gier, *Alfred Haighton; Financier van het fascisme*, 1988, p. 9.
5 De Ombudsman in: *Vara-Gids* 21-10-1978.
6 Wim Wennekes, 'O, vreselijke gouddorst, waartoe spoort gij de harten der stervelingen niet aan?', *VPRO Gids* 19-26 juni 1993, p. 2-6.
7 Wennekes, p. 2. En Guus van Veldhuizen, 'Beelden van Broekhuijs; over Willem Broekhuijs (1883-1926) en enkele literaire werken', in: *Rotterdams Jaarboekje 1999*, 10e reeks, 7e jaargang, 1999, p. 388-419.
8 H.J. Scheffer, *Een ongewoon heer met ongewone besognes; Henry Tindal*, 1976. p. 340-345.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 381

9 Met dank aan Guus van Veldhuizen die mij een advertentie bezorgde van Broekhuijs over *De Dag* uit het *Rotterdamsch Nieuwsblad* van 22-6-1923.
10 F.J. Haffmans, *Geest, koolzuur en zijk; Briefwisseling van Erich Wichman*, 1999, p. 20-21, 141.
11 Karel R. van Staal, *Van muzikant tot reclameman*, 1948, p. 69-79.
12 Broekie (pseudoniem van Broekhuijs) in *Het voorlopertje van De Dag* 15-7-1923.
13 Dagboek Scholte, deel I , p. 160. Met dank aan Tatja Scholte en Wido Scholte.
14 M. van Blankenstein, 'Historische en politieke Litteratuur', in: *Boek en Kunst* 1 (1923) 4, p. 53-55.
15 Marco Entrop en Maurits Verhoeff, 'De herrijzenis van Wilhelm Loeb; Mijn eigen tijdschrift (1936)', *De Parelduiker* 1 (1996) 4, p. 27-33.
16 Jan Campert aan Herman Robbers, september 1925.
17 Victor A. Oswald en Veronica Pinter Mindess, 'Schnitzler's "Fraulein Else" and the psychoanalytic Theory of Neuroses', in: *Germanic Review* 26 (1951) 4, p. 279-288.
18 Jan R.Th. Campert, 'Therese', *De Nieuwsbron* 26-10-1929.
19 *Brieven 1-376*, p. 117.
20 Jaap Goedegebuure, *Op zoek naar een bezield verband, Eerste Deel: De literaire en maatschappelijke opvattingen van H. Marsman in de context van zijn tijd*, 1981, p. 143.
21 Bericht in *Het Vaderland* 16-2-1925. B.C. de la Fontaine Verwey, 'Lezing van Henrik Scholte', *Propria Cures* 28-2-1925.
22 Houwink aan Campert, 1-10-1924. Distelvinckarchief. UBA.
23 Salma Chen, 'Geboorte en sterven van De Distelvinck', *Jaarboek Letterkundig Museum 2*, 1993, p. 43-62.
24 Chen, p. 50.
25 Hoofdredacteur C.M. Schilt aan Scholte, 14-5-1925, Distelvinckarchief B13, nr. 141.
26 N.N., 'Else Lasker Schüler', in: *Algemeen Handelsblad* 5-6-1925. Volgens Hanssen in *Menno ter Braak 1902-1940*, 2000, deel 1, p. 255 is Ter Braak de auteur.
27 Dagboek Scholte. Gemeentearchief Amsterdam.
28 J.K. Rensburg, *Wereldbouw*, 1923, oplage van 220 ex. [= Tweede druk van *Japansche verzen*, *Lohengrin* en *Sita*, Arnhem 1923. Rensburg publiceerde twee keer zeer negatief over De Distelvinck: *De Groene Amsterdammer* van 15 augustus 1925 en op 3 oktober 1925.
29 H. Scholte aan D. Binnendijk, 11-6-1925. Distelvinckarchief. UBA.
30 *Histoire Générale de la Presse Francaise*, Claude Bellanger [e.a., red.], 1972, Deel III, p. 595.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 382

31 Ook Fifi Polak was lid van De Distelvinck, zie Chen, p. 62. In Borkes, p. 22 worden brieven geciteerd van Campert aan Fifi en van Gien aan Fifi, beide d.d. 5-7-1922.
32 Dagboek Henrik Scholte, deel 1, p. 26.
33 Fifi Polak aan Henrik Scholte11-2-1925. Ongecatalogiseerde doos Distelvinckarchief.
34 S[alma] C[hen] berichtte over verwerving van dit album door het Letterkundig Museum in *DWI* 2 (1993) 3, p. 2.
35 Jan Campert aan Dick Binnendijk, 24-7-1922. Distelvinckarchief.
36 Jan R.Th. Campert, 'Migael de Unamuno', *De Nieuwsgier* 10-12-1927.
37 [Jan Campert], 'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 22-6-1929.
38 Gezinskaart C.C.J.J. de Graaff, Gemeentearchief Amsterdam.
39 *Menno ter Braak 1902-1940; Want alle verlies is winst*, p. 259.
40 Dagboek Scholte, p. 32. Met dank aan Céline Linssen die deze passage ontcijferde.
41 Opdracht in exemplaar *Verzen*, aangeboden in Catalogus 236, p. 13 van Antiquariaat Schumacher.
42 Ingeborg Th. Leijerzapf en Harm Botman, *Henri Berssenbrugge; passie – energie – fotografie*, 2001. Camperts portret staat overigens niet in dit boek.
43 B.C. de la F[ontaine] V[erwey], 'Tentoonstelling voor letterkunde', *Propria Cures* 22-9-1923.
44 Henri Borel 'Iets over poëzie en de Jonge Dichtersgeneratie', *Het Vaderland* 14-6-1925.
45 M[artinus] N[ijhoff, [recensie *Verzen*], *Nieuwe Rotterdamse Courant* 3-10-1925. B[innendijk], D.A.M., 'Boekbespreking' [*Verzen*], *De Vrije Bladen* 2 (1925) 11, p. 320.
46 Jan Campert, *Het Vaderland* 20-9-1925.
47 'Een zomersche wandeling en een middag met Karel van de Woestijne', *Het Vaderland* 26-7-1925. *De Nieuwsgier* 10-3-1928.
48 Jan R.Th. Campert, 'Uit Vlaanderen. Eerste brief', in: *Den Gulden Winckel* 24 (1925) 9, p. 209-210.
49 Binnendijk aan Scholte, 14-9-1925.
50 Hans Renders, 'John Kooy', *ZL* 3 (2003) 3, p. 78-93.
51 Dagboek Scholte, p. 9, 24 augustus 1926.
52 Jan R.Th. Campert, 'Herdenken' [voor E.], *Erts Almanak; Verzen, proza, drama, essay 1926*, [eind 1925], 38.
53 Paul Arnoldussen & Hans Renders, 'Willy Corsari. Ik was helaas een wonderkind', *Jong in de Jaren Dertig*, p. 178.
54 Jan Campert aan Henrik Scholte, 8-1-1926. Distelvinckarchief.
55 Deze toneelvertaling van Schnitzlers *Casanovas Heimkehr* is van Henri Dekking, *Het Tooneel* 12 (1927) 10, p. 200-203.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 383

56 Dagboek, p.32, 2 september. Campert deed in een briefje aan Scholte de eerste handreiking te betrekkingen weer te hervatten. Ongedateerde brief Campert aan Scholte. Distelvinckarchief.
57 Campert aan Binnendijk, 23-11-1926.
58 *Menno ter Braak 1902-1940; Want alle verlies is winst*, p. 406-407.
59 J.R.Th. Campert, 'Verschijningen en verschijnselen "De Distelvinck" jan. 1925 – jan. 1926', *De Avondpost* 4-4-1926.
60 Helleke van den Braber, *Geven om te krijgen; Literair mecenaat in Nederland tussen 1900 en 1940*, 2002, p. 225-242.
61 Van den Braber, p. 168.
62 Céline Linssen, '"Unaniem Rot stop – hedenavond vergaderen" De geschiedenis achter de schermen van de Nederlandsche Filmliga', in: *Het gaat om de film! Een nieuwe geschiedenis van de Nederlandsche Filmliga 1927-1933*, p. 47. Dagboek Scholte, p. 253 e.v., 7-6-1927. Ook de *Grote Winkler Prins Encyclopedie* noemt Jan Campert in verband met de Filmliga.
63 Dagboek Scholte, p. 68. Campert schreef op 3-3-1928, 5-3-1928, 19-3-1928 en 8-5-1928 over een Filmligavoorstelling in *De Nieuwsgier*. Over Filmliga in het algemeen: *De Nieuwsgier* 17-3-1928.
64 Wim Hazeu, 'Eduard Veterman. De omstreden dood van een verzetsman', *Vrij Nederland* 10-6-1976.
65 Rico Bulthuis, 'Literair paradijs achter de duinen', *Haagsche Courant* 7-4-1983.
66 *Bibeb & de kunst, vraaggesprekken met*, 'Joekie Broedelet "ik heb zoveel levens geleefd, ik heb weinig overgeslagen"', 1985, p. 82-95. Eerder in *Vrij Nederland* 4-2-1984.
67 J.W. Regenhardt, *Het gemaskerde leven van Eduard Veterman*, 1990, p. 83.
68 Remco Campert, 'De jongen met het mes', geciteerd uit *Bibeb & de kunst*, p. 84.
69 *Bibeb & de kunst,* p. 82-95.
70 Joekie Broedelet in gesprek met J.W. Regenhardt, 9-9-1988, cassettebandje Archief Regenhardt.
71 Cassette Joekie Broedelet in gesprek met J.W. Regenhardt, 9-9-1988.
72 Bundel, No. 9, in bezit van Remco Campert.
73 Cpt., 'Koninklijke Schouwburg', *De Nieuwsgier* 29-5-1928.
74 Jan Campert aan Dick Binnendijk, 22-11-1927.
75 Mels de Jong, *A.M. de Jong. Biografie*, 2001, p. 234.
76 Jan Campert aan Dick Binnendijk, 22-11-1927.
77 'Marginalia', *De Vrije Bladen* 5 (1928) 1, p. 32.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 384

4 Journalistiek als zondeval

1 Inventarislijst van het Gemeentearchief Den Haag.
2 A. Meijer Schwencke, CABR Inv. nr. 74245 II Nationaal Archief, Dossier 2101 Proces Verbaal contra Arie Meijer Schwencke, door de Politieke Opsporings Dienst opgemaakt 27 maart 1946, dossier 210, p. 66.
3 G.H. Wallagh, 'Jan Campert, het eiland en de letterkunde', *Weekrevue De Prins* 4 (1940) 9, p. 9.
4 'Een Journalist uit vroeger Eeuwen', *De Nieuwsbron* 23-3-1929. De artikelen die niet ondertekend zijn en dus niet met zekerheid aan Campert zijn toe te schrijven, worden niet in de bibliografie achter in deze biografie genoemd.
5 Jan Campert aan Leo Simons, 28-11-1928.
6 Sollicitatieformulier Jan Remco Theodoor Campert, *Algemeen Handelsblad*, 1928. Archief Remco Campert.
7 *A.W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij. Leiden 1851-1951*, door C.J. van der Lek, 1950. Overigens ontbreekt in de chronologische fondscatalogus van deze uitgave *De Nieuwsbron*.
8 Jan Campert aan Dick Binnendijk, 18-11-1928.
9 Tot voor kort in bezit van Remco Leyh, nu in Archief Remco Campert.
10 Cpt., 'In Dienst van "De Bijenkorf"', *De Nieuwsgier* 11-12-1928.
11 Tony van Verre ontmoet Simon Carmiggelt, VARA 25-6-1982. Trees Verberne in gesprek met Clara Eggink, NOS 1-4-1983. Nationaal Archief voor Beeld en Geluid, Hilversum. Kronkel, 'Jarige' [Ben van Eysselsteijn], *Het Parool* 21-1-1958.
12 Inleiding Clara Eggink op: *Jan Campert; een keuze uit zijn gedichten*, 1962, p. 14.
13 Willy Corsari, *Liedjes en herinneringen*, 1972, p. 25.
14 Zowel Nicolaas Klein als de titel 'De Witte Saffier' komen niet voor in de digitale catalogus *Picarta*.
15 *De Nieuwsgier* 29-11-1927.
16 'De Zondag', *De Nieuwsbron* 31-5-1930.
17 Han G. Hoekstra, *Over Jan Campert*, 1946, p. 19.
18 Han Hoekstra in het radioprogramma *Literama*, 12-1-1982.
19 Menno ter Braak, 'De realistische bril', *Het Vaderland* 13-1-1935, *Verzameld Werk* 5, p. 403-409.
20 M.C. van den Toorn, 'Nieuwe Zakelijkheid; oorsprong en ontwikkeling van een term', *De Nieuwe Taalgids* 80 (1987) 1, p. 40-54.
21 G.H. Wallagh, 'Jan Campert, het eiland en de letterkunde', *Weekrevue De Prins* 4(1940)9, p. 9.
22 Jan R.Th. Campert, 'Een mislukte poging' en 'Nieuw Proza', *De Nieuwsbron* 18-6-1932 en 1-10-1932.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 385

23 *De Nieuwsbron* 26-7-1930.
24 A.B. Kleerekoper, *Oproerige Krabbels*, 1933.
25 [Jan Campert], 'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 2-7-1930.
26 [Jan Campert], 'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 25-5-1930.
27 [Jan Campert], 'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 11-7-1930.
28 Radio Omroep Controle Commissie, Map 16A. 115G Amsterdam.
29 [Jan Campert], 'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 12-9-1930.
30 [Jan Campert], 'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 30-8-1930.
31 'De Legende van een leven', *De Nieuwsbron* 15-2-1929.
32 Jan R.Th. Campert, 'De Roddelaars', *De Nieuwsbron* 28-2-1931.
33 E. du Perron, 'Het sprookje van de misdaad; Dialogen over het detectiveverhaal', in: *Verzameld Werk VI*, 1958, p. 547-627.
34 Ben van Eysselsteijn, 'Over Nederlandsche detectiveromans', in: *Rondom het boek 1936*, Boekenweekgeschenk 1936, p. 181-190.
35 Rico Bulthuis, *De koorddansers en andere herinneringen*, 1985, p. 50.
36 E. Elias, *De Groene Amsterdammer* 28-1-1933.
37 Rico Bulthuis, *Haagsche Courant* 18-9-1962.
38 'Wat lezen wij? Detectiveromans', *Hollands Weekblad voor België* 2 (1934) 25, p. 9.
39 Willy Corsari, *Liedjes en herinneringen*, 1972, p. 70.
40 [Jan Campert], 'Vuurvliegjes', *De Nieuwsgier* 28-3-1928.
41 [Jan Campert], 'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 27-5-1930.
42 *De Nieuwsbron* 17-2-1934.
43 [Jan Campert], 'Vuurvliegjes', *De Nieuwsgier* 3-3-1928.
44 W. Hulshoff-Pol. 'Grete', *De Gemeenschap* 5 (1929) 7/8, p. 278. [Jan Campert], 'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 20-9-1929.
45 *Over Jan Campert*, p. 22.
46 Anthonie Donker, *De Nieuwe Gids* 1925, p. 464, geciteerd naar Frank van Vree, 'De Witte de Withstraat; Een bolwerk van goede smaak in krantenstad Rotterdam. Journalistiek en kunst', Marlite Halbertsma en Patricia van Ulzen (red.), *Interbellum Rotterdam: kunst en cultuur*, 2001, p. 121-146.
47 Annie van den Oever, 'Een Montaigne van de lage landen', in: Louis Paul Boon, *Boontjes 1967*, 2003, p. 391-410.
48 Felix Fénéon, *Nouvelles en trois lignes et autres textes courts*, 1998.
49 Hans Renders, *Barbarber 1958-1971*, 1986, p. 34.
50 [Jan Campert], 'Vuurvliegjes', in: *De Nieuwsbron* 12-1-1929.
51 Diana van Dijk & Cees van der Wel, 'Schrijvers in dienst van het drankkapitaal', in: *Het Oog in 't Zeil* 3 (1986) 6, p. 1-8.
52 *De Tribune* 1-9-1928. Rynbende Archief, Gemeentearchief Schiedam.
53 Gé Vaartjes, *Herman de Man*, p. 208 en Henk van Gelder, *De rokende schoorsteen; Schrijvers in de reclame*, 1996, p. 22.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 386

54 Rynbende Archief, met dank aan Corian Koops.
55 [Jan Campert], 'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 3-4-1929.
56 [Jan Campert], 'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 18-11-1929.
57 Jan Campert aan Jan Engelman 22-1-1932.

5 De criticus

1 Emmy J.B.[elinfante, niet te verwarren met Emmy Belinfante-Belinfante, die ook aan *De Hollandsche Revue* meewerkte en bekend werd als schrijfster van meisjesboeken. Zie: Joost Divendal & Henriëtte Lakmaker, *Emmy J. Belinfante 1875-1944. Tussen rook, alcohol en mannen*, Uitgeverij Balans, Amsterdam 2001, p. 14.], 'De spiegel der ijdelheid DCCLXXVII; Een eeregerechtshof voor journalisten', in: *De Hollandsche Revue* 34 (1929), p. 1054-1055.
2 Jan R.Th. Campert, 'Gestalten in een spiegel; Hier heeft een diep-menschelijk mededoogen zich willen uiten. Willy Corsari's laatste roman', in: *De Hollandsche Revue* 35 (1930), p. 566-568.
3 Jan R.Th. Campert, 'Het verloren land', *De Nieuwsbron* 2-3-1929.
4 Jan R.Th. Campert, 'Chimaera', *De Nieuwsbron* 24-8-1929.
5 Hks [Han Hoekstra], 'Over detective-lectuur', *De Nieuwsbron* 23-5-1931.
6 Hks [Han Hoekstra], *De Nieuwsbron* 5-12-1931.
7 Jan R.Th. Campert, 'Een vrouw vertelt…', *Critisch Bulletin* 3 (1932) 1, p. 9-12. Citaat, n.a.v. Camperts bespreking, uit brief van Henri Mayer aan Jan Greshoff, geciteerd uit: Wim Hazeu, *Slauerhoff. Een biografie*, 1995, p. 526.
8 Jan R.Th. Campert, 'Een boeiend Verhaal', *De Nieuwsbron* 14-10-1933.
9 Jan Campert, 'Het proces Marie Koot', *Critisch Bulletin* 8 (1937) 9, p. 252-254. Ook: Jan R.Th. Campert 'Het proces Marie Koot', *De Stem* 17 (1937), p. 972-974.
10 G.H. Wallagh, 'Jan Campert, het eiland en de letterkunde', *Weekrevue De Prins* 4 (1940) 9, p. 9.
11 Jan R.Th. Campert, 'Nieuwe Poëzie', *De Nieuwsbron* 1-7-1933.
12 Paul Arnoldussen en Hans Renders, *Jong in de jaren Dertig; Interviews*, 2003, p. 179.
13 Brief Tine van Meurs aan Remco Campert, 1-12-2003, over haar jarenlange contact met Corsari.
14 Zo vertelde Jan Campert enkele jaren later aan Max Nord, gesprek Hans Renders met Nord, 6-9-2001.
15 Gesprek Rico Bulthuis, 6-9-2001.
16 Tine van Meurs aan Remco Campert, 1-12-2003.
17 Lucy Th. Vermij, *De verrukkelijke kunst van het verhaal: leven en werk van Willy Corsari*, 1993, p. 38.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 387

18 Erica van Boven, *Een hoofdstuk apart; 'Vrouwenromans in de literaire kritiek 1898-1930'*, 1992.
19 Jan R.Th. Campert, 'Het Eerste Licht', *De Nieuwsgier* 15-12-1928.
20 Jan R.Th. Campert, 'Alie Smeding's laatste roman', *De Nieuwsgier* 21-7-1928.
21 Jan R.Th. Campert, 'Jij en Ik', *De Nieuwsbron* 19-7-1930.
22 Jan Campert aan Emmy van Lokhorst, 5-4-1932. Zie ook: Gé Vaartjes, *Herman de Man*, p. 243.
23 Jan R.Th. Campert, 'Een aangrijpende aanklacht', *De Hollandsche Revue* 34(1929) p. 403-406.
24 Jan Campert aan Jan Greshoff, 22-1-1932.
25 'Vrouwenspiegel', *De Nieuwsbron* 19-9-1936.
26 Han Hoekstra, *Over Jan Campert*, p. 21-22.
27 Jan R.Th. Campert, 'Over J.H. Leopold', *De Nieuwsbron* 23-9-1933.
28 Gustaaf van Elring [pseudoniem van A.T.A. Heyting], *Hoog het glas! Zangen uit Noord en Zuid*, [1927]. *De Nieuwsgier* 24-12-1927.
29 Jan R.Th. Campert, 'Treinlectuur', *De Nieuwsbron* 15-8-1931.
30 Jan R.Th. Campert, 'De Vriendt Kehrt Heim', *De Nieuwsbron* 18-3-1933.
31 Jan R. Th. Campert, 'Over J. Greshoff', *De Nieuwsbron* 27-5-1933.
32 J.J. Oversteegen, *Vorm of vent; Opvattingen over de aard van het literaire werk in de Nederlandse kritiek tussen de twee wereldoorlogen*, 19782, p. 261-286.
33 'Décor voor Ikke', *De Nieuwsbron* 1-6-1935. Deze niet ondertekende kritiek werd door Du Perron uitgeknipt en voorzien van de naam van de recensent: Jan R. Th. Campert. Mededeling Kees Snoek.
34 Jan R.Th. Campert, 'Over E. du Perron', *De Nieuwsbron* 3-8-1929.
35 Brieven van Jack Krul aan Henrik Scholte van 16 en 20 juli 1926.
36 Brief, d.d. 25-1-1930, *Brieven 377-801*, p. 58.
37 Jan R.Th. Campert, 'Poging tot harakiri', *De Nieuwsbron* 12-9-1931.
38 Jan R.Th. Campert, 'Wat ons ontroert...', *De Tooneelspiegel* 1 (1930) 7, maart, p. 226/229.
39 Geciteerd naar: J.W. Regenhardt, *Het gemaskerde leven van Eduard Veterman*, Uitgeverij Balans, Amsterdam 1990, p. 114.
40 Jan R.Th. Campert, 'Vanuit de loge', *De Tooneelspiegel* 3 (1932) 1, p. 26-28.
41 Jan R.Th. Campert, 'We vlogen naar Indië', *De Nieuwsbron* 21-10-1933.
42 Jan R.Th. Campert, 'Nachtvlucht', *De Nieuwsbron* 5-11-1932.
43 Jan R.Th. Campert, 'Willem Kloos en Wij', *De Nieuwsbron* 14-3-1931.
44 Jan R.Th. Campert, 'Willem Kloos en Wij', *Nederland* 81 (1929) 5, p. 461-466 en Jan R.Th. Campert, 'Willem Kloos 1859–1929', in: *Panorama* 11-5-1929, p. 19.
45 Jan R.Th. Campert, 'Over Critiek', *De Nieuwsbron* 9-2-1929.
46 Jan R.Th. Campert, 'Succes 1' en 'Succes 11', *De Nieuwsbron* 1-11-1930 en 8-11-1930.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 388

47 Jan R.Th. Campert, 'De Lamp van Diogenes', *De Nieuwsbron* 16-3-1929.
48 Jan R.Th. Campert, 'Critiek en Tooneel', *De Nieuwsbron* 1-4-1933.
49 Jan R.Th. Campert, 'Vriendjes-verheerlijking?', *De Nieuwsbron* 7-9-1929.
50 Jan R.Th. Campert, 'Twee Hollandsche Romans', *De Nieuwsbron* 1-3-1930.
51 Jan R.Th. Campert, 'Rondom Moby Dick', *De Nieuwsbron* 4-1-1930.
52 Niels Bokhove, *Reiziger in scheerapparaten; Kafka in Nederland en Vlaanderen: overzicht, bloemlezing en bibliografie van de receptie van Franz Kafka in het Nederlands taalgebied*, 1984.
53 C., 'Dichtende critici; Jan Campert', *Den Gulden Winckel* 35 (1936) 6/7, p. 4-5.
54 'Marginalia', *De Vrije Bladen* 5(1928)1, p. 32.
55 A. den Doolaard, *Ogen op de rug; Terugkijkend naar boeken en tijdgenoten*, 1971, p. 18.
56 Zie voor de artikelen, recensies en het interview met Werumeus Buning de bibliografie achter in deze biografie.
57 Jan R.Th. Campert, 'Het Carnaval der Burgers', *De Nieuwsbron* 21-6-1930. Ten onrechte signaleerde de biograaf van Ter Braak dat Campert Ter Braak 'wetenschappelijke starheid' en het 'speelsch vernuft' zou hebben verweten in deze recensie, *Sterven als een polemist*, p. 381-382.
58 Jan R.Th. Campert, 'Hampton Court', *De Nieuwsbron* 28-11-1931.
59 [Anoniem], *Het Vaderland* 8-3-1938.
60 Jan R.Th. Campert, 'Kroniek der Dichtkunst IV J. Slauerhoff', *Nederland* 80(1928)3, p. 269-273.
61 Jan R.Th. Campert, 'Schuim en Asch', *De Nieuwsbron* 14-6-1930.
62 Jan R.Th. Campert, 'Tuin van Eros', *De Nieuwsbron* 17-6-1933.
63 Jan Campert aan Jan Engelman, 3-6-1933. Jan Campert aan Jan Engelman, 30-7-1934.
64 Vóór *Afvaart* had Achterberg al samen met een vriend een privé-uitgaafje gepubliceerd, maar dat kende Campert niet.
65 Jan R.Th. Campert, 'Nieuwe Poëzie', *De Nieuwsbron* 28-10-1933.
66 Wim Hazeu, *Gerrit Achterberg; Een biografie*, 1988, p. 105.
67 *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 98 (1931) 99, p. 1050-1051. Wiljan van den Akker en Gillis Dorleijn, 'Over de geschiedschrijving van de moderne Nederlandse poëzie. Problemen, getallen en suggesties', in: *Nederlandse letterkunde. Driemaandelijks tijdschrift* 1 (1996) 1, p. 2-29.
68 Jan R.Th. Campert, 'Leven!', *De Nieuwsbron* 23-11-1929.
69 Jan R.Th. Campert, 'Een volkomen mislukking', *De Nieuwsbron* 19-8-1933.
70 Jan R.Th. Campert, 'Een burgerlijk boek', *De Nieuwsbron* 15-10-1932.
71 Jan R.Th. Campert, 'Een Delische Roman', *De Nieuwsbron* 22-4-1933.
72 Jan R.Th. Campert, 'Een Onbevoegde schrijft...', *De Nieuwsbron* 10-6-1933.
73 Jan R.Th. Campert, 'Letterkundige Kroniek', *De Nieuwsgier* 31-3-1928.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 389

74 Jan R.Th. Campert, 'Boekbespreking', *De Nieuwsbron* 20-2-1932.
75 Menno ter Braak, 'Het mysterie van Leidschendam', *Forum* 2 (1933) 10, p. 757-758, *Verzameld Werk 3*, p. 546-548. Chris de Graaff, 'Dicht bij Zwammerdam' [ingezonden brief], *Forum* 2 (1933) 11, p. 832.
76 Jan R. Th. Campert, 'Een mislukte poging', *De Nieuwsbron* 1-10-1932.

6 De dichter

1 Ongepubliceerd aforisme van Jan Campert.
2 De recensies op het werk van Campert in dit hoofdstuk genoemd, zijn in de bibliografie opgenomen.
3 C. van Dijk, *Alexandre A.M. Stols 1900-1973. Een documentatie*, 1992, p. 34.
4 *Henri Bronsgeest & Zn.; Vijf En Twintig Jaar Drukken; Jubileumboek 5 mei 1930*, 1930, p. 7.
5 Het betreft 'Een Doode' op p. 365.
6 Ed. Hoornik aan S. Stols 3-1-1941, in: '*Geld verdienen zal ik er nooit aan. Briefwisseling Ed. Hoornik en A.A.M. Stols 1938-1954*, 1999, p. 198.
7 *Over Jan Campert*, p. 14.
8 Jan R.Th. Campert, 'Schuim en Asch', *De Nieuwsbron* 14-6-1930.
9 'Non Sum Qualis Eram Bonae Sub Regno Cynarae', deze vertaling publiceerde Campert in: *Elsevier's Maandschrift* 50 (1940) 11, p. 252-253.
10 Gesprek Wim van Norden, mei 2002.
11 Maarten Asscher, 'Ernest Dowson en de kunst van het sterven. Bij "Het sterven van Francis Donne"', *Raster* (2002) 99, p. 42-49.
12 Henk van Gelder, 'Een vrijwel mislukt bestaan', *NRC Handelsblad* 5-5-1995.
13 E. du Perron, *Verzameld Werk V*, p. 189. Op p. 256 wordt Campert bovendien 'hevig overschat' genoemd.
14 Clara Eggink, *Wie weet slaag ik in de dood*, p. 9.
15 [G.H. 's-Gravesande], 'Dichterschap en verantwoordelijkheid', in: *Het Vaderland* 16-3-1942.
16 Henny Bronkhorst, 'Homoseksuelen in nazi-Duitsland', website homodok.nl.
17 Jan Campert aan Jan Greshoff, 13-12-1932, Jan Campert aan Jan Engelman, 4-3-1933.
18 M. van L., [over *Verzamelde Gedichten 1922-1943*], in: *De Waarheid* 27-3-1948.
19 Tonny van Verre ontmoet Simon Carmiggelt, VARA 25-6-1982. In een Kronkel van 27-3-1957 citeert hij twee strofen uit 'Toen Parijs vier jaar geleden viel', met daarbij de opmerking dat Campert het gedicht eigenhandig in Carmiggelts exemplaar van *Sonnetten voor Cynara* schreef. Maar Carmiggelt vergist zich. 'Rebel, mijn hart' werd door Campert zelf in menig exemplaar van zijn bundel geschreven.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 390

20 *Het Parool* 7-9-1944.
21 Guido Eeckels, 'M. Nijhoff – Jan Campert', in: *Marginales; Notes sur le lyrisme néerlandais*, Edition de la Toison d'Or, Brussel 1943, p. 197-210.
22 *Het Parool* van 9-4-1941 berichtte over de executie.

7 Haagse kringen

1 Fred Batten, 'Denkend aan Ter Braak', in: *Bzzlletin* 6 (1978) 54, maart, p. 175-184.
2 Hans Renders, 'John Kooy', *ZL* 3(2003)3, april, p. 78-93.
3 Gesprekken met Rico Bulthuis, 23-8- 2001 en 6-9-2001.
4 Paul Arnoldussen en Hans Renders, in: *Jong in de jaren dertig; Interviews*, 1999, p. 64.
5 P.A. Kooijman, *Neem en eet; Bomaanslag en opruiing als sociale filosofie. Manifesten*, [1967].
6 A.A. de Jonge, *Crisis en critiek der democratie. Anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de twee wereldoorlogen*, 1968, p. 201-204 en L. de Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog; Deel I Voorspel*, 1969, p. 271-273.

8 Verkeerde vrienden

1 Mr. E. Elias, *Van den Hagenaar en zijn stad*, met tekeningen van Piet van der Hem, [z.j.], p. 77.
2 Jan van Ees, *Wat krijgen we nou?*, p. 125-132.
3 J.G. Kikkert, *De zeven levens van 'The cat'. Een halve eeuw contraspionage in oorlogs- en vredestijd*, 2003, p. 68.
4 Kikkert, p. 85-86. En L. de Jong, *Koninkrijk 2*, p. 92-115.
5 De officiële scheiding werd uitgesproken op 16-1-1939.
6 Gesprek Tonny van der Horst, 21-12-2001.
7 Clara Eggink, *Kleine grapjes van grote mensen. Anecdotes van schrijvers*, Moussault, Amsterdam [1953], geciteerd naar Jeroen Brouwers, *Zachtjes knetteren de letteren. Literaire anekdoten*, 1975, p. 130-131.
8 Tonny van der Horst, *Liefde en oorlog; Een autobiografisch verslag*, 1995, p. 16-17.
9 Tonny van der Horst, *Verliefd op vroeger*, 2001, p. 99.
10 Jan Campert aan A. Roland Holst, 3-6-1936.
11 *Leven met J.C. Bloem*, p. 125.
12 Remco Campert, *Restbeelden; Notities van Izegrim* (1994), in: *De gedichten*, 2004, p. 553. Dit gedicht is van 1979.
13 Tonny van der Horst, 'Dag, Rotterdam!', in: *NRC Handelsblad* 21-11-2001.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 391

14 Jan Campert aan Leentje Gast [z.d].
15 *Liefde en oorlog*, p. 24-25.
16 *Leven met J.C. Bloem*, p. 124. Pierre Dubois, *Een soort van geluk; Memoranda 1952-1980*, 1989, p. 191.
17 Op 10-3-1939 liet Campert zich in Den Haag uitschrijven, 'vertrek onbekend waarheen'.
18 Pierre H. Dubois, *Memoranda; Hermetisch en besterd. Literair leven in jaren van onrust*, 1987, p. 120.
19 Rico Bulthuis, 'Literair paradijs achter de duinen', *Haagsche Courant* 7-4-1983.
20 Gesprek Jan Roede, 11-2-2002.
21 Mieke van den Berg, 'Truus Gerhardt', in: *ZL; Literair-historisch tijdschrift* 3 (2004) 3, p. 67-83.
22 Proces Verbaal A. Meijer Schwencke, Pro Justitia. Commissie voor de Perszuivering. 15-10-1950.
23 Verhoor A.J. Noordam over Meijer Schwencke. Archief *Het Parool*. IISG. Gesprek Max Nord, 6-9-2001.
24 Hilde Boelema, *Sabotage of Collaboratie? Over Arie Meijer-Schwencke en nazipropaganda*, ongepubliceerd verslag in het kader van een onderzoekscollege journalistiek, RUG 2003, p. 3.
25 Brief Tine van Meurs ('op basis van vele gesprekken met Corsari') aan Hans Renders, 5-1-2004.
26 Corsari vertelde dit verhaal eind jaren dertig aan Angèle Manteau. De uitgeefster distribueerde in Vlaanderen de boeken van uitgeverij Leopold, de uitgever van Corsari én Campert. Gesprek Angèle Manteau, 12 maart 2001. Volgens Joekie Broedelet had Campert het tafelzilver van Clara Eggink gestolen, Bibeb 1985, p. 91-92. En Simon Vestdijk schreef aan Du Perron dat het het zilver van Ini Bloem betrof, E. du Perron, *Brieven 3575-4114*, p. 204.
27 Remco Campert beschrijft de scène in *Over mijn vader*, p. 62-63.
28 Gesprek Elisabeth Sternheim, 11-3-1999. Leentje huurde eind jaren dertig een etage bij de familie Sternheim, aan de Stadhouderskade 132 in Amsterdam.
29 Willem Maas, *Jacques Gans. Biografie*, 2002, p. 114-116.
30 *Slordig beheer*, p. 50.
31 *Jacques Gans. Biografie*, p. 115.
32 Jacques Gans, *Liefde en goudvissen*, Met een nawoord van H.J.A. Hofland, 1989, eerste dr. 1940. Citaten uit de zesde dr. p. 24-32. Zie ook: Lucas Ligtenberg, 'Het duel in de sneeuw; Een bijzonder exemplaar van *Liefde en goudvisschen*, in: *Optima* 6 (1988) 1, p. 89-92.
33 Telefoongesprek Erik van Ees, Johannesburg, oktober 2000.
34 René Vos, *Niet voor publicatie*, 1988, p. 78-86.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 392

35 *Leven met J.C. Bloem*, p. 128.
36 In het bevolkingsregister van Amsterdam is de bewonerskaart van Leidsekade 86 vanaf 1932, waarop ook de informatie over 1940 moet hebben gestaan, 'vreemd genoeg' verdwenen. Mededeling Gemeentearchief Amsterdam 14-7-2004. Het Amsterdams Adresboek geeft op dat adres wel namen, maar Campert, of een van zijn vrienden, staat daar niet bij.
37 Victor E. van Vriesland, *Herinneringen, verteld aan Alfred Kossmann*, 1969, p. 98.
38 Gesprek Max Nord, 9-6-2001.
39 Max Nord, *Achterwaarts. Memoires*, 1998, p. 60.
40 Dagboekaantekening Wim van Norden 25-9-1941. Archief Van Norden.
41 Madelon de Keizer, *Het Parool 1940-1945. Verzetsblad in Oorlogstijd*, 1991, p. 269.
42 Gerard Mulder, *Wim van Norden. Portret van een courantier*, 1997, p. 42.
43 Henk van Gelder, *Carmiggelt; Het levensverhaal*, 2000, p. 26.
44 Kronkel, *Het Parool* 31-8-1979.
45 Procesverbaal ministerie van Justitie, B. Bloklander, 31-1-1950.
46 Madelon de Keizer, p. 116 en 234. De Keizer baseerde zich, volgens schriftelijke mededeling aan mij, op informatie van Frans Goedhart. En: gesprekken met Max Nord en Wim van Norden.
47 *Het Parool 1940-1945; Verzetsblad in Oorlogstijd*, p. 116.
48 Van Gelder, p. 71-73 en Gemeentearchief Den Haag, de enige plek waar alle afleveringen van *Deze Week in Den Haag* bij elkaar bewaard worden. Roede weet zich ook nog de medewerking van Campert te herinneren, gesprek 12-2-2002.
49 Jan Campert aan Nico van Suchtelen, 23-6-1939.
50 Dossier Jan Campert van de Stichting 1940-1945, gereconstrueerd met kopieën van een deel van dit dossier dat de Stichting mij ter hand stelde, aangevuld met documenten over dit pensioen die zich in het NIOD bevinden.
51 Tom Foty, beheerder van de archieven van United Press in Washington DC, aan mij, 13-1-2003.
52 A. den Doolaard, in: *Het leven van een landloper*, 1958, p. 15.
53 Brief Jan Greshoff aan Frans Coenen, geciteerd naar: '*Wat een degradatie, om van Forum op een blad vol wijven terecht te komen'. Briefwisseling over de reorganisatie van Groot Nederland in 1935*, bezorgd door Sjoerd van Faassen, 1996, p. 60.
54 Met dank aan Wim Hazeu, biograaf van Simon Vestdijk.
55 E. du Perron aan Menno ter Braak, *Briefwisseling 1930-1940*, deel IV, p. 273.
56 Menno ter Braak aan E. du Perron, *Briefwisseling 1930-1940*, deel IV, p. 215. *'Beste Sander, Do it now! Briefwisseling J. Greshoff-A.A.M. Stols, Deel I, 1922-1941*, 1990, p. 647.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 393

57 Commissie Perszuivering, dossier P.A. Donker, 12-11-1947.
58 A.A. de Jonge, *Crisis en critiek der democratie; Anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen*, 1982, p. 315.
59 Zie de bibliografie achter in deze biografie.
60 Jan Campert, *Havet Tier. Roman*, Det Schønbergske Forlag, København 1937, 227 blz., vertaling door Hedda Syberg.
61 Hans Renders, 'Humor in journalistiek en literatuur als propaganda: pseudopropagandistische tijdschriften op het breukvlak van oorlog en vrede', in: *TS Tijdschrift voor tijdschriftstudies* 6 (2003) 13, p. 13-34.
62 Pascal Fouché, *L'Édition Française sous l'Occupation 1940-1944*, 1987, deel 1, p. 165 en deel 2, p. 71.
63 *L'Édition Française sous l'Occupation 1940-1944*, deel 3, p. 143.
64 Met dank aan Marius M. van Melle. Hij publiceerde *75 jaar Van Ditmar Boekenimport en uitgeverij*, 1999. Maar ook stelde hij voor privé-gebruik een fondslijst samen.
65 Gerard Groeneveld, *Zwaard van de geest; het bruine boek in Nederland 1921-1945*, 2001, p. 265.
66 Gesprek Wim van Norden, 17-5-2002.
67 Brief Van Ditmar's Boeken Import aan het DVK, 25-11-1941. Zie ook Adriaan Venema, *Schrijvers, uitgevers & hun collaboratie. Uitgevers en boekhandelaren*, 1992, p. 191.
68 G. Molier & Zoon Boekbinders legde op 27 November 1950 een verklaring af waarin hij boeken noemde die hij in opdracht van MS gereed gemaakt had, voor de 'Ver.Graf. Bedrijven' : '8/5 '41 3000 boekjes "De Misdaad der Evacuatie". Dossier Meyer Schwencke in het CABR. Nationaal Archief.
69 Campert zou ook hebben meegewerkt aan: *Wij zijn verraden* en *Hongersnood in Engeland*, CPZ 194, 218 I, Proces Verbaal Meijer Schwencke juni 1949, Wehrmacht, p. 10 en p. 16-17. NIOD.
70 Op 24 november 1950 verklaarde Meijer Schwencke: 'Jan Campert heeft begin 1941 tot najaar 1941 meegewerkt aan de voorbereidingen van het Cultuurblad "de Schouw" o.a. een proefnummer samengesteld, maar zich voor het verschijnen van het blad, teruggetrokken.' J.J. Kelder maakt geen melding van Camperts betrokkenheid bij *De Schouw* in zijn monografie *Schrijven voor de nieuwe orde; Literatuur en schrijverschap in* De Schouw*, tijdschrift van de kultuurkamer*, 1983.
71 Van Dijk, p. 229-230. Eggink, p. 131. Volgens Max Nord echter was Campert slechts 'regelmatig' bij Stols te vinden 'als hij in de buurt was', *Achterwaarts*, p. 56.
72 A.J. van der Leeuw, Commissie voor de Perszuivering, Jan Campert, 2-5-1950. NIOD.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 394

9 Fatale grensoverschrijding

1 Motto van Joost van den Vondel boven Camperts gedicht 'Het Eeuwige Lied', *De Bron*, p. 31-33.
2 Onder meer in T. Spaans–van der Bijl, *Utrecht in verzet 1940-1945*, 1995, p. 223. Register van T. Spaans–Van der Bijl. In eigen beheer. Met dank aan de auteur. Ook Lubberhuizen zelf vertelde dit verhaal in onder meer: *De Bezige Bij; een coöperatieve uitgeverij*, 1959, p. 3. Wim Schouten beweerde in een brief van 18-10-1945 aan Jan Greshoff dat *De Achttien Dooden* eind 1942 verscheen, Archief De Bezige Bij.
3 Telefoongesprek met Boumans zoon H.A. Bouman, 3-5-2003 en brief H.A. Bouman, 11-5-2003. Ook: Tonny van der Horst, *Liefde en Oorlog*, 1995, p. 120.
4 *Over mijn vader*, p. 15.
5 Remco Campert, 'Een reisje naar Zwolle, in: *De verhalen*, 2004, p. 149-155.
6 *Dichters bij De Bezige Bij*, Geertjan Lubberhuizen (ed.), Amsterdam 1984, p. 58. Hans Renders, *Gevaarlijk Drukwerk; Een vrije uitgeverij in oorlogstijd*, 2004, p. 20.
7 Harry Paape, *De Geuzen; de eerste verzetsgroep 40-45*, 1965, p. 141-142. *De Rotterdammer* van 14-3-1941 had ook een berichtje, dus de dag na voltrekking van de executies.
8 Jaaroverzicht De Bezige Bij. Met dank aan Radboud Holthuizen, Schrijversvereniging De Bezige Bij.
9 *Leven met J.C. Bloem*, p. 132.
10 *Getekend: Fiep Westendorp*, samengesteld door Gioia Smid en Aukje Holtrop, 2003, p. 26.
11 *Getekend: Fiep Westendorp*, p. 26.
12 *Slordig beheer*, p. 84.
13 T. Ruijters (DVK) aan Opbouw, 28-1-1942. Met dank aan Erik Werkman, die ten behoeve van zijn doctoraalscriptie (Rijksuniversiteit Groningen) in het NIOD onderzoek deed naar Opbouw.
14 Een fragment is verwerkt in Egginks inleiding op *Wie weet slaag ik in de dood; een keuze uit zijn gedichten gemaakt door* Remco Campert, 1962, p. 10-13.
15 *Briefwisseling Ed. Hoornik en A.A.M. Stols 1938-1955*, 1999, p. 222.
16 Han Hoekstra, 'Jan Campert op zoek naar zichzelf', *Den Gulden Winckel* 40(1941)6-7, p. 14-15.
17 Jan Campert aan Sander Stols, 23-8-1941.
18 Clara Eggink, 'Jan Campert', in: *Critisch Bulletin*, december 1945, p. 25-29. Een uitgebreidere versie staat als inleiding in: Jan Campert, *Wie weet slaag ik in de dood.*
19 Jan Campert aan Alfred Haighton 23-9-1940. NIOD. Haighton schreef op de brief: 'Niet beantwoord'.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 395

20 Justitierapport van A.J. van der Leeuw 'inzake Jan R. Th. Campert', 2-5-1950.
21 Dick Verkijk, *Radio Hilversum 1940-1945; De omroep in de oorlog*, 1974, p. 343.
22 Brieven in het DVK-archief, NIOD, collectie 102, dossiers 167Ah en 42f. De brieven van Campert aan Bruning zijn gedateerd: 25-5-1941 en 19-9-1941.
23 Jan Campert aan Nico Donkersloot, 26-11-1941.
24 Max Nord, p. 33.
25 Jan Campert aan Willem Hussem, 4-11-1941.
26 Michel van der Plas, *Godfried. Het leven van de jonge Bomans 1913-1945*, 19892, p. 76.
27 *Godfried. Het leven van de jonge Bomans*, p. 334.
28 Contactarchief, doos 17, map 'onsterfelijken', plm. 1941. UB Universiteit van Amsterdam.
29 [G.H. 's-Gravesande], 'Dichterschap en Verantwoordelijkheid', *Het Vaderland* 16-3-1942.
30 Jan Campert aan S.W.F. Margadant, 16-3-1942.
31 Jaap Schoon (1924), vanaf 1940 secretaris van de hoofdredactie van *Het Vaderland*, gesprek 13-12-2002.
32 Jan Campert, 'Sonnetten voor Cynara/ XVIII; "Nu u mij weer heugt"', in: *Het Vaderland* 1-3-1942. Zie ook: Brief Campert aan 's-Gravesande, 20-1-1942.
33 Gesprek Nord, 28-6-2004. Uit een brief van Jan Campert aan Greet Stols, 1-8-1942, blijkt dat dit huwelijk op 4 augustus stond gepland.
34 Deelnemerslijsten journalistenopleidingen, DVK-archief 151/1, NIOD.
35 Het rapport bevindt zich in het Archief Perszuivering in het NIOD.
36 Mels de Jong, p. 408-409. Volgens Jan Nijdam, 'Jan Baars, Ofwel hoe een fascistenleider in de Koude Oorlog verzeild raakte', in: *Vijfde Bulletin Tweede Wereldoorlog*, 2003, p. 17-41, kreeg Donker zijn informatie over A.M. de Jong overigens van een zekere Jan Haye.
37 In *De Nieuwsbron* stonden vaak advertenties voor de stoffencollectie van Nitzowitsch.
38 A. den Doolaard, *Het leven van een landloper*, p. 16, ging ervan uit dat Campert bij deze actie werd opgepakt, Lisette Lewin, *Het clandestiene boek 1940-1945*, 1983, p. 286 nam dat van hem over, al wist ze zich desgevraagd niet te herinneren hoe ze aan de naam Marcus Nitchowitsch kwam.
39 Verslag dat Dicky in 1970 maakte van het gesprek met haar moeder. De namen M. Mischwitz en 'mej.' Katan staan in een document uit het archief van Dicky Nijkamp, opgesteld door de Stichting 1940-1945. In een jubileumboek van het Nederlands Lyceum vond ik haar naam weer terug.
40 Gesprek Tonny van der Horst, 21-12-2001.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 396

41 Han G. Hoekstra, *Over Jan Campert*, p. 61.
42 *Taxi, Meneer?; Herinneringen van C. Brugel*, p. 137.
43 CABR, Inv. nr. 16504. Ook in: *Leven met J.C. Bloem*, p. 132. Frank van den Bogaard, *Een stoottroep in de letteren; "Groot Nederland", de ss en de Nederlandse literatuur (1942-1944)*, 1987, p. 169.
44 In het politiearchief van de gemeente Breda bevinden zich deze twee overzichten, de eerste van 5 mei 1940, de tweede is de hele oorlog door bijgewerkt en werd na de bevrijding door de politie in beslag genomen. Met dank aan Joop Bakker die mij deze mondelinge informatie op 25-3-2001 verschafte, en op 25-2-2002 schriftelijk bevestigde.
45 Gesprek Dicky Nijkamp 23-2-2002. Overigens wordt deze afkeer gerelativeerd door de woedeaanvallen die moeder Nijkamp ook kreeg als haar kinderen van school thuis kwamen met *Het bittere kruid* van Margo Minco. Ook haar broer Rudy Nijkamp weet zich te herinneren dat hij van zijn moeder niet met het zoontje van Chr. Burgers mocht spelen, gesprek, 4-3-2002.
46 Gesprek Marga Minco, 3-2-2002.
47 Proces Verbaal Petrus van Oorput die Jan Visser verhoorde, MvJ, CABR, inv. nr. 73474.
48 Bibeb, 'Joekie Broedelet, "Ik heb zoveel levens geleefd"', *Vrij Nederland* 4-2-1984.
49 Gesprek Kees Moody 7-9-2003. Formeel werd Remco Campert op 27-3-1943 uitgeschreven bij de gemeente Den Haag, en verhuisde naar Wissel A 121 VII, Epe.
50 De toevoeging XXII betekent dat het huisje in de bossen achter het adres A269 lag en gebouwd was na 27-11-1935, aan een van de zandweggetjes. De familie Moody woonde op het adres A269 XXIX, gelegen aan de Oude Elburgerweg. Met dank aan G. Kouwenhoven, Gemeentearchief Epe.
51 *Over mijn vader*, p. 38.
52 Remco Campert, *Restbeelden; Notities van Izegrim* (1994), in: *De gedichten*, 2004, p. 564.
53 Over het onderduiken in Nunspeet en omgeving gaat de roman *Het geheime dorp* van H.J. van Nijnatten-Doffegnies, 1947.
54 François Mauriac, *Het leven van Jezus*, vertaling Frans van Oldenburg Ermke (pseudoniem van F.A. Brunklaus). Stols had in 1940 de derde druk opgelegd van deze vertaling.
55 Jan Campert aan Greet Stols-Kroesen, 1-8-1942.
56 Jan Campert aan Greet Stols-Kroesen, 8-8-1942.
57 *Over Jan Campert*, p. 62. De vertaling is verloren gegaan.
58 Jan Campert aan Greet Stols-Kroesen, 22-8-1942.
59 Johanna Campert-van Hall aan Greet Stols-Kroesen, 21-8-1942.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 397

60 Displaced Persons-cards, registratiekaarten in 1946 opgesteld op gezag van de Allied Expeditionary Forces. Archief Het Nederlandse Rode Kruis, met dank aan Victor Laurentius.
61 Documentatie Gedenkplaats Haaren, mededeling Rien Paijmans, 19-8-2004.
62 Jan Spierdijk, 'Een laatste ontmoeting met Jan Campert', in: *Ad Interim; maandblad voor letterkunde* 4 (1947) 8/9, augustus-september, p. 114-117.
63 Jan Campert aan Han Hoekstra 19-11-1942, in: *Over Jan Campert*, p. 63.
64 Brief J. Campert-van Hall aan Maria Nijkamp, [z.d.].
65 Isak Denisen (pseudoniem van Karen Blixen), *Seven gothic tales*, inleiding Dorothy Canfield, Random House, New York 1934. In hetzelfde jaar verscheen dit boek, zonder de inleiding bij Putnam in Londen.
66 *Ad Interim* 4 (1947) 8/9, p. 113-117, ook: *Sonnetten en Andere Verzen*, 1946, en: *In Memoriam Jan Campert. Overleden 12 januari 1943*, inleiding Clara Eggink, 1947, p. 16.
67 *'Je bent een onmogelijk man'. De briefwisseling tussen Simon Vestdijk en Johan van der Woude 1939-1969*, 2003, p. 93. A. Stols aan Ed. Hoornik, 23-11-1942, in: *Geld verdienen zal ik er niet aan*, p. 304.
68 Jan Campert aan Jan Engelman, 8-4-1942.
69 Joyo Bouvy aan Victor van Vriesland, [eind 1945 of begin 1946].
70 Mededeling A. Bouvy, Den Haag 13-7-2004.
71 Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, 2003, p. 61.
72 Mededeling KZ-Gedenkstätte Neuengamme, 19-12-2001.
73 *Concentratiekamp Neuengamme 1938-1945*, brochure Museum van de Hamburgse geschiedenis.
74 Alb. van de Poel, Gestapo-gevangene No. 5919 in 1941, 1942 en 1943 te Neuengamme, *Neuengamme. Getuigenis over het ongemaskerde nationaal-socialisme van een Duits concentratiekamp*, 1945, p. 27.
75 *Over Jan Campert*, p. 64.
76 In een rapport van Joop Zwart voor het Rode Kruis wordt als doodsoorzaak genoemd: 'algemene uitputting en maag- en darmziekte'.
77 *Verwilderd Landschap*, p. 6-7.

10 Nachleben van een symbool

1 Remco Campert, *Een ellendige nietsnut* (1960), 'Er was een...', in: *De verhalen*, 2004, p. 208-242.
2 Gesprek Kees Moody, 7-9-2003.
3 *Scènes in Hotel Morandi* (1983), in: Remco Campert, *De gedichten*, 2004, p. 485-487.
4 Dirk Vellenga, 'Het is allemaal toch nog goed gekomen', in: *BN / De Stem* 14-10-2000.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 398

5 'Joekie Broedelet; "Ik heb zoveel levens geleefd, ik heb weinig overgeslagen."' [interview 4-2-1984], *Bibep & de kunst. Vraaggesprekken met.*. 1985.
6 Dagboek Willy Corsari 11-12-1941- 23-5-1943, 18 januari, p. 71, ongepubliceerd. Met dank aan Tine van Meurs.
7 De brieven van en aan Het Spectrum bevinden zich in het KDC, Nijmegen. Met dank aan Otto Lankhorst.
8 *Over mijn vader*, p. 39.
9 De nationaal-socialistische literatuurcriticus Jan van der Made heeft naar eigen zeggen 'moeite genoeg gedaan' een in memoriam gepubliceerd te krijgen, Van den Bogaard, *Een stoottroep in de letteren*, p. 77.
10 J.C. Bloem, *Gedichten*, Historisch-kritische uitgave, verzorgd door A.L. Sötemann en H.T.M. van Vliet, Deel 1/ Teksten, p. 257, Deel 2 *Apparaat en commentaar*, 1979, p. 264-265.
11 A.L. Sötemann, 'De handschriften van J.C. Bloem', in: *Verlangen zonder vorm en zonder naam. Over J.C. Bloem*, 1993, p. 79-102.
12 J. Campert-van Hall aan A. Creutzberg, 8-3-1943. Augusta Creutzberg-Bleeker had Campert leren kennen toen haar minnaar Willem Hussem haar meenam naar De Posthoorn. De aanleiding voor Johanna Campert om Augusta te schrijven, was haar vraag of de door Campert vertaalde sonnetten van Shakespeare bewaard waren gebleven. Archief Remco Campert.
13 Piet Calis, *Het ondergronds verwachten. Schrijvers en tijdschriften tussen 1941 en 1945*, 1989, p. 144.
14 Wed. Campert-van Hall aan A. Stols, 24-9-1943.
15 *Over mijn vader*, p. 42.
16 Gesprek Remco Campert. In iets andere bewoording in *Over mijn vader*, p. 23.
17 'Geboren ben ik, nu nog', Remco Campert, *De gedichten*, p. 405.

Naschrift

1 Ed. Hoornik, 'Jan Campert', in: *Ruim Baan* 21-9-1945.
2 Gesprek Ans Dieleman en Ineke Mol, ook in brief van Ans Dieleman aan mij 11-4-2003. Gesprek met Ineke Mol, juni 2003.
3 Notulen van de in 1947 opgerichte Jan Campert-Stichting, 20-1-1948, afdeling Kunstzaken, Gemeente Den Haag. Reinold Vugs, *F. Bordewijk; een biografie*, 1995, p. 218. De papieren die Vugs omtrent deze zaak heeft ingezien bij de Jan Campert-Stichting (mededeling R. Vugs, 22-6-2004) zijn inmiddels 'nergens meer te vinden'. Met dank aan P. Spijkers, secretaris van de Jan Campert-Stichting, Den Haag.
4 Rijksarchief Noord Brabant, Inventaris Arnold Meijer, map 2291.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 399

5 H.A.J. Tempelman aan Arnold Meijer 11-1-1951. Inventaris Arnold Meijer, map 2290.
6 Jan Baars aan F. Cuypers, 24-5-1961. Collectie Jan Baars. Rijksarchief Noord-Brabant.
7 Baars aan Cuypers, 24-5-1961. De uitspraken van Van der Leeuw worden in deze brief geciteerd.
8 *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 6, eerste helft, p. 46.
9 De documentatie Jan Campert in DVK-archief, (col. 102), map 167Ah. De correspondentie in omslag 281 is volgens mededeling aan binnenzijde map 'vernietigd' en document 295 'ontbreekt'. Voordat het DVK-archief bij het NIOD terechtkwam, zijn al documenten verdwenen. De opmerkingen zijn op de oorspronkelijk mappen van het DVK gemaakt. Deze 'schoningsacties' kunnen door het DVK, of door medewerkers van het Centraal Archief Bijzonder Rechtspleging hebben plaatsgevonden, tussen 1945 en 1950. Overigens was vernietiging van archieven onder verantwoordelijkheid van het RIOD rond 1950 een vrij gangbare praktijk, blijkt uit de bestuursnotulen van het NIOD. Op 3 juli 1950 bijvoorbeeld werd besloten het archief van uitgeverij De Driehoek-Het Bolwerk deels te vernietigen. Politieke of maatschappelijke motieven speelden hierbij geen rol, eerder praktische. Bestuursnotulen RIOD, Archief 707, map 25 juli 1950. Wel is het merkwaardig dat de correspondentie over de gevoelige zaak-Campert tussen Van der Leeuw en de Jan Campert-Stichting, tussen Van der Leeuw en Baars, maar ook die tussen Van der Leeuw en Van Gelre ontbreekt in het correspondentiearchief van het NIOD.
10 Brief L. de Jong, 29-4-2003.
11 Telefoongesprek H.Th.M. Jansen, 22-9-2001.
12 Adriaan Venema, 'Van Gelre, vaandrager voor Lutkie?', in: *Sic* 4 (1989) 1&2, p. 81-93. De reactie van Van Gelre en zijn Open Brief publiceerde hij ook in *Sic*, 4 (1989) 4, p. 66-83. Venema reageerde daarop in *Aristo revisited*, 1990, p. 67-81.
13 Toen ik Henk van Gelre in 2001 over deze zaak sprak, wilde hij aanvankelijk de bron van zijn aantijgingen tegen Campert niet geven, 'anders neemt u de inhoud van mijn argumenten niet meer serieus'. Gesprek, 22-9- 2001.
14 J.Th.M. Houwink ten Cate, 'Het Rapport-Campert: enkele dagboekfragmenten van de auteur', met een 'Redactioneel tengeleide' van M. de Keizer, in: *'Een mol op Soestdijk' en andere studies over het Koninkrijk in Oorlogstijd (deel 2)*, redactie Madelon de Keizer, 1995, p. 53-68.
15 Dossier Verzetsherdenkingskruis betreffende de heer M.J.G. Nijkamp, Defensie archieven, registratie en informatiecentrum. Het Verzetsherdenkingskruis moest weliswaar aangevraagd worden, maar de argumenten

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 400

waarmee het aan Nijkamp werd verleend golden ook voor Campert, tenzij het Comité zijn licht heeft opgestoken bij Van der Leeuw. Met dank aan J. Rijpstra. Het initiatief om voor Nijkamp een Verzetsherdenkingskruis aan te vragen kwam van J.A.M. Sadee.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 401

Bibliografie

Boeken

Uitgaven die geheel of gedeeltelijk op naam van Jan Campert staan zijn opgenomen. Criterium hierbij is de aanwezigheid van Campert als auteur of als onderdeel van de volledige titel, vermelding op het titelblad of in het colofon.

Henne Scholte, Jan R.Th. Campert, *Refereinen. Verzen van.* Amsterdam: P.N. van Kampen & Zoon 1922.

Verzen, Jan R.Th. Campert,. Maastricht MCMXXV. [zonder imprint] Goud-gestempeld omslag, Titelpagina, diverse titels van gedichten, tussenbladen, Lombardes en nummering van gedichten in rood gedrukt.
Colophon. Deze bundel *Verzen* door JAN R. Th. CAMPERT geschreven in de jaren 1922-1924, werd in Februari 1925 gedrukt door C. NYPELS op de eigen persen van LEITER-NYPELS te Maastricht met de Erasmus-Mediaeval van S. H. de ROOS en een portret van den dichter door WYBO MEIJER, in een oplage van 250 genummerde exx., waarvan 30 exx. Niet in den handel gebracht worden. Dit exemplaar werd gedrukt voor: [geautopseerd exemplaar ongenummerd]. In Prospectus: Vijftien op naam gedrukte exx. Werden met de hand in geheel-leer gebonden door J. Wansink te Amsterdam. Inlichtingen, het binden betreffende, verstrekken steeds gaarne de uitgevers of J. Wansink. Warmoestraat 98, Amsterdam.

De Bron; Verzen van Jan Campert Verzen (Trajectum ad Mosamserie No. 19). Bussum, A.A.M. Stols 1927. Druk Boosten & Stols, Maastricht, o.l.v. A.A.M. Stols. Letter: Erasmus mediaeval, 12 pts. Papier: geschept, Pannekoek, oplage 200 exemplaren. Gedrukt februari 1927 te Maastricht onder leiding van A.A.M. Stols.
Uitgeversaanbieding in twee edities, een op Japans papier, 10 ex. en een op papier van Pannekoek, 190 ex., 39 blz., colofon op p. [39]. N.b. Nr. 1 gedrukt voor M.B.B. Nijkerk, nr. 166 voor Bob en Han Nijkerk-van den Bergh, nr. 22 voor G.H. Pannekoek Jr.

J. R.Th. Campert, J. Engelman, A.E.A. Kuyle, *Poëzie.* Utrecht: De Gemeenschap 1927. Speciaal nummer van *De Gemeenschap* voor Noord- en Zuid- Nederlandse poëzie. Aan kop van de titelpagina, De Gemeenschap, april 1927. 55 blz.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 402

Het verliefde lied en andere verzen door Jan R.Th. Campert, Maastricht & Brussel: A.A.M. Stols 1928. Gedrukt bij Boosten en Stols te Maastricht. Oplage 315 exemplaren, 15 op Hollandsch papier (1-XV) en 300 op Engelsch papier (1-300), 41 blz.. De nummers I-V en 1-30 zijn niet in de handel. No. 9 Dit exemplaar werd gedrukt voor den Auteur [in handschrift: en door hem aangeboden aan Ben van Eysselsteijn], [ook een ex. 'Opgedragen: Aan mijn vrouw'.]

Willem Kloos: 1859-6 mei-1929. Uitgave in eigen beheer, [1929] zonder auteurs op titelpagina. Afzonderlijke bijdragen onder naam: dr. Alfred Haighton. 'Willem Kloos 1859 – 6 mei – 1929', Jan R.Th. Campert, 'Willem Kloos en wij', p. 15-20, Khouw Bian Tie, 'Een teruggang?', 43 blz.

Henri Bronsgeest & Zn.; Vijf En Twintig Jaar Drukken; Jubileumboek 5 mei 1930, 's-Gravenhage, Drukkerij Henri Bronsgeest & Zn., 1930. Na titelpagina, op p. 5: *Aan onze vrienden en begunstigers. Aangeboden door Henri Bronsgeest en Fred H. Bronsgeest*, 25 p. [colofon] *Dit gedenkboek, ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan der zaak, werd met de Sarbonne- en Groteskletter op de eigen Persen van de Firma Bronsgeest & Zoon te Den Haag gedrukt in een oplaag van 750 exemplaren. Het drukkersvignet en de penteekeningen zijn van J. Franken Pzn. Het Sonnet werd geschreven door den dichter Jan R. Th. Campert. De tekst en de boekverzorging is van Ernst Groenevelt. Den Haag, 5 mei 1930.* Het gedicht op p. 7, zie p. 247 van deze biografie, is niet gebundeld of in het *Verzameld Werk* opgenomen:

Gedachtenis aan Jan Campert, geschreven voor Lena en Karel Hartman, [gedicht van Campert, zonder titel] 'Een ned'rig knecht uit uw onmeetlijk rijk'. Met originele ingeplakte foto's en handgeschreven opdracht: Tot aandenken aan een exotische avond op 8 Mrt, '30, die de herinnering oproept aan onze vijf onvergetelijke vrienden Karel Hartman, Eduard Veterman, Noto Soeroto, Hein von Essen en Jan Campert. Lena Hartman. Aan mijn oudste beste oudste vriend Ernst Groenevelt, nr. 9.

J.R.Th. Campert en Ben van Eysselsteyn, *Het Chineesche Mysterie. 'n Nederlandsche Detective-Roman*, geïllustreerd door Karel van Seben, A.J.G. Strengholt, Amsterdam [1932], 175 blz.

Corsari, Willy en Jan R.Th. Campert. *Klokslag twaalf*, N.V. Leiter-Nypels, Maastricht [1933], 249 blz. Op rug Campert als Joh. R.Th. Campert. Paperback met paarse titel op rug.

Tweede druk, Willy Corsari en Jan Campert. *Klokslag twaalf*, H.P. Leopolds Uitgevers-Mij N.V., Den Haag 1949, 199 blz.

Willy Corsari, Jan Campert. *Klokslag twaalf,* Den Haag, H.P. Leopolds Uitgeversmij N.V. 1965, 3e druk, in de serie Misdaad en Mysterie. Volgens aantekening in het boek copyright Willy Corsari, 184 blz.

Die in het donker... door Jan Campert, 's-Gravenhage: H.P. Leopold's Uitgeversmaatschappij 1934. 270 p. Houtsnede op het omslag J. Franken Pzn, op titelpagina:

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 403

Denn die Einen sind im Dunkeln
Und die Andern sind im Licht
Und man siehet die im Lichte
Die im Dunkeln sieht man nicht.
Drei Groschen-Oper

Die in het donker... 's-Gravenhage: H.P. Leopolds Uitgeversmij N.V. 1949, Leeuwenserie. Deel 7, 179 blz. Gebonden, Tweede Druk., in twee edities: gebonden met leeuwenvignet op gebonden boekblok en editie die gebonden is en een stofomslag heeft. Andere belettering op boekblok.

Die in het donker... Een roman uit de Amsterdamse onderwereld. 's-Gravenhage: Daamen 1962 (herdruk), op omslag van de pocketuitgave vage foto van vrouw op naaldhakken op straat. Eerste Ooievaar-druk 10.000 exemplaren maart 1962. Titel in geel, ondertitel in blauw op omslag.
Editie met bruin linnen gebonden en blinddruk Jan Campert, *Die in het donker...*, 199 p.
Ooievaars no. 153. 199 blz. Volgens exemplaar in bezit Remco Campert verscheen de tweede druk al in 1947 i.p.v. 1949.

Jan Campert, 'Twee gedichten' ['Dek haar ogen toe en weer van haar' en 'Bloemen'] in: *Kunst in nood*, nationale uitgave tot steun aan noodlijdende Nederlandsche beeldende kunstenaars, met medew. van H. Majesteit de Koningin en tal van Nederlandsche kunstschilders, beeldhouwers, dichters, schrijvers, architecten, tooneelspelers ... ; [onder red. van C.G. Kleykamp en Lucas Willink] / met medew. van H. Majesteit de Koningin en tal van Nederlandsche kunstschilders, beeldhouwers, dichters, schrijvers eerste deel, Comité? 'De kunst in nood', Den Haag [1933].

J.R.Th. Campert, C. van der Lugt Melsert, *Tien jaar vaste bespeler van den Koninklijken Schouwburg.* 's-Gravenhage 1934.

Wier. 's-Gravenhage: Leopold's Uitgeversmaatschappij 1935. Omslag en bandontwerp van J. Franken Pzn. 301 blz.

Havet Tier. Roman, Jan Campert, oversat efter den hollandske Original-Udg. *Wier* af Hedda Syberg, Det Schønbergske Forlag, København 1937, 227 blz. [vertaling van *Wier*].

Jan R.Th. Campert, *Wier; Roman*, H.P. Leopold's Uitgeversmij.N.V., Den Haag [1947], tweede druk, Leeuwenserie deel 3, 214 blz.

Jan R.Th. *Wier; Roman*, H.P. Leopold's Uitgeversmij.N.V., Den Haag 1949, derde druk, Leeuwenserie deel 3, 214 blz.

Jan R.Th. Campert, *Wier. Een Zeeuwse roman.* Ooievaars no. 143/144. 255 blz. [vierde druk, bewerkt door Remco Campert]. 's-Gravenhage, Daamen 1961.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 404

Jan R.Th. Campert, *Kerend getij*, Amsterdamboek, [serie] Streekroman nr. 8, Amsterdam 1974. Gebonden met stofomslag, omslagtekening Piet Donkersloot, 247 blz.

Jan R.Th. Campert, *Verwilderd Landschap. Gedichten*, H.P. Leopold's Uitgeversmaatschappij. 's-Gravenhage 1936, 40 blz.

Ursula Katherine Parrot, *Als wij opnieuw konden beginnen*, vertaling Jan Campert, Zuid-Hollandsche Uitgeversmaatschappij, Den Haag 1936, Naar het origineel van *Next time we live*, Universal Pictures, Californië 1935.

Jan R.Th. Campert, Geautoriseerde vertaling van: Martin Haller, *Trouweloos Vaderland*, 274 blz., H.P. Leopold's Uitg.-mij., N.V., 's-Gravenhage 1937.

Jan R.Th. Campert, 'De open deur, novelle', in: *Winterboek*, Samenstelling Victor E. van Vriesland, Wereldbibliotheek-vereeniging, Amsterdam 1939, p. 97-109.

Jan R.Th. Campert, *Vijffaren zomerzegels : 1935-1939 : een opwekkend relaas.* 's-Gravenhage 1940.

Egbert Eewijck, Jan Campert, M. Vasalis, *Drie novellen.* 'De getuige', 'Deez' kleine hand', 'Onweer', Geschenk ter gelegenheid van de Nederlandsche Boekenweek 2–9 maart 1940, met woord vooraf door Emmy van Lokhorst en Victor E. van Vriesland, Vereeniging ter bevordering van de belangen des boekhandels, Amsterdam 1940, 137 [140] blz.

Jan R.Th. Campert, In het Nederlandsch vertaald: Jean de la Hire, *De misdaad der evacuatie; tragische episoden uit de groote vlucht in Frankrijk*, Uitgave N.V. Van Ditmar's Boekenimport, Amsterdam [1941] G. Molier & Zoon Boekbinders legde op 27 November 1950 verklaring per brief af van boeken die hij in opdracht van A. Meijer Schwencke gereed gemaakt had, voor de 'Ver.Graf. Bedrijven' : '8/5 '41 3000 boekjes "De Misdaad der Evacuatie".'
In elk geval na 10 juli 1940, want op die datum is de opdracht in het origineel gesteld. En ook na december 1940, gezien de mededeling van de drukker in het origineel. Vertaling van: Jean de la Hire, *Le Crime des Evacuations; Les Horreurs que nous avons vues*, Éditions Tallandier, 75, Rue Dareau, 75 Paris 14, Imprimé en France par Emmanuel Grevin et Fils a Lagny-sur-Marne (S.-&-M.) 12-1940, Copyright by Société d'Editions et de Publications.

Huis en Herberg; Gedichten door Jan Campert. *Helikon; Tijdschrift voor poëzie* onder redactie van Ed. Hoornik 11(1941)15, mei, oplage 300 exemplaren, 42 blz, A.A.M. Stols, Rijswijk (Z.-H.) 1941.

Jan Campert, *Slordig beheer.* 87 blz., H.P. Leopold, 's-Gravenhage 1941.

Jan Campert, 'Lof van Walcheren' en 'Ik heb zooveel herinneringen', in: *Het Landschap; De schoonheid van ons land; land en volk*, foto's van Karel Kleyn, Cas Oorthuys e.a., tekst van Walter Brandligt, Jan Campert, Antoon Coolen, Albert Helman, C.J. Kelk,

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 405

Mathias Kemp, Dr. P.J. Meertens, Dr. P.H. Ritter jr, Jan P. Strijbos, prof. dr H.N. ter Veen, A. Viruly, Ab Visser, Theun de Vries, Aar van de Werfhorst. Gedichten van Bertus Aafjes, C.S. Adama van Scheltema, Frans Bastiaanse, Jan Campert, Jan Engelman, Truus Gerhardt, Geerten Gossaert, Henriëtte Roland Holst, Koos Schuur, Jan Jansz. Starter, M. Vasalis, Albert Verwey, Ab Visser, Uitgeverij Contact. Amsterdam/Antwerpen 1948. Campert op p. [78] en p. 79-81. Tweede druk, geheel herziene en vermeerderde uitgave, 'Ik heb zooveel herinneringen...' en 'Lof van Walcheren', Uitgeverij Contact, Amsterdam z.j.], p. 42-45 en p. 46-47.

Jan R.Th. Campert, *De Achttien Dooden*, [Met tekeningen van Coen van Hart, pseudoniem van Fedde Weidema, Utrecht, De Bezige Bij, 1943.] Van deze rijmprent verschenen minstens vijf drukken. Een enkele drukgang heeft meerdere (papier)varianten opgeleverd.

– Deze proefdruk van april 1943 is gezet uit de Hollandsche Mediaeval van S.H. de Roos. Ook de rode initiaal is gezet uit de Hollandsche Mediaeval. De 'tralie-illustratie', gesigneerd met C.v.H., niet aan het einde maar aan het begin voorkomt terwijl de titel over de gehele breedte gezet en rood onderstreept is. De illustratie van de latere drukken is hier nog niet aanwezig. Het e-initiaal is kleiner dan die in andere drukken. In de tweede regel van het tweede couplet is het woord 'Hollandsch' gespeld met -ch (in andere drukken is de ch weggelaten). Dun papier. 28,2 cm x 43,3 cm. Afgedrukt in Hans Renders, *Gevaarlijk Drukwerk*, p. 83.
– De eerste druk verscheen in een oplage van 500 exemplaren. Hij heeft een 'open' initiaal e, gezet uit Erasmus Initialen Serie 11 (d.w.z. het binnenvlak van de letter is wit uitgespaard in het rood). Deze druk is herkenbaar aan een zetfout: het eerste woord van het gedicht heeft drie e's (Eeen). Er is gedrukt op diverse papierformaten (o.a. 31,0 cm x 48,0 cm) vanaf hetzelfde zetsel.
– De tweede druk is opnieuw gezet, met 'open' initiaal, vrij van zetfouten, 30,4 cm x 48,1 cm., heeft geen komma na 'O', waarmee het tweede refrein begint.
– De derde druk, dus opnieuw gezet, heeft een komma na 'O' aan het begin van het tweede refrein, 30,4 cm x 48,1 cm. Ook bestaat een variant met 'open' e-initiaal uit de Erasmus Initialen Serie I, in rood, en met drie e's in het eerste woord, 31,0 cm x 48,0 cm. De overige varianten hebben een 'dichte' rode initiaalletter, een enkele keer is de eerste e in zwart is gedrukt. Een variant van deze druk, met 'dichte' initiaal heeft de afmetingen 32,4 cm x 49,7 cm en ook 19,2 cm x 27,2 cm.
– De vierde druk, met uitgevulde initiaal en zonder zetfouten, 32,7 cm x 49,8 cm, afgedrukt op minstens drie soorten papier. Deze druk is de eerste waarop de naam Coen van H. voluit als Coen van Hart wordt geschreven.
  De exemplaren van de vierde druk hebben een colofon:
  'Deze prent, een gedicht van Jan Campert met een teekening van Coen van Hart werd in den zomer van het oorlogsjaar mcmxliii gezet uit de Egmont- en Erasmusletter van S.H. de Roos en in het verborgene gedrukt en uitgegeven. De uitgave bestaat uit:
  • Een gewone oplage van onbepaalde grootte, welke ten bate van slachtoffers van de Duitsche overheersching werd verkocht.
  • Een bijzondere oplage van 50 genummerde exemplaren op Oud-Hollandsch papier Haesbeek Imperium, welke ter beschikking van de Uitgeverij bleef. Dit is No. [1]. bb Uitgeverij De Bezige Bij'.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 406

Een variant van de vierde druk werd door Jan Hendriks te Utrecht op beige Pannekoekpapier gedrukt. Totale oplage door de Bezige Bij verkocht tijdens de bezetting: naar schatting 15.000 exemplaren.

Er bestaat ook een druk op klein formaat (16,5 cm x 27,0 cm), wel met beide illustraties, aanwezig in het NIOD. Het is niet helemaal zeker of deze uitgave van vóór mei 1945 dateert. In het archief van De Bezige Bij bevindt zich ook zo'n kleine uitgave van 16,8 cm x 28,7 cm.

Het spreekt welhaast vanzelf dat dit gedicht ook door anderen werd nagedrukt:

• een uitgave met initiaal en tekening van Charles Jongejans met oranje initiaalletters, gedrukt door de Kantoorboekhandel Jos. J. Bothe te Amsterdam. 26,9 cm x 39,6 cm.

• een uitgave met dubbele zwarte rand, in een kleine oplage gedrukt door *De Gooi- en Eemlander* te Hilversum en kort na de bevrijding verspreid. Deze editie bevat een toegevoegde opmerking over verzet, die in het exemplaar in de collectie van de universiteitsbibliotheek te Leiden door Dirk de Jong is doorgestreept. Hier ook, zoals in talloze andere edities, de incorrecte mededeling dat Campert is gefusilleerd. 24,3 cm x 31,4 cm. In het NIOD bevindt zich een brief van 15-8-1946 waarin directeur N.G. Vlot van het dagblad *Gooische Klanken* bevestigt dat de rijmprent door *De Gooi- en Eemlander* is gedrukt, na de bevrijding en 'in een zeer kleine oplage, welke bestemd was voor het eigen personeel', zo schrijft de directeur waarschijnlijk om eventuele financiële claims te voorkomen.

• een uitgave op [blauw]grijs papier in oblongformaat. In deze druk staat weer een nieuwe drukfout, namelijk 'Holland's' i.p.v. 'Hollands', collectie UB Leiden.

• Exemplaar met vermelding 'Coen van H. Fedde Weidema. 43'. 26,8 cm x 45,5 cm. Waarschijnlijk na de oorlog gedrukt. In drie edities. Een editie op beter papier dan de andere twee. Een uitgave met onderaan de vermelding 'c.v. De Bezige Bij u.a.', en een op minder goed papier, zonder deze vermelding en de tekening van Weidema iets hoger op de prent. Die laatste: 26,6 cm x 45,5 cm.

• In gestencilde uitgave *Bezet nederland spreekt, Mededelingen van de Persafdeling* No. 31, Gezantschap der Nederlanden, Bern, 10 mei 1943, waarin bijdragen uit de illegale pers verzameld zijn: 'Het lied der achttien doden', met daaronder de mededeling: 'Dit gedicht werd in gevangenschap geschreven door den dichter Jan Campert, in het concentr.kamp Neuengamme, waar hij werd gedood.' Ook in deze ongepagineerde uitgave: 'Rebel, mijn hart.....' van Jan Campert, met dezelfde opmerking eronder.

• *Frontsector; Tien liederen uit 't bezette Nederland* [Uitgezocht en ingeleid door T. van Vliet, Henk Veldhuys, Laren 1944]. 12,0 cm x 15,3 cm, [20 blz. inclusief omslag]. Onder het gedicht 'De Achttien Dooden' op p. 5 en 7 staat 'Van den dichter Jan Campert de nacht vóór zijn fusillering.'

• Bloemlezing onder de titel 1943, zie De Jong 312. Onder 'De Achttien Dooden' op pagina 10–11 staat de mededeling: 'Geschreven enkele uren voordat hij werd gefusilleerd'. Het is een van de vele oorlogsbloemlezingen waarin 'De Achttien Dooden' is opgenomen en waarin ten onrechte staat dat Jan Campert is gefusilleerd.

• In *Het Vrij Nederlandsch Liedboek* (1944) niet 'De Achttien Dooden', wel 'Rebel, mijn hart' en twee gedichten over Jan Campert.

• Uitgave in het Duits 'Das Lied der achtzehn Toten', 32,3 cm x 49,8 cm, Oprecht-Verlag Zürich [4 blz.]. Opgenomen in de bundel *Gedichte aus den besetzten Niederlanden. In Holländischer und Deutscher Sprache,* übersetzt von xxx [Johannes B.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 407

Braaksma]; serie Stimmen bedrängter Völker, Oprecht Verlag, Zürich/New York [1944]. Bij Uitgeversmaatschappij A. Manteau te Brussel verscheen in 1945 de Nederlandse vertaling van deze uitgave waarin ook 'Gevangenislied' van Titus Brandsma stond.

Het geld dat met niet door De Bezige Bij geproduceerde drukken verdiend werd, de zogenaamde 'nadrukken' kwam niet ten dienste van Het Utrechts Kindercomité. Door deze nadrukken werd het gedicht steeds meer het symbool van het schrijversverzet in Nederland. Na de oorlog werd 12,5 procent royalties aan de erven Jan Campert betaald, illustrator Fedde Weidema toucheerde na mei 1945 1 cent per verkocht exemplaar. Zie voor een naoorlogse nadruk zie onder meer:

Lex Veldhoen, Jan Oudenaarden en Justin Lopik, *Met vlinderstrik en boerenzakdoek; een Rotterdamse uitgeversfamilie. Jubileumuitgave* van Ad. Donker, p. 33.

War poetry from occupied Holland, dedicated by gracious permission to H.M. Queen Wilhelmina of the Netherlands who like William the Silent and our own William the Third, has made the house of Orange the living embodiment of the Dutch people will to survive, preface G. Bolkestein, introduction C.M. MacInnes Londen [z.j.]. In deze naoorlogse uitgave op p. 26-27 'The song of The Eighteen Dead' met daaronder de mededeling: 'The author was shot by the Germans for underground activity'.

'The Eighteen Dead', vertaling tot stand gekomen onder auspiciën van Dr Maurice Vanderpol, die de Walter Suskind Stichting oprichtte. 'This poem was published during World War II by the Dutch underground. It was one of the most moving and tragic works to come out of that time of terror. Copies of the poem were secretly sold by the underground workers and the proceeds paid for the expenses incurred during the resque operation of the 1200 children.'

'The Eighteen Dead by Jan Campert', English translation by Rena Minkoff. 'Written by Jan Campert, after the execution on march 13th 1941, of 15 members of the Dutch resistance group, De Geuzen (named after the resistance groups who fought against Spanish oppression in the 16th century) and three activists who had participated in the February strike. These executions shocked the Dutch population. The poem became the "Anthem" of the Dutch Resistance and the money collected from the sale of copies was transfered to the resistance. The poet Jan Campert who was also involved in the rescue of Jews, perished in Neuengamme concentration camp on 12 January 1943.' Uit: *The Jews of Holland during the Shoah; A Catalogue accompanying the exibition in Beit Lohamei Haghetaot (The Ghetto Fighters House)*, [Asherat] 1996, p. 21.

'The song of the eighteen dead', *Centaur; Internationaal cultureel maandblad* 2 (1946-1947)4-5-6, p. 246-247, vertaling prof. C.M. MacInnes.

De Achttien Dooden, '1945 5 mei 1955. Herdruk in de oorspronkelijke vorm aangeboden door het gemeentebestuur van Amsterdam. Uitgave De Bezige Bij/Amsterdam. 24,9 cm x 34,5 cm.

Jaap van de Merwe, 'De achttien doden'; uitvoerende: Peter Aryans . – Hilversum: VARA, 1968. – geluidsband: mono. Lied opgenomen voor (een deel van) het Jaap van de Merwe VARA radioprogramma *Het oproer kraait*; deel 4 'De bajes is een mooi gebouw'; januari 1969.

'De Achttien Dooden', voorgelezen door Remco Campert, compositie Henny Vrienten, zang De Verwondering, begeleiding Mondriaan Kwartet, CD met bijgevoegd een boekje en een opvouwbare rijmprent met daarin 'De Achttien Dooden', De Bezige Bij, Amsterdam 1995.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 408

Gerrit Komrij schreef een parodie op 'De Achttien Dooden': 'Een cel is maar twee meter lang, / dat scheelt alweer in het behang,', zie: Rody Chamuleau & J. A. Dautzenberg, *Ik ben geboren in Apeldoorn. Groot parodieënboek*, Nijgh & Van Ditmar, Amsterdam 1994, p. 150-151.

Vaak herdrukte vertaling van Iosif Brodsky, 'Jan Kampert P'esn'a vosemnadcati kaznennyh', in: *Jarost' blagorodnaja* (Edele woede), *Antifasjistskaja poezija Jevropy 1933-1945* (Antifascistische poëzie van Europa 1933-1945), Moskou 1970, 197-199. Ook in: *Strofy veka – 2. Antologia mirovoj poezii* (Strofen van de eeuw – 2. Antologie van wereldpoëzie), Moskou 1998, p.885-886 en in: *V ozjidanii varvarov. Mirovaja poezija v perevodah Iosifa Brodskogo* (In afwachting van de barbaren. Wereldpoëzie in vertalingen door Joseph Brodsky), Petersburg 2001, p. 154-156. In de eerste gepubliceerde Russische vertaling is een van de zeven coupletten weggelaten. Mededeling Irina Michailova, e-mail 4 juni 2003.

Jan Campert, *Sonnetten voor Cynara.* 's-Gravenhage: A.A.M. Stols 1942. [gebonden editie, half linnen editie en half imitatieperkament] Perkamenteneditie1, 28 blz.. Linnen editie 13,7 x 21,5. Op een deel van de halfperkamenten editie staat J. Campert op de rug i.p.v. Jan Campert. Oplage 500 exemplaren.
Gezet uit de cursieve letter van Claude Garamond en gedrukt in december 1941 o.l.v. A.A.M. Stols op de persen der N.V. Drukkerij Trio te 's-Gravenhage. Verschijningsdatum 12 maart 1942.
Sonnetten voor Cynara. 's-Gravenhage: A.A.M. Stols, 1942 [deze niet als zodanig vermelde 2e druk verscheen in 1943]. Ondanks mededeling in colofon over 500 exemplaren, verscheen deze editie in een oplage van 1000 ex. (zie Van Dijk, p. 490).

Sonnetten voor Cynara. 's-Gravenhage: A.A.M. Stols 1945. Typografie Henri Friedlaender. Het colofon vermeldt: 'Deze uitgave is de eerste, welke het sonnet "Rebel, mijn hart..." bevat, dat door de dichter om politieke redenen uit vorige drukken werd weggelaten.
De Cynara-sonnetten van Jan Campert, LM, Amsterdam 1994 [UB Amsterdam]. Bezorgd en van een Bibliografisch Commentaar, een Nawoord en een Literatuuropgave voorzien door MS-E [Marijke Stapert-Eggen], ter herdenking van de vijftigste sterfdag van de dichter, [60 blz.].

Sonnetten voor Cynara. Amsterdam: LM, Amsterdam [UB Amsterdam] 1994. [30 blz.] Verschenen als 'annex' bij *De Cynara-Sonnetten van Jan Campert.* In deze uitgave, ter herdenking van de vijftigste sterfdag van de dichter in 1993, zijn voor de eerste maal alle sonnetten in de door Campert bedoelde volgorde en in hun oorspronkelijk vorm opgenomen.

Tusschen hoop en herinnering. Tien gedichten uit den laatsten bezettingstijd. [Bijeengebracht door G. Spanhaak, Kampen], Uitgave van Strijdend Nederland, [1945], 19 bladen. Zie De Jong 249. Bevat gedichten van Jan Campert, A. den Doolaard, J. Greshoff, Evert J. Pot e.a., oplage ongeveer 1500 ex. 'De opbrengst komt na aftrek der noodzakelijke, doch geringe onkosten, geheel ten goede aan illegale steunkassen voor hulp aan ondergedokenen, illegale werkers en hun gezinnen.'

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 409

Over Jan Campert, Han Hoekstra, W.L. Salm & Co, Amsterdam 1946, 64 blz. In linnen gebonden met stofomslag. Ook editie waarvan stofomslag omslag van genaaide editie is.

In Memoriam Jan Campert; Overleden 12 januari 1943, A.A.M. Stols, 's-Gravenhage 1947, 26 blz.. Inleiding Clara Eggink [tekst overgenomen uit *Critisch bulletin*, december 1945]. Gedichten van Eggink, Jan van den Bracken Vloedt, Jan Spierdijk, Halbo C. Kool, Max Nord, Nes Tergast, Han G. Hoekstra, Anthonie Donker en anonieme dichters.

G.H. 's-Gravensande, *Over Jan Campert; Bij de uitgave van zijn verzamelde gedichten door A.A.M. Stols . Uitgever 's-Gravenhage 1947*, 7 blz., A.A.M. Stols, 's-Gravenhage 1947.

Verzamelde Gedichten 1922-1943, A.A.M. Stols, 's-Gravenhage 1947, VIII, 376 blz. Gezet uit de letter Bembo en gedrukt op de persen der drukkerij Boosten & Stols te Maastricht. Buiten de gewone oplaag werden 50 genummerd ex. gedr. op Oud-Hollandsch papier van Gelder Zonen, met halfperkamenten band. Bindwerk van de N.V. v.h. Giltay en Zoon te Dordrecht. Stofomslag en bandstempels van Helmut Salden. Een derde editie gelijk aan de vorige maar dan met heel perkamenten band.

Den luiden lach en andere verzen, facsimile-uitgave van het manuscript, nawoord Hans Renders, De Bezige Bij, 59 blz., Amsterdam jaarwisseling 2003-2004.

Bloemlezingen (selectie)

Prisma; Bloemlezing uit de Nederlandsche poëzie na 1918, verzameld en ingeleid door D.A.M. Binnendijk, De Waelburgh, Blaricum 1930, 'Het Halssieraad', p. 124-125.

Twee Lentes; De beste gedichten uit "Werk" 1939 en "Criterium" 1940 met een inleiding van Ed. Hoornik, A.A.M. Stols, Uitgever Rijswijk, Z.H. 1941, 'Het klein hotel', p. 56-57.

'Het land is goed' van Jan Campert, in: Emmy van Lokhorst, *Duizend en een avond*, verhalenbloemlezing, 3 delen, Uitgeverij Contact. Ook medewerking van Willy Corsari. Deel 3, 1941 of 1942.

A. Bosman en C. Buddingh', *Twee recht Twee averecht; De dichters van onzen tijd*, Uitgeverij De Driehoek, 's-Gravenland 1942.

M. Vasalis, *De dichter en de zee*, Uitgeverij Gottmer, Haarlem-Antwerpen 1960, p. 37. 'De rust die ik begeer', uit: *Sonnetten voor Cynara*, geciteerd uit *Verzamelde Gedichten*, Den Haag 1947.

Jan R.Th. Campert, 'Geboorte-Zang', in: *Ons Koninklijk Huis van 1880 tot 1938; Gelegenheidsgedichten uitgekozen door M.S. Juynboll- van Ysselsteyn*, N.V. Leidsche Uitgeversmaatschappij, Leiden 1938, p. 62-63.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 410

Jan Campert, *Wie weet slaag ik in de dood; een keuze uit zijn gedichten gemaakt door* Remco Campert, ingeleid door Clara Eggink, Bert Bakker / Daamen N.V., Den Haag 1962.

Wim J. Simons, *De tijd van Herman Robbers. BLoemlezing uit Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift 1905-1937*, Elsevier, Amsterdam/Brussel 1968, Jan Campert 'De brief', p. 36.

Lof van Walcheren (gedicht van Jan Campert), voor vier solisten, koor en orkest, Herman Strategier, Donemus, Amsterdam 1982 [op muziek gezet, groot formaat, 65 blz.].

Het onontkoombaar lied. Amsterdam: De Bezige Bij 1985. Gedichten van Jan Campert uit de periode 1933-1942. Aangevuld met een herdenkingsvers van Remco Campert en van een nawoord voorzien door Harry Scholten. BB poëzie, 47 blz.

Publicaties in kranten en tijdschriften

Alle publicaties in deze bibliografie zijn ondertekend met Jan R.Th. Campert, tenzij anders aangegeven. Zijn vaste column 'Vuurvliegjes' is niet ondertekend. De publicaties zijn chronologisch geordend, alleen de vele bijdragen van Campert aan *De Nieuwsgier / De Nieuwsbron* zijn bij elkaar gehouden. Een enkele keer is de naam Jan Campert tussen vierkante teksthaken toegevoegd, indien een artikel anoniem maar zeker door Campert werd gepubliceerd. Jan Campert heeft voor ettelijke gedichten dezelfde titel gebruikt, om ondubbelzinnigheden in de annotatie van die gedichten te voorkomen is een paginaverwijzing naar zijn *Verzamelde Gedichten 1922-1943* toegevoegd. Een enkele keer is een gedicht zonder titel opgenomen, in dat geval zijn de eerste drie woorden tussen aanhalingstekens gezet en als titel gepresenteerd.

'Liederen van Praktisch-Idealisme I', in: *Regeneratie; Tijdschrift voor Praktisch-Idealisme* 1 (1920) 4, april, p. 102-103.
'1001-dag. Suikergoed', in [onbekende krant, z.d.].
'Droom', in: *De Amsterdammer* 26-6-1920.
'Liederen van Praktisch-Idealisme II', in: *Regeneratie; Tijdschrift voor Praktisch-Idealisme* 1 (1920) 7, juli, p. 202.
'Mijn hart is een oude viool', in: *Wereldkroniek* 27 (1920) 25, 18 september, p. 395.
'Kamp-Verzen', in: *Regeneratie; Tijdschrift voor Praktisch-Idealisme* 1 (1920)11, november, p. 336-337.
'Fragmenten', in: *Regeneratie; Tijdschrift voor Praktisch-Idealisme* 1 (1920)12, december, p. 359-361.
'Liederen van geloof I-III', in: *Regeneratie; Tijdschrift voor Praktisch-Idealisme* 2 (1921) 2, p. 44-45.
'Fragmenten I-IV', in: *Regeneratie; Tijdschrift voor Praktisch-Idealisme* 2 (1921) 2, p. 46-50.
'Liederen van geloof IV-V', in: *Regeneratie; Tijdschrift voor Praktisch-Idealisme* 2 (1921) 5, mei, p. 140.
'Haven-verzen; I en II', in: *De Amsterdammer*, 25-6-1921.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 411

'Liederen van Praktisch-Idealisme III, In Lente', in: *Regeneratie; Tijdschrift voor Praktisch-Idealisme* 2 (1921) 7, juli, p. 198.
'Fragmenten III', 'Meditatie', met een motto van P.C. Boutens: 'Der wereld schoonheid is eindeloos', in: *Regeneratie; Tijdschrift voor Praktisch-Idealisme* 2 (1921) 8/9, augustus/september, p. 257.
'Fragmenten uit Rainer Maria Rilke I-II', in: *Regeneratie; Tijdschrift voor Praktisch-Idealisme* 2 (1921) 10, oktober, p. 290-291.
'Ruth', in: *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift*, 33 (1923) deel LXVI, september, p. 193-194.
'In memoriam Louis Couperus', in: *Groot Nederland*, 21 (1923) 11, september, p. 257.
'In Memoriam Carel Steven Adama van Scheltema', in: *Orpheus* I (1924) 8, p. 14.
'Kort Brevier', in: *Orpheus* I (1924) 8, p. 15.
'O, Hart laat af', in: *Orpheus* I (1924) 8, p. 16.
'Terzinen', *De Gids* 88 (1924) III, p. 332-333.
'Korte Karakteristieken; Inleiding: I. A. Roland Holst', in: *Boek en Kunst; Een internationaal maandschrift voor litteratuur, beeldende kunst en theater* 2 (1924) 3, november, p. 56-58.
'Beeldnis', in: *Elsevier's Geïllustreerd Maandblad* 34 (1924) deel LXVIII, p. 337.
'Het Kind', in: *Elsevier's Geïllustreerd Maandblad* 34 (1924) deel LXVIII, p. 338-339.
'Liederen', in: *Boek en Kunst; Een internationaal maandschrift voor litteratuur, beeldende kunst en theater* 2 (1924) 4, december, p. 87.
'Verzen: Na een nacht, Aandachtig lied, Sonnet, Maria van Magdalena', in: *De Nieuwe Gids* 40 (1925) I, januari, p. 290-294.
'Afscheid', in: *De Vrije Bladen* 2 (1925) 3, p. 67. [ongebundeld].
'Boomen', 'Bergen' en 'Bezinning', in: *Elsevier's Geïllustreerd Maandblad* 35 (1925) deel LXX, juli-december, p. 126-128.
'Korte karakteristieken II, M. Nijhoff', in: *Boek en Kunst; Een internationaal maandschrift voor litteratuur, beeldende kunst en theater* 2 (1925)5, januari, p. 109-111.
'De dief', in: *Astra*, 3 (1925) 3, september, p. 1496.
'Bezinning', in: *Groot Nederland* 24 (1926) I, p. 62.
'Een avond', in: *Groot Nederland* 24 (1926) I, p. 63.
'De stemmen', in: *Groot Nederland* 24 (1926) I, p. 64.
'Liedje', *Astra*, 3 (1926) 7, januari, p. 1812.
J.[an] C.[ampert], 'Wilhelm Schmidtbohn: *De vlucht tot de hulpeloozen*', [recensie roman bij uitgeverij Prometheus], in: *De Vrije Bladen* 3 (1926) 4, p. 119-120.
'Korte karakteristieken III, J.W.F. Werumeus Buning', in: *Boek en Kunst; Een internationaal maandschrift voor litteratuur, beeldende kunst en theater* 2 (1925) 7, april, p. 163-164.
'Twee liederen: I Ik word van uw onrust gansch verteerd, II Als gij ons overvalt, zijn wij altoos bereid', in: *Nederland. Verzameling van oorspronkelijke bijdragen op het gebied van Letterkunde. Onder redactie van Johan Koning en dr. Alfred A. Haighton* 77 (1925) 4, april, p. 331-332.
'Else Lasker-Schüler. Een van Duitschlands grootste dichteressen', in: *De Telegraaf* 19-5-1925.
'De Joodsche dichteres Else Lasker-Schüler te Amsterdam', in: *De Vrijdagavond; Joodsch Weekblad* 2 (1925) 8, 22 mei 1925, p. 119-122.
Jan Campert, 'Een zomersche wandeling en een middag met Karel van de Woestijne' [in-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 412

terview], in: *Het Vaderland; Staat- en Letterkundig Nieuwsblad*, 'verschijnt tweemaal per dag', 26-7-1925, ochtendeditie.
'Uit Vlaanderen; Eerste brief' [bezoek aan Maurice Roelants], in: *Den Gulden Winckel; Geïllustreerd Maandschrift voor Boekenvrienden onder leiding van Gerard van Eckeren & J. Greshoff* 24 (1925) 9, 20-9-1925, p. 209-210.
'Richard Minne', *Het Vaderland* 20-9-1925.
'Bij Jan Prins' [interview Jan Prins, pseudoniem van C.L. Schepp], in: *Het Vaderland* 4-10-1925.
Jan Campert, ' Bibliographie', in: *De Nieuwe Gids* 40 (1925) 12, december, p. 788-794.
'Herdenken' [voor E.], in: *Erts Almanak; Verzen, proza, drama, essay 1926*, S.L. van Looy, Amsterdam [eind 1925], p. 38.
'Drie kwatrijnen', in: *Erts Almanak; Verzen, proza, drama, essay 1926*, S.L. van Looy, Amsterdam [eind 1925], p. 39.
'Stervende Soldaat' [met portret Campert door Berssenbrugge], in: *Erts Almanak; Verzen, proza, drama, essay 1926*, S.L. van Looy, Amsterdam [eind 1925], p. 40.
'H.W.J.M. Keuls', in: *De Vrijheid* 30-12-1925.
'Bij J.W.E. Werumeus Buning' [interview], in: *Het Vaderland* 16-1-1926.
'Verzen.'p. 97-98 Kom nader, kind..., p. 99 Als elken avond…', met foto van Campert, in: *Nederland* 78 (1926) 2, februari, p. 97-99.
'Cor van der Lugt Melsert', in: *Gulden Winckel* 25 (1926) 6, p. 121-123.
'Ochtend', in: *De Vrije Bladen* 3 (1926) 2, p. 40. [*Verzamelde Gedichten*, p. 63].
'Verschijningen en verschijnselen. In Memoriam "De Distelvinck" jan. 1925 – jan. 1926', in: *De Avondpost* 4-4-1926.
'A.M. de Jong' [Interview], in: *Het Vaderland* 30-5-1926.
'Van achter de schermen': 1. Cor van der Lugt Melsert', in: *Den Gulden Winckel* 25 (1926) 6, 20 juni, p. 121-123.
Jan Campert, 'Uit "De Heilige"', in: *De Nieuwe Gids*, 41 (1926) 6, juni, p. 675 'Praeludium, p. 676 'Maria I', p. 677 'Maria II', p. 678 'De Geboorte I', p. 679 'De Geboorte II' en p. 680 'De aanbidding'.
'Verzen: Bezinning, Een Avond, De Stemmen', in: *Groot Nederland* 24 (1926) 1, p. 62-64.
'Over den dichter J.W.F. Werumeus Buning', in: *De Witte Mier* 3 (1926) 7/8, oktober, p. 372-378.
'Het Oordeel', in: *Elsevier's Geïllustreerd Maandblad* 36 (1926) deel LXXII, p. 273.
'Een brief', in: *Astra*, 4 (1926) 5, november, p. 465-468.
'Letterkundig overzicht', in: *De Hollandsche Revue* 35 (1926) 5, maart, p. 192-195.
'Afscheid' [*Verzamelde Gedichten*, p. 79], in: *De Vrije Bladen* 3 (1926) 10/11/12, p. 291-292.
'Victor E. van Vriesland's roman' [*Het afscheid van de wereld in drie dagen*], in: *De Witte Mier* 3 (1926) 9/10, december, p. 445-450.
'Ochtend', [met tekening van Lex Meeussen van Campert en Rie Gilhuys] in: *Erts Letterkundige Almanak voor het jaar 1927*, S.L. van Looy, Amsterdam [eind 1926], p. 117.
'Improvisation' [voor Wy Magito], in: *Erts Letterkundige Almanak voor het jaar 1927*, S.L. van Looy, Amsterdam [eind 1926], p. 164-165.
'Hendrik's ontzaggelijk avontuur', in: *Astra*, 4 (1927) 9, maart, p. 957-963.
'Van achter de schermen: 2. P. Scharoff', in: *Den Gulden Winckel* 26 (1927) 4, 20-4-1927, p. 77-79.
'Oude verzen: Meisje', in: *Groot Nederland* 25 (1927) 11, p. 217.
'Oude verzen: Geef mij uw hand…', in: *Groot Nederland* 25 (1927) 11, p. 217-218.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 413

'Oude verzen: Een eenzaam lied', in: *Groot Nederland* 25 (1927) 11, p. 218-219.
'Het halssieraad', in: *De Vrije Bladen* 4 (1927) 4, p. 18-19.
'De derde', in: *De Vrije Bladen* 4 (1927) 4, p. 80-81.
'Het gericht', in: *De Gemeenschap*, 3 (1927) 4, april, p. 5-7.
'Het lied van den wijn', in: *De Gemeenschap*, 3 (1927) 4, april, p. 8-9.
'Het klein geluk', in: *De Vrije Bladen* 4 (1927) 5, p. 144-145.
'Zeven gedichten: Aanvang, Lied, De winst I-II, Kwatrijnen I-III, Matroos, Een nacht, Les amours passés, in: *Nederland* 79 (1927), p. 430-436.
'Lied' [*Verzamelde Gedichten*, p. 289], in: *Nu* 1 (1927) 2, november, p. 139.
'Het antwoord' [*Verzamelde Gedichten*, p. 101-102, in: *Nu* 1 (1927) 2, november, p. 140-141.
'Wintermiddag' [*Verzamelde Gedichten*, ten onrechte op p. 290 en 291 twee gedichten onder de titel 'Wintermiddag'], in: *Nu* 1 (1927) 2, november, p. 141-142 als één gedicht.
'Lied', in: *Ons Eigen Tijdschrift* 5 (1927) 6, juni, p. 244.
'Het verzonken eiland', in: *De Gids* 91 (1927) III, p. 371-372.
'Afscheid', in: *Astra*, 5 (1927) 10, november, p. 1095-1104.
'Oude verzen: De stad, De late winst, Meisje, Jeu de grâce, Strophen, "Die alte Geschichte", in: *Nederland* 79 (1927), p. 577-582.
'Het verliefde lied', in: *De Vrije Bladen* 4 (1927) 12, p. 341-343.
'Bij den dood van Herman Gorter', in: *Nederland* 79 (1927) p. 865-867.
'Kroniek der Dichtkunst I: A. den Doolaard', in: *Nederland* 79 (1927) p. 1040-1045.
'Rust', in: *De Vrije Bladen* 5 (1928) 2, p. 47-48.
'Drie beelden', in: *Nu* 1 (1928) 5, februari, p. 57-59.
'Kroniek der Dichtkunst II: Karel van de Woestijne', in: *Nederland* 80 (1928) 1, p. 73-77.
'Kroniek der Dichtkunst III: Nederlandsche Poëzie in vogelvlucht' [Dirk Coster], in: *Nederland* 80 (1928) 1, p. 178-183.
'Kroniek der Dichtkunst IV: J. Slauerhoff', in: *Nederland* 80 (1928) 3, maart, p. 269-273.
'Uit Vlaanderen; Herreman', in: *Den Gulden Winckel* 27 (1928) 8, 20-8-1928, p. 252-253.
'De brief', in: *Elsevier's Geïllustreerd Maandblad* 38 (1928) deel LXXV, p. 269.
'Een nacht', in: *Elsevier's Geïllustreerd Maandblad* 38 (1928) deel LXXV, p. 330.
'Kroniek der Dichtkunst V: Over J.H. Leopold', in: *Nederland* 80 (1928), p. 353-357.
'Kroniek der Dichtkunst VI: Jan van Nijlen', in: *Nederland* 80 (1928) 1, p. 421-425.
'Uit een jeugd; Herinneringen aan Zeeland; Inleiding', in: *Ons Zeeland* 3 (1928) 41, 13 oktober, p. 3-4.
'Uit een jeugd; Herinneringen aan Zeeland; II', in: *Ons Zeeland* 3 (1928) 42, 20 oktober, 4-5.
'Uit een jeugd; Herinneringen aan Zeeland; III', in: *Ons Zeeland* 3 (1928) 43, 27 oktober, p. 4-5.
'Uit een jeugd; Herinneringen aan Zeeland; IV', in: *Ons Zeeland* 3 (1928) 44, 3 november, p. 3-4.
'Wandeling', in: *Ons Eigen Tijdschrift* 7 (1928) 11, november, p. 10.
'Uit een jeugd; Herinneringen aan Zeeland; V', in: *Ons Zeeland* 3 (1928) 46, 17 november, p. 4-5.
'Uit een jeugd; Herinneringen aan Zeeland; VI', in: *Ons Zeeland* 3 (1928) 47, 24 november, p. 5-7.
'Uit een jeugd; Herinneringen aan Zeeland; VII', in: *Ons Zeeland* 3 (1928) 48, 1 december, p. 4-6.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 414

'Uit een jeugd; Herinneringen aan Zeeland; VIII', in: *Ons Zeeland* 3 (1928) 49, 8 december, p. 4-7.
'Uit een jeugd; Herinneringen aan Zeeland; IX', in: *Ons Zeeland* 3 (1928) 50, 15 december, p. 5-7.
'Uit een jeugd; Herinneringen aan Zeeland; X', in: *Ons Zeeland* 3 (1928) Kerstnummer, december, p. 3-4.
'Kroniek de Dichtkunst VII: Margot en Marie W. Vos &. Adolf ter Haghe', in: *Nederland* 80 (1928) 11, 7 juli, p. 654-658.
'Kroniek der dichtkunst VIII:. Martien Beversluis', in: *Nederland* 80 (1928) 8, augustus, p. 749-755.
'Kroniek der Dichtkunst IX: Henriëtte Roland Holst-v.d. Schalk', in: *Nederland* 80 (1928) 11, 9 september, p. 849-856.
'Loflied op den Hollandschen Genever', in: *Rynbende Blijmoedig Maandblad* 1 (1928) 3, p. 8-9.
'Kroniek der Dichtkunst X: Willem ten Berge', in: *Nederland* 80 (1928) 11, 11 september, p. 1037-1041.
'Het klein geluk' [met tekening van Campert door J. Franken Pzn.], in: *Erts Letterkundig Almanak; Verzen, proza, drama, essay*, A.J.G. Strengholt, Amsterdam 1929 [=eind 1928], p. 34-36.
'Rust' [met tekening van Campert door J. Franken Pzn.], in: *Erts Letterkundig Almanak; Verzen, proza, drama, essay*, A.J.G. Strengholt, Amsterdam 1929 [=eind 1928], p. 37.
'Een eenzaam lied, in: *Ons Eigen Tijdschrift* 7 (1929) 1, januari, p. 68.
'Vondel en de dood', in: *Ons Eigen Tijdschrift* 7 (1929) 2, februari, p. 97-99.
'Klooster verzen', in: *Ons Eigen Tijdschrift* 7 (1929) 2, februari, p. 105.
'Buitenlandsche Literatuur, Duitsche Boeken' [*Die Fürstin*, Bruno Frank; *Junge Deutsche Lyrik. Eine Anthologie*, Otto Heuschele; *Die Pflasterkästen. Ein Feldsanitätsroman*, A.M. Frey], in: *Groot Nederland* 27 (1929) 11, p.100-104.
'Vondel als treurspeldichter', in: *De Hollandsche Revue* 34 (1929), p. 201-205.
'De jonge dooden', in: *Nu* 2 (1929) 10, juli, p. 156-157.
'Willem Kloos 1859 –1929', in: *Panorama* 11-5-1929, p. 19.
'Uit een jeugd; Herinneringen aan Zeeland; XI', in: *Ons Zeeland* 4 (1929) 1, 5 januari, p. 3-5.
'Uit een jeugd; Herinneringen aan Zeeland; XII', in: *Ons Zeeland* 4 (1929) 2, 12 januari, p. 4.
'Uit een jeugd; Herinneringen aan Zeeland; XIII', in: *Ons Zeeland* 4 (1929) 3, 19 januari, p. 6.
'Uit een jeugd; Herinneringen aan Zeeland; XIV', in: *Ons Zeeland* 4 (1929) 4, 26 januari, p. 5-6.
'Uit een jeugd; Herinneringen aan Zeeland; XV', in: *Ons Zeeland* 4 (1929) 5, 2 februari, p. 4.
'Uit een jeugd; Herinneringen aan Zeeland; XVI', in: *Ons Zeeland* 4 (1929) 6, 9 februari, p. 5-6.
'Uit een jeugd; Herinneringen aan Zeeland; XVII', in: *Ons Zeeland* 4 (1929) 7, 16 februari, p. 5-6.
'Uit een jeugd; Herinneringen aan Zeeland, XXVIII', in: *Ons Zeeland* 4 (1929) 8, 23 februari, p. 4-5.
'Uit een jeugd; Herinneringen aan Zeeland; XIX', in: *Ons Zeeland* 4 (1929) 9, 2 maart, p. 6-7.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 415

'Uit een jeugd; Herinneringen aan Zeeland; XX', in: *Ons Zeeland* 4 (1929) 10, 9 maart, p. 16.
'Uit een jeugd; Herinneringen aan Zeeland; XXI', in: *Ons Zeeland* 4 (1929) 11, 16 maart, p. 5-6.
'Uit een jeugd; Herinneringen aan Zeeland; XXII', in: *Ons Zeeland* 4 (1929) 12, 23 maart, p. 4-5.
'Uit een jeugd; Herinneringen aan Zeeland; XXIII', in: *Ons Zeeland* 4 (1929) 13, 30 maart, p. 5-6.
'Uit een jeugd; Herinneringen aan Zeeland; XXIV', in: *Ons Zeeland* 4 (1929) 14, 6 april, p. 16.
'Uit een jeugd; Herinneringen aan Zeeland; XXV', in: *Ons Zeeland* 4 (1929) 16, 20 april, p. 6.
'Uit een jeugd; Herinneringen aan Zeeland; XXVI', in: *Ons Zeeland* 4 (1929) 17, 27 april, p. 6.
'Uit een jeugd; Herinneringen aan Zeeland; XXVII', in: *Ons Zeeland* 4 (1929) 18, 4 mei, p. 6-7.
'Willem Kloos en wij', in: *Nederland* 81 (1929) 5, mei, p. 461-466.
'Uit een jeugd; Herinneringen aan Zeeland; XXVIII', in: *Ons Zeeland* 4 (1929) 19, 11 mei, p. 10.
'Uit een jeugd; Herinneringen aan Zeeland; XXIX', in: *Ons Zeeland* 4 (1929) 20, 18 mei, p. 6-7.
'Uit een jeugd; Herinneringen aan Zeeland; XXXI', in: *Ons Zeeland* 4 (1929) 23, 12 juni, p. 6-7.
'Uit een jeugd; Herinneringen aan Zeeland; XXXII', in: *Ons Zeeland* 4 (1929) 24, 15 juni, p. 6-7.
'Uit een jeugd; Herinneringen aan Zeeland; XXXIII', in: *Ons Zeeland* 4 (1929) 26, 29 juni, p. 7.
'Uit een jeugd; Herinneringen aan Zeeland; XXXIV', in: *Ons Zeeland* 4 (1929) 27, 6 juli, p. 6.
'Ons Zeeland-verhalen: Zij lachte', in: *Ons Zeeland* 4 (1929) 30, 27 juli, p. 17-19.
'Ons Zeeland Verhalen; De Saxophonist', in: *Ons Zeeland* 4 (1929) 34, 24 augustus, p. 16-18.
'In memoriam Karel van de Woestijne', in: *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* 39 (1929) 11, p. 276.
'De Ondergang van Willigelangerak', in: *Rynbende Blijmoedig Maandblad* 1 (1929) 12, p. 113-114.
'Im Westen nichts Neues', in: *Groot Nederland* 27 (1929) 1, p. 551-555.
'Holland door een vreemde bril; Het wezen van land en volk', in: *De Gulden Winckel* 28 (1929) 7, 20-7-1929, p. 184-186.
'Karel van de Woestijne', in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 26-8-1929.
'Russische filmkunst', in: *De Tooneelspiegel*, 1 (1929) 2, oktober, p. 61-63.
'Cyriel Buysse; Bij zijn 70sten jaardag', in: *Eigen Haard* 55 (1929) 38, 21 september, p. 757-758.
'"Im Westen nichts Neues"; Een aangrijpende aanklacht', in: *De Hollandsche Revue* 34 (1929), p. 403-406.
'Tegenzang over een aanvaardbaar heden (een antwoord)' [voor C.J. Kelk], in: *Rynbende Blijmoedig Maandblad* 2 (1929) 3, november, p. 33-35.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 416

'Russische filmkunst', in: *De Tooneelspiegel*, 1 (1929) 3, november, p. 92-96.
'De gemiste trein. Een kerstverhaal', in: *De Tooneelspiegel*, 1 (1929) 4, december, p. 113-116.
'Karel van de Woestijne 1: De Dichter 11, De Prozaïst, 111', in: *Nederland* 81 (1929) 11, 10 oktober, p. 1024-1032.
'Buitenlandsche literatuur' [*Borgia*, Klabund; *Rasputin*, Klabund; *Nathanael Maechler*, Hermann Stehr; *Buch der Sprüche und Bedenken*, Arthur Schnitzler; *Boëtius von Orlamünde*, Ernst Weiss], in: *Groot Nederland*, 27 (1929) 11, p. 549-554.
'Een hovenier...', in: *Letterkundig Jaarboek Erts 1930*, A.J.G. Strengholt, Amsterdam 1930 [= eind 1929], p. 29.
'Intérieur', in: *Letterkundig Jaarboek Erts 1930*, A.J.G. Strengholt, Amsterdam 1930 [= eind 1929], p. 30.
'Achilles Mussche; Een bekroond Dichter', in: *Eigen Haard* 56 (1930) 2, 11 januari, p. 53-54.
'De geschiedenis van het huis' [recensie roman Kees van Bruggen], in: *Critisch Bulletin* 1 (1930) 5, p. 72-73.
'Buitenlandse Literatuur', in: *Groot Nederland*, 28 (1930) 1, p. 213-217.
'De dichter Jan Greshoff', in: *Nederland* 82 (1930) 1, p. 367-371.
'Gestalten in een spiegel; Hier heeft een diep. menschelijk mededoogen zich willen uiten. Willy Corsari's laatste roman', in: *De Hollandsche Revue* 35 (1930), p. 566-568. (Eerder als lezing voor de AVRO op 15-6-1930, zoals bij deze bijdrage vermeld).
'Verzen: Einde der reis, Les grognards, Zomeravond, in: *Nederland* 82 (1930), p. 385-388.
'Het huis aan de dijk', in: *Nederland* 82 (1930) 11, 10 oktober, p. 1229-1240.
'Zwervende door Walcheren; Middelburg', in: *Ons Nederland* oktober 1930, p. 14-15.
'Der verlorene Sohn. Drama van Victor E. van Vriesland', in: *De Tooneelspiegel*, 1 (1930) 5, januari, p. 149-151.
'Gedicht', in: *Rynbende Blijmoedig Maandblad* 4 (1930) 5, januari.
'Wat ons ontroert…', *De Tooneelspiegel*, 1 (1930) 7, maart, p. 226/229.
'Over den dichter J.H. Leopold', in: *Ons Eigen Tijdschrift* 8 (1930) 2, februari, p. 111-113.
'Nieuwe speelstryt van Apollo en Pan', *De Tooneelspiegel*, 1 (1930) 8, april, p. 252.
'Van tusschen de coulissen. Louis van Gasteren', in: *De Tooneelspiegel*, 1 (1930) 9, mei, p. 297.
'Van tusschen de coulissen. Fientje de la Mar', in: *De Tooneelspiegel*, 1 (1930) 10, juni, p. 321.
'De vliegende Hollander. Het Leidsche lustrumspel 1930', in: *De Tooneelspiegel*, 1 (1930) 11, juli, p. 348-351.
'Van tusschen de coulissen. Eduard Veterman', in: *De Tooneelspiegel*, 1 (1930) 11, juli, p. 371.
'Van uit de loge', in: *De Tooneelspiegel*, 2 (1930) 1, september, p. 5-9.
'Van uit de loge', in: *De Tooneelspiegel*, 2 (1930) 2, oktober, p. 44-49.
'Verzen: Een kind 1-11, Een oude man biecht..., Oude kwatrijnen 1-x1, in: *Nederland* 82 (1930) 11, 12 december, p. 1409-1414.
'Van tusschen de coulissen. Eduard Verkade', in: *De Tooneelspiegel*, 2 (1930) 3, november, p. 108.
'Kerstliederen', in: *De Tooneelspiegel*, 2 (1930) 4, december, p. 134-136.
'Na de Voostelling (Een Kerstverhaal)', in: *Mondain Den Haag* 4 (1930) 1, 19 december 1930.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 417

'Van uit de loge', in: *De Tooneelspiegel*, 2 (1931) 5, januari, p. 132-138.
'Van uit de loge', in: *De Tooneelspiegel*, 2 (1931) 6, februari, p. 176-182.
'Over de Dichteres Henriëtte Roland Holst', in: *Ons Eigen Tijdschrift* 9 (1931), februari, p. 107-109.
'Thuiskomst', in: *Helikon* 1 (1931) 3, p. 44.
'Van uit de loge', in: *De Tooneelspiegel*, 2 (1931) 7, maart, p. 220-225.
'De psychologie van den Hagenaar', in: *Het boek van Den Haag* [1931], p. 25-31.
'Van uit de loge', in: *De Tooneelspiegel*, 2 (1931) 8, april, p. 264-267.
'Van uit de loge', in: *De Tooneelspiegel*, 2 (1931) 9, mei, p. 312-315.
'Van uit de loge', in: *De Tooneelspiegel*, 2 (1931) 10, juni, p. 360-363.
'Van tusschen de coulissen. Klaagzang van Anton Verheyen', in: *De Tooneelspiegel*, 2 (1931) 10, juni, p. 388.
'Vrouwen en verzen' [bespreking *Golven; gedichten* van Jo Landheer], in: *De Avondpost* 11-7-1931.
'Van uit de loge', in: *De Tooneelspiegel*, 2 (1931) 11, juli, p. 413-417.
'Troost der vaderen' [recensie roman van Eva Raedt-De Canter], in: *Critisch Bulletin* 2 (1931) 7/8, p. 216-218.
'Heldere ochtend…', in: *Groot Nederland*, 29 (1931) 1, p. 465-466.
'Van uit de loge', in: *De Tooneelspiegel*, 2 (1931) 12, augustus, p. 458-462.
'Vanuit de loge', in: *De Tooneelspiegel* 3 (1931) 1, september, p. 26-28.
'De psychologie van den Hagenaar', in: Hans Martin en Eduard Veterman, *Wat niet in Baedeker staat. Het boek van Den Haag*, A.J.G. Strengholt, Amsterdam [1931], p. 25-31.
'Van uit de loge', in: *De Tooneelspiegel*, 3 (1931) 2, oktober, p. 44-47.
'Van uit de loge', in: *De Tooneelspiegel*, 3 (1931) 3, november, p. 84-87.
'Marsman; Jo Landheer', in: *Nederland* 83 (1931), p. 1381-1387.
'Een vrouw vertelt…' [recensie *De zonden van Laurian Ostar* van Willy Corsari], in: *Critisch Bulletin* 3 (1932) 1, p. 9-12.
'Van uit de loge', *De Tooneelspiegel*, 3 (1932) 5, januari, p. 226-231.
'De oude tuin', in: *Helikon* 2 (1932), p. 37.
'Van uit de loge', *De Tooneelspiegel*, 3 (1932) 6, februari, p. 256-258.
Jan Campert, ''s Morgens, 's Middags en 's Avonds', in: *De Kroniek* maart 1932, p. 51-52.
'J.C. Bloem', in: *De Hollandsche Revue* 37 (1932), p. 119.
'Het dramatisch herscheppen. Over het bewerken van bekende romans', *De Tooneelspiegel*, 3 (1932) 7, maart, p. 299-301.
'Elisabeth van Engeland. Een stuk van groote allure', *De Tooneelspiegel*, 3 (1932) 7, maart, p. 315-318.
'Elisabeth van Engeland', in: *De Hollandsche Revue* 37 (1932), p. 300-304.
'Twee blijspelen. Succes voor Fientje de la Mar', *De Tooneelspiegel*, 3 (1932) 8, april, p. 331.
'Jan van Nijlen', in: *De Hollandsche Revue* 35 (1930), p. 376-378.
'Henriëtte Roland Holst', in: *De Hollandsche Revue* 37 (1932), p. 664-666.
'Beelden van Walcheren', in: *De Hollandsche Revue* 37 (1932), p. 670-673 en 694-699.
'Holland-Duitschland 4-0. Een verdiende overwinning!', *De Tooneelspiegel*, 3 (1932) 9, mei, p. 365-366.
'A. van Collem', in: *De Hollandsche Revue* 37 (1932), p. 869-870.
'De bittere brief', in: *De Hollandsche Revue* 37 (1932) november, p. 880.
'De rinkelende narrenkap', *De Tooneelspiegel*, 4 (1932) 4, december, p. 12-13.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 418

'Het Doode Meisje', in: *De Hollandsche Revue* 38 (1932) december, p. 920.
'Infante', in: *Helikon* 3 (1933), p. 34-35.
'De aftocht', in: *Helikon* 3 (1933), p. 67-68.
'Brief aan Jan Greshoff', in: *Helikon* 3 (1933) p. 110.
'Stervende', in: *Helikon* 3 (1933), p. 110.
'S.O.S., in: *Helikon* 3 (1933), p. 111.
'Aanteekeningen', *De Tooneelspiegel*, 4 (1933) 7, maart, p. 5.
J[an] C[ampert], 'Dirk Verel. De eenzame winst. Verzen', *NRC* 23-3-1933.
'Aanteekeningen', *De Tooneelspiegel*, 4 (1933) 8, april, p. 8-9.
'Aanteekeningen', in: *De Tooneelspiegel*, 4 (1933) 9, mei, p. 21-22.
[over *Afvaart* van] 'Gerrit Achterberg', in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 27-5-1933.
'Ballade', in: *De Nieuwe Eeuw*, mei 1933.
[over *Kinderen* van Hélène Swarth], *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 21-6-1933.
'Jan H. de Groot, Rond de wereld, Jan H. de Groot, Vaart', *NRC* 30-6-1933.
'Chr. de Graaff, Alleenspraak', *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 29 augustus 1933.
'Een danseres is gestorven', *De Tooneelspiegel*, 4 (1933) 12, augustus, p. 5.
'De grove alliage. Bij den aanvang van het nieuwe seizoen. Een zuiveringsproces', *De Tooneelspiegel*, 5 (1933) 1, september, p. 4-6.
'Korte dialogen met acteurs. "'n Stukje wit, jongetje!"', *De Tooneelspiegel*, 5 (1933) 2, oktober, p. 13.
'Eric van der Steen, Gemengde berichten. Eric van der Steen, Nederlandsche Liedjes', *NRC* 26-10-1933.
Jan Campert, [over J. Greshoff], *Nieuwe Rotterdamse Courant* 2-12-1933.
'Hals- und Bein-Bruch. Een kerstverhaal', *De Tooneelspiegel*, 5 (1933) 4, december, p. 5-6.
'Boekaankondigingen' [bespreking *Lyriese Portretten* van Leo van Breen], in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 15-12-1933.
'Verlaine sterft', in: *Helikon* 4 (1934), p. 1.
'Adieu', in: *Helikon* 4 (1934), p. 2.
'Jan R.Th. Campert voert ten tooneele: Joan Remmelts. Een dialoog tusschen den acteur en den journalist', *De Tooneelspiegel*, 5 (1934) 6, februari, p. 12-13.
'In een klein dorp', in: *Helikon* 4 (1934), p. 102-103.
'De tweede droom', in: *Helikon* 4 (1934), p. 126.
'Het doode meisje', in: *Helikon* 4 (1934), p. 131-132.
'Uit: De dwaas'[vier verzen], in: *Helikon* 4 (1934), p. 145-150.
'P.C. Boutens: Hollandsche kwatrijnen', in: *Nieuwe Rotterdamsche courant* 4-4-1934.
'Soleares: oorspronkelijke en vertaalde gedichten' [van J. Slauerhoff], *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 13-6-1934.
'Arnold Zweig's nieuwe roman', *Groot Nederland*, 32 (1934) 1, p. 451-458.
Jan Campert, 'Geef haar een ster', in: *Kristal; Letterkundige Productie 1935*, Amsterdam/Antwerpen [1935].
'Heillooze wandeling', *De Gemeenschap* 11 (1935) 5, mei, p. 349.
'Lof van Walcheren', *De Gemeenschap* 11 (1935) 6, juni, p. 433-434.
'Starting all over again', in: *De Gids* 98 (1935) 11, p. 178.
'Voorjaar', in: *De Gids* 98 (1935) 111, p. 160.
Jan Campert, 'Kinderen in het park ', voor Elsie, in: *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* 45[=35] (1935) Deel XC, december, p. 424.
'Moment-opname', in: *Helikon* 6 (1936), p. 8.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 419

'Vrouw aan het venster', in: *Helikon* 6 (1936), p. 9.
Jan Campert, 'Open Brief aan Dr. P.H. Ritter Jr.', in: *Den Gulden Winckel* 35 (1936) 2, februari, p. 3-4.
'Het huis en de wind', in: *Helikon* 6 (1936), p. 53.
'Lied', in: *Helikon* 6 (1936), p. 54.
Jan Campert, 'Om de eere des Westkappelaars', in: *Provinciale Zeeuwse Courant* 7-3-1936
'Sonnet', in: *De Gemeenschap*, 12 (1936) 4, april, p. 169.
'In memoriam sororis', *Groot Nederland*, 34 (1936) 1, p.534-535.
'Vervulling', *Groot Nederland*, 34 (1936) 1, p. 536.
Jan Campert, 'Scherven in de gang', in: *De Groene Amsterdammer* 10-10-1936.
'Marnix Gijsen en R. Herreman. Vlaamsche verzen van deze tijd', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 22-10-1936.
Jan Campert, 'Carambole; Een verhaal van De Groene', in: *De Groene Amsterdammer* 7-11-1936
Jan Campert, [recensie *De drie gebroeders* van Antoon Coolen], in: *NRC ochtendblad* 22-11-1936.
'Op een balcon', in: *De Gids* 99 (1936) 1, p. 191.
Jan Campert, 'Pierre kijkt naar Schoenen; Een verhaal van de Groene', in: *De Groene Amsterdammer* 5-12-1936.
'Mr. Marcel Young, de grote onbekende' [recensie roman Johan van der Woude], in: *Critisch Bulletin* 8 (1937) 2, februari, p. 49-51.
'Het honk' [recensie roman Jan Hell], in: *Critisch Bulletin* 8 (1937) 4, april, p. 107-109.
[recensie *Schuwe Vogels* van Ed. de Nève en *Rechter Thomas* van Francois Pauwels, *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* 48 (1938), april, p. 298-299.
Jan Campert, 'In mineur', 'Tusschen zoovelen', in: *De Gids* 101 (1938) 1, p. 45-46.
Jan Campert, 'Hup Bulder, Een verhaal van De Groene', in: *De Groene Amsterdammer* 22-5-1937.
'Het proces Marie Koot', in: *De Stem* 17 (1937), p. 972-974.
Jan Campert, 'Twee gedichten', in: *Kristal; Letterkundig Jaarboek*, Rotterdam 1937.
'Het proces Marie Koot' [recensie *Marie of Hoor ook de wederpartij* van Herman de Man], in: *Critisch Bulletin* 8 (1937) 9, september, p. 252-254.
Jan Campert, 'Leven op de vlakte door Edouard Bourdet', in: *De Waag* 1 (1937) 36, 18 september, p. 725-726
Jan Campert, 'De Vondel-herdenking ingezet', in: *De Waag* 1 (1937) 39, 9 oktober, p. 783.
Jan Campert, 'Dichter en burger', in: *De Waag* 1 (1937) 39, 9 oktober, p. 783-784.
Jan Campert, 'Overbodige overkomst', in: *De Waag* 1 (1937) 39, 9 oktober, p. 784.
Jan Campert, 'Welkom thuis...', in: *De Waag* 1 (1937) 39, 30 oktober, p. 849.
Jan Campert, 'Molnar's Scherzo', in: *De Waag* 1 (1937) 44, 13 november, p. 894-895.
Jan Campert, 'Pompelmoes', in: *De Waag* 1 (1937) 46, 27 november, p. 934.
Jan Campert, 'De Rijke Man op de planken', in: *De Waag* 1 (1937) 48, 11 december, p. 979.
'Het is maar een weet…' [recensie roman Herman Besselaar], in: *Critisch Bulletin* 8 (1937) 12, december, p. 354-356.
Jan Campert, 'Uitvaart', in: *De Waag* 1 (1937) 50, kerstnummer, p. 1030.
Jan Campert, 'Yvette Guilbert', in: *De Waag* 1 (1937) 51, 31 december, p. 1057.
'Storm in 't paradijs' [recensie roman Simon Koster], in: *Critisch Bulletin* 9 (1938) 1, p. 31-32.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 420

Jan Campert, 'Réunie in Weenen', in: *De Waag* 2 (1938) 1, 8 januari, p. 17-18.
Jan Campert, '"We are not Amused"', in: *De Waag* 2 (1938) 3, 22 januari, p. 67.
Jan Campert, 'Geboorte-zang', in: *Den Gulden Winckel* 37 (1938) 2, februari, p. 6-7.
'Een ziel en twee gedachten' [recensie roman Maurice Roelants], in: *Critisch Bulletin* 9 (1938) 2, februari, p. 43-45.
Jan Campert, 'Van Droom en Daad'. Ben van Eysselsteijn', in: *De Waag* 2 (1938) 6, 12 februari, p. 138.
Jan Campert, 'Ben van Eysselsteijn, Tusschen Zuiderkruis en Poolster', in: *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* 38 (1938) Deel XCV, maart, p. 225-227.
Jan Campert, 'Ed. de Nève, Schuwe Vogels', in: *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* 38 (1938) Deel XCV, april. p. 288.
'Campert over Donker', in: *Den Gulden Winckel* 37 (1938) 5, mei, p. 8.
Jan Campert, 'De vrees voor het verleden', in: *De Waag* 2 (1938) 6, 22 februari, p. 190-191.
Jan Campert, 'Poëtisch journaal', *Groot Nederland*, 36 (1938) 1, p. 376-383.
Jan Campert, 'Ibsen Trotseert Den Tijd', in: *De Waag* 2 (1938) 13, 2 april, p. 310.
Jan Campert, 'Van Boeren en Soldaten', in: *De Waag* 2 (1938) 16, 23 april, p. 375.
Jan Campert, 'Emmy van Lokhorst, Van Aangezicht tot Aangezicht', in: *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* 38 (1938) Deel XCV, juni. p. 442-443.
Jan Campert, 'Herman Besselaar, En wie weet...' en Simon Koster, *Storm in 't Paradijs*, in: *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* 38 (1938) XCVI, juli, p. 71-72.
'Gedicht bij Regeeringsjubileum', in: *Den Gulden Winckel* 37 (1938) p. 15-16.
'Aan den vooravond van het Regeeringsjubileum van H.M. de Koningin', in: *Haagsche Post* 3-9-1938.
'Een Oranje feest', in: *Den Gulden Winckel* 37 (1938), p. 6-7.
Jan Campert, 'Ik miste de eerste maten; Een verhaal voor De Groene', in: *De Groene Amsterdammer* 14-1-1939.
Jan Campert, 'Een Amsterdamsch Lied', in: *De Groene Amsterdammer* 4-2-1939.
'Voorjaar', in: *Helikon* 9 (1939) 5, p. 102.
'De vluchtelingen', in: *Kroniek van Kunst en Kultuur* 4 (1939) 24.
'Leopold', 'Op goeden vrijdag', in: *De Gemeenschap* 15 (1939), p. 493-494.
'Spiegel en Schaduw', in: *Kroniek van Kunst en Kultuur* 5 (1940) 13/14.
'Het klein hotel', in: *Criterium* 1 (1940) 5, juni, p. 260-261.
'Bibliographie', in: *De Nieuwe Gids* 25 (1940), deel 2, p. 791.
'Non Sum Qualis Eram Bonae Sub Regno Cynarae' [Ik ben niet wat ik was toen de goede Cynara over mij heerste], vertaling gedicht van de Engelse dichter Ernest Dowson, in: *Elsevier's Maandschrift* 50 (1940) 11, september, p. 252-253.
'Kroniek der Poëzie' [over *Eiland der Ziel* van Gerrit Achterberg en *Kosmos* van Ida G.M. Gerhardt], *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* 50 (1940) 10, oktober, p. 375-377.
Jan Campert, 'Verzen', in: *De Stem* 20 (1940) 11, p. 931-935.
'Een die er buiten valt', in: *Elsevier's Maandschrift* 50 (1940) 11, november, p. 438-446.
'Sonnetten', in: *De Stem* 20 (1940) XX, p. 1147-1149.
Jan Campert, 'Sonnetten voor Cynara', in: *De Stem* 21 (1941) 1, p. 126-127, 495.
Jan Campert, 'Het spookschip en de versche sinaasappelen; Verhalen van oud-holland', in: *Het Weekblad Cinema & Theater* 21 (1941) 11, 5 april. [met vier tekeningen van Fiep Westendorp].
B. Camphuis, 'O Engeland, zie', in: *Het Parool* 9-4-1941.
Jan Campert, 'De heks van Ameland; Verhalen van oud-Holland', in: *Het Weekblad Ci-*

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 421

nema & Theater 21 (1941) 13, 19 april. [met vier tekeningen van Fiep Westendorp].
B. Camphuis, 'Holland's Eenheid', in: *Het Parool* 22-4-1941.
B. Camphuis, 'Aan Frankrijk', in: *Het Parool* 26-4-1941.
Jan Campert, 'De zingende nachtmerrie; Verhalen van oud-holland', in: *Het Weekblad Cinema & Theater* 21 (1941) 15, 3 mei. [met vier tekeningen van Fiep Westendorp].
B. Camphuis, 'Heiniana', in: *Het Parool* 22-5-1941.
Jan Campert, 'Witte wiven en tooverwoorden; Verhalen van oud-holland', in: *Het Weekblad Cinema & Theater* 21 (1941) 21, 14 juni. [met vier tekeningen van Fiep Westendorp].
Jan Campert, 'Sonnetten voor Cynara', in: *De Stem* 21 (1941) 11, p. 805-809, 920-922, 1019-1021.
'L.W. Reese: Tranen', in: *Groot Nederland* 39 (1941) 11, p. 90.
'S. Daniel: Toen en nu', in: *Groot Nederland* 39 (1941) 11, p.91.
'W. Shakespeare: Sonnetten XVII en LXV', in: *Groot Nederland* 39 (1941) 11, p. 90.
Jan Campert, 'Verhalen van oud-holland; Een vrouw uit duizenden', in: *Het Weekblad Cinema & Theater* 22 (1942) 8, 28 februari.
Jan Campert, 'Verhalen van oud-holland; De wraak van heer Rabout', in: *Het Weekblad Cinema & Theater* 22 (1942) 9, 7 maart.
'Vier sonnetten van Shakespeare' [vertaling], in: *Groot Nederland* 40 (1942) 3, maart, p. 142-143.
Jan Campert, 'Sonnetten voor Cynara/ XVIII; "Nu u mij weer heugt"', in: *Het Vaderland* 1-3-1942.
Jan Campert, 'Uit "Sonnetten voor Cynara"' [Rebel mijn hart], in: *Den Gulden Winckel* 41 ([1942]) 4/5, april/mei, p. 8.
[Jan Campert], 'De Achttien Dooden', in: *Het Parool* 10-2-1943.
Jan Campert, 'De Achttien Dooden', *Vrij Nederland* 21-2-1943.
In gestencilde uitgave *Bezet nederland spreekt*, Mededelingen van de Persafdeling No. 31, Gezantschap der Nederlanden, Bern, 10 mei 1943, waarin bijdragen uit de illegale pers verzameld zijn: 'Het lied der achttien doden', met daaronder de mededeling: 'Dit gedicht werd in gevangenschap geschreven door den dichter Jan Campert, in het concentr.kamp Neuengamme, waar hij werd gedood.' Ook in deze ongepagineerde uitgave: 'Rebel, mijn hart...', [met dezelfde opmerking eronder].
Jan Campert, 'Toen Parijs vier jaar geleden viel; Een onbekend gedicht van Campert', in: *Het Parool* 7-9-1944. [onderschrift van Simon Carmiggelt].

De Nieuwsgier/De Nieuwsbron

De Nieuwsgier 19-11-1927, 'Letterkundige Kroniek. De Dichter Martien Beversluis', [datering is zaterdag, recensie verscheen in rubriek 'Zondag' gedateerd 20-11-1927].
De Nieuwsgier 19-11-1927. 'Interview met Cor van de Lugt-Melsert, directeur Vereenigd Rotterdamsch Hofstad Toneel. Film en Toneel, een korte beschouwing, ondertekend met C.
De Nieuwsgier 26-11-1927, 'August Vermeijlen. Letterkundige, senator en professor', J.R.Th. C.
De Nieuwsgier 26-11-1927, 'Letterkundige Kroniek. Annie Salomons', [over *Ballingen*].
De Nieuwsgier 3-12-1927, 'Letterkundige Kroniek. Henrik Scholte', [*over Intermezzo*, verzen van Henrik Scholte, Uitg. A.A.M. Stols, Bussum, 1927].

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 422

De Nieuwsgier 10-12-1927, 'Letterkundige Kroniek. Migael de Unamuno', [over *Abel Sànchez*].
De Nieuwsgier 17-12-1927, 'Letterkundige Kroniek. Dirk Coster', [over *Verzameld Proza*, tweede bundel, Uitg. v. Loghum Slaterus' Uitg. Mij., Arnhem, 1926].
De Nieuwsgier 21-12-1927, 'Tentoonstelling van Italiaansche Kunst in Nederland. Pulchri Studio 15 Dec.-2 Jan. 1927', Crt.
De Nieuwsgier 24-12-1927, 'Over oude en nieuwe Kerstliederen'.
De Nieuwsgier 24-12-1927, 'Lof van den Wijn', [initialen] Crt.
De Nieuwsgier 28-12-1927, 'August Heyting boos'.
De Nieuwsgier 31-12-1927, 'Letterkundige Kroniek. Carry van Bruggen's *Eva*.'.
De Nieuwsgier 3-1-1928, 'Letterkundig genootschap "Oefening kweekt kennis"', [verslag van lezing van Vlaamse schrijver Ernest Claes], Cpt.
De Nieuwsgier 7-1-1928, 'Letterkundige Kroniek. *Songs of Kalua*', [over bundel van Albert Kuyle].
De Nieuwsgier 14-1-1928, 'Letterkundige Kroniek. Jan Greshoff', [over bloemlezing uit vroeger werk getiteld *Keurdicht*].
De Nieuwsgier 16-1-1928, 'Vuurvliegjes', [over Marang van IJsselveere].
De Nieuwsgier 17-1-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 18-1-1928, 'Vuurvliegjes', [over president Calvin Coolidge].
De Nieuwsgier 19-1-1928, 'Vuurvliegjes', [over begroting 1928 van het Wegenfonds].
De Nieuwsgier 20-1-1928, 'Vuurvliegjes', [over treinverkeer Amsterdam-Rotterdam].
De Nieuwsgier 21-1-1928, 'Vuurvliegjes', [toneelscène n.a.v. verklaring van Fokker dat vliegen niet gevaarlijker is dan reizen met een trein of auto].
De Nieuwsgier 23-1-1928, 'Vuurvliegjes', [over een machine die de geheimste gedachten aan het licht brengt].
De Nieuwsgier 24-1-1928, 'Vuurvliegjes', [over hoe moeder de krant leest en hardop van commentaar voorziet].
De Nieuwsgier 25-1-1928, 'Vuurvliegjes', [over feminisme].
De Nieuwsgier 26-1-1928, 'Vuurvliegjes', [over komende wereldoorlog]
De Nieuwsgier 26-1-1928, 'Letterkundige Kroniek. Jeugdherinneringen van onze schrijfsters', [over bundel *Onze Mei*, samengesteld door Marie C. van Zeggelen, Baarn, Hollandia].
De Nieuwsgier 27-1-1928, 'Vuurvliegjes', [over vereniging 'Nederland in den Vreemde'].
De Nieuwsgier 28-1-1928, 'Vuurvliegjes', [over bericht uit de Engelse bladen dat een boekhandelaar zijn voorraad per gewicht verkoopt].
De Nieuwsgier 28-1-1928, 'Letterkundige Kroniek. Aart van der Leeuw', [over *Ik en mijn Speelman*].
De Nieuwsgier 30-1-1928, 'Vuurvliegjes', ['Hoe jammer dat in Nederland de gewoonte niet bestaat een belastingschuldige die zijn verplichtingen niet nakomt eenvoudigweg een paar weken op te sluiten [...]'.
De Nieuwsgier 31-1-1928, 'Vuurvliegjes', [over benoeming van eerste vrouwelijke commissaris van politie in Keulen].
De Nieuwsgier 1-2-1928, 'Vuurvliegjes', [over de rubriek het 'Kerknieuws' in de krant].
De Nieuwsgier 2-2-1928, 'Vuurvliegjes', [over opvoering van Siegfried, vergelijking van recensie van *NRC* en *De Telegraaf*].
De Nieuwsgier 4-2-1928, 'Vuurvliegjes', [over verkeersweg Den Haag-Rotterdam].
De Nieuwsgier 6-2-1928, 'Vuurvliegjes', [n.a.v. 100ste geboortedag Jules Verne over 'tochtjes naar Mars of Venus of Jupiter, wellicht naar de maan'].

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 423

De Nieuwsgier 7-2-1928, 'Vuurvliegjes', [toneelscène n.a.v. Mussolini's acht geboden voor fascisten in het buitenland].
De Nieuwsgier 8-2-1928, 'Vuurvliegjes', [over betoog van Kellogg dat de duikboot afgeschaft moet worden].
De Nieuwsgier 9-2-1928, 'Vuurvliegjes', [over radiobelasting].
De Nieuwsgier 10-2-1928, 'Vuurvliegjes', [over rechtbankverslaggevers].
'Johan Theunisz', *De Nieuwsgier* 11-2-1928.
De Nieuwsgier 13-2-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 14-2-1928, 'Vuurvliegjes', [over Olympische Spelen in Nederland].
De Nieuwsgier 15-2-1928, 'Vuurvliegjes', [over Mussolini].
De Nieuwsgier 16-2-1928, 'Vuurvliegjes', [over nieuwe drankwet].
De Nieuwsgier 17-2-1928, 'Vuurvliegjes', [initialen] S.H., niet van Campert].
De Nieuwsgier 18-2-1928, 'Vuurvliegjes', [over Olympische Spelen].
De Nieuwsgier 20-2-1928, 'Vuurvliegjes', [over H.T.M.-bussen].
De Nieuwsgier 21-2-1928, 'Vuurvliegjes', [toneelscène n.a.v. bericht over Mussolini's mening over kaartlegsters en waarzegsters].
De Nieuwsgier 22-2-1928, 'Vuurvliegjes', [over dhr. Vliegen, citaat over Kamerleden uit *De Voorwaarts*].
De Nieuwsgier 23-2-1928, 'Vuurvliegjes', [over een droom dat hij verkeersagent was].
De Nieuwsgier 24-2-1928, 'Vuurvliegjes', [over Olympische Spelen].
De Nieuwsgier 25-2-1928, 'Vuurvliegjes', [onder de naam] Vikkie.
De Nieuwsgier 27-2-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 28-2-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 29-2-1928, 'Vuurvliegjes', [over Volkenbond].
De Nieuwsgier 1-3-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 2-3-1928, 'Vuurvliegjes', [over besluit van Amsterdamse gemeenteraad om het paleis op den Dam van het Rijk terug te vorderen en er weer het raadhuis van te maken].
De Nieuwsgier 3-3-1928, 'Vuurvliegjes', [over nieuw letterkundig tijdschrift *Avontuur*].
De Nieuwsgier 5-3-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 6-3-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 7-3-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 8-3-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 9-3-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 10-3-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 12-3-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 13-3-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 14-3-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 15-3-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 16-3-1928, 'Vuurvliegjes', [over journalistiek].
De Nieuwsgier 17-3-1928, 'Vuurvliegjes', [onder naam van] SLADOOD.
De Nieuwsgier 19-3-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 20-3-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 21-3-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 22-3-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 23-3-1928, 'Vuurvliegjes', [over De Vereenigde Staten van Europa].
De Nieuwsgier 24-3-1928, 'Vuurvliegjes'.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 424

De Nieuwsgier 26-3-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 27-3-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 28-3-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 2-4-1928, 'Vuurvliegjes', [over Olympische Spelen].
De Nieuwsgier 3-4-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 4-4-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 5-4-1928, 'Vuurvliegjes', [over letterkundige journalisten].
[krant vrijdag 6-4-1928 ontbreekt]
De Nieuwsgier 7-4-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 10-4-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 11-4-1928, 'Vuurvliegjes', [over Henri Polak en de zomertijd].
De Nieuwsgier 12-4-1928, 'Vuurvliegjes', [over Olympische Spelen].
De Nieuwsgier 13-4-1928, 'Vuurvliegjes', [over vrijdag de dertiende].
De Nieuwsgier 14-4-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 16-4-1928, 'Vuurvliegjes', [over *De Tribune* voor jongeren].
De Nieuwsgier 17-4-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 18-4-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 19-4-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 20-4-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 21-4-1928, 'Vuurvliegjes', [over verzekeringen tegen slecht weer].
De Nieuwsgier 23-4-1928, 'Vuurvliegjes', [over Zeeuwen].
[krant dinsdag 24-4-1928 ontbreekt]
De Nieuwsgier 25-4-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 26-4-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 27-4-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 28-4-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 30-4-1928, 'Vuurvliegjes'.

De Nieuwsgier 25-10-1928, 'Letterkundige Kroniek. *Nieuwe Geluiden*', [naar aanleiding van derde druk van deze bloemlezing].
De Nieuwsgier 4-2-1928, 'Letterkundige Kroniek. Van Pij en Burnous', [titel van bundel reisbeschrijvingen van Albert Helman en Albert Kuyle, verschenen bij De Gemeenschap, Utrecht].
De Nieuwsgier 11-2-1928, 'Letterkundige Kroniek. Johan Teunisz.', [over *De Diepste Drift*].
De Nieuwsgier 18-2-1928, 'Letterkundige Kroniek', [over *De Twee Vaderlanden* door Achilles Mussche. N.V. van Loghum Slaterus' Uitgevers-Mij., Arnhem, 1927].
De Nieuwsgier 3-3-1928, 'Letterkundige Kroniek', [*Tenie Trui* door Viguel de Unamuno. Vertaald door dr. G.J. Geers. N.V. van Loghum Slaterus' Uitg. Mij. Arnhem 1926].
Cpt., 'Haagsche Filmliga', *De Nieuwsgier* 3-3-1928.
De Nieuwsgier 5-3-1928, 'Haagsche Filmliga. 7de Matinée', [initialen] Cpt.
De Nieuwsgier 10-3-1928, 'Letterkundige Kroniek. Over den Dichter Karel van de Woestijne', [o.a. over ontmoeting met Van de Woestijne in België, zie *Het Vaderland* 28-7-1925].
De Nieuwsgier 15-3-1928, 'Vereenigd Haagsch Tooneel. "Als de liefde komt...!"', [initialen] Cpt., [over blijspel van Maurice Hennequin].
De Nieuwsgier 17-3-1928, 'Over de Film en Filmspelers'.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 425

Cpt., *De Nieuwsgier* 19-3-1928, 'Haagsche Filmliga. 8ste Matinée'.
Cpt., *De Nieuwsgier* 20-3-1928, 'Kon. Schouwburg. "Two white arms"', [over blijspel in drie bedrijven van Harold Dearden door The English Players onder leiding van Edward Stirling en Frank Reynolds].
De Nieuwsgier 24-3-1928, 'Letterkundige Kroniek', [over *In 't Moeras* door Herman Middendorp. Uitg. Allert de Lange, Amsterdam].
De Nieuwsgier 31-3-1928, 'Letterkundige Kroniek', [over *Feestelijke Ommegang*, door Joh.C.P. Alberts. Deel I-V. N.V. Drukkerij Jac. van Campen, Amsterdam].
Cpt., *De Nieuwsgier* 2-4-1928, '"Een Moeder". Een uitnemende vertooning'. [toneelgezelschap Max van Gelder gaf een voorstelling van dit toneelstuk door Cor Hermus in Scala].
Cpt., *De Nieuwsgier* 4-4-1928, 'Chantecler', [toneelstuk in verzen van Edmond Rostand door het Théâtre de la Porte St. Martin uit Parijs].
Cpt., *De Nieuwsgier* 10-4-1928, 'Hofstad Tooneel. Pygmalion', [voorstelling in Koninklijken Schouwburg van G. Bernard Shaw's *Pygmalion* door het Rotterdamsch Hofstad Tooneel, onder regie van Louis Gimberg met als gasten Fientje en Nap de la Mar].
Cpt., *De Nieuwsgier* 12-4-1928, 'Alles voor Vader', [opvoering van E.A. Thomas' blijspel door Riks Hopper Theater-gezelschap in de Princesse-schouwburg].
De Nieuwsgier 14-4-1928, 'Letterkundige Kroniek. Merona, een edelman', [over laatste roman van Arthur van Schendel, met bandteekening van P.A.H. Hofman, J.M. Meulenhoff, Amsterdam, 1927].
De Nieuwsgier 21-4-1928, 'Letterkundige Kroniek. Over Guido Gezelle', [over studie van Urbain van de Voorde *Guido Gezelle*, Em. Querido, Amsterdam].
Cpt., *De Nieuwsgier* 23-4-1928, 'Haagsche Filmliga. 8ste matinée'.
De Nieuwsgier 28-4-1928, 'Letterkundige Kroniek. Een debuut?' [over *Alex' Vrouwen* van Johan van der Vorden (pseudoniem van J.J. Ph. Beernink) verschenen bij C.A.J. v. Dishoeck, Bussum].
Cpt., *De Nieuwsgier* 2-5-1928, 'Koninklijke Schouwburg. "De vijf Frankforten"', [voorstelling van Het Nieuwe Nederlandsche Tooneel, leider Louis Staalborn].
Cpt., *De Nieuwsgier* 2-5-1928, 'Princesseschouwburg. "Wie van de Heeren…?"', [stuk van Yves Mirande en Maézy door Cor Ruys].
Cpt., *De Nieuwsgier* 4-5-1928, 'Theater Heerengracht, "Vier dagen uit het leven van een onfatsoenlijk meisje…"'
De Nieuwsgier 5-5-1928, 'Letterkundige Kroniek. "De verloving van Matthias Senf."', [over roman van Alice Berend in de vertaling van Christine Oudemans, A.G. Schoonderbeek, Laren].
De Nieuwsgier 7-5-1928, 'Vuurvliegjes', [toneelscène voor een café in Veen].
De Nieuwsgier 8-5-1928, 'Vuurvliegjes', ['Bij het bezoek van koning Amanoella en zijn echtgenoote aan Moskou bood de vrouw van een volkscommissaris de koningin een ruiker roode rozen aan.' Toneelscène].
De Nieuwsgier 8-5-1928, 'Filmliga. Negende matinée', Cpt.
De Nieuwsgier 9-5-1928, 'Vuurvliegjes', [over Minister De Geer].
De Nieuwsgier 10-5-1928, 'Vuurvliegjes', [over aanstaande oorlog tussen Japen en China].
De Nieuwsgier 11-5-1928, 'Vuurvliegjes', [toneelscène n.a.v. telegram van de Communistische Partij Holland aan de Oostenrijkse regering].
De Nieuwsgier 12-5-1928, 'Vuurvliegjes', [toneelscène n.a.v. bericht over alpenjagers op Noordpool].

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 426

De Nieuwsgier 12-5-1928, 'Letterkundige Kroniek. De dichter P.N. van Eyck', [over zijn laatste bundel *Voorbereiding*, Uitg. C.A.J. van Dishoeck, Bussum].
De Nieuwsgier 14-5-1928, 'Vuurvliegjes', [over poezen].
De Nieuwsgier 14-5-1928, 'Familie "De Houten Ham". Koninklijke Schouwburg', [initialen] Cpt. [over 'Haagsch blijspel in drie bedrijven door Jan van Ees, onder regie van Charles Gilhuys].
De Nieuwsgier 1-5-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 2-5-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 3-5-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 4-5-1928, 'Vuurvliegjes'.
['Vuurvliegjes' zaterdag 5-5 tot dinsdag 15-5-1928 ontbreekt].
De Nieuwsgier 'Haagsche Filmliga', 8-5-1928, [onder afkorting] Cpt.
De Nieuwsgier 'Familie "De Houten Ham"', 14-5-1928, [onder afkorting] Cpt.
De Nieuwsgier 16-5-1928, 'Vuurvliegjes'.
['Vuurvliegjes' donderdag 17-5 en vrijdag 18-5-1928 ontbreken].
De Nieuwsgier 19-5-1928, 'Letterkundige Kroniek. J. Slauerhoff', [over *Clair-Obscur*, uitgave Palladium].
['Vuurvliegjes' maandag 21-5 tot en met woensdag 23-5-1928 ontbreken].
De Nieuwsgier 24-5-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 25-5-1928, 'Vuurvliegjes', [over Olympische Spelen].
De Nieuwsgier 29-5-1928, 'Kunst. Koninklijke Schouwburg', [onder afkorting] Cpt.
['Vuurvliegjes' zaterdag 26-5, maandag 28-5 en dinsdag 29-5-1928 ontbreken].
De Nieuwsgier 30-5-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 31-5-1928, 'Vuurvliegjes'.
['Vuurvliegjes' vrijdag 1-6, zaterdag 2-6 en maandag 4-6 tot en met woensdag 6-6-1928 ontbreken].
De Nieuwsgier 2-6-1928, 'Letterkundige Kroniek. Zuid-Zuid-West', [over Albert Helmans *Zuid-Zuid-West*, uitg. De Gemeenschap, Utrecht].
De Nieuwsgier 2-6-1928, 'Kunst. Kon. Schouwburg. Maartsche Buien', [initialen] Cpt.
De Nieuwsgier 5-6-1928, 'Kon. Schouwburg; Maartsche buien', [onder afkorting] Cpt.
De Nieuwsgier 7-6-1928, 'Vuurvliegjes'.
['Vuurvliegjes' vrijdag 8-6, zaterdag 9-6 en maandag 11-6-1928 ontbreken].
De Nieuwsgier 11-6-1928, 'Naar het Hart van Amsterdam', Cpt.
De Nieuwsgier 12-6-1928, 'Vuurvliegjes'. [over bericht dat er een 'sprekende, automatische machine is geconstrueerd, die een menschelijk wezen nabij komt'].
De Nieuwsgier 13-6-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 15-6-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 16-6-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 16-6-1928, 'Letterkundige Kroniek. Een roman in brieven', [over *Dwaling* van P. Roosenburg].
De Nieuwsgier 18-6-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 19-6-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 20-6-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 21-6-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 22-6-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 23-6-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 23-6-1928, 'Letterkundige Kroniek', [over *Lyriek*, verzameld door J. Greshoff en A.F. Mirande, Tjeenk Willink, Zwolle].

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 427

De Nieuwsgier 25-6-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 26-6-1928, 'Vuurvliegjes', [over proefhuwelijk].
['Vuurvliegjes' woensdag 27-6-1928 ontbreekt].
De Nieuwsgier 28-6-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 29-6-1928, 'Vuurvliegjes'.
['Vuurvliegjes' zaterdag 30-6-1928 ontbreekt].
De Nieuwsgier 23-6-1928, 'Letterkundige Kroniek. Mannequin', [over Fannie Hurst, *Mannequin*, H.P. Leopold's Uitg. Mij., Den Haag].
['Vuurvliegjes' maandag 2-7-1928 ontbreekt, maar is wel verschenen in de column van 3-7-1928 verwijst hij ernaar].
De Nieuwsgier 3-7-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 4-7-1928, 'Vuurvliegjes', [over het telegram].
De Nieuwsgier 5-7-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 6-7-1928, 'Vuurvliegjes'.
['Vuurvliegjes' zaterdag 7-7-1928 ontbreekt].
De Nieuwsgier 9-7-1928, 'Vuurvliegjes', [ongebundeld gedicht over weerprofeten].
['Vuurvliegjes' dinsdag 10-7-1928 tot en met zaterdag 14-7-1928 ontbreken].
De Nieuwsgier 16-7-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 17-7-1928, 'Vuurvliegjes', ['heidensche' strand bij Scheveningen].
['Vuurvliegjes' woensdag 18-7-1928 ontbreekt].
De Nieuwsgier 19-7-1928, 'Vuurvliegjes'.
['Vuurvliegjes' vrijdag 20-7-1928 ontbreekt].
De Nieuwsgier 21-7-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 21-7-1928, 'Letterkundige Kroniek. 'Alie Smeding's laatste roman', [over *Tijne van Hilletje*, Nijgh & van Ditmar. Rotterdam].
['Vuurvliegjes' maandag 23-7-1928 tot en met woensdag 1-8-1928 ontbreken].
De Nieuwsgier 28-7-1928, 'Letterkundige Kroniek. De Nederlandsche poëzie in honderd verzen', [over bloemlezing samengesteld door Dirk Coster].
De Nieuwsgier 2-8-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 3-8-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 4-8-1928, 'Letterkundige Kroniek. Vacantie-lectuur'.
De Nieuwsgier 6-8-1928, 'Vuurvliegjes', [over proces in Deauville over de vraag hoe ver men zijn badpak mag laten zakken zonder de zedelijkheid te kwetsen].
['Vuurvliegjes' dinsdag 7-8-1928 ontbreekt].
De Nieuwsgier 8-8-1928, 'Vuurvliegjes'.
['Vuurvliegjes' donderdag 9-8-1928 ontbreekt].
De Nieuwsgier 10-8-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 11-8-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 11-8-1928, 'Letterkundige Kroniek. Maxim Gorki's *Moeder*'.
['Vuurvliegjes' zaterdag 11-8-1928 en maandag 13-8-1928 ontbreken].
De Nieuwsgier 14-8-1928, 'Vuurvliegjes'.
['Vuurvliegjes' woensdag 15-8-1928 ontbreekt].
De Nieuwsgier 16-8-1928, 'Vuurvliegjes', [over komkommertijd].
['Vuurvliegjes' vrijdag 17-8-1928 ontbreekt].
De Nieuwsgier 18-8-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 18-8-1928, 'Letterkundige Kroniek. Over Noto Soeroto', [over *Fluisteringen van den Avondwind*].

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 428

De Nieuwsgier 20-8-1928, 'Vuurvliegjes'.
['Vuurvliegjes' dinsdag 21-8-1928 ontbreekt].
De Nieuwsgier 22-8-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 23-8-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 24-8-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 25-8-1928, 'Vuurvliegjes'.
['Vuurvliegjes' maandag 27-8-1928 en dinsdag 28-8-1928 ontbreken].
De Nieuwsgier 29-8-1928, 'Vuurvliegjes'.
['Vuurvliegjes' donderdag 30-8 en vrijdag 31-8 ontbreken].
De Nieuwsgier 1-9-1928, 'Vuurvliegjes'.
['Vuurvliegjes' maandag 3-9-1928 ontbreekt].
De Nieuwsgier 2-9-1928, 'Vuurvliegjes'.
['Vuurvliegjes' dinsdag 4-9-1928 ontbreekt].
De Nieuwsgier 5-9-1928, 'Vuurvliegjes'.
['Vuurvliegjes' donderdag 6-9-1928 ontbreekt].
De Nieuwsgier 7-9-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 8-9-1928, 'Vuurvliegjes', [over Achmed Zogoe].
De Nieuwsgier 8-9-1928, 'Letterkundige Kroniek. Een Amerikaansche tragedie', [over Theodore Dreiser, *An American Tragedy*, vertaald door J.W.F. Werumeus Buning, Em. Querido's Uitg. Mij, Amsterdam].
['Vuurvliegjes' maandag 10-9-1928 ontbreekt].
De Nieuwsgier 11-9-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 12-9-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 13-9-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 14-9-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 15-9-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 17-9-1928, 'Vuurvliegjes'.
['Vuurvliegjes' dinsdag 18-9-1928 ontbreekt].
De Nieuwsgier 19-9-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 20-9-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 21-9-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 22-9-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 22-9-1928, 'Letterkundige Kroniek. De legende van Willem van Oranje'.
De Nieuwsgier 24-9-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 25-9-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 26-9-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 27-9-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 28-9-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 29-9-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 29-9-1928, 'Letterkundige Kroniek. Over Jan van Nijlen', [over *De Vogel Phoenix*, A.A.M. Stols, Brussel en Maastricht].
De Nieuwsgier 'Letterkundige Kroniek. Albert Helman's Nieuwe Boek' [over *Zuid-Zuid-West*], 6-10-1928.
De Nieuwsgier 1-10-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 2-10-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 3-10-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 4-10-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 5-10-1928, 'Vuurvliegjes'.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 429

De Nieuwsgier 6-10-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 9-10-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 10-10-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 11-10-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 12-10-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 13-10-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 15-10-1928, 'Vuurvliegjes', [vanaf deze dag *Nieuwsbron*]
De Nieuwsgier 16-10-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 17-10-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 18-10-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 19-10-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 20-10-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 20-10-1928, 'Letterkundige Kroniek. De Rijkaard', [over *De Rijkaard* van A.M. de Jong].
De Nieuwsgier 22-10-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 23-10-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 24-10-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 25-10-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 26-10-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 27-10-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 27-10-1928, 'Letterkundige Kroniek. Margot en Marie W. Vos', [over poëzie van gezusters Vos, en over de bundel *Uit Ravijnen omhoog* van Adolf ter Haghe (pseudoniem van J.A. Koch].
De Nieuwsgier 29-10-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 30-10-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 31-10-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 1-11-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 2-11-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 3-11-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 5-11-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 6-11-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 7-11-1928, 'Vuurvliegjes'.
['Vuurvliegjes' donderdag 8-11-1928 en vrijdag 9-11-1928 ontbreken].
De Nieuwsgier 10-11-1928, 'Letterkundige Kroniek. Uit het leven van Mads Lange', [over *Leven en Avonturen van een Oostinjevaarder op Bali* van Aage Krarup Nielsen].
De Nieuwsgier 13-11-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 14-11-1928, 'Vuurvliegjes'.
['Vuurvliegjes' vrijdag 15-11-1928 ontbreekt].
De Nieuwsgier 16-11-1928, 'Vuurvliegjes'.
['Vuurvliegjes' zaterdag 17-11-1928 ontbreekt].
De Nieuwsgier 17-11-1928, 'Letterkundige Kroniek. De Leemen Torens', [over *De Leemen Torens*, brieven van Herman Teirlinck en Karel van de Woestijne].
['Vuurvliegjes' maandag 19-11-1928 ontbreekt].
De Nieuwsgier 20-11-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 21-11-1928, 'Vuurvliegjes'.
'Tijdschriften', *Dagblad De Nieuwsgeir* 21-11-1927.
De Nieuwsgier 22-11-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 23-11-1928, 'Vuurvliegjes'.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 430

['Vuurvliegjes' zaterdag 24-11-1928 ontbreekt].
De Nieuwsgier 24-11-1928, 'Letterkundige Kroniek. Tantalus', [over *Tantalus* van Jo van Ammers-Küller].
[maandag 26-11-1928 tot en met donderdag 29-11-1928 geen 'Vuurvliegjes'].
De Nieuwsgier 30-11-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 1-12-1928, 'Vuurvliegjes'.
[maandag 3-12-1928 en dinsdag 4-12-1928 geen 'Vuurvliegjes'].
De Nieuwsgier 5-12-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 6-12-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 7-12-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 7-12-1928, 'In dienst van "De Bijenkorf". I Van kassa-rijder tot expeditieknecht', [initialen] Cpt.
De Nieuwsgier 8-12-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 8-12-1928, 'In dienst van "De Bijenkorf". II Van kassa-rijder tot expeditieknecht', [initialen] Cpt.
De Nieuwsgier 8-12-1928, 'Letterkundige Kroniek. Erts 1929'.
De Nieuwsgier 10-12-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 10-12-1928, 'In dienst van "De Bijenkorf". III Van kassa-rijder tot expeditieknecht', [initialen] Cpt.
De Nieuwsgier 11-12-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 11-12-1928, 'In dienst van "De Bijenkorf". IV (slot) Op zoek naar misdadigers', [initialen] Cpt.
De Nieuwsgier 12-12-1928, 'Vuurvliegjes'.
[donderdag 13-12-1928 en vrijdag 14-12-1928 geen 'Vuurvliegjes'].
De Nieuwsgier 15-12-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 15-12-1928, 'Letterkundige Kroniek. Het Eerste Licht', [over *Het Eerste Licht* van Elisabeth Zernike].
De Nieuwsgier 17-12-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 18-12-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 19-12-1928, 'Vuurvliegjes'. [over dansen]
De Nieuwsgier 20-12-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 21-12-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 22-12-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 22-12-1928, 'Letterkundige Kroniek. A. den Doolaard', [over *De wilde vaart*, Uitg. De Gemeenschap, Utrecht].
De Nieuwsgier 'Vuurvliegjes', 24-25-26 December].
De Nieuwsgier 24-12-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 24-12-1928, 'Rondom het Kerstfeest. Een korte meditatie', Cpt.
De Nieuwsgier 24-12-1928, 'De gemiste trein. Een kerstverhaal'.
[*De Nieuwsgier* 24-12-1928, 'Mensch en Oppermensch. Het Verg. Rotterd.-Hofstad Tooneel'].
De Nieuwsgier 27-12-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 28-12-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 29-12-1928, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsgier 29-12-1928, 'Letterkundige Kroniek. Dochters', [over roman van Carla van Lidth de Jeude].
De Nieuwsgier 31-12-1928, 'Vuurvliegjes'.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 431

De Nieuwsgier 31-12-1928, 'Wat zal 1929 ons brengen? Op bezoek bij Madame de Véri-Té, in voorspellingen en aanverwante zaken', Cpt.
De Nieuwsbron 2-1-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 3-1-1929, 'Vuurvliegjes'.
[*De Nieuwsbron* 3-1-1929, 'De Nieuwsjaars-wensch'.
De Nieuwsbron 4-1-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 5-1-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 5-1-1929, 'Letterkundige Kroniek. Het eiland der vergetelheid'. [over roman van Mathilde A. van Balen].
[maandag 7-1-1929 geen 'Vuurvliegjes'].
De Nieuwsbron 8-1-1929, 'Vuurvliegjes'.
[woensdag 9-1-1929 geen 'Vuurvliegjes'].
De Nieuwsbron 10-1-1929, 'Vuurvliegjes'.
[vrijdag 11-1-1929 geen 'Vuurvliegjes'].
De Nieuwsbron 12-1-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 12-1-1929, 'Letterkundige Kroniek. Jan Prins', [over *Verschijningen*].
De Nieuwsbron 14-1-1929, 'Vuurvliegjes'.
[dinsdag 15-1-1929 geen 'Vuurvliegjes'].
De Nieuwsbron 16-1-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 17-1-1929, 'Vuurvliegjes'.
[vrijdag 18-1-1929 geen 'Vuurvliegjes'].
De Nieuwsbron 19-1-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 20-1-1929, 'Kantteekeningen uit de Practijk. Cor van der Lugt Melsert over tooneel-problemen'.
De Nieuwsbron 21-1-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 22-1-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 23-1-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 24-1-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 25-1-1929, 'Vuurvliegjes'.
[*De Nieuwsbron* 25-1-1929, 'Dr. Willem Royaards overleden', [ongesigneerd].
De Nieuwsbron 26-1-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 26-1-1929, 'Letterkundige Kroniek. Liefde overwint', [over *Liefde overwint* van Josef Cohen van Wereldbibliotheek].
De Nieuwsbron 28-1-1929, 'Vuurvliegjes'.
[*De Nieuwsbron* 28-1-1929, 'Koninklijke Schouwburg', [geen naam] [vermeld wordt 'Annie van der Lugt Melsert-van Ees' die de hoofdrol speelt in 'Juffrouw Kerkmuis'].
[dinsdag 29-1-1929 geen 'Vuurvliegjes'].
De Nieuwsbron 30-1-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 31-1-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 1-2-1929, 'Vuurvliegjes'.
[*De Nieuwsbron* 1-2-1929, 'Tijdschriften. Nova', [geen naam].
De Nieuwsbron 2-2-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 2-2-1929, '1679 – Joost van den Vondel – 1929. Zijn tragisch en welbesteed leven'.
De Nieuwsbron 2-2-1929, 'Paulus onder de joden. Een belangrijke, Haagsche Première. De dichter en zijn werk'.
[maandag 4-2-1929 en dinsdag 5-2-1929 geen 'Vuurvliegjes'].

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 432

De Nieuwsbron 6-2-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 7-2-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 8-2-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 9-2-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 9-2-1929, 'Letterkundige Kroniek. Over Critiek'.
[maandag 11-2-1929 geen 'Vuurvliegjes'].
De Nieuwsbron 12-2-1929, 'Vuurvliegjes', [niet op voorpagina vanwege de kou].
De Nieuwsbron 12-2-1929, 'Schilders-Tragedie', [verhaal in vijf bedrijven].
De Nieuwsbron 13-2-1929, 'Vuurvliegjes'.
['Vuurvliegjes' dinsdag 14-2-1929 ontbreekt].
De Nieuwsbron 15-2-1929, 'Vuurvliegjes'.
[*De Nieuwsbron* 15-2-1929, 'De legende van een leven. Rott.-Hofstad Tooneel', [ongesigneerd].
De Nieuwsbron 16-2-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 16-2-1929, 'Letterkundige Kroniek. J. Slauerhoff', [over *Eldorado*].
De Nieuwsgier, 19-2-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 20-2-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 21-2-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 22-2-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 23-2-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 23-2-1929, 'Van heinde en ver. Yvette Guilbert's eerste lauweren', [ongesigneerd].
De Nieuwsbron 25-2-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 26-2-1929, 'Vuurvliegjes'.
['Vuurvliegjes' woensdag 27-2-1929 ontbreekt].
De Nieuwsbron 28-2-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 1-3-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 2-3-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 2-3-1929, 'Je wordt gemakkelijker Beroemd dan Rijk. Avonturen van Mark Twain, Barbieri en Rossini. Armoe als levensgezellin', [ongesigneerd].
De Nieuwsbron 2-3-1929, 'Letterkundige Kroniek. Het verloren land', [over *Het verloren land* van Johan Koning].
De Nieuwsbron 4-3-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 5-3-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 6-3-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 7-3-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 8-3-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 9-3-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 9-3-1929, 'Letterkundige Kroniek. Verdorvenheid', [over *Verdorvenheid*, André Birabeau, uit. bij Em. Querido].
De Nieuwsbron 11-3-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 12-3-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 13-3-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 14-3-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 15-3-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 16-3-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 16-3-1929, 'Letterkundige Kroniek. De lamp van Diogenes', [over H. Marsman, *De lamp van Diogenes*, Uitg. De Gemeenschap].

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 433

De Nieuwsbron 18-3-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 19-3-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 20-3-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 21-3-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 22-3-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 23-3-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 23-3-1929, 'Een journalist uit vroeger Eeuwen', [geen naam] [over Jan Froissart].
De Nieuwsbron 25-3-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 26-3-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 27-3-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 27-3-1929, 'Een dag met de Krassin-Helden. Hollandse schilders en Russische Bewondering', Cpt.
De Nieuwsbron 28-3-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 29-3-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 30-3-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 30-3-1929, 'Letterkundige Kroniek. Het groote Heimwee', [over roman van Marie Scmitz, Wereldbibliotheek].
De Nieuwsbron 30-3-1929, 'Tijdschriften. Favoriet', [Anoniem].
De Nieuwsbron 2-4-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 3-4-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 4-4-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 5-4-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 6-4-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 6-4-1929, 'Cinema Militans. De film als autonome kunst', Cpt.
De Nieuwsbron 6-4-1929, 'Rusland en de Film', [ongesigneerd].
De Nieuwsbron 8-4-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 9-4-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 10-4-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 11-4-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 12-4-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 13-4-1929, 'Vuurvliegjes', [over Pola Negri-film].
De Nieuwsbron 13-4-1929, 'Letterkundige Kroniek. De Nar uit de Maremmen I', [over *De Nar uit de Maremmen* door C. en M. Sebartan-Antink, Mij. voor Goede en Goedkoope Lectuur].
De Nieuwsbron 15-4-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 16-4-1929, 'Vuurvliegjes'.
[*De Nieuwsbron* 16-4-1929, 'Tijdschriften', [ongesigneerd] [genoemd: Rijnbende, De Hollandsche Revue].
De Nieuwsbron 17-4-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 18-4-1929, 'Vuurvliegjes', [Paleis voor Volksvlijt verwoest].
De Nieuwsbron 19-4-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 20-4-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 20-4-1929, 'Letterkundige Kroniek. De Nar uit de Maremmen II', [deel II over *De Nar uit de Maremmen* door C. en M. Sebartan-Antink, Mij. voor Goede en Goedkoope Lectuur].
De Nieuwsbron 20-4-1929, 'Vondel's Maria Stuart', Cpt.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 434

De Nieuwsbron 20-4-1929, 'Willem Kloos 70 jaar', 'Als 't kindje binnenkomt', 'Ons Nederland' [ongesigneerd].
De Nieuwsbron 22-4-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 23-4-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 24-4-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 25-4-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 26-4-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 27-4-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 29-4-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 30-4-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 1-5-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 2-5-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 3-5-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 4-5-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 4-5-1929, '1859 – Willem Kloos – 1929'.
De Nieuwsbron 6-5-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 7-5-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 8-5-1929, 'Vuurvliegjes'.
['Vuurvliegjes' donderdag 9-5-1929 ontbreekt].
De Nieuwsbron 10-5-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 11-5-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 13-5-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 14-5-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 15-5-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 16-5-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 17-5-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 18-5-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 18-5-1929, 'Letterkundige Kroniek. Een merkwaardige Bundel Verzen', [over *Voorwaardelijk uitzicht* van Victor E. van Vriesland, Uitg. Em. Querido].
['Vuurvliegjes', maandag 20-5-1929 ontbreekt].
De Nieuwsbron 21-5-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 22-5-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 23-5-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 24-5-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 25-5-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 25-5-1929, 'Letterkundige Kroniek. Een Duitscher over Holland', [over *Nederland. Spiegel eener beschaving* van Dr. Rudolf Mengelberg, vert. door W.A. van Konijnenburg, verschenen bij Andries Blitz].
De Nieuwsbron 27-5-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 28-5-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 29-5-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 30-5-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 31-5-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 1-6-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 3-6-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 4-6-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 5-6-1929, 'Vuurvliegjes'.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 435

De Nieuwsbron 6-6-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 7-6-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 8-6-1929, 'Vuurvliegjes'.
['Vuurvliegjes', maandag 10-6-1929 ontbreekt]
De Nieuwsbron 11-6-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 12-6-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 13-6-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 14-6-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 15-6-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 15-6-1929, 'Letterkundige Kroniek. Een Dichter herdacht', [over C.S. Adama van Scheltema'].
De Nieuwsbron 17-6-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 18-6-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 19-6-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 20-6-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 21-6-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 22-6-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 22-6-1929, 'Letterkundige Kroniek. De vreemde Erfenis', [over *De Vreemde Erfenis* van E. van Lidth van Jeude].
De Nieuwsbron 24-6-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 25-6-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 26-6-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 27-6-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 28-6-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 29-6-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 29-6-1929, 'Letterkundige Kroniek. De Bries'. [over *De Bries*, van Albert Kuyle, uitg. De Gemeenschap].
De Nieuwsbron 1-7-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 2-7-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 3-7-1929, 'Vuurvliegjes'.
['Vuurvliegjes', donderdag 4-7-1929 ontbreekt].
De Nieuwsbron 5-7-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 6-7-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 6-7-1929, 'Letterkundige Kroniek. Bengaalsch Vuur', [over *Bengaalsch Vuur*, van Herman Middendorp, uitg. N.V. H.P. Leopold's Uitgeversmaatschappij].
['Vuurvliegjes', maandag 8-7-1929 ontbreekt].
De Nieuwsbron 9-7-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 10-7-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 11-7-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 12-7-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 13-7-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 13-7-1929, 'Letterkundige Kroniek. Te Midden der Kampioenen', [over *Te Midden der Kampioenen*, van J. v.d. Bergh, uitg. Sportecho, Den Haag].
De Nieuwsbron 15-7-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 16-7-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 17-7-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 18-7-1929, 'Vuurvliegjes'.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 436

De Nieuwsbron 19-7-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 20-7-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 20-7-1929, 'Letterkundige Kroniek. Hart zonder land 1)', [over *Hart zonder Land*, Albert Heiman, met teekeningen van Charles Eyck, De Gemeenschap].
De Nieuwsbron 22-7-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 23-7-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 24-7-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 25-7-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 26-7-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 27-7-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 29-7-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 30-7-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 31-7-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 1-8-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 2-8-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 3-8-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 3-8-1929, 'Letterkundige Kroniek. Over E. du Perron', [over *Poging tot afstand* en *Bij gebrek aan Ernst*, A.A.M. Stols].
De Nieuwsbron 5-8-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 6-8-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 7-8-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 8-8-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 9-8-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 10-8-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 10-8-1929, 'Letterkundige Kroniek. Het Middelbaar Onderwijs', Jan R.Th. Campert, [over *Het Middelbaar Onderwijs en andere gedichten* van Mien Proost, De Gemeenschap].
De Nieuwsbron 12-8-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 13-8-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 14-8-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 15-8-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 16-8-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 17-8-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 17-8-1929, 'Letterkundige Kroniek. De Greep van den Tijd', [over *De Greep van den Tijd*, A. Jurriaan Zoetmulder, De Wereldbibliotheek].
De Nieuwsbron 19-8-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 20-8-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 21-8-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 22-8-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 23-8-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 24-8-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 24-8-1929, 'Letterkundige Kroniek. Chimaera', [over *Chimaera*, Willi Corsari, N.V. H.P. Leopold's Uitg. Mij.].
De Nieuwsbron 26-8-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 27-8-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 28-8-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 29-8-1929, 'Vuurvliegjes'.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 437

De Nieuwsbron 30-8-1929, 'Vuurvliegjes'.
['Vuurvliegjes' en Letterkundige Kroniek zaterdag 31-8-1929 ontbreken].
De Nieuwsbron 2-9-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 3-9-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 4-9-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 5-9-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 6-9-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 7-9-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 7-9-1929, 'Letterkundige Kroniek. Vriendjes-verheerlijking?' [over bekroning van *Grenzen*, van Anthonie Donker, uitg. Hijman Stenfert Kroese].
De Nieuwsbron 9-9-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 10-9-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 11-9-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 12-9-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 13-9-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 14-9-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 14-9-1929, 'Letterkundige Kroniek. Anthonie Donker', [over *Kruistochten*, Anthonie Donker].
De Nieuwsbron 16-9-1929, 'Vuurvliegjes'.
['Vuurvliegjes', dinsdag 17-9-1929 ontbreekt; Troonrede afgedrukt].
De Nieuwsbron 18-9-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 19-9-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 20-9-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 21-9-1929, 'Letterkundige Kroniek. Kruisende Wegen', [over *Kruisende Wegen* van A.M. de Jong].
De Nieuwsbron 23-9-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 24-9-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 25-9-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 26-9-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 27-9-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 28-9-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 28-9-1929, 'Letterkundige Kroniek. Een Parijsche Roman', [over *Sarah Crémieux, een Parijsche Roman*, van Andries de Rosa, Querido].
De Nieuwsbron 30-9-1929, 'Vuurvliegjes'.
De Nieuwsbron 1-10-1929, 'Vuurvliegjes'.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 2-10-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 3-10-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 4-10-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 5-10-1929.
'Een geestig boek' [*De man die geen millioenen bezat* door Eduard Veterman], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 5-10-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 7-10-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 8-10-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 9-10-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 10-10-1929.
– 'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 12-10-1929.
'Dagwerk voor Vlaanderen' [van Emmanuel de Bom], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 12-10-1929.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 438

'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 14-10-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 15-10-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 16-10-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 17-10-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 18-10-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 19-10-1929.
'Twee Amerikaansche Boeken', in: Letterkindige Kroniek, *De Nieuwsbron* 19-10-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 21-10-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 22-10-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 23-10-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 24-10-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 25-10-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 26-10-1929.
'Therese' [roman van Arthur Schnitzler], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 26-10-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 28-10-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 29-10-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 30-10-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 31-10-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 1-11-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 2-11-1929.
'Hinne Rode' [roman van R. van Genderen Stort], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 2-11-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 4-11-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 5-11-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 6-11-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 7-11-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 8-11-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 9-11-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 11-11-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 12-11-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 13-11-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 14-11-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 15-11-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 16-11-1929.
'Mario Ferraro's IJdele Liefde' [roman van Johan Fabricius], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 16-11-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 18-11-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 19-11-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 20-11-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 21-11-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 22-11-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 23-11-1929.
'Leven!' [roman van Miek Janssen], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 23-11-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 25-11-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 26-11-1929.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 439

'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 27-11-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 28-11-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 29-11-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 30-11-1929.
Cpt., [Boekbesprekingen romans van Emmy van Lokhorst, Melis Stoke, Max Blokzijl, Francois Pauwels en Net Houwink], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 30-11-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 2-12-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 3-12-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 4-12-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 5-12-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 6-12-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 7-12-1929.
'De Laatste Ronde' [roman van A. den Doolaard], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 7-12-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 9-12-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 10-12-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 11-12-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 12-12-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 13-12-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 14-12-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 16-12-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 17-12-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 18-12-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 19-12-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 20-12-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 21-12-1929.
'De Loop der Dingen' [roman van Elisabeth Zernike], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 21-12-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 23-12-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 24-12-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 27-12-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 28-12-1929.
'Henriëtte Roland Holst' [over dichtbundel *Vernieuwingen*], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 28-12-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 30-12-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 31-12-1929.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 2-1-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 3-1-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 4-1-1930.
'Rondom Moby Dick', in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 4-1-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 6-1-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 7-1-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 8-1-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 9-1-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 10-1-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 11-1-1930.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 440

'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 13-1-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 14-1-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 15-1-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 16-1-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 17-1-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 18-1-1930.
'Letterkundig Jaarboek Erts 1930', in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 18-1-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 20-1-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 21-1-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 22-1-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 23-1-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 24-1-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 25-1-1930.
'Geniet het Leven' [over nieuwe prozareeks bij Leopold's Uitg. Mij.], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 25-1-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 27-1-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 28-1-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 29-1-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 30-1-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 31-1-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 1-2-1930.
'Het Leven van een Heilige' [Kasimir Edschmid, *Lord Byron*], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 1-2-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 3-2-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 4-2-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 5-2-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 6-2-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 7-2-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 8-2-1930.
Toneelcongres 1930', in: *De Nieuwsbron* 8-2-1930.
'P.C. Boutens 60 jaar', in: Letterkundige Kroniek, *De Zondag, Dagblad De Nieuwsbron* 22-2-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 10-2-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 11-2-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 14-2-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 17-2-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 18-2-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 19-2-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 20-2-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 21-2-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 22-2-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 25-2-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 26-2-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 27-2-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 28-2-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 1-3-1930.
'Twee Hollandsche Romans' [Alex Frank en Joh. W. Broedelet], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 1-3-1930.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 441

'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 3-3-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 4-3-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 5-3-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 6-3-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 7-3-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 8-3-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 10-3-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 11-3-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 12-3-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 13-3-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 14-3-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 15-3-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 17-3-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 18-3-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 19-3-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 20-3-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 21-3-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 22-3-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 24-3-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 25-3-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 26-3-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 27-3-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 28-3-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 29-3-1930.
'Jankef's Jongste' [roman van Sam Goudsmit], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 29-3-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 31-3-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 2-4-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 3-4-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 4-4-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 4-4-1930 [tweede 'Vuurvliegjes' die dag].
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 5-5-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 7-4-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 8-4-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 9-4-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 10-4-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 11-4-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 12-4-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 14-4-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 15-4-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 16-4-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 17-4-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 18-4-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 19-4-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 22-4-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 23-4-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 24-4-1930.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 442

'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 25-4-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 26-4-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 28-4-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 29-4-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 30-4-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 1-5-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 2-5-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 3-5-1930.
De Nieuwsbron De Zondag, 3-5-1930, 'Bij Guido Gezelle's Eeuwfeest'.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 5-5-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 6-5-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 7-5-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 8-5-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 10-5-1930.
'Borgia' [Klabund], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 10-5-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 12-5-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 13-5-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 14-5-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 15-5-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 17-5-1930.
'Gestalten in een Spiegel' [roman van Willy Corsari], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 17-5-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 19-5-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 21-5-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 22-5-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 23-5-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 24-5-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 26-5-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 27-5-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 30-5-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 31-5-1930.
'Een ongelijkwaardige bundel' [A. van Collem], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsgier* 31-5-1931.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 2-6-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 3-6-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 4-6-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 5-6-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 6-6-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 7-6-1930.
Cpt., 'Trotzky's Herinneringen. Crtiek op Stalin', in: *De Zondag, Dagblad De Nieuwsbron* 7-6-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 10-6-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 11-6-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 12-6-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 13-6-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 14-6-1930.
'Schuim en Asch' [J. Slauerhoff], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 14-6-1930.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 443

'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 16-6-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 17-6-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 18-6-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 19-6-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 20-6-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 21-6-1930.
'Het Carnaval der Burgers' [Menno ter Braak], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 21-6-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 23-6-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 24-6-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 26-6-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 28-6-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 30-6-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 1-7-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 2-7-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 3-7-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 4-7-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 5-7-1930.
'Thomas Mann Vertelt…', [ongesigneerde samenvatting interview in de *Neue Rundschau*], in *De Nieuwsbron De Zondag* 5-7-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 7-7-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 8-7-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 9-7-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 10-7-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 11-7-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 12-7-1930.
'Tolstoï en zijn familie', [ongesigneerd], *De Nieuwsbron, De Zondag* 12-7-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 14-7-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 15-7-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 16-7-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 17-7-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 18-7-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 19-7-1930.
'Jij en Ik' [roman van Edith Werkendam], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 19-7-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 21-7-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 22-7-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 23-7-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 24-7-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 25-7-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 26-7-1930.
Cpt., 'Boekbesprekingen' [van vijf boeken], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 26-7-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 28-7-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 29-7-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 30-7-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 31-7-1930.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 444

'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 1-8-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 2-8-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 4-8-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 5-8-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 6-8-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 7-8-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 8-8-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 9-8-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 11-8-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 12-8-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 13-8-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 14-8-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 15-8-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 16-8-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 18-8-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 19-8-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 20-8-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 21-8-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 22-8-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 23-8-1930.
'Vrouwenkruistocht' [roman van Jo van Ammers–Küller], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 23-8-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 25-8-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 26-8-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 27-8-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 28-8-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 29-8-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 30-8-1930.
Cpt., [bespreking van zeven boeken], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron*, 30-8-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 3-9-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 4-9-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 5-9-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 6-9-1930.
Cpt., 'Boekbesprekingen' [E. van Lidt de Jeude en Eduard Veterman], in: *De Zondag, De Nieuwsbron* 6-9-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 8-9-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 9-9-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 10-9-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 11-9-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 12-9-1930.
Cpt., 'Tooneelseizoen 1930-31. Een praatje met Cor v.d. Lugt Melsert, leider van het Hofstadtooneel', in: *De Zondag, Dagblad De Nieuwsbron* 13-9-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 15-9-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 16-9-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 18-9-1930.
'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 19-9-1930.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 445

'Vuurvliegjes', *De Nieuwsbron* 20-9-1930.
'Morgengedachten' [jubileumgedicht P.C. Boutens], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 20-9-1930.
'De Wijdere Wereld' [Augusta de Wit], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 4-10-1930.
Cpt., 'Voor Vrij?… Contact!', in: Boekbespreking, *De Nieuwsbron* 11-10-1930.
'Succes I' [roman Lion Feuchtwanger], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 1-11-1930.
'Succes II' [roman Lion Feuchtwanger], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 8-11-1930.
Cpt., 'Boekbespreking' [van drie boeken], in: letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 15-11-1930.
Cpt., 'Boekbespreking' [van vier boeken], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 22-11-1930.
'Fausten en Faunen' [*Critisch Bulletin*], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 6-12-1930.
'Maja' [roman Johan van Vorden], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 13-12-1930.
'Balans en Prisma' [jaarboek en bloemlezing], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 10-1-1931.
'Een Debuut' [roman Eva Raedt- de Canter], in: Letterkundige Kroniek, *Dagblad De Nieuwsbron, De Zondag*, 21-1-1931.
'Over Jan Greshoff', in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 14-2-1931.
'Nederlandsch Proza' [bloemlezing], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 21-2-1931.
'De Roddelaars' [over literaire kritiek], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 28-2-1931.
'Willem Kloos en wij', in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 14-3-1931.
'H. Marsman', in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 18-4-1931.
'Serenitas' [Albert Helman], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 4-4-1931.
[anoniem] 'over detective-lectuur', in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 23-5-1931.
'Een tweeslachtig boek' [*Twee Meisjes en ik* van A.H. Nijhoff], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 30-5-1931.
'Een charmante Baedeker' [*Venetiaansch Avontuur* van Johan Fabricius], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 20-6-1931.
'Wapenstilstand' [*Voor kleine Parochie* van E. du Perron, in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 4-7-1931.
'Vrouwen en Verzen' [*Golven; gedichten* van Jo Landheer], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 11-7-1931.
'Joden zonder geld' [*Jews without money* van Michael Gold], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 18-7-1931.
'Sine Nomine' [verzen van Jan Engelman], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 25-7-1931.
'Een noodeloos bedrijf' [*Kort Geding* van H. Marsman], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 8-8-1931.
'Treinlectuur op rijm' [*Morgen*, sonnetten van Francois Pauwels], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 15-8-1931.
'De Ontmoeting' [*Tolstoi, zijn wezen en zijn werk* van Henriëtte Roland Holst], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsgier* 22-8-1931.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 446

'Haring of Kuit' [*Wayang-liederen* van Noto Soeroto], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 29-8-1931.
Cpt., 'Gesprek met Hermann Schwab' [interview met toneelspeler Schwab], in: *De Nieuwsbron, De Zondag*, 17-10-1931.
'Poging tot Harakiri' [*De Duivelsaarde* van Ben van Eysselsteijn], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 12-9-1931.
'De Razende Saxofoon' [roman van Simon Koster], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 14-11-1931.
'De Stille Plantage' [roman van Albert Helman], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 21-11-1931.
'Hampton Court' [roman van Menno ter Braak], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 28-11-1931.
'De Druivenplukkers' [roman van A. den Doolaard], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 12-12-1931.
'De dichter J.C. Bloem', in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsgier* 19-12-1931.
'Roman van een jong leven' [*Geboorte* van Eva Raedt – de Canter], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 9-1-1932.
'Eros in Reykjavik' [roman van L. Ali Cohen], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 16-1-1932.
'Komedianten trokken voorbij' [roman van Johan Fabricius], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 23-1-1932.
'Het leven dat wij droomden' [roman van Maurice Roelants], in: letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 30-1-1932.
'Over aardige verzen' [*Spelevaart, oude en nieuwe verzen* van C.J. Kelk], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 6-2-1932.
'Liszt… gèèn roman!' [roman van Constant van Wessem], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 13-2-1932.
'Boekbespreking'[*Alleenspraak, verzen* van Chris de Graaff], in: *De Nieuwsbron* 20-2-1932.
'Het Eethuis' [proza van August Defresne], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 27-2-1932.
'Een curieuze bundel' [van dichter Eric van der Steen, pseudoniem van Dick Zijlstra], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 5-3-1932.
'Scherven' [dichtbundel van Halbo C. Kool], in: Leterkundige Kroniek, in: *De Nieuwsbron* 2-4-1932.
'Nieuw Proza' [over *Zand 8.100.000 M3* van M. Revis], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 18-6-1932.
'Rood Koren' [roman van Maurice Hindus], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 16-7-1932.
'De Uitvinder'[roman van Nine van der Schaaf], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 27-8-1932.
'Een mislukte poging' [over *Stad* van B. Stroman], in: letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 1-10-1932.
'Poëzie zonder Wieken' [*Gemengde Berichten* van Eric van der Steen], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 8-10-1932.
'Een burgelijk boek' [roman *Afgedwaalden* van Marie Dessel-Poot], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 15-10-1932.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 447

'Over Van Collem' [over bloemlezing gedichten van A. van Collem], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 22-10-1932.
'Nachtvlucht' [vertaling *Vol de Nuit* van Antoine de Saint Exupéry], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 5-11-1932.
Cpt., 'Nieuwe Boeken' [van Net Houwink, Melis Stoke, pseudoniem van Herman Salomonson, en A. den Doolaard], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 12-11-1932.
'Maria Lecina' [dichtbundel van J.W.F. Werumeus Buning], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 19-11-1932.
'Nieuwe Romans' [van Maurits Dekker en Henriëtte van Eyk], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 3-12-1932.
'Uitstel van Executie' [roman van Jeanne van Schaik-Willing], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 10-12-1932.
'Over Antoon Coolen' [over *De Schoone Voleinding*], in: letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 7-1-1933.
Cpt., 'Vader des Vaderlands. Het nieuwe stuk van Eduard Veterman', in: *De Zondag, Dagblad De Nieuwsbron* 14-1-1933.
'De donkere Hemelvaart' [roman van Hendrik J. Lindt], in: letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 4-2-1933.
'Melodie der Verten' [*Mario Ferrara's IJdele Liefde* van Johan Fabricius], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 4-3-1933.
'De Witte Stilte' [van A. den Doolaard], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 11-3-1933.
'De Vriendt kehrt heim' [roman van Arnold Zweig], in: letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 18-3-1933.
'Het Verloren Rijk' [roman van J. Slauerhoff], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 25-3-1933.
'Critiek en Tooneel' [over kritiek in het algemeen], in: *De Nieuwsbron* 1-4-1933.
'Liederen van den Zelfkant' [over dichtbundel de 'onderwereldauteur' Willem van Iependaal, pseudoniem van Willem van der Kulk en een inleiding van A.M. de Jong], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 8-4-1933.
'Werk van Jo Otten' [twee novellen], in: Letterkundige Kroniek, in: *De Nieuwsbron* 29-4-1933.
'De Blinde en de Lammer' [roman van Melis Stoke], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 6-5-1933.
'Een delische roman' [*De Boedjangclub* van Jo Manders], in: letterkundigde Kroniek, *De Nieuwsbron* 22-4-1933.
'Ze Zinken!' [roman van Jan Roselaar], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 15-5-1933.
'Over J. Greshoff' [bespreking van *Pro Domo*, *Mirliton* en *Janus Bifrons*], Jan Campert, *De Nieuwsbron* 27-5-1933.
'De man zonder uniform' [roman van Willy Corsari], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron*, ondertekend met 'Ad Interim' maar onmiskenbaar van Jan Campert. 3-6-1933.
'Een Onbevoegde schrijft…' [over door C. de Dood samengestelde *Kort Overzicht van de Nederlandsche Letterkunde*] , in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 10-6-1933.
'Tuin van Eros' [bundel van Jan Engelman], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 17-6-1933.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 448

'Boekbesprekingen' [van romans van Beta Ranucci-Beckamn en Madeleine Pax], in: *De Nieuwsbron* 24-6-1933.
'Nieuwe Poëzie' [dichtbundel *Dubbelspoor* van Han G. Hoekstra], in: letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 1-7-1933.
'Herman Gorter herdacht', in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 8-7-1933.
'Nitsjewo' [dichtbundel van Jh. C.P. Alberts], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 15-7-1933.
Cpt., 'Boekbesprekingen' [Sani van Bussum, J. Onslee en Nico Slob, August Vermeylen en Alexander Poesjkin], in: *De Nieuwsbron* 22-7-1933.
'Over Anton van Duinkerken' [over de dichtbundel *Lyrisch Labyrinth*], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 29-7-1933.
'Nieuw werk van Kuyle' [verhalenbundel *Weerlicht*], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 5-8-1933.
'Een volkomen mislukking' [over roman *Doctor José droomt vergeefs* van Theun de Vries], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 19-8-1933.
Cpt., 'Die Sammlung', in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 9-9-1933.
'Over Israël Querido' [*Israël Querido, de mens en de kunstenaar* door A.M. de Jong], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 16-9-1933.
'Over J.H. Leopold', in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 23-9-1933.
'Over P.C. Boutens', in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 30-9-1933.
'Een boeiend Verhaal' [*De Herberg met het Hoefijzer* van A. den Doolaard], in: Leterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 14-10-1933.
'We vlogen naar Indië' [roman van A. Viruly], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 21-10-1933.
'Nieuwe Poëzie' [*Afvaart* door G. Achterberg], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 28-10-1933.
'Dr. Dumay verliest...' [roman van Menno ter Braak], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 4-11-1933.
'De Dood van Angèle Degroux' [roman van H. Marsman], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 11-11-1933.
'Reigersberg' [proza van Emmy van Lokhorst], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 18-11-1933.
'Kerels' [roman van Ed. De Nève], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 25-11-1933.
'Nieuwe Uitgave' [bloemlezing samengesteld door J. Greshoff, roman van Net Houwink en verhalenbundel van M.H. Székely-Lulofs, in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 9-12-1933.
'Trouwen' [proza van Gerard Walschap], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 16-12-1933.
'Over Poëzie' [*Et in Terra* door J.W.F. Werumeus Buning], in: Letterkundige Kroniek, *De Zondag, Dagblad De Nieuwsbron* 13-1-1934.
'Over Antoon Coolen' [*De Man met het Jan Klaassenspel*], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 20-1-1934.
'Proeve in Strategie' [dichtbundel van Wanda Koopman], in: Letterkundige Kroniek, *De Nieuwsbron* 27-1-1934.
'Nieuwe Boeken' [*Crisis* van Jo Manders *en Romance in F-dur* van Ben van Eysselsteijn], *De Nieuwsbron* 2-6-1934.
'Décor voor Ikke'[*Het land van herkomst* van E. Du Perron], *De Nieuwsbron* 1-6-1935.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 449

'Negen Balladen' [van J.W.F. Werumeus Buning], *De Nieuwsbron* 16-11-1935.
'Vrouwengevangenis' [van Eva Raedt de Canter], *De Nieuwsbron* 1-2-1936.
'De Dichter J.C. Bloem', in: *De Nieuwsbron* 15-5-1937.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 450

Bronnen en literatuuropgave

Ongepubliceerde bronnen zoals brieven, dossiers en gesprekken, in de noten al verantwoord, zijn hier niet weer opgesomd. Datzelfde geldt voor de publicaties van Jan Campert die zijn opgenomen in de 'Bibliografie' van p. 401-445.

[Anoniem], [over *Het verliefde lied en andere verzen*], in: *Algemeen Handelsblad* 14-12-1929.

[Anoniem], *Henri Bronsgeest & Zn.; Vijf En Twintig Jaar Drukken; Jubileumboek 5 mei 1930*, 's–Gravenhage, 1930.

[Anoniem], [over *Het Chineesche Mysterie*], *Algemeen Handelsblad* 11-2-1933.

[Anoniem], [over *Die in het donker...*], *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 27-10-1934.

[Anoniem], 'Een Roman uit het land van Walcheren', in: *De Provinciale Zeeuwse Middelburgsche Courant*, 11-12-1935.

[Anoniem], 'Letterkundige Kroniek; Wier', *De Nieuwsbron* 14-12-1935.

[Anoniem], [over *Verwilderd Landschap*], in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 30-1-1937.

[Anoniem], 'Van boeken en schrijvers', [over *Verwilderd Landschap*], in: *De Avondpost* 7-3-1937.

[Anoniem], *Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan der letterkundige Gymnasiasten-Vereeniging Disciplina Vitae Scipio, opgericht 17 september 1881,Amsterdam*, P.N. van Kampen & Zoon, Amsterdam 1931.

[Anoniem], 'Wie weet slaag ik in de dood: leven en poëzie van Jan Campert', in: *Het Binnenhof* 21-7-1962.

[Anoniem], [Over bloemlezing poëzie Jan Campert], *Nieuwe Haagsche Courant* 21-7-1962.

[Anoniem], *1865 100 jaar 1965, Rijkshogerburgerschool Middelburg*, [z.n., z.p., 1965].

[Anoniem], *Concentratiekamp Neuengamme 1938-1945*, brochure Museum van de Hamburgse geschiedenis.

Akker, Wiljan van den, en Gillis Dorleijn, 'Over de geschiedschrijving van de moderne Nederlandse poëzie. Problemen, getallen en suggesties', in: *Nederlandse letterkunde. Driemaandelijks tijdschrift* 1 (1996) 1, p. 2-29.

Angremond, K. d' en G.J. Schiereck, *Het Verjaagde Water; Roman* van A. den Doolaard, DUP Satellite, Delft University Press, Delft 2001.

Arnoldussen, Paul en Hans Renders, *Jong in de jaren dertig. Interviews*, de Prom, Baarn 1999, Aspekt, Soesterberg, 2003[2].

Asscher, Maarten, 'Ernest Dowson en de kunst van het sterven. Bij "Het sterven van Francis Donne"', *Raster* (2002) 99, p. 42-49.

Baart, K., *Westkapelle: Hare bevolking, Westkapelsche Dijk, Geschiedkundig en karakteriseerend beschreven, Met twee kaarten,* J.C. & W. Altorffer, Middelburg 1889, *reprint* H&S, Utrecht 1972.

Batten, Fred, 'Denkend aan Ter Braak', in: *Bzzlletin* 6 (1978) 54, maart, p. 175-184.

Bellanger, Claude [e.a., red.], *Histoire Générale de la Presse Française*, Presses Universitaires de France, Parijs 1972, Deel III.

Berg, Mieke van den, 'Truus Gerhardt', in: *ZL; Literair-historisch tijdschrift* 3 (2004) 3, p. 67-83.

B[eversluis], M[artin], 'Het volk oordeelt', in: *Elckerlyc; Tijdschrift voor Christelijke Letterkunde* 1 (1937) 9, p. 281-286.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 451

Bibeb & de kunst, vraaggesprekken met..., 'Joekie Broedelet "ik heb zoveel levens geleefd, ik heb weinig overgeslagen"', Van Gennep, Amsterdam 1985.
Bibeb [pseudoniem van E.M. Lampe-Soutberg], 'Joekie Broedelet "Ik heb zoveel levens geleefd, ik heb weinig overgeslagen"', in: *Vrij Nederland* 4-2-1984.
B[innendijk], D.A.M., 'Boekbespreking' [*Verzen*], in: *De Vrije Bladen* 2 (1925) 11, p. 320.
Binnendijk, D.A.M., 'Geleend dichterland' [over *Verwilderd Landschap*], in: *De Groene Amsterdammer* 5-12-1936.
Binnendijk, D.A.M., 'Over Jan Campert', in: *Groot Nederland* 39 (1941) 11, p. 314-317.
Binnendyk, D.A.M., *Gewikt, gewogen* [over *Huis en Herberg*], E.M. Querido, Amsterdam 1942, p. 58-63 .
Binnendijk, D.A.M., *Randschrift*, Amsterdam 1951, p. 127-131.
Blankenstein, M. van, 'Historische en politieke Litteratuur', in: *Boek en Kunst* 1 (1923) 4, p. 53-55.
Bloem, J.C., 'Vertelling op Walcheren' [over *Wier*], in: *Critisch Bulletin* 7 (1936) 2, februari, p. 49.
Blok, W., *P.C. Boutens en de nalatenschap van Andries de Hoghe*, Atheneum, Polak & Van Gennep, Amsterdam 1983.
Boerma, Aafke [e.a.], (ed.), *Babs' bootje krijgt een stuurman. De meisjesroman en illustrator Hans Borrebach (1903-1991)*. Letterkundig Museum/Em. Querido, 's-Gravenhage/Amsterdam 1995.
Bogaard, Frank van den, *Een stoottroep in de letteren; 'Groot Nederland', de SS en de Nederlandse literatuur (1942-1944)*, Stichting Bibliographia Neerlandica, 's-Gravenhage 1987.
Bogaard, Frank van den, 'Jan Campert was een heilige', *NRC Handelsblad* 8-1-1990.
Bokhove, Niels, *Reiziger in scheerapparaten; Kafka in Nederland en Vlaanderen: overzicht, bloemlezing en bibliografie van de receptie van Franz Kafka in het Nederlands taalgebied*, Querido, Amsterdam 1984.
Boogaard, C., 'Kerk', in: *Kerkblad Hervormd Gemeente Gereformeerde Kerk Westkapelle; Samen op weg* 5 (2000) 1, januari.
Boone, A., *Van "Weskappel" naar Westkapelle*, [z.p., z.d.].
Borel, Henri, 'Iets over poëzie en de Jonge Dichtersgeneratie', [over *Verzen]*, in: *Het Vaderland* 14-6-1925.
Borkes, Justine, 'Een die er buiten valt; Jan Campert herdacht', in: *Zeeuws Tijdschrift* 43 (1993) 3, p. 107-111.
Boven, Erica van, *Een hoofdstuk apart; 'Vrouwenromans in de literaire kritiek 1898-1930'*, Sara/Van Gennep, Amsterdam 1992.
Braak, Menno ter, 'Het mysterie van Leidschendam', *Forum* 2 (1933) 10, p. 757-758, *Verzameld Werk 3*, p. 546-548.
Braak, Menno ter, in: *Verzameld werk*, deel 3, p. 546.
Braak, Menno ter, 'De realistische bril', *Het Vaderland* 13-1-1935, in: *Verzameld Werk* 5, p. 403-409.
Braak, Menno ter, 'Problemen der volkspoëzie', [over *Verwilderd Landschap*], in: *Verzameld werk*, deel 6, p. 256-262, eerder in: *Het Vaderland* 15-11-1936.
Braak, Menno ter, 'Kristal', in: *Verzameld werk*, deel 6, p. 519-524.
B[raak], M[enno], t[er], 'Een Zeeuwse roman, Wier', in: *Het Vaderland* 14-1-1936.
B[raak], M[enno] [ter], 'Geschenk 1940 een verrassing', in: *De Telegraaf* 1-3-1940.
Braak, Menno ter en E. du Perron, *Briefwisseling 1930-1940* [4 delen], G.A. van Oorschot, Amsterdam 1962-1967.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 452

Braber, Helleke van den, *Geven om te krijgen; Literair mecenaat in Nederland tussen 1900 en 1940*, Vantilt, Nijmegen 2002
Brederoo, Nico J., *Charley Toorop; Leven en werken,* Samenstelling catalogus L. Brozek Dolezal, E. Peters en M. J. Veldkamp, Meulenhoff / Landshoff, Amsterdam 1982.
Brekelmans, F.A., *Twee eeuwen Broese; Gedenkboek bij het 200-jarig bestaan van de Koninklijke Drukkerij Broese & Peereboom BV te Breda 1784-1984*, Breda 1984, 1992 (2e dr.).
Bronkhorst, Henny, 'Homoseksuelen in nazi-duitsland', website homodok.nl.
Brouwers, Jeroen, *Zachtjes knetteren de letteren. Literaire anekdoten*, De Arbeiderspers, Amsterdam 1975.
Bruijne, A. de, *Scheldemond weerspiegeld; Vlissingen 1908-1992*, Uitgeverij De Boer, Vlissingen 1992.
B[ruin], [H.] d[e], 'Boekbespreking' [over *Die in het donker...*], *Opwaartsche Wegen* 12 (1934-1935), p. 413.
Bulthuis, Rico, [Van Eysselsteijns *Romance in F.-Dur Haagsche Courant* 18-9-1962.
Bulthuis, Rico, *De dagen na donderdag; Aantekeningen uit de crisisjaren*, Amsterdam 1975.
Bulthuis, Rico, 'Literair paradijs achter de duinen', *Haagsche Courant* 7-4-1983.
Bulthuis, Rico, *De koorddansers en andere herinneringen*, Nijgh & Van Ditmar, Den Haag 1985, p. 50.
Buysse, Emile, 'Jan Camperts Proza; Heimwee naar Zeeland', in: *Zondagspost* 2 (1946) 6, 10 februari, p. [1]-2.
C., 'Dichtende Critici. Jan Campert', in: *Den Gulden Winckel* 35 (1936) 6/7, juni/juli, p. 4-5.
Calis, Piet, *Het ondergronds verwachten. Schrijvers en tijdschriften tussen 1941 en 1945*, Meulenhoff, Amsterdam 1989.
Campert, Remco, *Over mijn vader*, De Bezige Bij, Amsterdam 2004[2].
Campert, Remco, *Restbeelden; Notities van Izegrim* (1994), in: *De gedichten*, Uitgeverij De Bezige Bij, Amsterdam 2004.
Campert, Remco, *Een ellendige nietsnut* (1960), 'Er was een...', in: *De verhalen*, De Bezige Bij, Amsterdam 2004.
Carmiggelt, Simon, 'Kronkel', in: *Het Parool* 27-3-1957.
Carmiggelt, Simon, 'Kronkel', *Het Parool* 31-8-1979.
C[hen], S[alma], [nalatenschap Gien Fennema], in: *DWI* 2 (1993) 3, p. 2.
Chen, Salma en S.A.J. van Faassen, [ed.] '*Beste Sander, Do it now! Briefwisseling J. Greshoff-A.A.M. Stols, Deel I, 1922-1941*, NLMD, Den Haag 1990.
Chen, Salma, 'Orpheus, Maandschrift voor Dichterlijke Letterkunde, november 1923-juni 1924; Bibliografische beschrijving, analytische inhoudsopgave en index', in: *Jaarboek Letterkundig Museum 3*, Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, Den Haag 1994, p. 23-69.
Cijsouw, Kees, tekst, Wim Riemens, foto's, *westkaap, westkappel*, Westkapelle 1973.
Colenbrander, Dineke, Gerrit Kamphuis, Arie Post [e.a.] *Opwaartsche Wegen*, Schrijversprentenboek 28, Nederlands Letterkundig Museum, Den Haag 1989.
Corsari, Willy, *Liedjes en herinneringen*, Leopold, 's-Gravenhage 1972.
D., N.A., 'Refereinen. Verzen van Henne Scholte en Jan R.Th. Campert', in: *Rostra Gymnasiorvm* 14 (1922) 12, 3-4-1922, p. 82-83.
D., Th. d., [over *Refereinen*], in: *Elsevier's Maandschrift* 33 (1923) 11, p. 207-208.
Dalen, Dirk van, *L.E.J. Brouwer; Een Biografie*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 2001.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 453

Defresne, August, [Bespreking *De Bron*], in: *De Groene Amsterdammer* 30-7-1927.
Defresne, August, [over *Het verliefde lied en andere verzen*], in: *De Groene Amsterdammer* 29-6-1929.
Dijk, C. van, *Alexandre A.M. Stols 1900-1973. Een documentatie*, Walburgpers, Zutphen 1992.
Dijk, Diana van & Cees van der Wel, 'Schrijvers in dienst van het drankkapitaal', in: *Het Oog in 't Zeil* 3 (1986) 6, p. 1-8.
Divendal, Joost & Henriëtte Lakmaker, *Emmy J. Belinfante 1875-1944. Tussen rook, alcohol en mannen*, Uitgeverij Balans, Amsterdam 2001.
Doolaard, A. den, zie ook: Angremond, K. d'.
Doolaard, A. den, *Het leven van een landloper*, Em. Querido's Uitgeversmij, Amsterdam 1958.
Doolaard, A. den, *Ogen op de rug; Terugkijkend naar boeken en tijdgenoten*, Em. Querido's Uitgeverij N.V., Amsterdam 1971.
Donker, Anthonie [N.A. Donkersloot], 'De dichters van het jaar', in: *Critisch Bulletin* 9 (1938) 4, april, p. 104-105.
Dubois, Pierre H., '+ Jan Campert', in: *Klaverendrie* 8 (1945), p. 684.
Dubois, Pierre H., *Memoranda; Hermetisch en besterd. Literair leven in jaren van onrust*, Nijgh & Van Ditmar, Den Haag 1987.
Dubois, Pierre H., *Een soort van geluk; Memoranda 1952-1980*, Nijgh & Van Ditmar, Amsterdam 1989.
Duinkerken, Anton van [pseudoniem van W.J.M. Asselbergs], 'Het boek van de week: Boekenweekgeschenk', in: *De Tijd* 7-3-1940.
Duinkerken, Anton van, 'Over nieuwe poëzie: Jan Campert', in: *De Tijd* 30-7-1941.
Duinkerken, Anton van, 'Camperts gedichten verzameld', in: *De Tijd* 15-1-1948.
Duyff, Tim, m.m.v. T. van Deel [ed.], *'Je bent een onmogelijk man'. De briefwisseling tussen Simon Vestdijk en Johan van der Woude 1939-1969*, Letterkundig Museum, Den Haag 2003.
Eeckels, Guido, 'M. Nijhoff–Jan Campert', in: *Marginales; Notes sur le lyrisme néerlandais*, Edition de la Toison d'Or, Brussel 1943, p. 197-210.
Eeden, Frederik van, *Dagboek 1878-1923; Deel IV/1919-1923*, Tjeenk Willink-Noorduijn, Culemborg, 1971.
Ees, Jan van, *Wat krijgen we nou?*, A.W. Bruna & Zoon, Utrecht 1954, p. 125-132.
Eggels, Hanneke, 'De sluier van Marie Boddaert', in: *Bzzlletin* 14 (1985) 129, p. 83-88.
Eggink, Clara, 'Jan Campert', in: *Critisch bulletin*, december 1945, p. 25-29. Herdrukt als inleiding in: *In Memoriam Jan Campert*; Overleden 12 januari 1943, A.A.M. Stols, 's-Gravenhage 1947. Een uitgebreidere versie staat als inleiding in: Jan Campert, *Wie weet slaag ik in de dood; een keuze uit zijn gedichten gemaakt door* Remco Campert, ingeleid door Clara Eggink, Bert Bakker / Daamen N.V., Den Haag 1962.
Eggink, Clara, *Leven met J.C. Bloem*, Atheneum-Polak & Van Gennep, Amsterdam 1977.
Elias, E., 'Nieuwe Uitgaven', [over *Het Chineesche Mysterie*], in: *De Groene Amsterdammer* 28-1-1933.
Elias, Mr. E., *Van den Hagenaar en zijn stad*, met tekeningen van Piet van der Hem, Andries Blitz, Amsterdam [z.j.].
Elias, E. Mr., 'Wier, een mooi boek', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 30-11-1935.
[Elias, E.], [Die in het donker...], in: *Zutphense Courant* 28-12-1939.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 454

Elring, Gustaaf van [pseudoniem van A.T.A. Heyting], *Hoog het glas! Zangen uit Noord en Zuid*, Boek en periodiek R.J. Goddard, Den Haag [1927].
Entrop, Marco en Maurits Verhoeff, 'De herrijzenis van Wilhelm Loeb; Mijn eigen tijdschrift (1936)', in: *De Parelduiker* 1 (1996)4, p. 27-33.
Entrop, Marco en Maurits Verhoeff, 'Een vechttijdschrift, of de absolute nul; Over *Het Woord* (1925-1926) van Jan Demets', in: *De Parelduiker* 2 (1997)5, p. 3-19.
Eysselsteijn, Ben van, 'Over Nederlandsche detectiveromans', in: *Rondom het boek 1936*, Boekenweekgeschenk 1936, p. 181-190.
Eysselsteijn, Ben van, 'Jan Remco Campert', in: *Het Kompas* 1-4-1948.
Faase, K., (de sampetter), *Dorp aan de zeedijk; Herinneringen aan Westkapelle*, Vlissingen 1984.
Faassen, Sjoerd van, [ed.], '*Wat een degradatie, om van Forum op een blad vol wijven terecht te komen'. Briefwisseling over de reorganisatie van Groot Nederland in 1935*, Letterkundig Museum, Den Haag en Bas Lubberhuizen, Amsterdam 1996.
Fénéon, Felix, *Nouvelles en trois lignes et autres textes courts*, Hélène Védrine (red.), Librairie Génerale Française, Parijs 1998.
F[ontaine] V[erwey], B.C. de la, 'Tentoonstelling voor letterkunde', in: *Propria Cures* 22-9-1923.
Fontaine Verwey, B.C. de la, 'Lezing van Henrik Scholte', in: *Propria Cures* 28-2-1925.
Fontijn, Jan, 'Levensleed of anders zijn dan anderen. Twee vroege Nederlandse romans over homosexualiteit', in: *Engelbewaarder Winterboek*, extra-uitgave van het kwartaalschrift *De Engelbewaarder*, Amsterdam 1979, p. 145-167.
Fontijn, Jan, *Trots Verbrijzeld; Het leven van Frederik van Eeden vanaf 1901*, Em. Querido, Amsterdam 1996.
Fouché, Pascal, *L'Édition Française sous l'Occupation 1940-1944*, Bibliothèque de Littérature francaise contemporaine de l'Université, Paris 7, Paris 1987, deel 1 en 2.
Frijtag Drabbe Künzel, Geraldien von, *Kamp Amersfoort*, Mets & Schilt, Amsterdam 2003.
Gabrielse, Willem, *'T oude Westkappelse leefpatroon; Een terugblik*, Heemkundige Kring Walcheren, [z.p., z.j.].
Gans, Jacques, *Liefde en goudvissen*, Met een nawoord van H.J.A. Hofland, De Arbeiderspers, Amsterdam 1989.
Geestzwaard, J. [pseudoniem van Jan Willem Jacobs], 'Jan Campert', in: *Voorwaarts en niet vergeten; Gedichten*, [Amsterdam 1944, zie Dirk de Jong nr. 299] p. 4.
Gelder, Henk van, *De rokende schoorsteen; Schrijvers in de reclame*, Nijgh & Van Ditmar, Amsterdam 1996.
Gelder, Henk van, 'Een vrijwel mislukt bestaan; Het leven van Jan Campert, dichter van "De achttien dooden"', in: *NRC Handelsblad* 5-5-1995.
Gelder, Henk van, *Carmiggelt; Het levensverhaal*, Nijgh & Van Ditmar, Amsterdam 2000.
Gelre, Henk van, 'Open Brief', in *Sic*, 4 (1989) 4, p. 66-83.
Gier, G.J.G. de, *Alfred Haighton; Financier van het fascisme*, Sijthoff, Amsterdam 1988.
Goes van Naters, M. van der, *Met en tegen de tijd; Een tocht door de twintigste eeuw*, De Arbeiderspers, Amsterdam 1980.
Goedegebuure, Jaap, *Op zoek naar een bezield verband, Eerste Deel: De literaire en maatschappelijke opvattingen van H. Marsman in de context van zijn tijd*, G.A. van Oorschot, Amsterdam 1981.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 455

Graaff, Chris de, 'Dicht bij Zwammerdam' [ingezonden brief], *Forum* 2 (1933) 11, p. 832.
Gravesande, G.H. 's-, 'Proza en poëzie van Jan Campert', in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 9-8-1941.
[Gravesande, G.H. 's-], 'Dichterschap en verantwoordelijkheid', in: *Het Vaderland* 16-3-1942.
Gravesande, G. H. 's-, 'Een dichter over poëzie' [over *Sonnetten voor Cynara*], in: *Het Vaderland* 31-5-1942.
Greshoff, Jan, [over *Die in het donker...*], in: *Critische Vlugschriften*, Boucher, Den Haag 1935, p. 20-21, eerder in *Arnhemse Courant* 5-1-1935.
Greshoff, Jan, [over *Die in het donker...]*, in: *Arnhemsche Courant* 5-1-1935.
Groenevelt, Ernst, 'De literaire driehoek', in: *De Avondpost* [over *Het verliefde lied en andere verzen*] 1929.
Groeneveld, Gerard, *Zwaard van de geest; het bruine boek in Nederland 1921-1945*, Uitgeverij Vantilt, Nijmegen 2001.
Groeten uit Westkapelle; 365 Prentbriefkaarten en fotokaarten van Westkapelle, samenstelling Piet Minderhoud, Hans Jongepier en Marian Roelse, Uitgeverij ADZ, Vlissingen 1994.
Haffmans, F.J., *Geest, koolzuur en zijk; Briefwisseling van Erich Wichman*, Van Gruting, Westervoort 1999.
Haghe, Adolf ter [pseudoniem van J.A. Koch], [bespreking *De Bron*], in: *Propria Cures* 4-8-1928.
Hanssen, Léon, *Menno ter Braak 1902-1940; Want alle verlies is winst*, Uitgeverij Balans, Amsterdam 2000, deel 1.
Hartmans, Rob, *De Groene van 1877. Geschiedenis van een dwars weekblad*, Mets & Schilt, Amsterdam 2002.
Hazeu, Wim, 'Eduard Veterman. De omstreden dood van een verzetsman', in: *Vrij Nederland* 10-6-1976.
Hazeu, Wim en Harry Scholten, 'De dichter die zich niet "binnen het domein der poëzie" terug kon trekken', *Vrij Nederland* 14-3-1981.
Hazeu, Wim, *Gerrit Achterberg; Een biografie*, De Arbeiderspers, Amsterdam 1988.
Hazeu, Wim, *Slauerhoff. Een biografie*, De Arbeiderspers, Amsterdam 1995.
Herreman, R., 'Kroniek der poëzie', [over *Verzen*, *De Bron* en *Het Verliefde Lied*], in: *Den Gulden Winkel* 27 (1928) 11, 20-11-1928, p. 340-342.
Hilgersom, Anky [ed.], '*Geld verdienen zal ik er nooit aan. Briefwisseling Ed. Hoornik en A.A.M. Stols 1938-1954*, Letterkundig Museum, Den Haag 1999.
Hks [Han Hoekstra], 'Over detective-lectuur', *De Nieuwsbron* 23-5-1931.
Hks [Han Hoekstra], 'De zonden van Laurian Oster', *De Nieuwsbron* 5-12-1931.
Hoekstra, Han G., 'Wier', in: *Den Gulden Winckel* 35 (1936)2, p. 13-14.
Hoekstra, Han G., 'Jan Campert op zoek naar zichzelf', in: *Den Gulden Winckel* 40 (1941) 6/7, juni/juli, p. 14-15.
Hoekstra, Han, G., *Over Jan Campert*, W.L. Salm & Co., Amsterdam 1946.
Hoets, Hans, *Lijst omgekomen oud-lyceïsten 1940-1949 en lijst van Engelandvaarders*, Het Nederlands Lyceum 1991.
Hoets, Hans, *Vrijheid achter de horizon*, [eigen beheer], 1999.
Hoogh, G.J.M. de, *Taxi, Meneer?; Herinneringen van C. Brugel*, Liberty, [Breda], [z.j.].
Hoornik, Ed., 'Jan Campert', in: *Ruim Baan* 21-9-1945.
Horst, Tonny van der, *Liefde en oorlog; Een autobiografisch verslag*, Uitgeverij Atlas, Amsterdam / Antwerpen 1995.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 456

Horst, Tonny van der, 'Dag, Rotterdam!', in: *NRC Handelsblad*, 21-11-2001.
Horst, Tonny van der, *Verliefd op vroeger*, Uitgeverij Balans, Amsterdam/Antwerpen 2001.
Houkes, Jannes, 'Felix Louis Ortt', in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland*, IISG, Amsterdam 1992, deel V, p. 208-213.
H[ouwink], R[oel], [over *Verzen*], *Elsevier's Maandschrift* 36 (1926) 1, p. 367-368.
H[ouwink], R[oel], [over *De Bron*], *Elsevier's Maandschrift* 37 (1927) II, p. 432.
Houwink, Roel, [over *Verwilderd Landschap*], *Elsevier's Maandschrift* 47 (1937) II, p. 212.
Houwink, R. Mr., 'Nieuwe Nederlandsche dichtkunst', [over *Sonnetten voor Cynara*], in: *Utrechtsch Nieuwsblad* 30-5-1942.
Houwink ten Cate, J.Th.M., 'Het Rapport-Campert: enkele dagboekfragmenten van de auteur', met een 'Redactioneel tengeleide' van M. de Keizer, in: *'Een mol op Soestdijk' en andere studies over het Koninkrijk in Oorlogstijd (deel 2)*, redactie Madelon de Keizer, Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam 1995.
Hulshoff-Pol, W., 'Grete', *De Gemeenschap* 5 (1929) 7/8, augustus, p. 278.
Hussem, W., 'Jan Campert: "Huis en Herberg"', in: *Deze week in Den Haag* 5 (1941) 1 (week 31-10 t/m 7-11), p. 5.
Hulzen, C. van, 'Wier', in: *Morks-Magazijn* [z.d.].
Hussem, Willem, 'Late Bloei van een Talent. Huis en Herberg', in: *Deze Week* 31-10-1941.
K., H. en K., A., [over *Verzen*], *De Gemeenschap*, 1 (1925) 8-9, augustus-september, p.307-308.
Jaarboek voor het Nederlandsche Boek 1937, De Wereldbibliotheek, Amsterdam 1936.
Jas, Martijn, *Breda bevalt!: herinneringen van 28 bekende Nederlanders aan hun geboortestad*, Jas, Amsterdam 2001.
Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog; Deel I Voorspel*, Martinus Nijhoff [wet. ed.], Den Haag 1969.
Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog; Deel 6 juli '42 –mei '43*, eerste helft, Martinus Nijhoff [Wet. Ed.], Den Haag 1975.
Jong, L. de, *Herinneringen I*, SDU Uitgeverij Koninginnegracht, Den Haag 1993.
Jong, Mels de, *A.M. de Jong. Biografie*, Querido, Amsterdam 2001.
Jonge, A.A. de, *Crisis en critiek der democratie. Anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de twee wereldoorlogen*, Van Gorcum, Assen 1968, 2e dr., HES Uitgevers, Utrecht 1982.
Jonkheere, Karel, 'Wier', in: *Voetlicht* 6 (1935), p. 29-30.
Kamphuis, G., 'Poëzie-kroniek" [over *Verwilderd Landschap*], in: *Opwaartsche Wegen* 15 (1936-1937), p. 97-103.
Keizer, Madelon de, *Het Parool 1940-1945. Verzetsblad in Oorlogstijd*, Otto Cramwinckel, Amsterdam 1991.
Kelder, J.J., *Schrijven voor de nieuwe orde; Literatuur en schrijverschap in* De Schouw*, tijdschrift van de kultuurkamer*, HES Uitgevers, Utrecht 1983.
Kelk, C.J., *Rondom tien gestalten; Kritisch overzicht van de Nederlandsche romanliteratuur der laatste vijf jaren*, A.W. Bruna & Zn's Uitg. – MIJ N.V. , Utrecht 1938.
Kikkert, J.G., *De zeven levens van 'The cat'. Een halve eeuw contraspionage in oorlogs- en vredestijd*, Uitgeverij Aspekt, Soesterberg 2003.
Kleerekoper, A.B., *Oproerige Krabbels*, verz. en inl. Joh. Winkler, De Arbeiders, Amsterdam 1933.
Koning, Johan, [bespreking *De Bron*], in: *Haagsche Courant* 13-8-1927.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 457

Kooijman, P.A., *Neem en eet; Bomaanslag en opruiing als sociale filosofie. Manifesten*, Den Haag [1967].
Kooy, John, *Encyclopedie voor Iedereen*, W. de Haan, Utrecht / N.V. Uitgevers-MIJ. Æ. E. Kluwer, Deventer 1933.
Korteweg, P.G.J., 'Etappen op den Helikon', in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 9-8-1941.
Korteweg, P.G.J., 'Beheersching van een traditie: een sonnettenreeks van Jan Campert', in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 2-5-1942.
Kronkel [pseudoniem van Simon Carmiggelt], 'Jarige', in: *Het Parool* 21-1-1958.
Kuitert, Lisa, *Het uiterlijk behang. Reeksen in de Nederlandse literatuur*, De Bezige Bij, Amsterdam 1997.
L., M. van, [over *Verzamelde Gedichten 1922-1943*], in: *De Waarheid* 27-3-1948.
Leeuw, Peter de, 'Hans Renders, biograaf van Jan Campert' en 'Dichter in verzet, Baarle in actie', *BN/De Stem* 4-5-2002.
Leeuwen, W.L.M.E. van, *Schrijvers en Schilders: de mooiste verhalen en liederen uit Noord- en Zuid-Nederland, van Veldeke tot Vestdijk, verlucht met 200 reproducties van geestverwant werken der beeldende kunst*, De Haan, Utrecht 1939.
Leeuwen, W.L.M.E. van, *Drift en Bezinning*, Amsterdam/Antwerpen, 1950, p. 212/362.
Leijerzapf, Ingeborg Th. en Harm Botman, *Henri Berssenbrugge; passie – energie – fotografie*, Walburg Pers, Zutphen 2001.
Lek, C.J. van der, *A.W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij. Leiden 1851-1951*, Leiden 1950.
Lewin, Lisette, *Het clandestiene boek 1940-1945*, Van Gennep, Amsterdam 1983.
Ligtenberg, Lucas, 'Het duel in de sneeuw; Een bijzonder exemplaar van *Liefde en goudvisschen*, in: *Optima* 6 (1988) 1, p. 89-92.
Ligtenberg, Lucas en Bob Polak, *Een geschiedenis van Propria Cures 1890-1990*, Nijgh & Van Ditmar, Amsterdam 1990.
Linssen, Céline, '"Unaniem Rot stop – hedenavond vergaderen"'. De geschiedenis achter de schermen van de Nederlandsche Filmliga', in: Céline Linssen, Hans Schoots, Tom Gunning, *Het gaat om de film! Een nieuwe geschiedenis van de Nederlandsche Filmliga 1927-1933*, Bas Lubberhuizen / Filmmuseum, Amsterdam 1999.
Lubberhuizen, Geert [ed.], *De Bezige Bij; een coöperatieve uitgeverij*, Amsterdam 1959.
Maas, L.H., *Pro Patria. Werken, leven en streven van Gerrit Kalff 1856-1923*, Verloren, Hilversum 1998.
Maas, Willem, *Jacques Gans. Biografie*, de Prom, Amsterdam 2002.
Marsman, H., 'Het verliefde lied en andere verzen', in: *NRC* 22-9-1928.
Melle, Marius M. van, *75 jaar Van Ditmar Boekenimport en uitgeverij*, Van Ditmar, Amsterdam 1999.
Mensema, A.J., *Inventaris van de archieven van De Twentsche Bankvereeniging B.W. Blijdenstein & Co., sedert 1917: De Twentsche Bank N.V., (1796) 1861-1964* (1984), Uitgaven van het Rijksarchief in Overijssel. nummer 59, Zwolle/Amsterdam 1996.
Middag, Guus, 'Over klein geluk en het gemis daarvan', in: *Het Parool* 3-1-1986.
Middendorp, Herman, 'Refereinen', in: *De Amsterdammer* 15-4-1922 [zeer negatief].
Moens, Wies, *Boekenschouw*
[Moll, Maarten], 'Plaquette rijmprent J. Campert onthuld', in: *Het Parool* 29-3-2003.
Mulder, Gerard, *Wim van Norden. Portret van een courantier*, Meulenhoff, Amsterdam 1997.
Nijdam, Jan, 'Jan Baars, Ofwel hoe een fascistenleider in de Koude Oorlog verzeild raakte', in: *Vijfde Bulletin Tweede Wereldoorlog*, Uitgeverij Aspekt, Soesterberg 2003, p. 17-41.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 458

N[ijhoff], M., [bespreking *Verzen*], *Nieuwe Rotterdamse Courant* 3-10-1925.
Nijkamp, M., *Breda en Omstreken in Woord en Beeld; Een gids voor stadgenoot en vreemdeling.*
Nijkerk, Karel J., '"Geef mij maar Schaerbeek"; Herinneringen aan Jan Greshoff en mijn vader', in: *De Parelduiker* 6 (2001) 2, p. 54-66.
Nijkeuter, H., *Ben van Eysselsteijn, Drent uit heimwee en verlangen*, Van Gorcum, Assen 1996.
Nijnatten-Doffegnies, H.J. van, *Het geheime dorp*, Uitgeverij G.F. Callenbach, Nijkerk 1947.
Nord, Max, *Achterwaarts. Memoires*, Meulenhoff, Amsterdam 1998.
Oever, Annie van den, 'Een Montaigne van de lage landen', in: Lous Paul Boon, *Boontjes 1967*, Houtekiet, Antwerpen – Amsterdam 2003, p. 391-410.
Olink, Hans, 'Rites de passage; Greshoffs literaire enclave in Brussel', in: *De Parelduiker* 4 (1999) 5, p. 14-27.
Oosten, A.J.D. van, 'Leven op de vlakte', [over *Die in het donker*], in: *Critisch Bulletin* 6 (1935)5, mei, p. 138-140.
Oosten, A.J.D., 'Kroniek. Poëzie', [over *Verwilderd Landschap*], in: *De Gemeenschap* 13 (1937), p. 402-408.
Oosterbeek, Nico, 'Onze Dichters', [bespreking *Refereinen*] in: *De Nieuwe Courant* [ongedateerd knipsel].
Oswald, Victor A. en Veronica Pinter Mindess, 'Schnitzler's "Fraulein Else" and the psychoanalytic Theory of Neuroses', in: *Germanic Review* 26 (1951) 4, p. 279-288.
Oversteegen, J.J., *Vorm of vent; Opvattingen over de aard van het literaire werk in de Nederlandse kritiek tussen de twee wereldoorlogen*, Atheneum – Polak & Van Gennep, Amsterdam 1978 (1ste dr. 1969).
P., H., 'Boekaankondigingen' [*Het verliefde lied en andere verzen*], in: *Tilburgsche Courant* 29-11-1929.
Paape, Harry, *De Geuzen; de eerste verzetsgroep 40-45*, [Boekenweekgeschenk, Amsterdam], 1965.
Perron, E. du, *Verzameld Werk* V, G.A. van Oorschot, Amsterdam 1957.
Perron, E. du, 'Het sprookje van de misdaad; Dialogen over het detective-verhaal', in: *Verzameld Werk* VI, G.A. van Oorschot, Amsterdam 1958, p. 547-627.
Perron, E. du, *Brieven* I-IX, G.A. van Oorschot, Amsterdam 1977-1990.
Perron, E. du, *Brieven* VII, *2 juli 193 –30 november 1938*, G.A. van Oorschot, Amsterdam 1981.
Plas, Michel van der, *Godfried. Het leven van de jonge Bomans 1913-1945*, Sesam / Bosch & Keuning NV., Baarn 1989[2].
Poel, Alb. van de, Gestapo-gevangene No. 5919 in 1941, 1942 en 1943 te Neuengamme, *Neuengamme. Getuigenis over ht ongemaskerde nationaal-socialisme van een Duits concentratiekamp*, Winants C.V., Heerlen 1945.
Prakke, Henk, 'Bernard van Eysselsteijn', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te leiden 1974 – 1975*, Leiden 1976, p. 38-57.
Redactie, 'Rectificatie. Camperts Verzamelde Gedichten', in: *Critisch Bulletin* 15 (1948) 9, p. 396.
Regenhardt, J.W., *Het gemaskerde leven van Eduard Veterman*, Uitgeverij Balans, Amsterdam 1990.
Renders, Hans, *Barbarber 1958-1971*, Martinus Nijhoff, Leiden 1986.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 459

Renders, Hans, 'M.H.J. Schoenmaekers (1875-1944)', in: *Aarts' Letterkundige Almanak; na het Anne Frank-herdenkingsjaar 1995*, Uitgeverij C.J. Aarts, Amsterdam 1996, p. 95-96.
Renders, Hans, 'Het slordige leven van Jan Campert; Wereldverbeteraar, rokkenjager en ambitieus journalist', in: *Historisch Nieuwsblad*, juli/augustus 2002, p. 36-39.
Renders, Hans, 'John Kooy', in: *ZL* 3 (2003) 3, april, p. 78-93.
Renders, Hans, 'Humor in journalistiek en literatuur als propaganda: pseudopropagandistische tijdschriften op het breukvlak van oorlog en vrede', in: *TS Tijdschrift voor tijdschriftstudies* 6 (2003) 13, p. 13-34.
Renders, Hans, *Gevaarlijk drukwerk; Een vrije uitgeverij in oorlogstijd*, De Bezige Bij, Amsterdam 2004.
Rensburg, J.K., *Wereldbouw*, Van Loghum Slaterus & Visser, Arnhem 1923.
Rijnsdorp, C., 'Wie weet slaag ik in de dood', *Trouw* 21-7-1962.
Ritter, P.H. Jr., 'Jan Campert, Wier', in: *Utrechtsch Dagblad* 7-12-1935, ook radiobespreking op de AVRO-radio 15-12-1935.
Ritter, P.H. jr., 'Ons Volk in zijn dichters [over *Verzamelde gedichten*], AVRO-radio 9-1-1948.
Roest Crollius, B. 'Drie novellen. (Boekenweeekgeschenk)', in: *Critisch Bulletin*, 11 (1940) 4, april, p. 99-100.
Rooyen, Piet van, *Oude liedjes van toen*, Westkapelle, [z.j.].
S., 'Nieuwe Nederlandsche boeken', in: *Algemeen Handelsblad* 9-9-1933.
Scheffer, H.J., *Een ongewoon heer met ongewone besognes; Henry Tindal*, Fibula – Van Dishoeck, Bussum 1976.
Schmeding, H.J. 'Die in het donker', in: *Middelburger Courant* 16-1-1935.
Schoenmaekers, M.H.J., Henk de Jager, Hendrik G. Matthes, *Het beeldende denken; Leven en werk van Mathieu Schoenmaekers*, Ambo, Baarn 1992.
Scholte, H., 'Ter Intree', in: *Propria Cures* 4-3-1922, p. 230-231.
Scholte, Henrik, 'Boutens. Dec. 1897-Dec. 1922.', in: *Propria Cures* 34 (1922) 13, 9-12-1922, p. 164-166.
Scholte, Henrik, 'Zwarthemden voor!', in: *Propria Cures* 24 (1922) 14, 16-12-1922, p. 171-172.
Scholte, Henrik, 'Nieuwe Verzen; *Het verliefde Lied* door Jan R. Th. Campert', in: *De Groene Amsterdammer*
Scholte, Henrik, 'Na een halve eeuw; Herinneringen aan Menno ter Braak als student', in: *Bzzlletin* (1978) 54, maart, p. 20-31.
Schouten, Martin, *De Zaak Oss*, De Bezige Bij, Amsterdam 1982.
Seifert, Milos, *Herinneringen aan Holland*, vertaald door Kees Mercks, Uitgeverij Comenius, Naarden 2003.
Smeets, Jos, *De affaire-Oss; Van lokaal conflict tot nationale rel*, Wereldbibliotheek, Amsterdam 2001.
Smid, Gioia en Aukje Holtrop [samenstelling], *Getekend: Fiep Westendorp*, , Em. Querido's Uitgeverij B.V., Amsterdam/Antwerpen 2003.
Smit, W.A.P., *Opwaartsche Wegen* 4 (1926-1927), 'De moderne mensch en de traditionalist', [over *Verzen*], p. 84-88.
Snapper, Johan P., *De wegen van Marga Minco*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 1999.
Sötemann, A.L., en H.T.M. van Vliet [ed.], J.C. Bloem, *Gedichten*, Historisch-kritische uitgave, , Deel 1/ Teksten, p. 257, Deel 2 *Apparaat en commentaar*, p. 264-265, Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij, Amsterdam/Oxford/New York 1979.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 460

Sötemann, A.L., 'De handschriften van J.C. Bloem', in: *Verlangen zonder vorm en zonder naam. Over J.C. Bloem*, redactie Bart Slijper, Historische Uitgeverij, Groningen 1993, p. 79-102.
Spaans-van der Bijl, T., *Utrecht in verzet 1940-1945*, Utrecht 1995.
Spierdijk, Jan, 'In memoriam Jan Campert', *Ad Interim* 4 (1947) 8/9, p. 113-117, ook in: *Sonnetten en Andere Verzen*, Kroonder, Bussem 1946, en in: *In Memoriam Jan Campert. Overleden 12 januari 1943*, A.A.M. Stols, inleiding Clara Eggink, 's-Gravenhage 1947, p. 16.
Staal, Karel R. van, *Van muzikant tot reclameman*, Boom-Ruygrok N.V., Haarlem 1948.
Toorn, M.C. van den, 'Nieuwe Zakelijkheid; oorsprong en ontwikkeling van een term', in: *De Nieuwe Taalgids* 80 (1987) 1, p. 40-54.
Vaartjes, Gé, *Herman de Man; Een biografie*, Aspekt, Soesterberg 1999.
Veen, Herman van, 'Een lichte vrouw', eerste en laatste (tiende) couplet van dit lied is een (niet helemaal foutloos weergegeven) citaat van Camperts gedicht 'Een Amsterdamsch Lied' uit de bundel *Huis en Herberg*. Het lied staat op de cd *Signalen* [z.j.].
Vegt, Jan van der, *A. Roland Holst; Biografie*, de Prom, Baarn 2000.
Vegt, Renée en Joan Hemels, *Het Geïllustreerde Tijdschrift in Nederland 1840-1995. Bibliografie*, Cramwinkel, Amsterdam 1993-1997.
Vegt, Renée, 'Onvoldoende belangstelling om een voortzetten der uitgave te rechtvaardigen": publiekstijdschriften in de twintigste eeuw', in: Helleke van den Braber [e.a.], (red.), *Floppen en Fiasco's; Mislukkingen uit de tijdschriftgeschiedenis*, Nijmegen 2002, lustrumuitgave van *TS*Tijdschrift voor tijdschriftstudies*, p. 99-112/127-128.
Veldhuizen, Guus van, 'Beelden van Broekhuijs; over Willem Broekhuijs (1883-1926) en enkele literaire werken', in: *Rotterdams Jaarboekje 1999*, 10e reeks, 7e jaargang, Gemeentearchief Rotterdam 1999, p. 388-419.
Vellenga, Dirk, 'Het is allemaal toch nog goed gekomen', in: *BN / De Stem* 14-10-2000.
Venema, Asriaan, 'Van Gelre, vaandrager voor Lutkie?', in: *Sic* 4 (1989) 1&2, p. 81-93.
Venema, Adriaan, *Aristo revisited*, de Prom, Baarn 1990, p. 67-81.
Venema, Adriaan, *Schrijvers, uitgevers & hun collaboratie. Uitgevers en boekhandelaren*, De Arbeiderspers, Amsterdam 1992.
Verkijk, Dick, *Radio Hilversum 1940-1945; De omroep in de oorlog*, Uitgeverij De Arbeiderspers, Amsterdam 1974.
Vermij, Lucie Th., *De verrukkelijke kunst van het verhaal: leven en werk van Willy Corsari*, Feministische Uitgeverij Vita, Amsterdam 1993.
Veterman, Eduard, 'Vient de Paraître', in: *De Hofstad* 27 (1926) 1374 (29 mei).
Veterman, Eduard, 'Dada of Ironie?, in: *De Hofstad* 27 (1926) 1381, 17 juli.
Viruly, A., 'Avond aan zee', in: *Wereldkroniek* 26 (1919) 31, p. 496.
Viruly, A., *Vrouwen nemen de tijd*, Uitgeverij De Bezige Bij, Amsterdam 1957.
Viruly, A., *Vrouwen spelen een rol*, Strengholt, Naarden 1971.
Vos, René, *Niet voor publicatie; De legale Nederlandse pers tijdens de Duitse bezetting*, Sijthoff, Amsterdam 1988.
Vree, Frank van, 'De Witte de Withstraat; Een bolwerk van goede smaak in krantenstad Rotterdam. Journalistiek en kunst', in: Marlite Halbertsma en Patricia van Ulzen (red.), *Interbellum Rotterdam: kunst en cultuur 1918-1940*, NAI Uitgevers, Rotterdam 2001, p. 121-146.
Vries, Hendrik de, 'Jan Campert was moedig verzetsman en een gevoelvol dichter', [over *Verzamelde Gedichten 1922-1943*], in: *Het Vrije Volk* 7-2-1948.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 461

Vries, Hendrik de, 'Jan Campert's veelzijdigheid en grote bescheidenheid', *Het Vrije Volk* 21-2-1948.
Vriesland, Victor van, 'Jan Campert's eenvoud', in: *Onderzoek en vertoog; verzameld critisch en essayistisch proza*, Querido, Amsterdam 1958, p. 46-56, [over *Die in het donker...*, *Wier* en *Verwilderd Landschap*].
Vriesland, Victor E. van, *Herinneringen, verteld aan Alfred Kossmann*, Em. Querido's Uitgeverijen N.V., 1969.
Vugs, Reinold, *F. Bordewijk; een biografie*, de Prom, Baarn 1995.
Wallagh, G.H., 'Jan Campert, het eiland en de letterkunde; een pleidooi voor het boek (IV)', in: *Weekrevue De Prins* 4 (1940) 9, 31 augustus, p. 9.
W[arendorf], J.C.S., 'Refereinen. Verzen van Henne Scholte en Jan R. Th. Campert', in: *Propria Cures* 11-3-1922, p. 253-254.
Warren, Hans, 'Roman *Wier* van Jan Campert nu in een pocketuitgave: een Walcherse dorpsgemeenschap: "Zeeuws boek" steekt uit boven het gros van de streekromans', in: *Provinciale Zeeuwse Courant* 25-11-1961.
Wennekes, Wim, 'O, vreselijke gouddorst, waartoe spoort gij de harten der stervelingen niet aan?', in: *VPRO Gids* 19-26 juni 1993, p. 2-6.
Wijdeveld, Gerard, 'Wijdevelt over Campert', in: *Den Gulden Winckel* 37 (1938) 5, mei, p. 7-8.
Wijne, Johan S., *Stuuf Wiardi Beckman; patriciër en sociaal-democraat*, Thomas Rap, Amsterdam 1987.
Wilk, Emile van der, *Ed. de Nève; schrijver, journalist, verzetsman, 1889-1961*, Uitgeverij De Schaduw, Tilburg 1989.
M. Wolters, 'Boeren, burgers en buitenlui als literaire critici', in: *Het Volk* 29-9-1937.
Z., R., 'Op weg naar de onverhoedse dood', *Vrij Nederland* 16-8-1952.

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 462

Met speciale dank aan:

Remco Campert
Ans Dingemanse
Dicky Nijkamp
Dick van Zuilen

Verder dank aan:

C.J. Aarts
Robbert Ammerlaan
J. Bader
Joop Bakker
David Barnouw
Egbert Barten
J. Beem
Carli Beijerman
Bob Benschop
Bob Bernicke
Eva Besnyö †
Ansje van Beusekom
Willem Bierman
C. Biezeveld
Hans Blom
Hilde Boelema
Tysger Boelens
Justine Borkes
Martien Bos
Evert-Jan Bouvy
Jaap Brasser
F.H.C. van den Broek d'Obrenan
Baukje Brugman
Rico Bulthuis
H.G. Cannegieter
J.P. Cannegieter
Fons Cornelissen
Gillis Dorleijn
Erik van Ees
Marco Entrop
Miranda Evendijk
Sjoerd van Faassen
Tom Foty
Wim Frijters
Henk van Gelder
Carien Gibcus
M. van der Goes van Naters
Hans Goossens
Kees Haak
Gerda Hardenberg-Mulder†
Wim Hazeu
Bart Henny
Radboud Holthuizen
Nico Horn
Tonny van der Horst
Liesbeth Houtman
Heske Hurts-Levisson
H.Th.M. Jansen
Loe de Jong
Marie Joziasse-Theune
Henk Kampers
Madelon de Keizer
Joost van Kleef
Corian Koops
Nathalie Korsman
G. Kouwenhoven
Leonoor de Kruif
René Kruis
Lisa Kuitert
Otto Lankhorst
Victor Laurentius
A.J. van der Leeuw †
Peter de Leeuw
Heske Levisson
Remco Leyh
Jaap Lieverse
Céline Linssen
Nel van Loon
Bas Lubberhuizen
Tonnie Luiken †
Toos van der Male
Angèle Manteau
Rut Matthijssen
Marius M. van Melle
A.P. Messer
Tine van Meurs
Marga Minco
Jan Minderhoud
Pitronella Minderhoud

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 463

Ineke Moll
Kees Moody
Rob Nijkamp
Karel Nijkerk
Max Nord
Wim van Norden
André Oosthoek
Rien Paijmans
Henk Pelser
Constance van Raalte
J.W. Regenhardt
J. Rijpstra
Piet Rodenburg
Jan Roede
Richter Roegholt
Hans Santbergen
Tatja Scholte
Wido Scholte
Jaap Schoon
Marie Slakker van Rooyen
Max en Wilma Schumacher
Roeland Smeets
Henk-Willem Smit
Kees Snoek
Guus Söteman
T. Spaans-van der Bijl
P. Spijkers
Elisabeth Sternheim
J. van Tiggelen
Guus van Veldhuizen
Hans de Vries
Carolien van Welij
Erik Werkman
Cor van Wijngaarden

Antiquariaat Schumacher
Archief De Bezige Bij
Archief Carli Beijerman
Archief Dicky Nijkamp
Archief Gemeentepolitie Breda
Archief Henri Pilger (IISG)
Archief J.W. Regenhardt
Archief Joodse Raad Breda
Archief Het Nederlandse Rode Kruis
Archief Oud Eik en Duinen, Den Haag
Archief Remco Campert
Archief Wim van Norden
Archief Wolter Kluwer NV
Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging, Nationaal Archief in Den Haag
Collectie Karel Nijkerk
Defensie archieven, registratie en informatiecentrum
Dienst Burgerzaken Gemeente Den Haag.
Distelvinckarchief, UB UvA
Gemeentearchief Amsterdam
Gemeentearchief Epe
Gemeentearchief Den Haag
Gevangenisarchief De Koepel, Breda.
Instituut Nederlandse Geschiedenis, Den Haag
Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam (IISG)
Museum van de Nederlandse Marechaussee , Buren (Gld.)
Nationaal Archief voor Beeld en Geluid, Hilversum
Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD)
Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, Den Haag (NLMD)
Openbare Bibliotheek Middelburg
Persmuseum Amsterdam
Provinciaalse Bibliotheek Middelburg
Rijksarchief Noord Brabant
Rynbende Archief, Gemeentearchief Schiedam
Schoolarchief Barleus-Gymnasium, Amsterdam
Schrijversvereniging De Bezige Bij
Spectrumarchief, KDC Nijmegen
Stichting 1940–1945
Stichting Icodo, Utrecht
Stichting Nationaal Monument Kamp Amersfoort
Streekarchief Voorne-Putten en Rozenburg
United Press Archives, Washington DC
Zeeuws Archief, Middelburg

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 464

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 465

Personen- en periodiekenregister

Dit register heeft betrekking op het hele boek, behalve op Camperts 'Bibliografie van boeken, kranten en tijdschriften' en op de al gealfabetiseerde literatuurlijst. Hetzelfde geldt voor de lijst van geïnterviewden en de opsomming van personen van wie ik materiaal ter inzage kreeg. Vanzelfsprekend is Jan Campert alleen in dit register opgenomen als er sprake was van gepubliceerde naamsvarianten.

Aafjes, Bertus 284, 325
Aankondiger, De 166
Aarts' Letterkundige Almanak 1995 378
Achterberg, Gerrit 129, 237, 388
Ad Interim; maandblad voor letterkunde 397
Adama van Scheltema, C.S. 72, 116-119, 123, 148, 258, 379
Adama van Scheltema-Klijstra, L. 118, 379
Akker, Wiljan van den 388
Albach, Ben 229
Alberts, Johan C.P. 132, 137 154, 239-240, 267, 270
Algemeen Handelsblad 139, 145, 150, 171, 246, 345, 381
Ammers-Küller, Jo van 216
Amsterdammer, De, zie: *Groene Amsterdammer, De*
Angremond, K. d' 373, 376
Anstadt, Milo 364
Apeldoorn, J. 378
Armstrong, Louis 281
Arnoldussen, Paul 374, 383, 386, 390
Asscher, Maarten 389
Astra 266-267
Augustijn, Jo 85
Avermaete, Roger 135
Avondblad, Het 171
Avondpost, De 21, 112, 132, 154, 166, 169, 175, 250, 294, 383
Avontuur 198-199

Baars, Jan 328, 363-364, 367, 395, 399
Baart, K. 51, 373
Bader J. 372
Baker, Josephine 187, 281
Bakker, Joop 396
Barbarber 202-203, 385
Barbarossa, zie: Schröder, J.C.
Bardot, Brigitte 187
Batten, Fred 390
Baudelaire, Charles 69
Baumhauer, Apollonia J.W. von (1852-1937) zie Campert-von Baumhauer, A.J.W
Beatrix (prinses) 247
Beem, J. 32, 33, 372
Been, Joh. 68
Beets, Nicolaas 68
Beijerman, Carli 35, 39, 40, 41, 42, 370, 372
Belinfante-Belinfante, Emmy 386
Belinfante, Emmy J. 119, 211, 386
Bellanger, Claude 382
Benneker, J. 14
Benschop, Bob 373
Bergh, Herman van den 137-138, 158
Bergh, Henriëtte van den, zie: Nijkerk-van den Bergh, H
Bergh, Lydia van den 16-17, 35, 37, 372
Berg, Mieke van den 391
Berliner Zeitung am Mittag 152

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 466

Bernicke, Bob 15, 35, 36, 37, 39, 40, 41, 42, 372
Berrevoets, Cornelis 14
Berssenbrugge, H. 148, 382
Besener (Scharführer) 24
Besnyö, Eva 50, 373
Betlem, Guus 299
Beversluis, Martin 82, 91, 205, 274, 277, 376
Beweging, De 92-93
Bibeb (pseudoniem van E.M. Lampe-Soutberg) 160-162, 372, 383, 391, 397-398
Bierman, Willem 375
Bilderdijk, Willem 68
Binnendijk, D.A.M. 91, 132, 134-149, 153-154, 158, 161, 171, 222, 230, 243, 250, 278, 382-384
Binoclist, zie: Scholte, Henrik
Blankenstein, Marcus van 135, 381
Blauwe Vaan, De 205
Blavatsky, H.P. 92
Blixen, Karen, zie: Dinesen, Isak
Bloem, Ini 283, 391
Bloem, J.C. 139, 148, 158, 163, 223, 251, 260, 276, 280-284, 293, 298-299, 324, 326, 350, 357, 391-392, 394, 396, 398
Bloem, Wim 281-283
Blok, W. 380
Bloklander, Barend 297, 392
Blokzijl, Max 266
BN/De Stem 372, 398
Boddaert, Marie 89, 375, 377
Boddaert, Martha 73, 85, 87-89, 93, 111-112, 116
Bodlaender, M.L. 308
Boek en Kunst; Een internationaal maandschrift voor literatuur, kunst en theater 135, 137-141, 154-155, 381
Boelema, Hilde 391
Bogaard, Frank van den 396, 398
Bokhove, Niels 388
Bolhuis, J.J. van 119, 170
Bomans, Godfried 324, 395
Boogaard, C. 375
Boogaard, Piet 323
Boogerd, Bartel 24, 28, 30
Boon, L.P. 187, 201-202, 208, 385
Boone, A. 375
Bordewijk, F. 119, 131, 399
Borel, Henri (Hang Wang Kwak) 109, 119, 135, 227, 243, 284, 382
Borkes, Justine 96, 123-125, 374, 376, 378, 380, 382
Borrebach, Hans 268-269
Botman, Harm 382
Boudier-Bakker, Ina 201
Bouman, H.A. 394
Bouman, Harro 314, 394
Bouman, Truus 37
Bourlier, E.G.S. 371
Boutens, P.C. (Andries de Hoghe) 68, 97, 115, 121-127, 149, 178, 186, 243, 246, 251, 260, 264, 348, 380
Bouvy, A. 397
Bouvy, Joyo 343-345, 347, 397
Bouwmeester, Louis 131, 148
Bouwmeester, Ralf 35
Boven, Erica van 387
Braak, Menno ter (Menno Afbraak) 80, 91-92, 121, 136, 138-139, 141, 147, 152, 157, 159, 179, 222, 230, 232, 235-236, 240-241, 248-249, 255, 259, 267, 270-273, 283, 292, 302, 324, 376-377, 381-383, 388-390, 393
Brabander, Gerard den (pseudoniem van J.G. Jofriet) 280, 284
Braber, Helleke van den 383
Bram, Kee van, zie: Verhulst, Kee
Brasser, Johanna (Wantje, Wanne Scherre) 59, 374
Brasser, Kees 58, 374
Bredasche Courant 17-20, 21, 22, 334, 371
Bredero, G.A. 239
Brederoo, Nico J. 373
Bredow, E.A. 308
Brekelmans, F.A. 371
Briffault, Robert 306-307
Broedelet, Joekie 47, 67, 153, 157, 159-163, 188, 209, 215, 238, 245, 269, 276, 282, 288, 335, 337, 351, 353, 358, 372, 383, 391, 396, 398
Broedelet, Johan 120, 123-124, 148, 153, 159-160, 163, 170, 212, 226, 234, 266, 268-269, 282, 318
Broek d'Obrenan, Francis H.C. van den (Poel) 17, 35, 40, 370
Broek d'Obrenan, Victorine van den 370
Broekhuijs, Willem (pseudoniem Broekie) 130-134, 138, 380-381

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 467

Bronkhorst, Henny 389
Bronsgeest, Henri 247, 389
Brouwer, L.E.J. 108-110, 116, 379
Brouwers, Jeroen 391
Bruggen, Carry van (pseudoniem van C.L. Pit-de Haan) 217, 221
Brugel, Cor 23, 24, 25, 26, 332, 371, 396
Bruijne, A. de 375
Bruning, Gerard 214
Bruning, Henri 142, 322, 395
Buber, Martin 110
Bulletin Tweede Wereldoorlog 395
Bultens (handelsreiziger) 334
Bulthuis, Rico 190, 270, 272-273, 276, 284, 383, 385, 387, 390-391
Burgers, Chris 333-334, 396
Burrink, Petrus 85
Burrink, Willem 85
Busch, J.J. 36
Busy 299
Buysse, Cyriel 84
Buysse, Emile 377
Byvanck, W.G. 109
Bzzlletin 377, 390

Caland, Adriana 77
Calis, Piet 359, 398
Calvijn, Johannes 54
Campaert, Giezebrecht, 52
Camper, Peter 52
Campert, Annemarie M.C. 53, 72, 77, 116
Campert, Herman Marie (Tuk) 53, 65, 73, 77, 116
Campert, Jan (1847-1917) 53,63, 73, 144
Campert-van Hall, Johanna 46, 52, 55, 56, 85, 105, 116, 282-283, 288, 318, 336, 339-340, 342, 344, 347, 350-351, 353, 355-358, 397-398
Campert, Maurits H.W. 53, 116
Campert, Petrus Remco 49, 51-53, 55, 56, 65, 74, 75, 77, 86-87, 104-105, 116
Campert, Petrus Remco (1840-1877) 53
Campert, Remco 7, 41, 83, 98, 114, 160, 162-163, 170, 188, 215, 233, 282-283, 288-289, 300-301, 315, 331, 334-335, 349-351, 353-355, 359-360, 372, 376, 379, 384, 386-387, 391, 394-396, 398
Campert, Wilhelmina Apollonia (Apo) 53, 72, 77, 116, 218, 249, 258
Campert, Willem 53
Campert-von Baumhauer, A.J.W 53, 63
Camphuis, B. 297
Canfield, Dorothy 397
Cannegieter, H.G. 269, 375
Cannegieter, J.P. 74, 76, 92, 108, 375
Carelsen, Fie 148, 176, 191
Carmiggelt, Jan 274, 296, 298
Carmiggelt, Simon (Kronkel) 7, 174-175, 262, 294-298, 333, 361, 384, 390-392
Casanova, Giacomo 153, 383
Cats, J. 299
Cédée, H.W., zie: Douwes, H.W.C.
Centraal Blad voor Israelieten in Nederland 139
Chaplin, Charlie (Charles)192
Charivarius (pseudoniem van G.J. Nolst Trénité) 108
Chasalle, Fred., zie: Wessem Constant van
Chen, Salma 379, 381-382
Chesterton, G.K. 170, 268
Chrispijn, Louis 206
Cijsouw, Kees 373
Cinema & Theater 162, 254, 317-319
Cleindert, Madeleine 37
Coëlho, Maurice Bernard 271-272
Coenen, Frans 302, 393
Coenen, Henny 37
Collin, Maria (Darja) 158
Comoedia 239
Conrad, Joseph (pseudoniem van Teodor Jozef Konrad Korzeniowski) 338
Coolen, Antoon 83-84, 213
Corelli, Marie 338
Cornelissen, Fons 31, 372
Cornelissen-Verhoeven, Maria 31
Corsari, Willy (pseudoniem van W.A. Schmidt) 77, 151, 158, 163, 191, 209, 211-217, 226, 234, 240, 247, 266, 279-280, 288, 305, 317, 353, 383-387, 391, 398
Costa, Isaac da 68
Coster, Dirk 220
Coster, Niek L.H., zie: Scholte, Henrik
Couperus, Louis 68, 118
Couvée, Marinus 158
Cpt (= Jan Campert) 70, 178, 383-384
Cramer, Rie 279
Creutzberg-Bleeker, Augusta 398
Crt. (= Jan Campert) 220

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 468

Criterium 359
Critisch Bulletin 175, 213, 217, 238, 386, 395
Cuypers, F. 399
Cysouw, Hubrecht 78,81

Dag, De (nieuwe) 130-134, 138, 145, 381
Dagblad van Gouda 129
Dagblad van Noord-Brabant 19, 21
Daily Mail 203
Dalen, Dirk van 379
Dam van Isselt, Lucy van 57
Dante, Alighieri 357
Debrot, Cola 292
Defresne, August 243-244, 246
Dekker, Cor 58
Demets, Bob 274
Dessel-Poot, Marie van 239
Deterding, Henry 303
Deutsche Zeitung für die Niederlanden, Die 323
Deyssel, Lodewijk van 113, 135, 177
Deze Week in Den Haag 296-298, 374, 392
Dibbits, familie 63
Dickens, C. 323, 339, 354
Diederichs, E. 85
Dieleman (onderwijzer) 62
Dieleman, Dingemanse, Ans, zie: Dingemanse, Ans
Dieleman, W.J. 83
Dijk, C. van 389, 394
Dijk, Diana van 386
Dijk, Ko van 170, 268
Dijt, M.D. 303
Dinesen, Isak (pseudoniem van Karen Blixen) 342, 397
Dingemanse, Ans 373-374, 376, 399
Dinger, Jan 378
Dinger, W.N. 198
Divendal, Joost 386
Doesburg, Theo van (pseudoniem van C.E.M. Küpper) 95, 157
Domburg, A. van 304
Donker, Piet 327-330, 364, 393, 395
Donkersloot, N. (pseudoniem Anthonie Donker) 76, 85, 91, 134, 188, 201, 217, 233, 248, 260, 302, 323, 359, 377-378, 385, 395
Dood, C. de 239
Doolaard, A. den (pseudoniem van C. Spoelstra) 54, 80, 152, 205, 213, 373, 388, 392, 396
Dordtsche Courant, 22
Dorleijn, Gillis 388
Dorna, Mary (pseudoniem van M.J. Tenkink-Stoppelman) 283
Douwes, H.W.C. (pseudoniem H.W. Cédée) 214
Dowson, Ernest 253, 256-257, 318, 323, 389
Doyle, Arthur Conan 189
Drooge, Samuel van 122, 127
Dubois, A. 322
Dubois, Pierre 284, 391
Duinkerken, Anton van (pseudoniem van W.J.M. Asselbergs) 84, 205, 251-252, 280, 324
Duyvenbode, Cornelis (broer Cor) 122
Duyvis, J.H. 51, 52, 53, 56
DWI 382

Eeckels, Guido 264, 390
Eeden, Frederik van 68-69,72, 74-76, 89, 92, 95-97, 100, 107-110, 116-117, 126, 231, 375, 378-379
Eekhout, Jan H. 267
Ees, Annie van 150, 170, 176, 226, 268
Ees, Erik van 392
Ees, Jan van 119, 123, 150, 159, 170, 212, 225-227, 266, 268, 279, 290, 293, 390
Eewijck, Egbert 377
Eggels, Hanneke 377
Effen, Justus van 182
Eggink, Clara 79, 158, 163, 174-175, 215, 223, 253, 257-258, 276-277, 280-284, 288, 293-294, 298, 310, 318-321, 324-326, 332, 337, 350, 358, 384, 389-391, 394-395, 398
Eggink, Wim 319
Eichmann, A. 365
Eigen Haard 375
Einstein, Albert 170, 268
Eisenstein, Sergej 226
Elckerlyc 82, 83, 376
Elias, E. (ws. ook Jean Flaneur) 190-191, 226, 268-269, 295, 385, 390
Ella (klasgenootje) 67
Elring, Gustaaf, zie: Heyting, August
Elro, H. van, zie: Houwink, Roel
Elsäcker, Jan Jacob van 62, 72
Elsäcker, J.A.C. van (Koos) 72-73, 75, 77,

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 469

105, 116, 120-121, 126-127, 269, 380
Elsevier's (Geïllustreerd) Maandschrift 61, 118, 126-127, 134-135, 169, 175, 256, 389
Engelman, Jan 157, 205, 209, 237, 260, 304, 323, 325, 362, 386, 388-390, 397
Enno van Gelder, H.A. 109
Entrop, Marco 381
Erts Letterkundige Almanak 114, 147, 153, 169, 246, 382
Essen, Hein von 226
Ewers, Hans Heinz 260
Eyk, Caro van (pseudoniem van G.E. Taytelbaum) 284
Eyk, Henriëtte van 226, 294
Eysselsteijn, Ben van 20, 77, 108, 128-132, 137-139, 152, 154, 157, 159-161, 166, 170, 174-175, 180, 190-191, 212, 224-225, 227, 266-270, 276-277, 284, 294-295, 322-323, 380, 384-385

Faase, K. 47, 375
Faassen, Sjoerd van 393
Fabricius, Joh. 119, 217
Feith, Jan 170, 268
Fénéon, Felix 202, 385
Fenneman, Gien 142-146, 149-151, 153, 220, 382
Feuchtwanger, Lion 233
Fischer, Franz 279
Flaneur, Jean (ws. pseudoniem van E. Elias) 268
Flemer, Johnny 41
Floris V 51
Fokker, Herman 16, 35, 42
Fontaine Verwey, B.C. de la 381-382
Fonteintje, 't 149
Fontijn, Jan 378, 380
Forest, Ellen (pseudoniem van L.M. Piers-on-Franssen) 266
Forum 222-224, 232-233, 240-241, 248, 272, 393
Foty, Tom 392
Fouché, Pascal 393
Francois, J.H. (pseudoniem Charley van Heezen) 123
Frank, Alex 234
Frank, Anne 313
Frankemölle, Wenzel 108
Fraser, G.H. 371
Freud, Sigmund 46, 64
Frijtag Drabbe Künzel, Geraldien 397
Frijters, Wim 32-33, 372
Froissart, Jean 168-169

Gabriëlse, Willem 373-375
Gans, Jacques 284, 291-292, 392
Gast, Leentje 50, 60, 63, 80, 84, 287-290, 292-293, 317, 391
Gasteren sr., Louis van 228
Geheelonthouder, De 205
Gelder, Henk van 386, 389, 392
Gelre, Henk van (pseudoniem van H.Th.M. Jansen) 366-367, 399-400
Gemeenschap, De 47, 199, 205, 237, 385
Genestet, P.A. de 68
Gerhardt, Ida 284
Gerhardt, Truus 284
Germanic Review 381
Gerritsen, G. 31
Gestel, Ad van 31
Getij, Het 112, 129, 136-137
Gezelle, Guido 68, 231
Ghandi, Mahatma 196
Gide, André 135
Gids, De 113, 313
Gier, C.J. de 28-29, 371-372, 380
Gilhuys, Charles 227
Gilhuys, Rie (Maria) 152-153, 158, 227
Gilliams, Jenny 191
Gillon, André 141
Giltay, H. 108
Ginneken, Jacques van 109
Goebbels, Joseph 236
Goedegebuure, Jaap 381
Goedewaagen, Tobi 294, 304-305, 307, 322, 325
Goedhart, Frans 296, 346, 392
Goedhart-Becker, J.M. 76
Goedhuys, W. 294, 303, 321
Goes van Naters, M. van der 90-91, 96-98, 104, 377-378
Goey, Tiny de 298
Gogh-Kaulbach, Anna van 188
Goossens, Hans 371
Gorter, Herman 90, 94, 97, 324
Goseling, C.M.J.F. 28
Gossaert, Geerten (pseudoniem van F.C. Gerretson) 149, 243

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 470

Gotschalk, Johan 274
Graaff, Chris de 132, 145, 150-151, 153-154, 171, 222, 240-241, 246, 277, 318, 389
Graaff-Paauw, Enny de (Enny Binnendijk-Paauw) 145, 146-147, 149, 151-154, 171, 240-241, 375
Grafstede, Geertje 53
Graumans, A.A.L. (pseudoniem Dré) 21
Gravesande, G.H. 's- (G.H. Pannekoek, Hein) 119, 135, 257, 261, 298, 312-313, 326, 358, 389, 395
Greshoff, Jan 149-150, 156, 218, 221-223, 260, 292, 302, 375, 387, 390, 393-394
Groene Amsterdammer, De 103, 108-109, 117, 128-129, 134, 153, 242-243, 250, 278, 283, 379, 382, 385
Groenevelt, Ernst 157-158, 212, 226, 246, 267, 298, 393
Groot Nederland 118, 201, 223, 237, 302-303, 393, 396
Gruyter, Jos de 119
Gulden Winckel, Den 79, 141, 149, 156, 169, 257, 262, 326, 358, 376, 382, 388, 395
Güthe (kampcommandant) 341
Gutkind, Erich 110

Haagsche Courant 21-22, 151, 166, 169, 171, 175, 294, 383, 385, 391
Haagsche Volk, Het 1666
Haan, Jacob Israël de 108-109, 221
Haffmans, F.J. 381
Haghe, Adolf ter (pseudoniem van J.A. Koch) 231, 244
Haighton, Alfred 124, 130, 275-276, 321, 380, 395
Haighton, J.G. 130
Haighton, Willem 130, 133
Haje, Chr. F. 64
Hakenkruis, Het 275
Halbertsma, Marlite 385
Hall, Herman van 52
Hall, J.N. van 69
Hall, Johanna Maria Anna van, zie: Campert-van Hall, Johanna
Haller, Martin 85, 306-307
Ham, Jan van 322
Hammacher, A. 50, 373
Handelsblad, Het 375
Hans, Doe 21, 119, 170, 207, 268
Hanssen, Léon 381
Hardenberg-Mulder, Gerda, zie: Mulder, Gerda
Hart Nibbrig, Ferdinand 61, 70
Hartmans, Rob 379
Hattem, P. van 273
Haye, Jan 395
Hazeu, Wim 383, 386, 388, 393
Hecke, P.G. van 135
Heezen, Charley van, zie: Francois, J.H.
Hegel, F. 91, 95
Hegeman, Hendrik 14
Heijermans, Herman 182
Heijt, Willem 62
Heine, Heinrich 298
Helikon 246, 251, 298
Helman, Albert (pseudoniem van Lou Lichtveld) 205
Helmers, Jan F. 68
Hem, Piet van der 390
Henny, Bart 12, 35-37, 40-43, 372
Hermans, W.F. 201, 283
Herreman, Raymond 149-150, 257
Herwijnen, Jan van 284
Heyningen, L. van 287
Heyting, August (pseudoniem Gustaaf van Elring 220-221, 387
Hijkman, G.R., zie: Loeb, Willem
Hilten, Hans van 35, 42
Hire, Jean de la (Adolphe d'Espie de la Hire) 306-307, 321, 342
Historisch Nieuwsblad 377
Hitler, Adolf 16, 133, 186, 197, 259-260, 271, 274-275, 301, 304, 308, 332-333
Hobbema, Meindert 202
Hoek, G.H. 75
Hoekstra, Han (Hks) 20, 22, 166, 170, 179, 200, 209, 212-214, 219, 229, 252-254, 269, 284, 318, 320, 325, 330-331, 344, 346, 359-360, 376, 384, 386-387, 396-397
Hoekstra, Poetje 320
Hoet Parson, W.H. ten 187
Hoets, Hans 41-42, 372
Hofdijk, W.J. 68
Hofland, H.J.A. 392
Hofmannsthal, Hugo von 203
Hofstad, De 164, 166
Hoghe, Andries de, zie: Boutens, P.C.
Holdert, Hendrikus (Hakkie) 131, 134

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 471

Hollander, Maria den, zie: Maria Nijkamp-den Hollander
Hollands Weekblad voor België 385
Hollandsche Revue, De 151, 211-212, 217-218, 233, 386-387
Hollandsche Spectator 182
Holthuizen, Radboud 394
Holtrop, Aukje
Homerus 99
Hooft, P.C. 68
Hoogh, G.J.M. de 23, 371
Hoogh, Pieter de 202
Hoornik, Ed. 250, 279, 344-345, 389, 395, 397, 399
Horatius, Q.H.F. 256
Horst, Tonny van der 280-283, 331, 390-391, 394, 396
Houkes, Jannes 377
Houtekamer (onderwijzer) 62
Houten, C.J. van 269
Houwink, Roel (pseudoniem H. van Elro) 91, 94, 118, 124, 128-129, 134-135, 137-138, 154, 162, 212, 381
Houwink ten Cate, J.Th.M. 367-368, 400
Hoyer, Th.B.F. 303
Huebner, F.M. 135
Hugenholtz, Paul 294
Huibregtse, Janetje 77
Hulsekamp, J.T. 317
Hulshoff-Pol, W. 199, 385
Hulsteyn, W.B.D. 132
Hünd, Johannes 165-167, 171, 301, 305
Hünd, Piet 165-167, 171
Hussem, Willem 284, 298, 323, 325, 398 336-337, 341, 344, 350, 395
Huszár, Vilmoz 123, 157, 200
Hylton, Jack 281

Ivens, Joris 50, 373
Imago; Zeitschrift für Anwendung der Psychoanalyse auf die Geisteswissenschaften 64
Ivoie, Paul d' 68

Jaarboek Letterkundig Museum 379, 381
Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde 380
Jacobus, Chr. 29
Jager, Henk de 378
Jansen, H.Th.M., zie: Gelre, Henk van
Janssen, Miek 238
Jas, Martijn 371
Jonge, A.A. de 303-304, 390, 393
Jong, A.M. de 161, 188, 197-198, 213, 220, 328, 383, 395
Jong, Dirk de 294
Jong, Liesbeth de 372
Jong, Loe de 310, 363-368, 371-372, 390, 399
Jong, Mels de 383, 395
Jonge, Lou (pseudoniem Lou Vleugelhof) 8, 370
Jordaan, L.J. 267
José, Willy 268
Journalist, De 16
Joziasse-Theune, Marie J. 58-59, 62, 72-73, 76-77, 376
Juliana (prinses) 184

Kaart, Johan 353
Kafka, Franz 235, 388
Kalff, Gerrit 91, 94, 109, 135, 377-378
Kampen, P.N. 112, 113, 379
Kampers, Henk 373
Kan, Wim 279
Katan, Ina 38, 329-330, 334, 365, 369, 396
Kate, Johanna Berendina ten 53
Keizer, Madelon 392, 400
Kelder, J.J. 394
Kelk, C.J. 77, 142, 205, 376
Kellenaers, A.P.K.H.J. (pseudoniem Uiltje) 21
Kerkblad Hervormde Gemeente Gereformeerde Kerk Westkapelle; Samen op weg 375
Kernkamp, G.W. 108
Kettmann, George 226
Kikkert, J.G. 390
Kivit, John 68
Klabund (pseudoniem van Alfred Henschke) 69, 234
Kleerekooper, A.B. 182, 385
Klein, Nicolaas 176, 384
Kloos, Willem 68, 72, 75, 94-95, 107, 121-125, 129-130, 148, 169, 188-189, 231, 258, 264, 321, 339, 388
Kloos-Reyneke van Stuwe, Jeanne 122, 124, 216
Knappert, Dicky 35, 37, 41-42
Knuvelder, Gerard 135
Koch, J.A., zie: Haghe, Adolf ter

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 472

Koetsier, Jan 35
Kolff, A.Q. 322
Koning, Johan 119, 151, 211-212, 217-218, 244
Kooiman, K. 68
Koops, Corian 386
Koot, Marie 386
Kooy, John 269-276, 382, 390
Kooijman, P.A. 274, 390
Korsman, Nathalie 375
Korteweg, P.G.J. 255
Kossmann, Alfred 392
Koster, Ans 344
Koster, C.J. 268
Koster, Simon 123, 135, 226, 304
Kotälla, J.J. 346
Kousemaker, C. 14
Kouwenhoven, G. 396
Kranenburg, A.G. van 324
Krishnamurti, I. 89, 91
Kroesen, Greet (zie Greetje Stols)
Kroniek, De 187, 239, 267
Krul, Jack 224, 274, 387
Kuiper, Tjakko 191
Kuyle, Albert (pseudoniem van L.M.A. Kuitenbrouwer) 205, 221

Laan, K. ter 98
Laan, Meta ter 98, 100, 121, 127, 378
Laatste Kampkrabbels 96
Lakmaker, Henriëtte 386
Lammers, Bep 36
Land en Volk 120
Landsdorp, A. (pseudoniem van Govert Meerburg) 358
Lankhorst, Otto 398
Lapidoth, Frits 119, 135, 148
Lasker-Schüler, Else (Prinz Jussuf von Theben) 139-140, 381
Last, Jef 180
Laurentius, Victor 397
Leck, Bart van der 95
Leeuw, Peter de 372
Leeuw, A.J. van der 285, 310, 327, 329-330, 362-368, 394-395, 399-400
Leeuw, J.J. van der 90
Leeuw, Koos van der 90-92, 96
Leeuwen, W.L.M.E. van 374
Léhar, Frans 185
Lehmann, L. Th. 298
Lehning, Arthur 50, 373
Leidsch Dagblad 171
Leijerzapf, Ingeborg, Th. 382
Lek, C.J. van der 384
Lek, H.Th. Cornelis, zie: Scholte, Henrik
Leopold, J.H. 68, 97, 219, 251, 305-306, 387
Leopold, R. 60, 84-85, 264
Levisson, Heske 36-37, 38, 41, 372
Leyh, Annemarie 373
Leyh, Remco 373, 384
Lewin, Lisette 396
Lichtenberger, W. 161
Lichting 357-358
Liepmann, Heinz 197
Lievense, Jan 62
Lieverse, Jaap 376
Ligtenberg, Lucas 379, 392
Lili. Mondain weekblad voor iedereen 268
Limburg, L.G.A. van 133
Linssen, Céline 382-383
Literama 384
Locher, (geschiedenisleraar) 36
Loeb, Wilhelm (pseudoniem G.R. Hijkman) 135, 140-141, 268-269, 381
Loeb, Wouter (Walter) 170, 269
Loenen, Thijs Ch., zie: Scholte, Henrik
Lokhorst, Emmy van 151, 217, 239, 260, 269, 294, 387
Loon, Chat van (Carolus) 27-31, 329, 340-341, 344, 346, 371
Loon, H. van 119
Loon, Jaan van (Adriaan), 30-31, 33, 329, 371-372
Loon, Nel van 31, 329, 371
Looy, van (uitgever) 142
Lubberhuizen, Geert 314-315, 394
Ludwig, Emil 135
Luger, Johan 132
Lugt Melsert, Cor van der 123, 150, 156, 159, 170, 176, 226
Luns, Huib 135, 275
Lutkie, Wouter 399

Maas, L.H. 377
Maas, Willem 392
Maclaine Pont, Anne 313-314
Made, Jan van der 398
Male, Toos van der 374-375
Man, Herman de (pseudoniem van Salo-

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 473

mon H. Hamburger) 76, 129, 154, 205, 213, 376, 380, 386-387
Manders, Jo 239
Manen, W.H.R. van 132
Mann, Thomas 179, 187, 260
Mannoury, Gerrit 110
Manteau, Angèle 391
Marcus, Nel 101, 379
Margadant, S.W.F. 395
Marsman, Hendrik 119, 129, 132, 136-138, 147-148, 152, 205, 230-231, 233, 246, 250, 381
Martin, Hans 226, 266
Masker, Het 123, 226
Mata Hari (M. MacLeod-Zelle) 208
Matin, Le 202, 307
Matthes, Hendrik G. 378
Mauriac, Maurice 397
May, Karl 58, 62, 68
Mayer, Henri 386
Meegeren, Han van 157
Meer de Walcheren, Pieter van der 135
Meester, Johan de 68, 170, 201, 268
Meeussen, Lex 153
Megchelen, P.J. van 294
Meijer (Schwencke), Arie 166-167, 171, 269, 284-287, 293, 294, 296-298, 301, 303, 305-310, 313, 321, 333, 384, 391, 393
Meijer, Arnold 28, 363-364, 398
Meijer, Jan 284-285, 296, 298
Meijer, Wybo 147-148, 243
Meijer-Wichman, Clara, zie: Wichman, Clara
Melle, Marius M. 393
Melville, Herman 234
Mérode, Willem de (pseudoniem van W.E. Keuning) 76, 135
Meulen, Maaitje van den 60
Meurs, Tine van 215, 386, 387, 391, 398
Michilsen, Frans 29
Michowitz, M. 330
Meijer, Jan 286
Middelburgsche Courant 64, 75, 112, 376-377
Mijn Eigen Tijdschrift 269
Mijnssen, Frans 156, 322
Mill, Jakoba (Koos) van 362
Mill, Willem van 80
Mill-Verhulst, Miene van (Miene van Bram) 79-80, 376
Minco, Sara (Marga, Selma) 18-20, 371, 396
Minderhoud, Jaap 374
Minderhoud, Jan (Jan de Roeier) 46-47, 56, 66
Minderhoud, Johanna 57, 59
Minderhoud, Johannes, 79-80
Minderhoud, Liene 60
Minderhoud, Pitronella 56, 374
Moens, Wies 135
Moerkerk, Hans 267
Mol, Ineke 362, 399
Mol, Jan 362
Molier, G. 393
Moll, Maria 122
Mondain Den Haag 159, 164, 268-269, 271
Mondaine Weekblad, Het 268
Mondriaan, Piet 95
Montaigne, Michel de 385
Montessori, Maria 92
Moody (familie) 41, 315, 335, 351
Moody, Kees 335, 351, 396, 398
Moody, Mary 334, 353
Moor, Christiaan de 157
Morriën, Adraan 284
Mulder, Gerda 97-108, 110-112, 115-116, 121, 127, 130, 142, 154, 378-379
Mulder, Gerard 392
Müller (onderwijzeres) 62
Multatuli (pseudoniem van Eduard Douwes Dekker) 9, 100, 111
Mussert, A. 271, 275
Mussolini, Benito 125, 133, 195

Naeff, Top 108, 153, 217, 226
Nahuys, Alice van 136
Nationale Dagblad, Het 28
Nassau Noordwier, H.J. 76
Nederland 60, 151, 169, 232, 236, 388
Nederlandse letterkunde. Driemaaandelijks tijdschrift 389
Negri, Pola 187
Neue Rundschau 179
Nève, Jean (Edouard) de 294
Nico (Duitse grenswacht) 29, 32, 329-330
Nicolaas II (tsaar) 197
Nielsen, Asta 187
Nieuwe Courant, De 115, 169, 242, 379
Nieuwe Eeuw, De 209, 237, 259
Nieuwe Gedachte, De 90

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 474

Nieuwe Gids, De 123-125, 129-130, 380, 385
Nieuwe Haagsche Courant 166, 371
Nieuwe Rotterdamsche Courant 19, 37, 80, 139, 141, 148-149, 166, 170-171, 232, 235, 237-238, 240, 247-248, 250, 255, 264, 277-278, 283, 302-303, 333-334, 367, 380, 382
Nieuwe Taalgids, De 384
Nieuws van den Dag, Het 131
Nieuwsblad voor den Boekhandel 204, 388
Nieuwsbron, De 8, 22, 38, 79, 145, 167, 169-181, 183, 185, 188, 191-193, 195, 197, 203, 206-209, 212-213, 217-219, 222-225, 229-230, 232-235, 237-238, 247, 263-264, 266, 277, 297, 327, 329, 376, 381-382, 384-389, 396
Nieuwsgier, De 20, 165-171, 175-176, 179, 198, 217, 219-220, 232, 285-286, 301, 305, 371, 382-385, 387
Nijdam, Jan 395
Nijhoff, Martinus (Pom) 135, 138, 142, 149, 157-159, 243, 260, 284, 302, 375, 382, 389-390
Nijkamp, Dicky 17-18, 20, 33, 34, 332, 354, 370-371, 396
Nijkamp, Maria (Miep) 18, 21-22, 33, 333-334, 337, 340-342, 347, 350, 356, 375, 396-397
Nijkamp, Martien (Tiem) 14, 17-20, 22-26, 30-31, 33-35, 38, 166, 170, 269, 327, 329-330, 333-334, 336, 338-339, 341, 344, 346-350, 368, 371-372, 400
Nijkamp, Rudy 20, 33-34, 371, 396
Nijkerk, Bob 65-67, 72, 94, 146, 149, 243, 350
Nijkerk, Karel 66, 375
Nijkerk-van den Bergh, Henriëtte (Han) 66-67, 350, 375
Nijkeuter, H. 380
Nijlen, Jan van 224
Nijnatten-Doffegnies, H.J. van 397
Nikisch, Lother, zie: Scholte, Henrik
Nitchowitsch, Marcus, zie: Nitzowisch, Max
Nitzowisch, Max 38, 329-330, 369, 396
Noordam, A.J. 286, 295-296, 391, 396
Noppen, Van (amateurfilmer) 35
Nord, Max 175, 286, 294-296, 298, 310, 323, 326, 333, 387, 391-392, 394-395
Norden, Wim van 286, 295-296, 298, 308, 310, 323, 333, 337, 389, 392-393
Noto Soeroto (Raden Mas) 225-226
Nouvelles Littéraires 141-142
NRC Handelsblad 389, 391
Nu. Algemeen Maandblad 161-162
Nypels, Charles 138, 146, 148, 151, 243

***O**chtendblad* (van *De Avondpost*) 166
Oever, Annie van den 385
Oldenburg Ermke, Frans van (pseudoniem van F.A. Brunklaus) 397
Olink, Hans 375
Omar Khayyam 158
Ons Eigen Tijdschrift 269
Ons Zeeland 56, 59, 62, 68-70, 73, 169, 219, 374
Oog in 't Zeil, Het 386
Oorput, Petrus van 371, 396
Oosterbeek, Nico 115, 242, 379
Opel, Fritz von 184
Optima 392
Opwaartsche Wegen 129, 380
Orpheus 116-118, 148
Ort, W.J. 307
Ortt, Felix 89, 108, 377
Ostaijen, Paul van 198, 234, 241
Oswald, Victor A. 381
Oversteegen, J.J. 387

Paijmans, Rien 397
Paape, Harry 394
Pannekoek, G.H., zie: Gravesande, G.H. 's-
Panorama 170, 231, 26, 388
Parelduiker, De 375, 381
Parool, Het 174, 262, 285-286, 295-297, 310, 314, 316, 333, 346, 361, 384, 390-391
Pauly, Max 348
Pauwels, Francois (Pauwels Euphemisticus) 155, 221, 231, 266
Peeters, Jeanette (Zwarte Jeanette) 29-30, 32-33
Peignot, Charles 141
Perk, Jacques 68, 72, 231
Permys, Martin, zie: Premsela, Martin
Perron, E. du 136, 190, 198, 222-224, 232, 234-235, 258, 283, 290, 302, 385, 387, 389, 391, 393
Pijper, Willem 132

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 475

Pilger, Henri 378
Pinter Mindess, Veronica 381
Pisuisse, J.L. 191, 269
Plas, Michel van der 395
Plasschaert, A. 108, 119
Plato 91
Plemp van Duiveland, L.J. 119
Poel, zie: Broek d'Obrenan, Francis H.C. van den
Poel, Alb. van de 397
Poel, J.E.A. van de 294
Polak, Bob 379
Polak, J.A. 372
Polak Daniëls, A. 15-16
Polak, Fifi 100-101, 121, 142-143, 378-379, 382
Polak Daniels, G. 16
Polak Daniëls, L. 16
Porché, Francois 245
Pothuis-Smit, Wilhelmina 205
Praag, Siegfried van 139
Praas, Jan 359
Prakke, Henk 380
Prange, J.M. 298
Premsela, Martin (pseudoniem Martin Permys) 76, 119, 135
Prins, Arij 68
Prisma 136, 148
Propria Cures 112-113, 115, 120-121, 123, 125, 128, 137, 139, 141, 152, 231, 244, 379-382
Provinciale Zeeuwse Middelburgsche Courant 81-83, 376-377
Putman, Gerda 37

Querido, Israël 68, 161

Raalte, Constance van 15-17, 27, 35, 36, 40, 41, 42, 370, 372
Raalte, Ernst van 37-38, 109, 119
Raalte, Frans van 13, 15-17, 22, 27, 30, 35-36, 38-43, 44, 67, 330, 332, 334, 336, 338, 369, 372-373
Raalte, Frits van 16, 37-38, 41, 119, 336
Raalte, Gertie van 170
Raalte-Simons, H. van 170
Raalte-Simons, Ida van 120
Raalte, Joop van 16-17, 36-37, 40, 42
Raalte, Liesbeth van 34
Raalte, Martin van 120
Rang, Florenz 110
Rappard, Ernst Ridder van (Bertus) 275
Raster 389
Rathenau, Walther 110
Regeneratie; Tijdschrift voor Praktisch-Idealisme 88-91, 93-97, 99, 103-104, 108, 111-112, 118, 129, 134, 242, 376-377
Regenhardt, J.W. 383, 387
Remarque, Erich Maria 217-218
Renaters de Meulenmeester, J. 341
Renders, Hans 10, 15, 372, 374, 377-378, 382, 385-387, 390-391, 393-394
Rengers Hora Siccama, Anna 52
Rensburg, J.K. 135, 140-141, 148, 260, 270, 381
Residentiebode, De 166
Resseux, P.A. 298
Reus (dominee) 63, 74
Revis, M. (pseudoniem van Willem Visser) 180-181
Reyneke van Stuwe, Jacqueline 188
Reyneke van Stuwe, Jeanne, zie: Kloos-Reyneke van Stuwe, Jeanne
Rheenen, Jan van 277, 319, 332-333
Riemens, Wim 373
Riezebos, C. 19-20, 22
Rijk der Vrouw 318
Rijpstra, J. 400
Rilke, Rainer Maria 274
Rimbaud, A. 341
Ritter, P.H. 79, 128, 205, 376
Robbers, Herman 68, 135, 136, 381
Roede, Jan (Jan Roëde) 284, 295, 298, 391-392
Roelants, Maurice 149
Roelse, Kees 78
Roelse, Leune 66-67
Roelse, Marie 78
Roland Holst, Adriaan (Jany) 85, 93, 113-114, 136, 148-149, 157-159, 243, 258, 260, 281, 284, 324, 344, 377, 391
Roland Holst-van der Schalk, Henriëtte 66, 94, 97, 188, 231, 237, 269, 324
Romein-Verschoor, Annie 218
Rooijen, Andries van (Ries van Rôôie Neele) 55, 74
Roos, Bep de 142, 151, 157
Roos, S.H. de 243
Roosenburg, P. 217

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 476

Roothaert, A. 307
Rooyen, Marie van 56
Rooyen, Piet van 374
Ros, Martin 367
Rosener, A.E.E. 14, 23-25, 27, 34, 332, 350
Rost, Nico 109, 235
Rostra Gymnasiorvm 88, 91-92, 112, 115, 118, 129, 134, 377, 379
Rotterdammer, De 19, 371, 394
Rotterdams Dagblad 112
Rotterdams Jaarboekje 381
Rotterdamsch Nieuwsblad 19, 22, 381
Rost van Tonningen, M.M. 294, 296, 321
Royaards, Willem 148, 150, 170, 268
Ruijters, T. 394
Ruim Baan 399
Rutten, Felix 76
Rutten, Gerard 152
Ruys, Cor 150, 156, 159, 170
Ruys, Willem 14
Rynbende; Blijmoedig Maandblad 169, 204-205

Sadee, J.A.M. 400
Sagitarius 273
Saint-Exupéry, Antoine de 230
Salomons, Annie 76
Samuel, Adeila 34
Samuel, Henry 34, 372
Sanders-Herzberg, Liesbeth 138
Santbergen, Hans 371
Schalk, Henriëtte van der, zie: Roland Holst-van der Schalk, Henriëtte
Scharten, Carel 68
Scharten-Antinck, Margot 68
Scheepmaker, H.J. 283
Scheffer, H.J. 381
Scheler, Max 110
Schenk, Bram 85
Schenkhof, J. 273
Schevichaven (pseudoniem Ivans) 226
Schiereck, G.J. 373, 376
Schilp, Cor 226
Schilt, C.M. 381
Schnitzler, Arthur 136, 153, 235, 381, 383
Schoenmaekers, M.J. 91, 95, 378
Scholte, Henrik ($, Henne, Binoclist, Niek L.H. Coster, Sestertius, H.Th. Cornelis Lek, Thijs Ch. Loenen, Lother Nikisch, Leoni H.H. Sterck) 47, 76, 88, 90-92, 94-97, 99, 101-102, 105, 112-113, 119-128, 134-143, 145-148, 150-153, 155, 157, 195, 219-220, 222, 224, 226, 230, 242, 269, 277, 374, 377-383, 387
Scholte, J.H. 226
Scholte, Tatja 381
Scholte, Wido 381
Schoo, Annemarie 15, 36, 40
Schoon, Jaap 370, 395
Schouten, Martin 371
Schouten, Wim 394
Schouw, De 254, 286, 310, 322, 325, 393-394
Schram, Wout 35, 39, 40, 42
Schröder, J.C. (pseudoniem Barbarossa) 131-134, 205, 267
Schröder, Sierk 157
Schulten, C.M. 367
Schweizer, Stephanie 37
Sestertius, zie: Scholte, Henrik
Shakespeare, W. 253, 323, 336
Sic 367, 399-400
Sighem, Piet van (Piet Let, Piet van den Wagenmaker) 59-60
Simons, L. 119, 169-170, 268, 384
Slakker-van Rooyen, Marie 374-375
Slauerhoff, J.J. 139, 158-159, 236, 253, 284, 386, 388
Sluizer, Max 273
Smeding, Alie 216, 266, 387
Smeets, Jos 371
Smeets, Roeland 378
Smeulders, C.A. 371
Smid, Gioia 394
Smit, Adalbert 275-276, 287
Smit, Gabriël 324, 353-354
Smit, W.A.P. 91, 134, 377
Snapper, Johan P. 371
Snoek, Kees 387
Sociale Voorzorg 113
Socialistische Gids, De 117-119
Sötemann, A.L. 398
Spaans-van der Bijl, T. 394
Speenhoff, Koos 108, 170, 268
Spengler, Oswald 93, 113
Spier, Jo 267
Spierdijk, Jan 340, 342-343, 397
Spijkers, P. 399
Springer, Ralf 76, 170, 268

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 477

Staal, Karel van 133, 381
Stalin, Joseph (pseudoniem van J.W. Dschugaschwili) 196, 279
Stapert Eggen, Marijke 255, 261
Steffensen, Ester 291-293
Stem, De 255, 262, 298
Sterck, Leoni H.H., zie: Scholte, Henrik
Stevens, Tonny 225
Stijl, De 95, 157
Stokvis, Benno 113
Stols, Greetje 310, 337-340, 343-346, 350, 395, 397
Stols, A.A.M. 146, 149, 243, 255, 261-262, 269, 294, 298, 310, 320-321, 326, 336-337, 339, 345, 358, 389, 393, 395, 398
Storm, 333
Stöwsand, Willy 14, 23-29, 33, 332, 334, 370
Strengholt, A.J.G 225, 229
Sternheim, Elisabeth 289-290, 391
Streuvels, Stijn (pseudoniem van F.P.M. Lateur) 170, 268
Stroman, Ben 180-181, 241
Stroomingen 129
Suchtelen, Nico van 299-300, 373-374, 392
Swarth, Hélène 68, 69, 124
Swaving (bibliothecaris) 68
Syberg, Hedda 393

Tagore, Rabindranath 92
Telegraaf, De 19, 131-134, 139, 191, 214-215, 235, 239-240, 355
Tellegen, A. 343
Tellier, Jacques 85
Tempelman, Hein 364, 399
Tenebrax (filmrecencent) 273
Terborch, Gerard 202
Tergast, Nes 323
Tersteeg, J. 119
Tets van Goudraan, Willem van 122
Theben, Prinz Jussuf von, zie: Lasker-Schuüler, Else
Thijsse, Jac. P. 108
Thijssens, Theo 353
Thompson, Dorothy 197
Tielrooy, J.B. 61, 374
Tijd, De 251
Tijdschrift voor Parapsychologie 89
Tijdspiegel 112
Tilburgsche Courant 246
Timmermans, Felix 135
Tindal, Henry 381
Toirkens, Annie 299
Tongerloo, George van 95
Toonder, Jan Gerhard 274
Toonder, Marten 299, 318
Tooneel, Het 229, 383
Tooneel, Het / De Tooneelspiegel 229
Tooneelspiegel, De 209, 225-227, 229, 387
Toorn, M.C. van den 384
Toorop, Charley 49-50, 373
Toorop, Jan 80
Tollens, Hendrik 68
Tourelour, Maje, zie: Roelse, Leune
Treub, M.W.F. 133
Tribune, De 197, 205, 271, 386
Troost, Pieter Arend 53, 373
Trotzki, Léon (pseudoniem van L.D. Bronstein) 178, 196
TS Tijdschrift voor tijdschriftstudies 393
Tuk, zie: Campert, Herman

Uden Masman, Theo 281
Ulzen, Patricia 385
Unamuno, Migael de 144, 382
Unicum 318
Utrechtsch Dagblad 79, 128-129, 132, 193, 205, 373

Vaandrager (huisarts) 56
Vaartjes, Gé 376, 380, 386-387
Vaderland, Het 139, 148-149, 169, 171, 227, 235, 240, 243, 261, 272-273, 284, 294, 326, 355, 370, 376, 381-382, 384, 388-389, 395
Valkema, D. 274
Vandaag. Een vrij weekblad 164, 270-276
Vasalis, M. (pseudoniem van M. Droogleever-Fortuyn-Leenmans 377
Veen, Dick van 158
Veen, Karel van 300
Vegt, Jan van der 377
Veldhuizen, Guus van 380-381
Vellenga, Dirk 398
Venema, Adriaan 366-367, 393, 399
Verberne, Trees 384
Verhoeff, Maurits 381
Verhulst, Kee (Kee van Bram) 78
Verkade, Eduard 159, 170, 268
Verkijk, Dick 321-322, 395

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 478

Verlaine, Paul 250, 264
Vermeulen, Matthijs 132
Vermij, Lucy Th. 387
Verne, Jules 67-68, 184, 194
Verre, Tony van 384, 390
Verwey, Albert 90, 92-93, 95, 125, 231
Vestdijk, Simon 114, 302-303, 344, 391, 393, 398
Veterman, Eduard 123, 150-151, 158-161, 170, 225-228, 266, 268-269, 284, 299, 383, 387
Veur, P.P. van 273
Villon Francois 264
Vink, K. 371
Viruly, Adriaan (Jons, A. Vy) 64-65, 72-73, 75, 80, 88-89, 94, 96, 102, 230, 269, 374-375, 377-378
Viruly, J.D. 51, 78, 85, 376
Visser, Jan 29, 30, 334, 371, 396
Vlekker, J.P.M. 14
Vliet, H.T.M. van 398
Voeten, Bert 19, 114
Volk, Het 82-83, 133, 197, 294, 321, 327, 377
Volk en Vaderland, 28
Volkskrant, de 169
Vondel, Joost van den 68, 170, 232, 268, 394
Voorlopertje van De Dag, Het 133
Vooruit (Haagse)174, 294
Vooruit (Vlaamse) 187
Vos, Jo 62
Vos, Julius 273
Vos, Margot 231
Vos, Marie 231
Vos, Mine de 80
Vos, Piet 62-63
Vos, René 392
Vos, Tine de 80
Voskuil, Klaas (Zij, Klaas ter) 298
Vree, Frank van 385
Vries, Hendrik de 138
Vries, Theun de 238
Vriesland, Victor van 80, 84, 139-140, 153, 158, 227, 239, 278, 280-283, 294, 300, 302, 313-314, 345, 353, 376, 392, 397
Vrijdagavond; Joodsch Weekblad, De 38, 139
Vrije Bladen, De 132, 136-138, 141, 144, 149, 161-162, 169, 235, 246, 251, 382, 384, 388
Vrije Communist 102
Vrijheid; Algemeen Nederlandsch Weekblad, De 16, 38, 119-120, 160, 170, 372
Vrije Kunstenaar, De 355-356
Vrij Nederland 314, 383
Vrijzinnig–godsdienstig maandblad voor Middelburg 74
Vugs, Reinold 399

Waag, De 254, 303-305, 313, 317
Waals, Laurens van der 116, 118
Waarheid, De 260, 390
Wagenmaker, zie: Sighem, Piet van
Wagenvoort, Maurits 124
Walch, J.L. 119
Wallagh, G.H. 168, 373, 384-386
Wantje, zie: Minderhoud, Johanna
Wantje, zie: Brasser, Johanna
Warendorf, J.C.S. 115, 379
Warren, Hans 83, 377
Wasch, Karel 76
Wassermann, Jacob 187, 260
Waterland, Albert (pseudoniem van Albert de Joode) 275
Waterman, Willem (pseudoniem van W. van den Hout) 269, 306-307, 318
Weekrevue De Prins 168, 373, 384-386
Weisz, Martin 348
Wel, Cees van der 386
Wemerman, Will 272
Wennekes, Wim 380
Wereldkroniek 75-76, 103, 112, 117, 134, 242, 376
Werfel, Franz 232
Werkman, Erik 394
Werkendam, Edith 216
Werumeus Buning, J.W.F. (Jobs) 124, 132, 134-137, 149, 219, 234-235, 246, 250, 258, 324-325, 388
Wessel, Horst 260
Wessem, Constant van (pseudoniem Fred. Chasalle) 137-138
Wessem, Jules van 125
Westendorp, Fiep 310, 318-320, 332, 394
Westkappelsche Courant; Weekblad voor Zuid-Beveland en Walcheren 47
Westland, Cora 216
Wiardi Beckman, Herman Bernard (Stuuf) 90-91, 94, 377-378
Wichman, Clara 135
Wichman, Erich 132, 381
Wiebenga, Kees 35, 39, 42

Renders Wie weet slaag ik... 11/18/04 14:20 Pagina 479

Wiene, Robert 157
Wijne, Johan S. 377
Wijngaarden, Cor van 373
Wilde, Oscar 165, 268
Wilder, Thornton 19
Wilhelmina (koningin) 186, 359
Wit, Augusta 216, 235
Witte Mier, De 227, 235
Woestijne, Karel van de 72, 149, 250, 382
Wolk, P.C. van der 64, 374
Wolters, M. 82, 83, 377
Woude, Johan van der 344, 398

Yzerdraat, Bernard 316

Zeeuw, De 82
Zeeuws Tijdschrift 55, 380
Zijlstra, D. 267
Zimmermann, Kurt 151
ZL; Literaire-historisch tijdschrift 391
Zola, Emile 82, 180
Zondagspost 84, 377
Zuilen, Dick van 370, 372
Zuylen, J.J.L. (Dr. Lastpost) van 132, 134, 273
Zwaan, J.F. van der 14
Zwart, Joop 397
Zweig, Arnold 187, 221, 260
Zweig, Stefan 170, 188, 235, 268